N. TJ. SWIERSTRA

DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK

N. V. DE ARBEIDERSPERS . AMSTERDAM

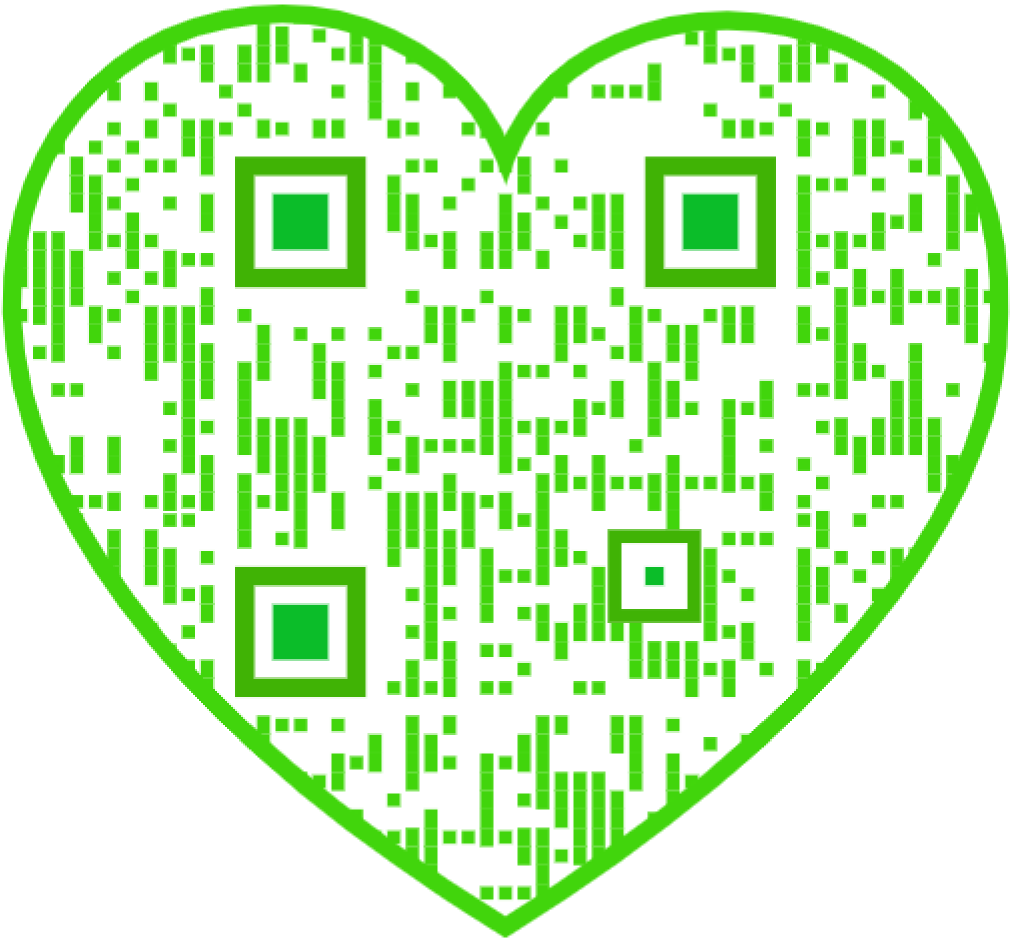

DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK IN VERBAND MET DE GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID

DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK IN VERBAND MET DE GESCHIEDENIS DER MENSCHHEID

MET VELE KAARTEN EN ILLUSTRATIES EN EEN ALPHABETISCH REGISTER

DOOR

N. TJ. SWIERSTRA

AMSTERDAM 1932 — N.V. DE ARBEIDERSPERS

VOORWOORD.

„Duizend jaren lang groeit zwijgend in het woud de eik, en eerst in het duizendste jaar, wanneer de houthakker komt, hoort men de echo door de stilte klinken, en de eik kondigt zich aan, terwijl hij krakend *nederstort*. Hoe stil geschiedde niet het planten van den eikel, gestrooid uit den schoot van een voorbijgaanden wind! Zelfs toen onze eik bloeide en de bladeren hem bedekten (zijn blijde gebeurtenissen), waar werd het toen met gejubel verkondigd? Nauwelijks verneemt men een enkel woord van opmerking van den nauwkeurigsten waarnemer. Die dingen zijn niet *eensklaps gebeurd*, zij *geschiedden* langzaam, niet in een uur, maar in den loop der dagen: wat zou men er dus ook van zeggen? Ieder uur scheen geheel zoo als het vorige geweest was, zoo als het volgende zijn zou.

Zoo beuzelt allerwege de zotte faam, niet zoo zeer van hetgeen gedaan, maar van hetgeen *verkeerd gedaan of vernietigd* werd, en de dwaze geschiedenis, (die steeds min of meer het geschreven kort uittreksel der faam is) kent zoo weinig, wat niet even goed onbekend gebleven ware. De verwoestingen van een Attila, de kruistochten van een Walter von Habenichts, *Siciliaansche vespers* en dertigjarige oorlogen, — is het niet alles louter zonde en ellende, geen arbeid, maar belemmering van den arbeid? Want de aarde bracht jaarlijks al dien tijd door hare gezegende oogsten voort, de hand van den arbeidsman, het hoofd van den denker rustten niet; en dus hebben wij na dit alles, en trots alles, deze zoo heerlijke, hooggewelfde, bloeyende wereld; en de arme geschiedenis mag wel verwonderd vragen, van waar kwam *dat?* Daarvan is haar zoo weinig bekend, maar zij weet zoo veel van hetgeen belemmerend in den weg trad, en dien bloei onmogelijk wilde maken!. . . ."

Thomas Carlyle (vert. W. J. Hofdijk).

De „Geschiedenis van het Nederlandsche Volk", die hierbij in cursusvorm het Nederlandsch publiek wordt aangeboden, verschilt in menig opzicht van andere geschiedenisboeken. Ik ben het geheel eens met de opvatting van Carlyle, in bovenstaand motto zoo duidelijk omschreven.

Een werk over geschiedenis zal zich naar mijn meening steeds in de eerste plaats moeten bezighouden met het beschrijven van

de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid en dat is nu eenmaal geheel iets anders, dan het samenvoegen van een grooter of kleiner aantal lotgevallen of gebeurtenissen, die gedurende deze ontwikkeling plaats vonden, tot een min of meer geordend verhaal.

Het is een kleinigheid, het bovenstaande als waarheid te aanvaarden. Maar bij het uitwerken er van komen de moeilijkheden eerst goed voor de dag. De grootste is daarbij wel, dat het niet mogelijk is, de menschheid bij dit ontwikkelingsproces steeds vanuit hetzelfde gezichtspunt gade te slaan. Dit feit is door mij eenvoudig aanvaard. En zoo zal de cursist in deze lessen zich nu eens moeten begeven op het eene onderdeel van de beschavingsgeschiedenis der menschheid, om daarna zijn volle aandacht te moeten schenken aan een ander gebied er van. In de eene periode is de ontwikkeling, de groei het best te beschrijven aan veranderingen, die het werktuig ondergaat. In een andere daarentegen is komst van een nieuwe grondstof voor dit werktuig de beslissende factor. Soms demonstreert de voortgang zich het duidelijkst aan de groeiende organisatie op het terrein van de menschelijke samenwerking, straks is in dit opzicht weer de politieke organisatie van meer beteekenis. Nu eens zullen we ons meer speciaal bezighouden met de „veroveringen" die de mensch maakt in zijn meer onmiddellijke nabijheid, dan weer zijn het de ontdekkingsreizen in de verste werelddeelen, die voor de ontwikkeling van de Europeesche mensch van het grootste belang zijn. Wij zullen in een bepaalde periode de ontwikkeling van de stad als volksgemeenschap moeten beschrijven. Maar later zullen het gewest en nog weer later de nationale staat het volle licht voor zich opeischen. In de toekomst zal men daaraan waarschijnlijk moeten toevoegen de ontwikkelingsgeschiedenis van de internationale volkerengemeenschap.

Het zal menigeen opvallen, dat wij ons zoodoende vooral zullen bezighouden met het beschrijven van de z.g. materieele cultuur. Wij zullen de mensch dus niet in de eerste plaats als geestelijk wezen voor ons zien. Het is nu eenmaal een feit, dat ontwikkeling zich op het eerste terrein *wel*, op het laatste naar mijn meening *niet* zoo gemakkelijk laat demonstreeren. Om het met een voorbeeld duidelijk te maken: het is gemakkelijk aan het voertuig, zooals het zich in de loop der eeuwen aan onze oogen vertoont, te demonstreeren, hoe het één zich uit het ander heeft ontwikkeld. Met gedachten, ideeën is dit heel anders. Het is zelfs de vraag of daarbij in de gebruikelijke zin van een *historische* ontwikkelingsgang sprake kan zijn.

Van de gewone geschiedenisboeken onderscheidt zich nu de hier volgende cursus nog in het bijzonder, doordat de lange

periode der zoogenaamde prae-historie in verband met de beschikbare ruimte zoo grondig mogelijk wordt behandeld. Voor het begrijpen van de vorderingen, die de mensch in de historische periode heeft gemaakt, is het naar mijn ervaring absoluut noodzakelijk, dat men zich een voorstelling kan vormen van dit voor onze beschaving zoo uiterst belangrijke tijdperk, waaromtrent men zelfs bij historici van naam soms de zonderlingste wanbegrippen aantreft.

Het aangeboden werk is door de goede zorgen der N.V. De Arbeiderspers zeer rijk geïllustreerd. Daarbij is evenwel niet steeds hetzelfde systeem gevolgd. Soms zijn deze illustraties vrijwel uitsluitend ter verduidelijking van het in de tekst behandelde opgenomen. Soms ook zijn allerlei onderwerpen, die in de tekst nu eenmaal niet of slechts moeilijk aan de orde konden komen, maar die toch van groot belang leken, door middel van een of meer afbeeldingen op weinig storende manier er bij gehaald. Het aantal illustraties is mee tengevolge daarvan niet geheel regelmatig over de geheele cursus verspreid. Hier en daar hoopen ze zich, al naar het noodzakelijk was, min of meer op. In het algemeen is het eerste deel het drukst geïllustreerd.

Aanvankelijk had ik zoowel bij de tekst, als bij de afbeeldingen, zooveel mogelijk de vindplaatsen vermeld. Het leek echter zoowel het Bestuur van het Instituut, als ook de Cursusleiders beter deze verwijzingen weg te laten, daar ze voor menig cursist slechts storend zouden hebben gewerkt.

Ten slotte moet nog worden opgemerkt, dat gebruikt is de zoogenaamde n-looze spelling van De Vries en Te Winkel.

Enkhuizen, September 1932. N. TJ. SWIERSTRA.

INLEIDING.

DE leer, dat de tegenwoordig levende wezens van eenvoudiger gebouwde stamvormen afstammen, heeft eerst na het verschijnen van D a r w i n ' s werk over het ontstaan der soorten (1859) algemeen ingang gevonden, hoewel reeds vòòr D a r w i n dergelijke gedachten uitgesproken waren. Aldus ongeveer één der inleiders op de Anthropologische cursus van 1924.

Indien dit juist is — en er zullen wel niet veel bevoegden zijn, die het ontkennen — dan stamt dus ook de mensch af van „eenvoudiger vormen". In dit werk zullen wij ons evenwel niet bezighouden met de vraag, welke die eenvoudiger vormen zijn. Wel is het voor ons doel van belang te weten *wanneer* de mensch

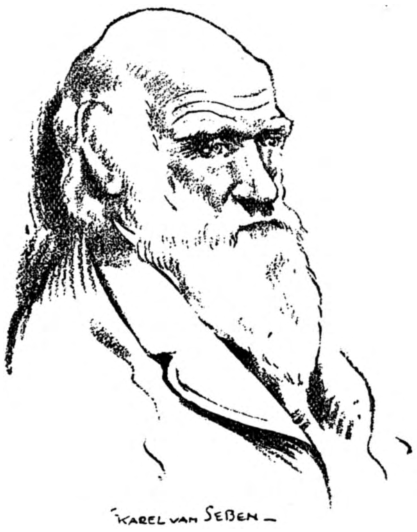

1. *Charles Robert Darwin.*
(1809—1882.)

Studeerde te Edinburg en te Cambridge medicijnen en theologie. Maakte tusschen 1832 en 1837 een reis met kapitein Fitzroy en bezocht zoo als natuurvorscher Zuid-Amerika, Nieuw-Zeeland, Australië en verschillende eilanden in de Groote Oceaan. Eerst in 1859 kwam hij er toe, vooral op aansporen van L y e l l (zie afb. 3) zijn beroemde werk over het „Ontstaan der soorten" uit te geven. Dezelfde dag, waarop het verscheen, was het ook reeds uitverkocht. Slechts zelden heeft een werk zoo'n diepgaande invloed uitgeoefend als dit. Dacht men voorheen algemeen, dat de verschillende soorten levende wezens als zoodanig geschapen waren, sinds Darwin heeft men met deze opvatting voorgoed afgerekend.

zich daaruit ontwikkelde. En hier staan wij dan reeds direct voor een moeilijkheid. Immers wij hebben hier te doen met een zekere ontwikkelingsgang, met een reeks van veranderingen, die na elkaar optreden. Op welk punt zullen wij zeggen, dat de menschwording is begonnen? Welke verandering geeft ons het recht te spreken van de Dageraad der Menschheid?

De tegenwoordige ethnologen geven op deze vragen de volgende antwoorden. — Enkelen meenen, dat de komst van de taal de doorslag geeft. De meesten achten dit onderscheidings-

middel (dit criterium) echter ongeschikt, vooral omdat bij heel veel diersoorten reeds zoo iets als een taal aanwezig is. — Anderen meenen, dat als criterium gebruikt kan worden de uitvinding van het werktuig. Dit standpunt vindt veel meer aanhangers. — Het meest gebruikte criterium is evenwel de komst van het vuur. De Dageraad der Menschheid brak dan dus aan, toen eenig wezen voor het eerst het vuur, dat waarschijnlijk toevallig tot hem gekomen was, bewust voor het een of ander doel ging aanwenden. Dit onderscheidingsmiddel heeft ook het voordeel, dat het ons in staat stelt een scherpe grens te trekken.

Toch helpt het ons niet veel als wij ons de vraag stellen, *wanneer* deze menschwording heeft plaats gegrepen. Het is immers niet waarschijnlijk, dat dit gebeuren eenig spoor heeft nagelaten, dat ons zou kunnen helpen bij het zoeken van het antwoord op de vraag: wanneer?

Geheel anders is het, wat dit betreft met het werktuig. O zeker, zoo lang dit nog uitsluitend van hout is vervaardigd, hebben wij er voor ons doel ook niet veel aan. Immers hout vergaat, enkele bijzondere omstandigheden daargelaten, betrekkelijk spoedig. Maar al heel gauw is de oermensch waarschijnlijk ook steen gaan gebruiken voor zijn primitief werktuig. En steen kan nu eenmaal heel lang de tand des tijds weerstaan. Het steenen werktuig — en zijn ouderdom — hebben ons gewichtige diensten bewezen bij het zoeken van het antwoord op onze vraag. [1])

De oudste stukken steen, waarvan men met zekerheid heeft kunnen vaststellen, dat het menschelijke werktuigen zijn geweest, zijn zeker 150.000 à 200.000 jaar oud. Ja, er zijn geleerden wier becijferingen nog tot veel grootere getallen leiden. Wij mogen dus wel aannemen, dat de geschiedenis der menschheid op zijn minst 150.000 jaar heeft geduurd.

Indien men echter tot voor kort over de geschiedenis der menschheid sprak, bedoelde men daarmee zoo ongeveer de tijd van ± 4000 v. Chr. tot nu, dus een periode van ongeveer 6000 jaar.

Men bemoeide zich tot in het laatst van de vorige eeuw, als men het over de „geschiedenis" had, vrijwel uitsluitend met dat gedeelte, dat men noemt de *historische periode*, dus de tijd waarover schriftelijke overleveringen ons iets meedeelen. De

---

[1]) Hoe het mogelijk is, omtrent de ouderdom van zulke in de grond gevonden steenen iets te weten te komen, zullen we in het eerste hoofdstuk nader zien. — Ook op ander gebied, dan dat der uiterlijke cultuur heeft men wel naar onderscheidingsmiddelen gezocht. Zoo bijv. Kautsky in navolging van Engels. Volgens hem is het moment van de menschwording aangebroken, als de hand niet meer gebruikt wordt voor het zich voortbewegen.

groote daaraan voorafgaande tijd heet de *vòòr-historische* of kortweg de *prae-historie*.

Dat men zich bijv. bij het geschiedenisonderwijs tot in de vorige eeuw met de prae-historie niet bemoeide, vindt zijn hoofdoorzaak in het feit, dat men er nog zoo goed als niets van wist. Vond men in de grond steenen bijlen afkomstig van primitieve volken, dan werden deze veelal als „dondersteenen" toegeschreven aan de een of andere god, bijv. aan Thor of Donar, bij de Germanen de God, die bliksem en donder veroorzaakte en

2. *Leonardo da Vinci.*
(1452—1519.)
Een van de meest universeele geesten van alle tijden. Hij heeft uitgemunt als schilder, als beeldhouwer, als architect en als ingenieur. Was als natuurkundige zijn tijd zoo ver vooruit, dat hij door slechts weinigen begrepen werd. Hij maakte een bruikbare camera obscura, vergeleek het oog daarmee, heeft de grondslagen gelegd voor de ontwikkeling van het moderne vliegwezen, begreep, dat de studie der natuur moest uitgaan van de waarneming en het experiment i.p.v. van philosophische beschouwingen. Hij betoogde verder, dat voor dit onderzoek toepassing van de wiskunde noodzakelijk is. Verder gaf hij o.a. de eerste knauw aan de primitieve opvatting (die overigens nog lange tijd heeft stand gehouden), dat de aarde betrekkelijk jong zou zijn.

altijd werd afgebeeld met een hamer of bijl, met behulp waarvan hij zijn schrikaanjagend werk vervulde. — Trouwens met betrekking tot de geologie, zoo onmisbaar voor de bestudeering van de vroegste tijden der menschelijke geschiedenis, had men nog vaak zeer zonderlinge opvattingen.

Een der eersten, die met betrekking tot deze zaak meer juiste opvattingen verkondigt is de Italiaan Leonardo da Vinci (1452—1519), een van de meest universeele geesten van alle tijden. Hij rekende ten minste reeds met millioenen van jaren en ging uit van een geleidelijke verandering van de aardkost en van de levende wezens. Eerst in de 19e eeuw gelukte het aan Boucher de Perthes (1788—1868) de tegenstand tegen meer moderne opvattingen te overwinnen en dit gelukte hem mee, doordat hij de steun genoot van den beroemden Engelschen geoloog Lyell (1797—1875). Vanaf die tijden werd met ernst

door een groot aantal geleerden het prae-historisch onderzoek begonnen. En wel werden er vergissingen gemaakt op het nog nieuwe terrein, waarop men zich had begeven; wel mocht spottend de Duitscher M o m m s e n (1817—1903), overigens een der grootste historici van zijn tijd, spreken van de wetenschap der *analphabeten* — immers men hield zich niet zoozeer op met letters, als wel met allerlei gewone voorwerpen die uit de grond werden opgegraven — de nieuwe wetenschap vorderde onmiskenbaar. En zoo is in de 20ste eeuw de *leerschool van de spade*

3. *Charles Lyell.*
(1797—1875.)

Een vriend van Darwin, spoorde hij deze aan tot het uitgeven van zijn beroemd werk en speelde als zoodanig reeds een belangrijke rol in de geschiedenis. Hij is verder de man, die in voortdurende strijd met allerlei andere opvattingen, de meening ingang heeft doen vinden, dat de vorming van de vaste aardkorst geen afgesloten proces is, maar tot in onze dagen voortduurt. Nog geen eeuw geleden moest voor een dergelijke opvatting dus nog gestreden worden. In het laatst van zijn leven hield hij zich met het onderzoek naar de ouderdom van het menschelijk geslacht bezig. Hij trachtte reeds aan te toonen, dat die veel grooter moest zijn, dan gewoonlijk werd aangenomen.

een der voornaamste bronnen geworden voor het onderzoek van de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid.

Wie zich thans een beeld wil vormen van die ontwikkelingsgeschiedenis, maar daarbij de prae-historie overslaat, begaat een groote vergissing. Dat is het best duidelijk te maken door een vergelijking. Gesteld een persoon is 25 jaar oud. Iemand wil zich een beeld vormen van het leven en de langzame groei van deze 25-jarige. Hij gaat zich daartoe evenwel alleen bemoeien met het laatste levensjaar van de betrokkenen en verbeeldt zich dan, dat hij op de hoogte is met de geschiedenis van deze mensch. — Indien iemand zóó te werk ging, dan zou hij feitelijk precies hetzelfde doen als de historicus, die wel zijn aandacht wijdt aan de laatste 6000 jaar, maar de meer dan 24 maal zoo lange, daaraan voorafgaande periode, stilzwijgend voorbijgaat.

Nu doet zich evenwel het feit aan ons voor, dat de oudste overblijfselen van menschen *in ons land gevonden*, waarschijnlijk

niet ouder zijn dan ongeveer 10.000 jaar. Wil dit zeggen, dat voor ons land de geschiedenis der menschheid dus zooveel korter heeft geduurd? En dat speciaal voor ons land de „menschwording" zooveel later heeft plaatsgegrepen? Natuurlijk niet! De mensch kan zich nu eenmaal verplaatsen. En heeft dit ook voortdurend gedaan. Als uit de tijden voorafgaande aan die, waaruit de oudste hier te lande gevonden overblijfselen afkomstig zijn, hier niets wordt gevonden, dan moet daaruit worden afgeleid, dat *toen* de voorouders van de latere bewoners van deze streken elders hebben geleefd en dààr de grondslagen legden voor de ontwikkeling, die zich later ook hier zou voortzetten.

In het eerste hoofdstuk zullen wij ons nu eerst moeten bezighouden met de wordingsgeschiedenis van ons land. Wij zullen trachten ons een beeld te vormen van het ontstaan van deze landstreken. Daarbij zal dan gelegenheid zijn na te gaan hoe het komt, dat alleen van de laatste 10.000 jaren sporen van menschen zijn aangetroffen in de Nederlandsche bodem. Bovendien kan dan duidelijk worden gemaakt op welke wijze men in staat is, het een en ander vast te stellen omtrent de ouderdom van de verschillende geologische lagen, waaruit onze bodem bestaat.

HOOFDSTUK I.

Uit de Wordingsgeschiedenis van de Nederlandsche bodem.

> Het optreden van de mensch in ons land is dus zeer laat; eerst uit de alluviale en dan nog niet eens vroeg-alluviale periode kennen wij de vroegste zekere sporen zijner aanwezigheid.
>
> Dr. A. E. van Giffen.

Door middel van boringen, op vele plaatsen in ons land verricht, heeft men zich een tamelijk nauwkeurig beeld kunnen vormen van de verschillende grondsoorten en aardlagen, die men hier boven elkaar aantreft. Daardoor is men in staat een doorsnede (een profiel) te teekenen van de bovenste aardlagen, zooals die in diverse gedeelten van ons land ten opzichte van elkaar liggen.

Bekijken wij het profiel door Noord-Holland, dan doet een eenvoudige beschouwing daarvan ons direct reeds zien, dat het

4. *Profiel van Noord-Holland.*

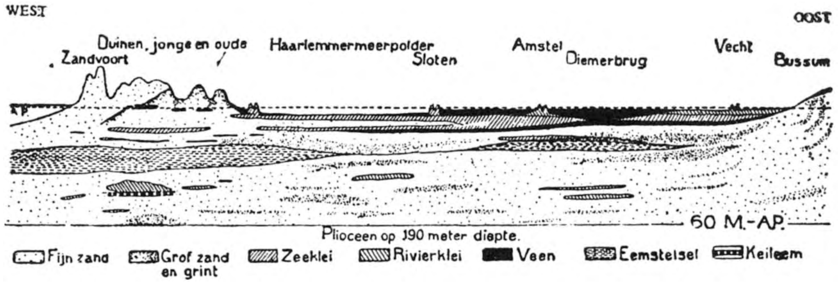

In de lengte moet alles 400.000 maal zoo groot gedachte worden, als het hier is geteekend. De hoogte is dan evenwel ruim 100 keer overdreven. Men krijgt zoo een idee van de samenstelling van het bovenste gedeelte der aardkorst (een stukje van ± 60 M.) daar ter plaatse.

daarop aangegeven veen grootendeels ontstaan is *op* de zeeklei en dus ongetwijfeld *jonger* is. Evenzoo is de laag zeeklei ontstaan *op* het zand, en dus jonger dan dit zand.

Zeer belangrijke hulpmiddelen bij het bepalen van de ouderdom van een aardlaag zijn de zoogenaamde *fossielen.* Het zijn overblijfselen van planten of dieren, soms versteeningen, soms ook alleen de holten, waarin zich eenmaal de planten of dieren bevonden; waarvan dan de wanden ons een min of meer nauwkeurige afdruk van de dierlijke of plantaardige organismen vertoonen.

„In de bovenste aardlagen, dus in de lagen, die het laatst

werden gevormd en daarom de jongste zijn, vindt men overblijfselen van menschen en van nu nog levende diersoorten. Graven we dieper, dan worden deze niet meer gevonden. De meeste organische resten zijn niet meer gelijk aan die van nu nog levende dieren, zijn dus afkomstig van uitgestorven soorten, die leefden, toen onze dierenwereld nog niet bestond. Gaan we nog dieper, dan krijgen de overblijfselen weer een ander karakter: zoogdieren en vogelfossielen verdwijnen: daarna komen de reptielen niet meer voor. Ook visschen en amphibiën worden ten slotte niet meer gevonden. Hoe dieper we gaan, hoe ouder de lagen waarin we dus komen, hoe lager de diervormen zijn, die we aantreffen." Met behulp van deze vondsten heeft men nu de geschiedenis der aarde of liever de geschiedenis van het leven op aarde in verschillende tijdperken verdeeld.

Het eerste tijdperk (men raadplege de historisch-geologische tabel van onder naar boven) is het Azoïcum. In de lagen van dit tijdperk vindt men *geen* overblijfselen van levende wezens. [1]) Daarop volgen achter elkaar het Eozoïcum, het Palaeozoïcum. het Mesozoïcum en het Neozoïcum. Het zijn de vier perioden, in de lagen waarvan men *wel* overblijfselen van dieren, van levende wezens heeft aangetroffen.

Al zien de namen er een beetje barbaarsch uit, dat lijkt erger dan het is. De eerste kennen we reeds en de andere hebben ten opzichte van elkaar een soortgelijke beteekenis als de woorden Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Geschiedenis, de drie deelen waarin men tegenwoordig gewoonlijk de historische periode (zie hfdst. VI) verdeelt. *Palaios* beteekent n.l. oud, *meso* kan worden vertaald door half of midden en *neo* is eigenlijk hetzelfde woord als ons woord nieuw.

Wij moeten ons hierbij nu geen verkeerde voorstelling vormen omtrent de duur van deze perioden. Vermoedelijk valt de duur van de laatste drie gezamenlijk in het niet, bij die van de eerste alleen. Voor zoover men zich aan schattingen heeft gewaagd

---

[1]) De naar geeft dit reeds aan. Zoïcum doet direct reeds denken aan ons woord zoölogie, dat is dierkunde. De letter a beteekent in woorden als dit: niet of zonder. Dus Azoïcum wil zeggen: zonder dieren.

Aanvankelijk beschouwde men het Palaeozoïcum als het vroegste tijdperk waarin levende wezens bestonden. Men noemde het daarom het *Primaire*, d.i. het *eerste* (levens)tijdperk. Het Mesozoïcum was dan het *tweede* of *Secondaire* tijdperk en daarop volgden het in onze historisch-geologische tabel genoemde *Tertiaire (derde)* en *Kwartaire (vierde)* levenstijdperk.

Toen men in lagen ouder dan het Kambrium sporen van leven ontdekte, werd het Azoïcum gesplitst in tweeën en werd het laatste deel ervan het *Eozoïcum* genoemd. Het Grieksche woord eos beteekent *dageraad.* Het Eozoïcum brengt ons als het ware de Dageraad van het Leven.

5. Historisch-geologische tabel.

NEO-ZOÏCUM V	2. Kwartair	2. Holoceen (Alluvium)	Tijdperk van de mensch.
		1. Plistoceen (Diluvium)	
	1. Tertiair	5. Plioceen	Tijdperk van de zoogdieren.
		4. Mioceen	
		3. Oligoceen	
		2. Eoceen	
		1. Palaeoceen	
MESO-ZOÏCUM IV	3. Krijt		Voorloopers van de zoogdieren komen al voor. Tijdperk van de groote reptielen.
	2. Jura		
	1. Trias		
PALAEO-ZOÏCUM III	5. Perm		Eerste visschen. Weekdieren.
	4. Carboon		
	3. Devoon		
	2. Siluur		
	1. Kambrium		
EO-ZOÏCUM II			Enkele sponzen, radiolariën, enz.
A-ZOÏCUM I			Zonder levende wezens.

(maar daar ligt altijd iets gevaarlijks in) komt men natuurlijk tot zeer verschillende uitkomsten.

Gelijk het *Tertiair* en het *Kwartair* onderverdeeld worden in een aantal perioden van kortere duur, zoo heeft men ook de samenstellende deelen van het Palaeozoïcum en het Neozoïcum

6. *Geologische klok.*

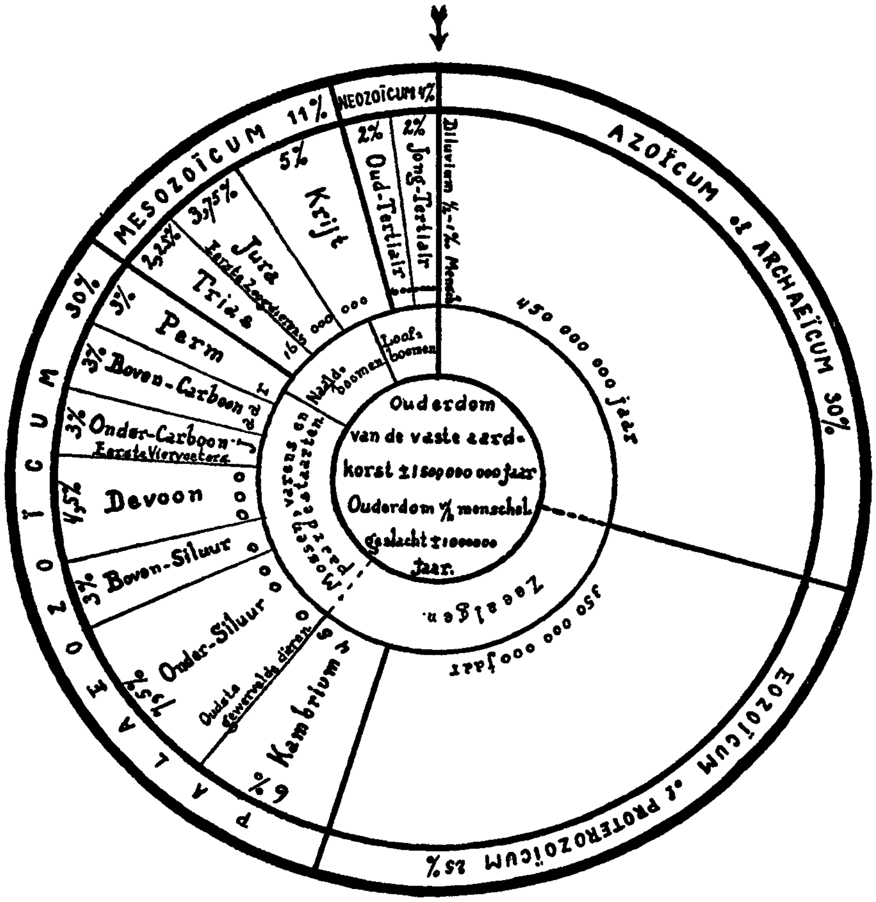

Terwijl afb. 5 ons alleen een overzicht tracht te geven van de verschillende tijdperken der aardgeschiedenis in hun onderlinge volgorde, heeft de samensteller van bovenstaande figuur geprobeerd, de verschillen in tijdsduur aanschouwelijk voor te stellen. Boven bij het pijltje is het begin en tevens het einde. Aangegeven wordt telkens, welk deel elke periode beslaat van het geheel. Daarbij is er nog al wat verschil tusschen de deskundigen. Men vergelijke bijv. de duur van het Carboon en het Siluur met die, welke wordt opgegeven op blz. 19. Vlak onder de pijl vindt men de streep, die er slechts over bleef voor het Diluvium, dat hier geschat wordt op ½ à 1°/₀₀ (per duizend) van het geheel. Daarvan neemt de geschiedenis der Menschheid maar een klein deel.

weer onderverdeeld. Wij hebben die evenwel hier niet van noode. In een werk over geologie mogen ze onmisbaar zijn, hier kunnen we het er buiten stellen, omdat het ons te doen is om de geschiedenis van de mensch, die volgens vele geleerden eerst wordt aangetroffen in het *Kwartair,* al zijn er ook die meenen sporen van heel vroege menschen te hebben aangetroffen in jonge *Tertiaire* lagen.

Wanneer men dit alles zoo leest, dan ziet dat er betrekkelijk simpel en eenvoudig uit. Het spreekt echter vanzelf, dat veel van wat oogenschijnlijk niet erg ingewikkeld lijkt, bij nadere kennismaking een heel andere indruk maakt. Zoo zal het ongetwijfeld

7. *De Niagara-waterval in vogelvlucht.*

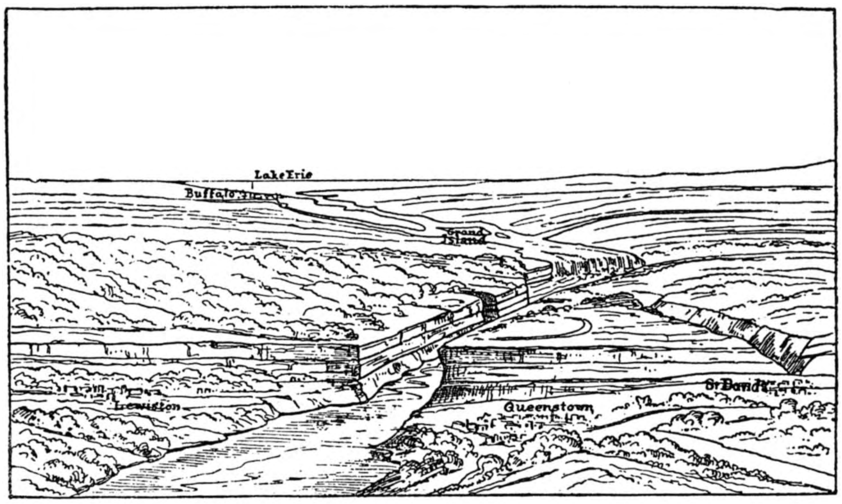

Het water stroomt van het Erie-meer (Lake Erie), langs Grand Island en stort dan naar beneden. Op de voorgrond het Ontario-meer. Van hier heeft de waterval zich ruggelings verplaatst tot waar hij nu is.

dan ook haar of hem blijken, die zich van deze zaken nader op de hoogte tracht te stellen.

Het is bijv. direct reeds een moeilijkheid, dat de fossielen, die moeten dienen om de ouderdom van de aardlaag, waarin zij worden aangetroffen, te bepalen, geen naamkaartje bij zich hebben, waarop die ouderdom genoteerd staat. Zoodat dus integendeel heel dikwijls juist de aardlaag moet meehelpen om de (relatieve) ouderdom van het fossiel te bepalen. Maar bij het bepalen van de ouderdom dezer fossielen kan men toch ook gebruik maken van de uitkomsten der biologie. En als men ergens op eenigerlei wijze de ouderdom van een fossiel met tamelijk

groote zekerheid heeft kunnen vaststellen, dan heeft men hieraan voor elders weer steun.

Hoe de geologen, zonder daartoe gebruik te maken van fossielen, iets omtrent de ouderdom van een bepaalde laag kunnen gewaar worden, toonen ons de volgende voorbeelden.[1])

Lord K e l v i n berekende de ouderdom der aarde uit een langzame eeuwigdurende afkoeling, volgens zijn veronderstelling van 3000° C. tot ± 0° C. Hij kwam daarbij nauwelijks tot een leeftijd der aarde van ± 100.000.000 jaar.

Anderen hebben wat wij de radium-methode kunnen noemen gevolgd. Uranium-ertsen bevatten radium, dat o.a. helium en lood als afbraakproducten levert. Na verloop van een bepaalde tijd ontstaat dus uit een zekere hoeveelheid erts een bepaalde hoeveelheid helium of lood. Hoe langer het erts bestaat, des te meer afbraakproducten. Deze berekeningen leidden ons in het

8. *Doorsnede door het gebied van de Niagara.*

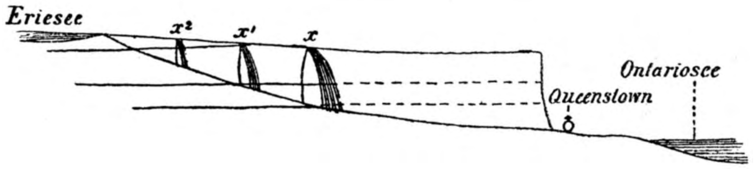

Bij de stad Queenstown bevond hij zich aanvankelijk. In de loop der tijden verplaatste hij zich vandaar tot bij X, terwijl hij in de toekomst wel zal terechtkomen bij X¹, X² en zelfs bij het Erie-meer.

algemeen tot veel hoogere getallen. Alleen voor het Carboon werd zoo bijv. een tijdsduur berekend van ± 340.000.000 jaar en voor het Siluur een van ± 430.000.000 jaar.

Op kleinere schaal is een ouderdomsberekening uitgewerkt met behulp van het gebied van de *Niagara-waterval.* Deze ligt tusschen de meren Erie en Ontario. Het water valt over harde, nagenoeg horizontale lagen van een dolomitisch gesteente omlaag en knaagt dit gesteente af. De terugwijking van de Niagara-waterval is sinds jaren gemeten. Het staat uit de geologische gesteldheid van zijn omgeving vast, dat sedert het bestaan van de val steeds hetzelfde gesteente, de silurische Lockport-dolomiet de harde laag vormde, waarover het water naar beneden stort. De snelheid der terugsnijdende erosie was dus slechts afhankelijk van de hoeveelheid water die door de Niagara vloeide. Weliswaar was deze hoeveelheid in de loop van de tijd verschillend, maar het gelukte aan Amerikaansche geologen, haar

[1]) Ze zijn (ten deele woordelijk) ontleend aan D r. B. G. E s c h e r: *De gedaanteverwisselingen der aarde,* uitgave van de W.B.

voor verschillende tijdperken te benaderen. — Aldus werd de terugwijking van de waterval voor een bepaalde waterhoeveelheid geschat; men berekende daaruit de terugwijking voor andere waterhoeveelheden en kwam met deze getallen tot de duur der geheele terugwijking. Spencer schat het bestaan van de Niagara-val op 32.000 jaar. De val moet begonnen zijn zich te vormen, toen het diluviale ijs zoover naar het Noorden weggesmolten was, dat het water op dit gebied erodeerend kon gaan werken.

Chamberlin en Salisbury schatten het tijdsverloop tusschen het terugtrekken van het ijs en de vorming van de waterval op 10.000 tot 30.000 jaar. Bij het genoemde getal 32.000 van Spencer behoort 30.000 te worden opgeteld, zoodat sedert het begin van het laatste terugtrekken van het ijs in Noord-Amerika ongeveer 60.000 jaren verloopen zouden zijn.

De meest minutieuse ouderdomsbepaling werd door de Zweedsche onderzoeker De Geer uitgevoerd. Jammer is het, dat een gevolg van zijn methode is, dat slechts het allerlaatste stukje van de aardgeschiedenis in jaren kan worden uitgedrukt. De Geer ging uit van een glaciaal verschijnsel: het na de glaciaaltijd zich in Zweden terugtrekkende ijs. Het bleek hem, dat dit terugwijken in de zomer geschiedde, en dat gedurende de winter stilstand intrad, of zelfs een kleine aanwas van het landijs plaats had. In elke winter werden daarom kleine eindmoraines gevormd, en gedurende elke zomer ontstond een reeks van zeer vlakke puinkegels, welke, bij de monden der gletscherpoorten in de rand van het landijs, uit rolsteenen, verderop uit zand en in de ondiepe zee uit een zeer fijn slib bestonden. In die slibafzettingen nam De Geer een uiterst fijne gelaagdheid waar, die hij met jaarringen van boomen vergeleek. Met een staf van medewerkers werd nu een profiellijn van 800 K.M. in de richting van het terugtrekkende ijs opgenomen en de snelheid der terugwijking bepaald. Het bleek dat ongeveer 12.000 jaren geleden, d.i. aan het einde van het Plistoceen het ijs zich begon terug te trekken.

In ons land heeft men nimmer dieper geboord dan tot in lagen van het *Carboon*. Dit Carboon is zelf nimmer doorboord. Hoewel men het dus niet met zekerheid weet, mag men toch wel aannemen, dat ook onder ons land zich oudere formaties dan het Carboon zullen bevinden. Dit Carboon is dat gedeelte van de aardkorst, waarin o.a. de steenkoollagen worden aangetroffen. Het zijn de overblijfselen van de steenkoolbosschen, die men ook hier in vochtig-warme tijden had gekregen, nadat eerst een

geweldige zee zich over deze en de aanliggende gebieden had uitgestrekt.

Gedurende het *Perm* zijn hier dikke zoutbeddingen ontstaan. Het klimaat was in deze streken toen waarschijnlijk heet en droog.

Velen nemen aan, dat zich hier in de eerste periode van het Mesozoïcum, in het *Trias* een woestijn uitstrekte. Fossielen heeft men in deze, zoowel als in de andere lagen gevonden. Nog steeds echter alleen van tamelijk laagstaande dieren.

Nu volgen de *Jura*-formaties. Ook in deze periode was de streek, waar wij thans wonen, afwisselend land en zee. In de Jura-lagen heeft men de overblijfselen gevonden van een vogelachtig gevederd dier, dat nog klauwen aan de vleugels en dat tanden en een lange staart bezat. Ook treft men nu de eerste zoogdier-achtige wezens aan. Maar het meest kenmerkend zijn voor dit tijdperk die geweldige reptielen, waarvan een ieder wel eens afbeeldingen heeft gezien, monsters van vaak meer dan 20 M. lengte.

In het *Krijt* zijn, behalve krijt, ook allerlei andere gesteenten gevormd. Aanvankelijk had men hier toen een vasteland, terwijl later bijna ons geheele land juist door een zee werd bedekt. Het spreekt wel van zelf, dat door deze veranderingen soms geheele aardlagen werden vernield en verplaatst. En waar dit ook in de andere tijdperken geschiedde, is in onze dagen het onderzoeken van het ontstaan van al deze lagen wel een zeer moeilijk en ingewikkeld werk geworden. In een laag uit het Krijt heeft men hier in de 18e eeuw skeletdeelen gevonden van de Mosasaurus, de zoogenaamde Maas-hagedis. Merkwaardig is het, dat in deze periode die groote diersoorten plotseling schijnen te zijn uitgestorven.

Wij komen thans tot de *Tertiaire* lagen. Van eenig spoor van de mensch is natuurlijk nog geen sprake, al is dan ook het tijdperk van de zoogdieren, de hoogste dieren, hiermee bereikt.

In deze periode kan men laten beginnen de geschiedenis van die zee, die voor ons land van zoo groote beteekenis is, n.l. de Noordzee. Engeland was toen nog verbonden met het vasteland van Europa en de Noordzee van het *Mioceen* was een inham van de Atlantische Oceaan, die misschien zelfs reikte tot aan het Teutoburgerwoud.

In het *Plioceen* verandert de situatie grondig. Langzaam maar zeker wordt de zuidelijke grens van de Noordzee verplaatst in Noordelijke richting. Aan het einde van het Plioceen was Nederland, evenals het aangrenzende gebied van de tegenwoordige Noordzee, land.

Tegelijkertijd is de temperatuur belangrijk gedaald. In het *Mioceen* had men hier in de „Noordzee" onder meer een 300

soorten van één-en dubbelschalige weekdieren, waarvan de tegenwoordige verwanten alleen in warme gebieden worden aangetroffen. Daaruit leidt men af, dat hier toen een klimaat moet hebben geheerscht als dat van het Middellandschezee-gebied in onze dagen. Bij het einde van het *Plioceen* was het klimaat echter gematigd geworden, immers het aantal typisch „zuidelijke" soorten van weekdierengroepen is gedaald van 100% tot 8%, het aantal „gematigde" soorten steeg van 0% tot 80% en het aantal „noordelijke" soorten steeg van 0% tot 12%.

Men heeft wel eens verband gelegd tusschen deze twee verschijnselen, d.w.z. tusschen het zich verplaatsen van de kustlijn en het veranderen van de temperatuur. Een kustlijn zal zich in het algemeen verplaatsen, als het water of het land stijgt of daalt. Welnu, men kan zich voorstellen, dat de oppervlakte van het water moet dalen, als groote massa's water worden vastgelegd als landijs. Omgekeerd is het mogelijk, dat geweldige ijsmassa's door hun gewicht een zoodanige druk op de bodem uitoefenen, dat de zich daaronder bevindende gesteenten worden weggedrukt naar het randgebied. — Ook kunnen natuurlijk verschuivingen van vloeibare gesteentemassa's in het binnenste der aarde een langzame rijzing of daling van de vaste aardkorst ten gevolge hebben.

Op het Plioceen volgt het *Plistoceen* of zooals men gewoonlijk zegt: *het Diluvium*. Zoo'n honderd jaar geleden meende men, dat de gronden uit het Plioceen [1]) aan de „zondvloed" moesten worden toegeschreven en noemde ze daarom diluviaal (d.i. uit de zondvloed herkomstig). „Geweldige waterstroomen moeten van de bergen zijn nedergestort, de dalen hebben omgewoeld en daaruit allerlei gruis over de vlakten en naar de uitmondingen der rivieren meegesleept. Bij die gelegenheid zouden alle gedrochten der vóórwereld, ten gelukke voor den in aantocht zijnden mensch, hun leven verloren hebben." Aldus een schrijver uit de tweede helft van de vorige eeuw. Evenwel „bij dieper onderzoek", zoo gaat hij verder, „gevoelde men hoe willekeurig het was, zijn toevlucht te moeten nemen tot zulk een buitengewone woede in de natuur." Men heeft daarna gemeend allerlei verschijnselen slechts te kunnen verklaren door het aannemen van een of meer ijstijden. Dacht men aanvankelijk, dat groote ijsbergen zich meer noordelijk hadden losgemaakt en daarna naar het Zuiden drijvende, als ze gingen smelten hier allerlei gesteenten deponeerden, later kwam daarvoor in de plaats de opvatting, dat het landijs zich heeft uitgestrekt van de Scandinavische landen tot over ons

---

[1]) Plioceen komt van pleion (meer) en kainos (nieuw, recent) en de naam werd oorspronkelijk dus gegeven aan jonge aardlagen. Men dient dit „jong" evenwel met een korreltje zout te nemen.

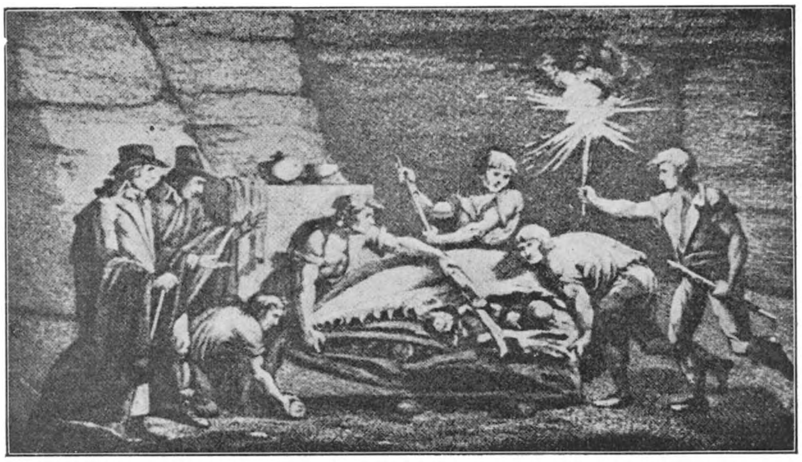

9. *De Mosasaurus.*

Het ondergrondsche transport van de groote kop van de Mosasaurus, in het jaar 1770 in de St. Pietersberg gevonden.

10. *De Mosasaurus.*

Hoe dit monsterachtige beest uit het laatste tijdperk van het Mesozoïcum er waarschijnlijk heeft uitgezien. Het zal een lengte hebben gehad van ongeveer 13 Meter.

11. *Europa gedurende de IJstijd.*

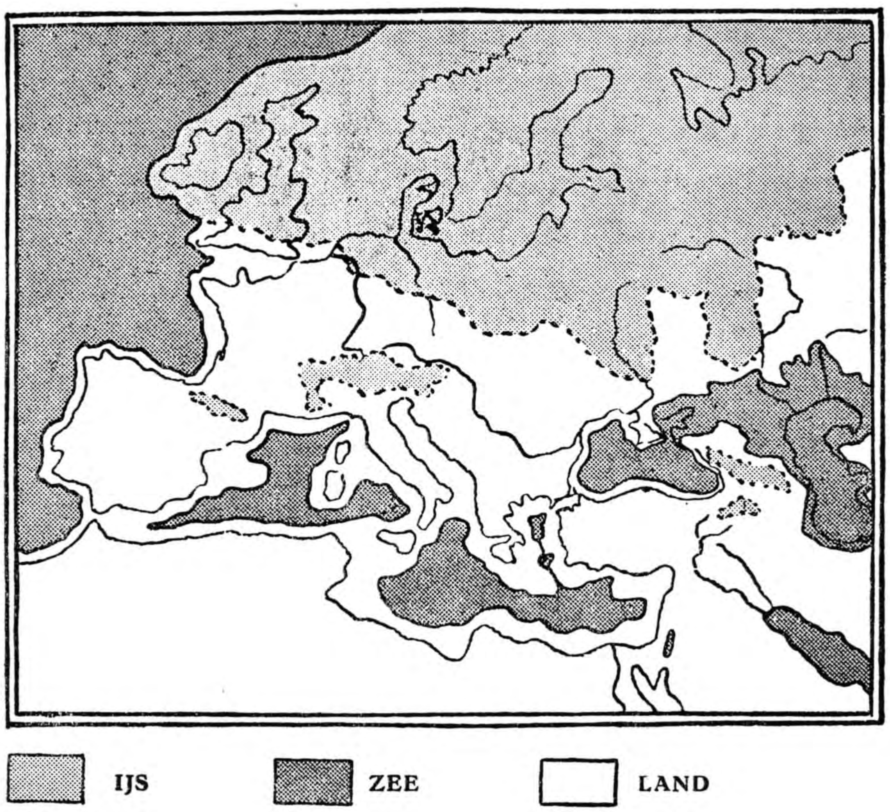

Engeland is nog degelijk verbonden met het vasteland van Europa (vgl. echter de afb. 13 en 14). Ook in het Zuiden van Europa is de verdeeling tusschen land en water heel anders, dan in onze dagen. 't Grootste verschil met nu ligt echter wel in de groote massa ijs, die zich over groote deelen van ons werelddeel uitstrekt. Ook ons land zit er voor een belangrijk deel onder.

land en de aangrenzende gebieden. Tegenwoordig wordt deze *ijstijdtheorie* nog steeds gehuldigd.

In zijn artikel over de geschiedenis der Noordzee, waaraan veel van het bovenstaande ontleend is, verdeelt Dr. Ir. T e s c h het Diluvium in drie onderdeelen. Hij spreekt van een prae-glaciaal, een glaciaal en een post-glaciaal stadium. Het middelste is dan de eigenlijke ijstijd.[1]) Het eerste en het derde (de voor-voegsels geven dat door hun beteekenis reeds aan) de tijd er *vóór* en die er *na*.

[1]) Men bedenke evenwel dat de geologen zeker vier van zulke ijstijden met daartusschen warmer perioden, meenen te kunnen aantoonen. Daarmee is natuurlijk niet gezegd, dat ook ons land vier maal met ijs was bedekt.

12. *De „Noordzee" na de IJstijd.*

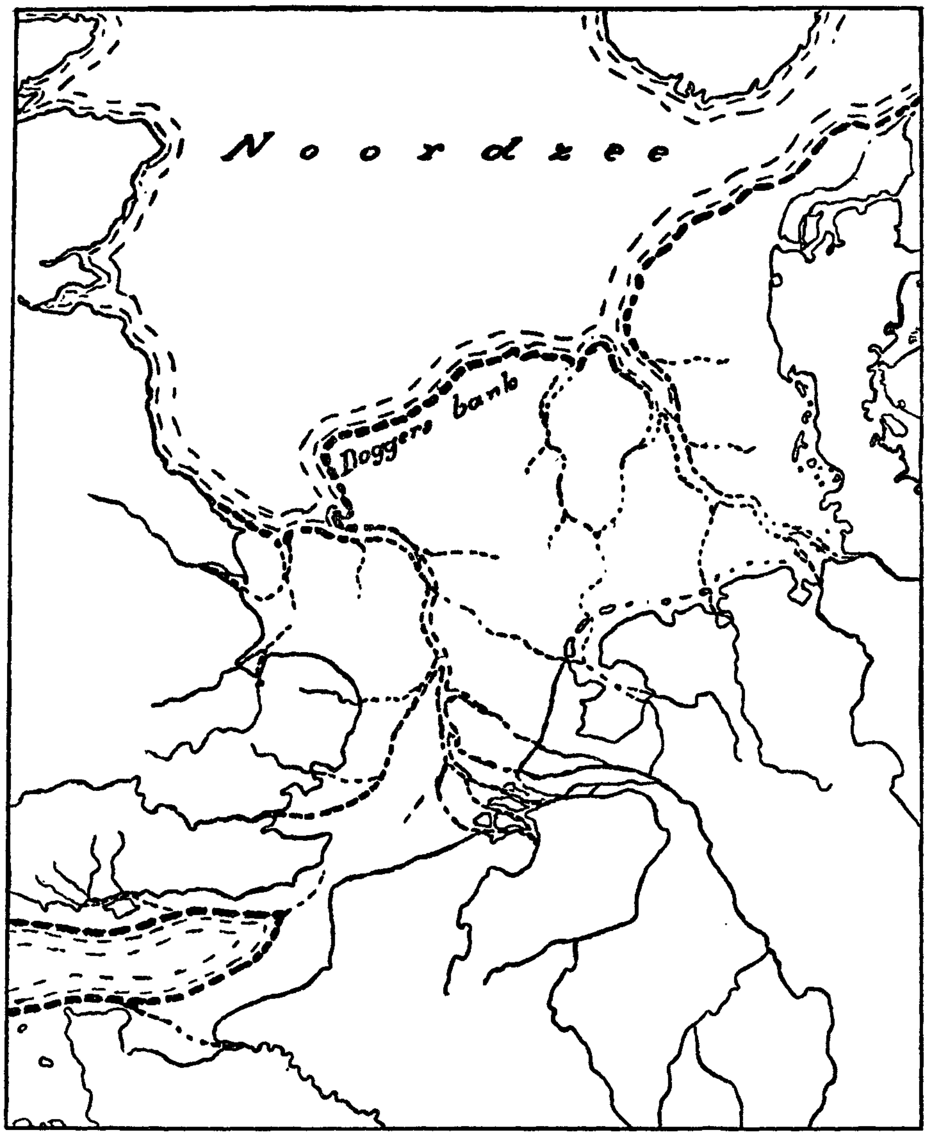

Na de IJstijd is er eerst een periode geweest, waarin de Noordzee zich ten koste van het land naar het Zuiden verplaatste. Gedurende vele duizenden jaren drong hierna het land weer op. En daarna keerden de kansen in deze strijd nogmaals. — Op dit kaartje zien wij de Doggersbank als een voorpost van het land. Later is er een tijd geweest, waarin de Doggersbank tot een eiland was geworden. En eindelijk rolden de wateren van de Noordzee weer over dit gebied. Men vergelijke verder dit kaartje met het volgende.

Gedurende het eerste stadium komt het ijs langzaam maar zeker opzetten. Het belemmert ten langen leste zelfs de afvloeiing van het water der groote rivieren, die langs en door ons land stroomen. Vermoedelijk zoekt het water dan een uitweg naar het Zuid-Westen en scheidt zoo al vast tijdelijk Engeland van het vasteland van Europa. Later zal deze scheiding definitief worden.

Als het ijs zich later weer terugtrekt is er natuurlijk veel veranderd. „Het vroegere delta-landschap is tot een glaciaal landschap vervormd, met golvende plateaux, opgestuwde heuvelruggen en vlakke dalen, waarvan nu door de terugkeerende rivieren gebruik wordt gemaakt. De tegenwoordige ondiepte, de Doggersbank, is een product van de glaciale opstuwing van den praeglacialen bodem, een herhaling van Gooi, Veluwe en Twente op nog grootscher schaal."

Gedurende het post-glaciale (na-glaciale) tijdperk breidt de Noordzee zich eerst weer in zuidelijke richting uit, misschien wel tot aan de lijn Ostende—Queensborough. Daarna zien we precies het omgekeerde gebeuren en wordt de zee dus weer naar het Noorden teruggedrongen. Opnieuw werd het zuidelijk gedeelte van de Noordzee tot een delta-gebied. Zoo is vermoedelijk de toestand bij het begin van het *Holoceen* of het *Alluvium* (alluviale gronden zijn aangeslibde gronden — holo komt van grieksche holos, geheel; holoceen wil dus zeggen: geheel nieuw).

In het eerste gedeelte van het Alluvium veranderde nu de situatie nogmaals. Misschien daalde de bodem, misschien rees de zeespiegel, misschien ook gebeurde het een zoowel als het ander, maar in elk geval, de zee hernam haar oude rechten. Voor de zooveelste maal werd in deze streken de strijd tusschen land en water gestreden. Toen het water genaderd was tot waar tegenwoordig onze kust loopt, was het *Doggersbankplateau* reeds tot een eiland geworden. De landdieren die er zich op bevonden, of anders hun nakomelingen, waren gedoemd de dood in de golven te vinden. Nog in onze dagen hebben visschers meermalen overblijfselen van mammouths, enz. in hun netten mee naar boven gehaald, als ze boven de Doggersbank hun geluk beproefden. Ten slotte had de zee het oude gebied vrijwel geheel weer heroverd. Slechts enkele hoogere deelen van ons land staken nog boven water uit. Vooral in het Zuiden was het water verder doorgedrongen in de reeds vroeger ontstane trechter tusschen het tegenwoordige Engeland en Frankrijk. Eindelijk kwam het hier tot een formeele *doorbraak:* de zee tusschen Engeland en Frankrijk, het *Nauw van Calais* ontstond. Engeland was tot een eiland geworden, evenals eenmaal de Doggersbank. Verder reikt de overeenkomst met dit „land" evenwel niet in dit opzicht. Het

heeft immers tot heden het hoofd boven water kunnen houden.

Dit tijdstip, dat is dus het tijdstip van de doorbraak van het Nauw van Calais, is voor ons „land" (in plaats van „ons land" hadden wij hier wel haast kunnen schrijven onze „zee") waarschijnlijk van zeer groote beteekenis. Wij zullen zien in hoeverre.

Men neemt aan dat de doorbraak plaats vond 4000 à 5000 jaar geleden. Tot dien was de Noordzee een inham geweest, waarin het water uiteraard gedurende de vloed iets hooger en tijdens de

13. *De Noordzee in het midden van het Alluvium.*

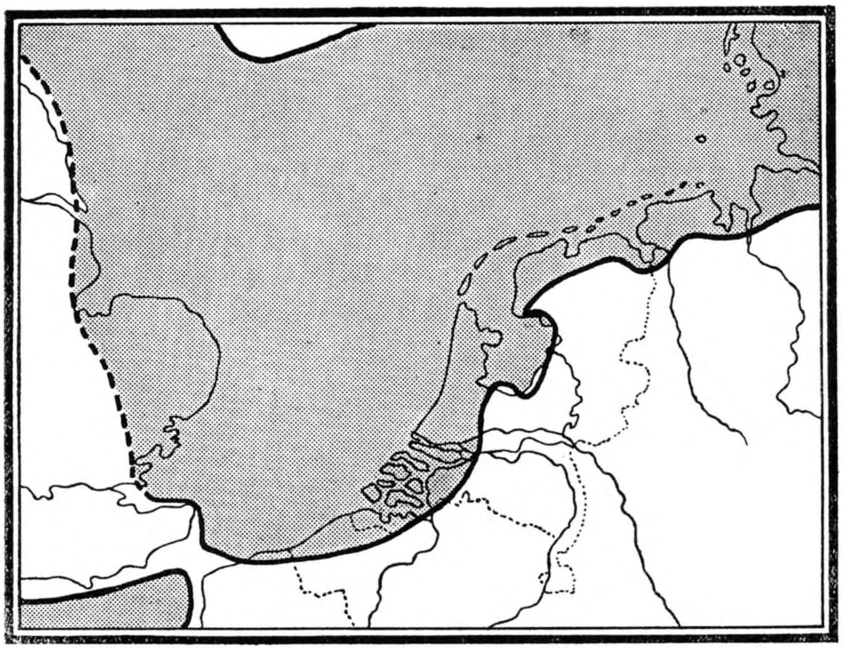

Belangrijke deelen van ons land zijn weer door de zee verzwolgen. Engeland is nog met het vaste land van Europa verbonden. In het Noorden ziet men het Doggersbankplateau als eiland. Op deze kaart had nog een eilandje geteekend moeten worden in de buurt van Texel en Vlieland.

eb wat lager stond. Nu kwam er evenwel door de verbinding met het Kanaal een groote verandering in de toestanden in de Noordzee. De *vloedgolf* nadert deze streken over de Atlantische Oceaan vanuit het Westen. Een gedeelte ervan bereikt ons land via het Kanaal, het Nauw van Calais en het zuidelijk gedeelte van de Noordzee. Vooral doordat het Kanaal (men ga dit maar op de kaart na) steeds nauwer wordt, krijgt deze uit het Westen opkomende vloedgolf een steeds grooter kracht, waardoor hij

belangrijke hoeveelheden puin van de kanten afschuurt en mee⸗voert. Tegelijkertijd nadert een ander gedeelte ons om Schotland heen. Deze stroom is evenwel veel zwakker en ontmoet de eerste op de breedte van Texel, waar hij dan inmiddels 12 uur bij de zuidelijke is achtergeraakt. — Het puin, dat langzamerhand tot zand vergruisde, werd nu door de werking van deze eb⸗ en vloed⸗stroomen neergelegd voor onze kust en vormde daar een *schoor⸗wal,* waardoor een gedeelte van de zee boven ons land van de eigenlijke Noordzee werd afgesneden en aldus gemaakt tot wat

14. *De Noordzee in het laatst van het Alluvium.*

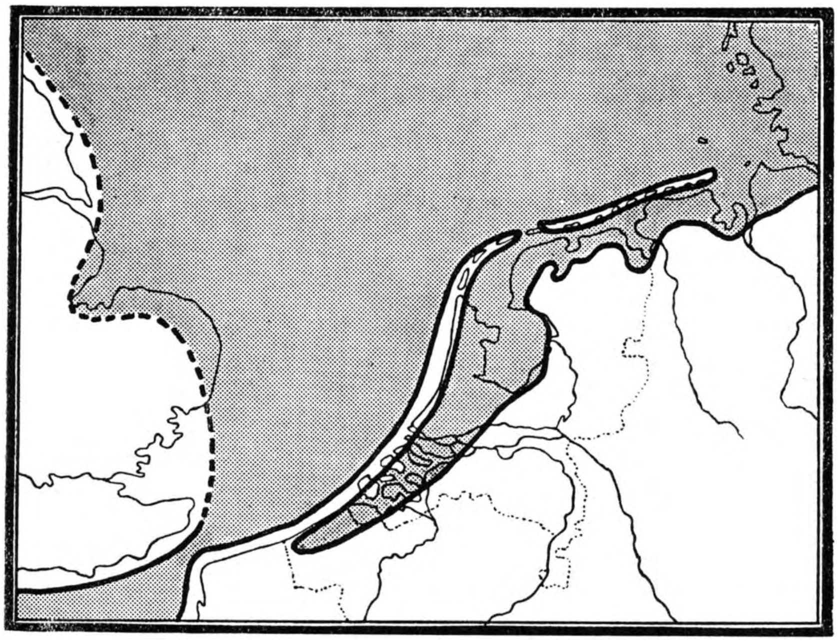

Natuurlijk niet in het allerlaatste deel er van, waarin wij nu leven. De door⸗braak van het Nauw van Calais heeft nu echter het aanzijn geschonken aan de lange schoorwal, waarachter later een groot deel van ons land zou ontstaan.

men een haf noemt. Aanvankelijk werd dit gevuld met zout water. Maar de groote rivieren voerden steeds versch zoet water aan en eindelijk had men hier achter die schoorwal of duinenrij een *zoetwaterhaf* gekregen. Op de bodem van dit meer bezonk al spoedig de door het rivierwater meegevoerde klei. En door de plantengroei in dit meer kwam het tot veenvorming. Het profiel van Noord⸗Holland op bl. 14 laat ons zien welke lagen in dit haf boven elkaar zijn gevormd. Doordat de bodem van ons land langzaam daalde (of doordat de zeespiegel rees) zette de veen⸗

15. *Schema van de Kwartaire tijd.*

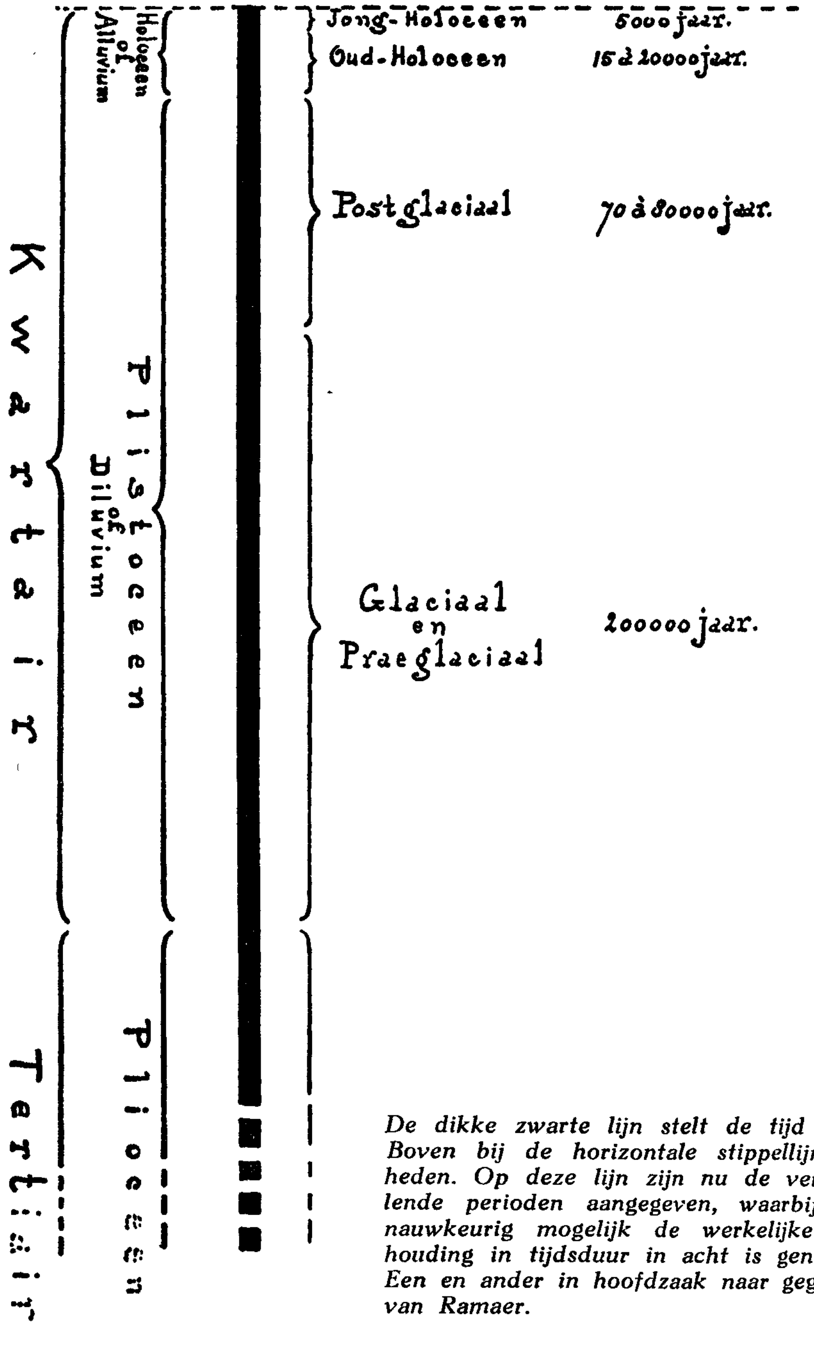

De dikke zwarte lijn stelt de tijd voor. Boven bij de horizontale stippellijn het heden. Op deze lijn zijn nu de verschillende perioden aangegeven, waarbij zoo nauwkeurig mogelijk de werkelijke verhouding in tijdsduur in acht is genomen. Een en ander in hoofdzaak naar gegevens van Ramaer.

vorming zich steeds voort. Hier en daar heeft de veenlaag zelfs een dikte bereikt van bijna 20 Meter. Vormde er zich zoo achter de duinenrij veel nieuw land, tegelijkertijd werd dit land door dezelfde oorzaken, waardoor het ontstond, in hooge mate bedreigd. Het voortdurend dalen van het land (of het stijgen van de zeespiegel) veroorzaakte, dat eindelijk in de Middeleeuwen de zee het verloren terrein nogmaals begon te heroveren. De Zuiderzee ontstond en in het Zuid-Westen werd de schoorwal

16. *Profiel van Alluvium en Diluvium.*

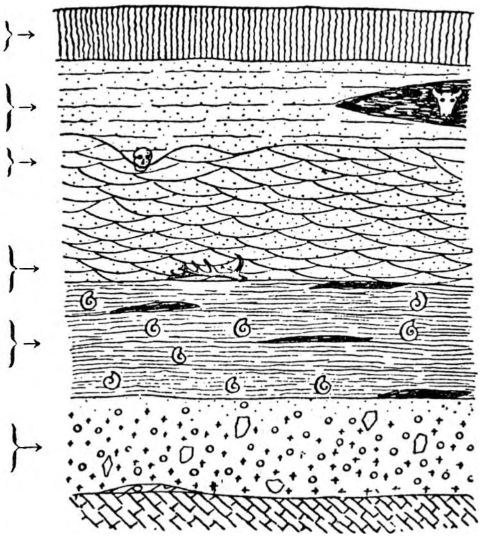

Bij het graven van kanalen niet ver van onze grens in Duitschland heeft men de gelegenheid benut door grondige studie te maken van de verschillende aardlagen, die boven elkaar werden aangetroffen. Zoo heeft Bärtling o.a. het bovenstaande profiel kunnen maken van het gebied, waardoor het Rijn—Herne-kanaal werd gegraven.

zelfs voor het grootste deel weggeslagen, zoodat de zee weer tot in Brabant kon doordringen. Maar nu is inmiddels de mensch ook in deze streken verschenen, en wat meer zegt, vooral in het laatst van de Middeleeuwen begint men bewust de strijd tegen het water aan te binden. Wij komen er in dit werk nog op terug en volstaan daarom hier met het allervoornaamste. In het gebied van de Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden ziet men kans in een gestadige strijd steeds nieuwe gedeelten aan de zee te ontworstelen. Soms moet men een oogenblik wijken, maar dan gaat het meestal weer met nieuwe moed voorwaarts. In de

17e eeuw wordt het grootste deel van de plassen in Noord- en Zuid-Holland drooggelegd. De 19e eeuw luidt de doodsklok over de groote Haarlemmermeer en in de 20ste eeuw is de groote poging begonnen, die als alles naar wensch gaat een belangrijk deel van de Zuiderzee zal herscheppen tot vruchtbaar land. Of hiermee dan het laatste woord zal zijn gesproken in deze eeuwige strijd tusschen land en water? Wij betwijfelen het.

Nemen wij nu voor ons de afbeelding op blz. 28, een schematische voorstelling van die periode, die wij het Kwartair noemen. Wij weten, dat slechts uit dit deel van de aardgeschiedenis sporen van de mensch tot ons zijn gekomen, waarvan de echtheid niet wordt betwist. Hoe komt het nu, dat de bodem van ons land tot heden — in tegenstelling met die van bijv. Frankrijk — geen sporen heeft opgeleverd, welke ouder zijn dan ± 10.000 jaar? Een absoluut afdoend antwoord is op deze vraag niet te geven. Het is bovendien niet geheel uitgesloten, dat te eeniger tijd het een of ander wordt gevonden, waaraan men een hoogere ouderdom moet toeschrijven. — Dat er niets is gevonden uit de IJstijd, uit het Glaciaal, behoeft ons niet te verwonderen. Toen ons land voor het grootste gedeelte bedekt was met ijs, was hier voor de mensch geen plaats. Zelfs het aangrenzende gebied zal practisch wel onbewoonbaar geweest zijn. Eventueele sporen uit de tijd vlak daarvoor, als ze er ooit geweest zijn, kunnen bovendien door de ijsmassa's zijn uitgewischt. — Ook in de tijden onmiddellijk na het Glaciaal zal ons land nog niet bepaald de meest ideale woongelegenheid zijn geweest. Een deel ervan werd zelfs weer een prooi van de zee, die in deze periode nog eens doordringt tot aan de lijn Ostende—Queensborough (zie blz. 26). Al deze omstandigheden in aanmerking genomen, behoeft het ons niet meer zoo erg te verwonderen, dat de mensch in ons land een post-diluviaal, een na-diluviaal verschijnsel is. Of om ditzelfde nog eens met andere woorden te herhalen: de mensch treedt in ons land pas *zeer laat* op.

Na al het bovenstaande is het nu wel duidelijk, waarom we het begin van de geschiedenis ook van het Nederlandsche volk zullen moeten bespreken aan de hand van gegevens buiten onze grenzen gevonden en verzameld. Eerst toen ons land onder invloed van de omstandigheden, die wij in dit hoofdstuk hebben geschetst, beter bewoonbaar was geworden, zijn de volkeren van verschillende kanten ons land binnengetrokken. In het tweede hoofdstuk spreken wij nu over de *vroegste menschelijke ontwikkelingsgeschiedenis,* terwijl wij in het derde een aanvang kunnen maken met dat deel er van, dat zich op *Nederlandsche bodem* heeft afgespeeld.

HOOFDSTUK II.

Uit de vroegste geschiedenis der menschheid.

> Het gebruik en de uitvinding van arbeidsmiddelen, ofschoon in kiem reeds eigen aan sommige dieren, kenmerken het speciaal menschelijke arbeidsproces; Franklin omschrijft daarom de mensch als „a toolmaking animal", een gereedschapmakend dier.
>
> Karl Marx, *Das Kapital.*

Toen in de vorige eeuw door het ijverig zoeken van de mannen der wetenschap, het aantal voorwerpen, van de praehistorische mensch afkomstig, in onze verzamelingen steeds grooter werd, kwam al heel spoedig de wensch naar voren ook in deze „chaos" orde te brengen. Het waren hoofdzakelijk primitieve werktuigen, die men uit deze vroegste tijden had gevonden. En waar nu bovendien de aard van het werktuig, dat de mensch in staat is te gebruiken, vaak beslissend is voor de geheele beschavingstoestand van degenen, die het hanteeren, is het niet vreemd, dat de indeelingen, die men ten slotte ging maken, berusten op de vorm van dit werktuig en de stof, waarvan het is vervaardigd.

Om te beginnen verdeelde men de geschiedenis der menschheid naar de grondstof, waarvan de voornaamste werktuigen worden gemaakt, in een *steentijdperk* en een *metaaltijdperk.* Maar men ging verder. De onderlinge verschillen tusschen de werktuigen van steen waren nog zeer belangrijk. Er was kennelijk een periode geweest, waarin de mensch nog slechts de steen min of meer ruw kon behouwen, maar daarna had men geleerd door middel van polijsten het werktuig te vervolmaken. Het eerste tijdperk, dat van de ruw behouwen of van de gebarsten steen, noemt men gewoonlijk het *Oude Steentijdperk* (of met een vreemd woord het *Palaeolithicum)* en het tweede, dat van de gepolijste steen, het *Nieuwe Steentijdperk* (of het *Neolithicum).* Ook het metaaltijdperk werd onderverdeeld. Aanvankelijk kon men nog geen ijzer bewerken, doch slechts zachtere metalen als koper en tin. Eerst geruime tijd later leerde men ook het ijzer uitsmelten en bewerken. Men onderscheidde daarom het *Bronstijdperk* en het *IJzertijdperk.*

Het is niet mogelijk voor deze vier perioden jaartallen te geven, die voor alle volkeren gelden. Immers het eene volk is het andere soms een geweldig eind vooruit. Toen men in Midden-Europa reeds honderden jaren het IJzertijdperk had, verkeerde men in afgelegen oorden nog in het Steentijdperk. En ook is het wel

eens omgekeerd geweest. In de landen aan de Middellandsche Zee kende men het brons reeds, toen men in Midden-Europa nog in het Nieuwe Steentijdperk verkeerde. Trouwens ook het ijzer is in Vóór-Azië vermoedelijk eerder gebruikt dan in Midden-Europa.

Voor Midden- en West-Europa kan men het volgende schema maken:

1. het Oude Steentijdperk (....—± 7500 v. Chr.);
2. het Nieuwe Steentijdperk (± 7500 v. Chr.—± 2500 v. Chr.);
3. het Bronstijdperk (± 2500 v. Chr.—± 900 v. Chr.);
4. het IJzertijdperk (± 900 v. Chr.—....).

Wij zullen elk van deze tijdperken in de volgende bladzijden de revue laten passeeren, om dan eindelijk aan te landen in die periode, die wij de historische noemen en waarvan wij, behalve verschillende voorwerpen, ook geschreven berichten hebben.

Voordat we daartoe overgaan, moet echter toch nog een enkel woord worden gewijd aan het tijdvak onmiddellijk voorafgaande aan het Oude Steentijdperk. De steenen werktuigen uit het Oude Steentijdperk zijn met zekerheid als zoodanig te herkennen. Het is echter niet waarschijnlijk, dat de mensch plotseling en zonder eenige overgang een zoo gewichtige stap heeft gezet op de weg der beschaving. Voordat hij er toe overging een stuk steen met moeite te bewerken, moet hij zich eenigszins bewust zijn geweest, dat hij zijn toekomstig werktuig ook zou kunnen gebruiken. Slechts de ervaring zal hem dit bewustzijn hebben kunnen schenken. Werden aanvankelijk soms willekeurig gevormde steenen door hem opgeraapt, om voor het een of ander dienst te doen, later leerde hij *zulke* uitzoeken, die door vorm of grootte het meest geschikt konden worden geacht. Deze steenen, die dus hun oorspronkelijke vorm niet aan de mensch hebben te danken, heeft men *eolithen* genoemd. Eos beteekent dageraad en lithos, steen. Gelijk de dageraad het begin aankondigt van een nieuwe dag, zoo ziet men in deze steenen het bewijs, dat de ontwikkelingsgeschiedenis der Menschheid was begonnen, toen de aardlagen, waarin ze worden aangetroffen, gevormd werden.

Een tijdlang is het door verschillende geleerden ontkend, dat men in deze eolithen de voorloopers, of als men het liever wil, de oervormen van onze werktuigen had te zien. Toen men evenwel bij, tot in moderne tijden nog in het steentijdperk levende volken, als de — thans reeds uitgestorven — Tasmaniërs, soortgelijke „werktuigen" aantrof, hebben velen hun verzet opgegeven. Tegenwoordig zijn er zelfs veel deskundigen, die aan het *Palaeolithicum* (het Oude Steentijdperk) een *Eolithicum* vooraf laten gaan.

Het spreekt wel van zelf, dat de oermensch tegelijkertijd steeds de stok tot zijn beschikking zal hebben gehad. Wij kunnen ons niet voorstellen, dat er ooit normale menschelijke wezens zijn geweest, die hiervoor de noodige intelligentie misten. Zelfs zal men veelal wel de graafstok gekend hebben. Het is ook wel mogelijk — vooral met behulp van de ethnologie — zich een voorstelling te vormen van de waarschijnlijke ontwikkeling van het houten werktuig en evenzoo van andere vormen van de uiterlijke beschaving, maar wij zullen daarbij in dit werk niet uitvoerig stil-

17. *Eolithen.*

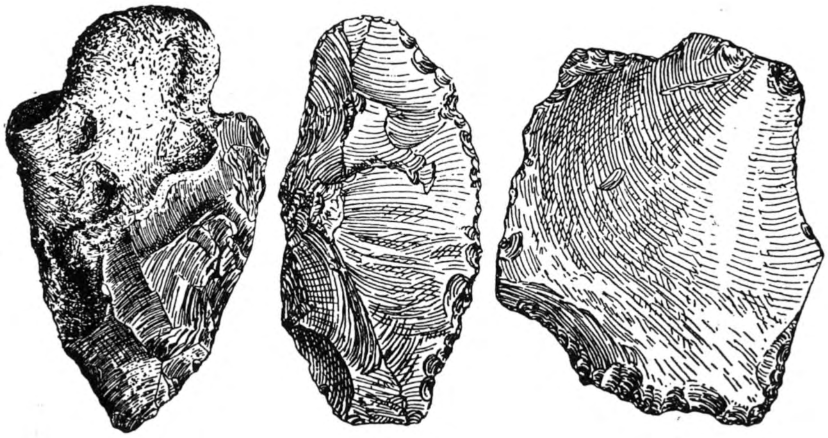

In het grijs verleden werden deze steenen door onze verre voorouders als primitieve werktuigen gebruikt. Hun vorm hadden ze eerst alleen aan de natuur te danken. Toen sommige door het gebruik geschikter werden van vorm, was de eerste stap „gezet", die moest voeren naar een toestand, waarin de mensch zich zijn werktuigen vervaardigde.

staan. En wel om twee redenen. Eerstens is de indeeling van de vroegste menschelijke geschiedenis geheel gebaseerd op de vorm van het *steenen* werktuig, maar vooral, die steenen werktuigen zijn tot op onze dagen keurig bewaard en wij hebben daarin, voor zoover zij zijn gevonden, de onmiskenbare overblijfselen van de perioden, waarmee wij ons bezighouden.

A. Het Oude Steentijdperk of Palaeolithicum.

Bestond er bij de eolithen nog eenige onzekerheid met betrekking tot de vraag of het menschelijke werktuigen zijn geweest, anders is het gesteld met de voorwerpen, die ons nu zullen bezighouden. Hier is geen twijfel mogelijk. Ze hebben hun vorm te danken aan één onzer verre voorouders. Er zijn grootere en

kleinere stukken afgeslagen, waardoor de steenen een regelmatige vorm hebben gekregen. Met veel moeite en waarschijnlijk na talrijke mislukkingen kwam eindelijk het eenvoudige werktuig tot stand. Met veel moeite, immers geen werktuig van ijzer of staal stond ter beschikking, met een stuk steen moest de steen bewerkt worden.

Bijna steeds is dan ook *vuursteen* gekozen, dat is een kiezelzuurverbinding, die vrij veel voorkomt. Door er met kracht een hard voorwerp tegen te slaan, kan men er lange splinters en blussen af slaan, waarbij dan scherpe kanten ontstaan. Slechts

18. *Vuiststeen uit het Chelléën.*

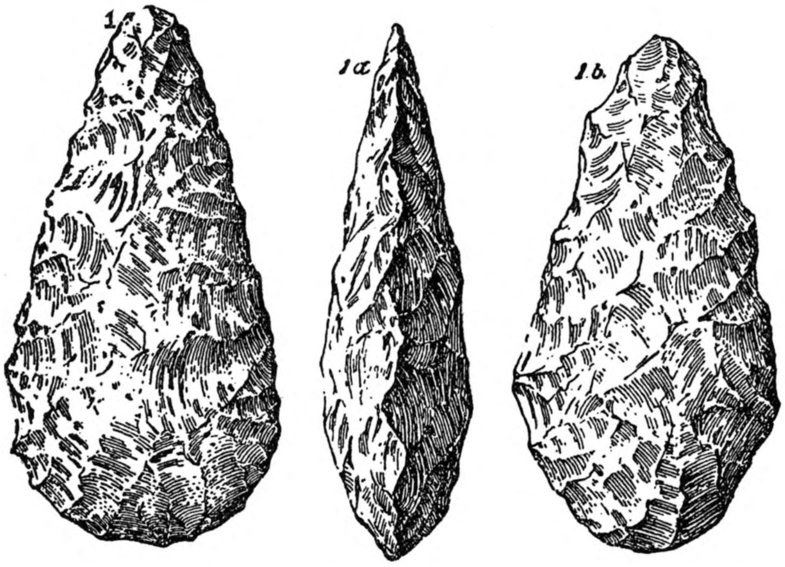

Het oudste menschelijke werktuig, ook door menschenhanden vervaardigd, dat wij kennen. Men ziet achtereenvolgens voor-, zij- en achterkant. De steen heeft een lengte van ± 12 c.M. Ouderdom wellicht 150.000 jaar.

bij uitzondering heeft men van andere gesteenten, bijv. kwarts, gebruik gemaakt.

De oudste werktuigen, op deze wijze door menschenhanden *vervaardigd*, gelijken haast alle op elkaar. Ze hebben de vorm van een amandelpit, al zijn ze veel grooter. Het einde, dat men in de hand hield, was meestal iets dikker en rondachtig. Het werd door de volle vuist omsloten. Men noemt ze *vuiststeenen*; de mensch kon er mee steken, boren, snijden, schaven, graven, enz.

Van de aardlaag, waarin zoo'n vuiststeen wordt aangetroffen, kan men soms uitmaken, hoe oud hij is. Dan weet men meteen

iets van de ouderdom van de steen zelf. Bovendien zien de tal≈looze steenen, die men uit het Oude Steentijdperk heeft gevon≈den, er niet alle gelijk uit. Sommige er van zijn slechts zeer ruw behouwen, andere daarentegen veel beter bewerkt. Naar de ouderdom van de aardlaag en vooral ook naar de wijze, waarop het voorwerp is bewerkt, heeft men de op verschillende plaatsen gevonden steenen in groepen verdeeld, die meestal genoemd wor≈den naar een plaats in Frankrijk, waar men die groep het eerst heeft gevonden, of waar men er bijzonder mooie exemplaren of een bijzonder groot aantal van aantrof.

De oudste en eenvoudigste soort is genoemd naar het plaatsje *Chelles* in de buurt van Parijs en al de voorwerpen, die overeen≈komen met de daar gevondene, rekent men nu tot de Chelléën≈periode of kortweg tot het *Chelléën*. Men heeft getracht te be≈rekenen, hoelang het wel geleden is, dat deze werktuigen werden gebruikt. Het spreekt vanzelf, dat dit niet zoo gemakkelijk gaat. En de verschillende geleerden komen dan ook niet alle tot dezelf≈de uitkomst. De meesten nemen aan, dat ongeveer 150.000 jaar geleden dit type van werktuig door de mensch werd gehanteerd. Anderen veronderstelden echter, dat de oudste exemplaren wel 200.000 jaar of meer oud zijn, terwijl zij aan de jongste ervan een leeftijd geven van „slechts" ongeveer 100.000 jaar.

Met deze groote vuiststeenen, waarvan de langste afmeting ge≈woonlijk ± 15 c.M. was, heeft de mensch het dus gedurende hon≈derden geslachten moeten stellen.

Natuurlijk zijn er geen twee volkomen aan elkaar gelijk, maar toch is er wel zooveel overeenkomst, wat uiterlijk en ook wat vindplaats betreft, dat men ze tot één groep meent te mogen samenvoegen. Zoo hebben de steenen uit het Chelléën bijna alle op zij geen rechte scherpe kant, doch één die zigzagsgewijs, althans onregelmatig loopt.

De tweede periode ontleent haar naam aan het plaatsje *Saint≈Acheul*, een van de voorsteden van Amiens. Men noemt dit tijdvak het *Acheuléën*. Het is zeker wel meer dan 50.000 jaar geleden, dat in de streek van Saint≈Acheul en elders de menschen woonden, die op deze trap van ontwikkeling stonden. Nog steeds is het voornaamste steenen werktuig de vuiststeen. Maar er is een belangrijke vooruitgang te bespeuren. In plaats van de zigzaglijn is nu in de regel een rechte, scherpe kant aanwezig. Trouwens de heele steen toont duidelijk, dat de maker ervan over veel grooter vaardigheid beschikte, dan de mensch uit het Chelléën. De vuist≈steen van het Acheuléën is van dezelfde grootte, als zijn voor≈ganger en werd ongetwijfeld met hetzelfde doel en op soortge≈lijke wijze gehanteerd.

19. *Vuiststeen uit het Acheuléën op ware grootte.*

In zoo'n vuiststeen heeft men in zeker opzicht het uitgangspunt van onze geheele moderne beschaving voor zich. Het is zeker wel meer dan 50.000 jaar geleden, dat de oermensch zich dit werktuig maakte. De vuiststeen uit het Acheulléën onderscheidt zich van die uit het Chelléën o.a., doordat de scherpe zijkant nu tamelijk recht is. — Zou het mogelijk zijn, dat men in een verre toekomst onze twintigste-eeuwsche werktuigen even primitief zal vinden, als wij het deze vuiststeen doen?

Op het Acheuléën volgt het *Mousteriën*, genoemd naar het plaatsje *Le Moustier* in Dordogne (even ten Oosten van Bor⸗deaux). Als men de werktuigen uit deze periode een ouderdom toekent van een kleine 50.000 jaar, dan zal men het wel niet zoo „heel ver" mis hebben. Weer heeft de mensch een stap voorwaarts gedaan op de weg der beschaving. Wij zijn geneigd het een kleine stap te noemen. Maar misschien doet men beter hier van een groote vooruitgang te spreken, al ziet menigeen misschien direct niet eens welk onderscheid er bestaat tusschen de vuiststeen

20. *Vuiststeenen uit het Moustériën.*

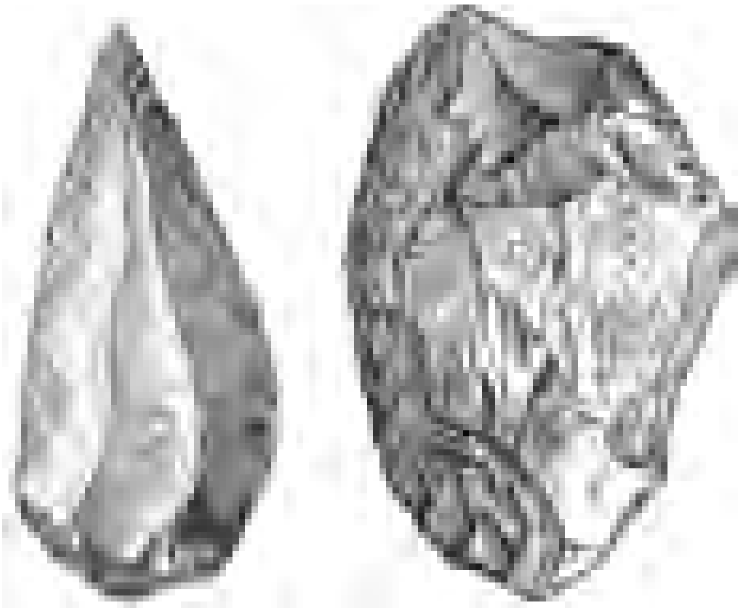

Terwijl de vuiststeen uit het Acheuléën nog slechts zeer ruw behouwen was, heeft men nu de kanten zorgvuldig bijgewerkt. De rechtsche steen is meer speciaal geschikt als schrapper. Hij heeft links een scherpe kant. Ouderdom tegen de 50.000 jaar.

uit de Acheuléën en die uit het Mousteriën. Toch is dit verschil onmiskenbaar. Werden de steenen voorheen slechts ruw be⸗houwen, nu is bovendien de scherpe kant zorgvuldig bijgewerkt, geretoucheerd. Zonder twijfel beantwoordde dit werktuig daar⸗door veel beter aan zijn doel, dan dat, waaruit het was voort⸗gekomen.

Naast deze vuiststeenen treft men uit de eerste drie perioden van het Oude Steentijdperk (dus uit het Chelléën, het Acheuléën en het Mousteriën) slechts bij uitzondering anders gevormde

werktuigen aan. Men heeft de vuiststeenen dan ook wel het *universeele* werktuig dier dagen genoemd. En met recht. De vuiststeen diende voor boor, zaag, mes, hamer, schaaf, bijl, beitel, enz. Veel later pas ging men voor al die verschillende bewerkingen ook verschillende werktuigen maken. Dat was weer een stap van enorme beteekenis. Elk werktuig wordt dan speciaal in orde gemaakt voor het werk, waarvoor het moet dienen. Ook in dit opzicht is de vuiststeen dus wel een zeer primitief werktuig. Toch is de tijd, waarin men zich voor het eerst dergelijke steenen ging vervaardigen, van buitengewoon groote beteekenis voor de ontwikkeling der beschaving. Want als de eerste stap in de richting van het moderne werktuig niet gezet was, dan had de tweede niet kunnen volgen.

21. *Steenen werktuigen uit het Aurignacien.*

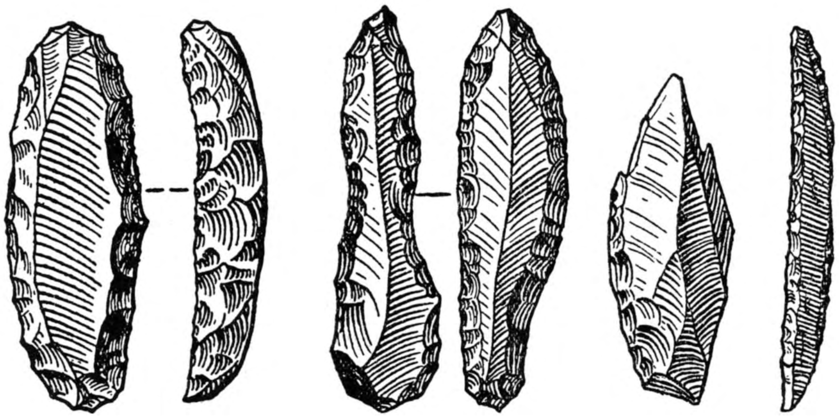

Afgebeeld zijn vier verschillende steenen, die, wat hun vorm betreft, heel duidelijk afwijken van de vuiststeen. De differentiatie is begonnen. Bij 2 heeft men blijkbaar met een mesvormig instrument te doen, terwijl 3 onmiddellijk aan een boor doet denken. Deze werktuigen zijn waarschijnlijk iets meer dan 25.000 jaar oud.

De vuiststeenen uit het Chelléën zijn alle groot en zwaar. Die uit het Acheuléën zijn reeds iets slanker van vorm, terwijl ook de verscheidenheid der vormen grooter is. Uit het Mousteriën echter heeft men vuiststeenen gevonden van allerlei afmetingen. Men treft er aan, die iets meer geschikt zijn om er mee te snijden en andere, die als schrappers goede diensten hebben kunnen bewijzen. Of de mensch opzettelijk dit verschil heeft bewerkstelligd weet men natuurlijk niet. Het is mogelijk, dat toevallig een steen eens een eenigszins andere vorm kreeg en dat bij het gebruik ontdekt werd, hoe hij voor bepaalde werkzaamheden beter deugde,

dan het gewone model vuiststeen. Dan had de mensch bij toeval iets nieuws tot stand gebracht.

Het ligt voor de hand, dat uit het Mousteriën, met zijn verschillend gevormde vuiststeenen licht iets nieuws kon geboren worden. Men heeft dan ook in deze steenen wel de voorloopers gezien van de werktuigen, die in de volgende periode, het *Aurignaciën* (genoemd naar *Aurignac*, vlak ten Noorden der Pyreneeën), werden gebruikt. Had men voorheen bijna uitsluitend vuiststeenen, nu treft men er nog slechts betrekkelijk weinig van aan. Langzamerhand zal de vuiststeen zelfs geheel verdwijnen, om plaats te maken voor zijn „nakomelingen". Gedurende het Aurignaciën heeft men steenen gebruikt, die klaarblijkelijk alleen als schrappers dienst konden doen. 't Was waarschijnlijk een zeer koude periode waarin men toen leefde, nu ruim 25.000 jaar geleden. Weliswaar was het nog erger geweest. Maar de sneeuwgrens verschilde toch bijv. nog van 700—900 M. met die van tegenwoordig. En in de koudste perioden van de 4e ijstijd had dit verschil niet meer dan ongeveer 1200 M. bedragen.

Velen nemen aan, dat juist de kou en de ontberingen de mensch vindingrijk maakten. Ja men heeft zelfs wel eens de stelling uitgesproken: „Zonder ijstijd geen mensch." En het is inderdaad niet onwaarschijnlijk, dat in zulke moeilijke omstandigheden de strijd om het bestaan dwong tot het doen van stappen, die anders nog lang of misschien zelfs voor goed waren uitgebleven. Men vermoedt, dat deze schrappers dienst hebben gedaan bij het schoonmaken en prepareeren van dierenhuiden. Zoo'n huid kon immers uitstekende diensten bewijzen, door het lichaam van de oermensch tegen al te groote afkoeling te beschermen. Ook andere vondsten uit het Aurignaciën wijzen op het aanwezig zijn van deze primitieve kleeding. Uit deze periode heeft men n.l. eenvoudige naalden gevonden, gemaakt van been. Reeds in het Mousteriën maakte men — enkele vondsten wijzen er op — wel gebruik van been, ivoor of rendierhoorn. Behalve de schrappers treft men aan steenen, die we gerust messen mogen noemen, al ziet een mes er in onze dagen dan ook heel anders uit. En al zijn onze messen ongetwijfeld veel beter, toch moet men zich niet een verkeerde voorstelling vormen omtrent de bruikbaarheid van die uit het Aurignaciën. Wie ooit hout met de scherpe kant van een stuk vuursteen heeft bewerkt, die weet, dat dit heel goed gaat. Weer andere steenen herkent men onmiddellijk als boren. Met deze verschillende werktuigen konden behalve hout, ook grondstoffen als been, ivoor, enz. voortreffelijk bewerkt worden.

De mensch had nu een stap gedaan van zeer groote beteekenis.

Want al was het aantal verschillende werktuigen nog zeer gering, er was nu een begin gemaakt met wat men noemt de *differentiatie* van het werktuig. In onze dagen — het is overbekend — heeft die differentiatie geweldige afmetingen aangenomen. Wanneer wij het plotseling eens weer met één soort werktuig, bijv. met de vuiststeen, zouden moeten stellen, dan zou het er slecht voor ons uitzien. Gelukkig maar, dat zoo iets ondenkbaar is. Het spreekt echter wel van zelf, dat een zoo ver doorgevoerde differentiatie niet in eens tot stand is gekomen. Duizenden jaren zijn er verloopen, voordat men zoo ver was. Duizenden, ja men mag wel zeggen millioenen vondsten moesten

22. *Steenen werktuigen uit het Solutréën.*

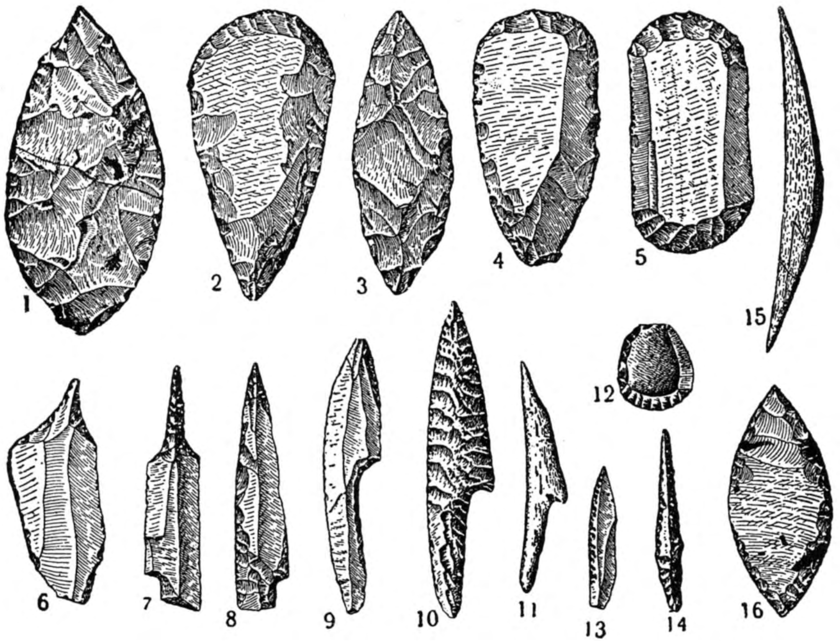

Het Solutréën is in veel opzichten het hoogtepunt van het Oude Steentijdperk. Een aantal fraai gevormde werktuigen uit deze periode is hier afgebeeld. Men lette vooral op het keurige boortje (7) en op de prachtige pijlspits (10). Aan deze voorwerpen wordt een ouderdom toegekend van tegen de 25.000 jaar.

er in die duizenden jaren gedaan worden door onze voorouders, om zoo ver te komen.

Al het gevondene zou mee het nageslacht ten goede komen, zooals elke verbetering door de tegenwoordige mensch aangebracht, vooral ook in de toekomst vruchten zal afwerpen.

Alle begin is moeilijk. Dat bleek ook bij deze zaak. Hoe lang

had het niet geduurd, voordat men er toe over ging verschillende soorten van steenen werktuigen te maken? Maar nu de eerste stap in het Aurignaciën was gezet, had men meteen de grootste moeilijkheid overwonnen. Het *Solutréën* (genoemd naar het

23. *Werktuigen uit het Magdaleniën.*

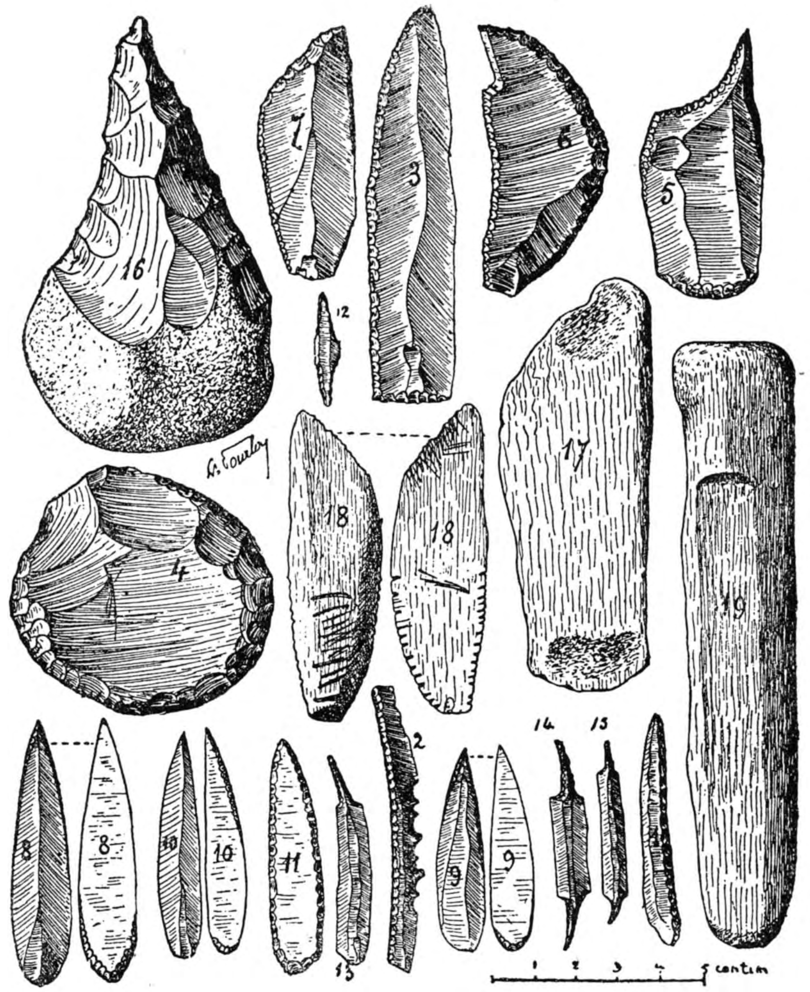

Liet het Solutréën ons de mooiste vormen zien, uit dit tijdperk heeft men het grootste aantal soorten. De differentiatie heeft nu reeds belangrijke afmetingen aangenomen. Waarvoor de verschillende werktuigen gebruikt zullen zijn laat zich natuurlijk slechts gissen. In vele gevallen is dit echter niet zoo erg moeilijk. Deze werktuigen zijn vermoedelijk zoo om-en-de-bij 18.000 jaar geleden vervaardigd.

plaatsje *Solutré*, ten Noorden van Lyon) toont ons een groote verscheidenheid van werktuigen. Het is natuurlijk niet mogelijk met absolute zekerheid vast te stellen, waarvoor ieder van deze werktuigen is gebruikt, doch men onderscheidt gemakkeliijk boren, messen, dolken, schrappers, zagen, pijlspitsen, vischhoeken, harpoenen, enz. De steenen voorwerpen uit deze periode zijn prachtig bewerkt. Eerst werden met forsche slagen groote stukken verwijderd, zoodat de ruwe vorm te voorschijn kwam. Daarna ging men aan het afwerken en wat die afwerking betreft, geeft dit tijdperk ons nu het hoogtepunt van het Oude Steentijdperk te zien. Pas het Nieuwe Steentijdperk zal wat dit betreft weer gewichtige vooruitgang brengen.

Ook de voorwerpen uit het *Magdaleniën* (zoo genoemd naar de grot *La Madelaine* in Dordogne) zijn voortreffelijk afgewerkt, al kunnen ze dan ook niet in alle opzichten wedijveren met die uit het Solutréën. Wat het *aantal* werktuigen betreft is de vooruitgang echter zeer duidelijk. De eerste differentiatie verschijnt tijdens het Aurignaciën. Gedurende het Solutréën heeft men reeds een vrij groot aantal verschillende werktuigen tot zijn beschikking, doch in het Magdaleniën wordt dit aantal soorten al zoo groot, dat het moeilijk wordt er een volledige opsomming van te geven.

Volgens vele geleerden komt men er in deze periode voor het eerst toe door de verbinding van stok en steen zich nieuwe, *samengestelde* werktuigen te verschaffen. Er zijn er evenwel ook die veronderstellen, dat dit veel vroeger gebeurde. Sommigen nemen zelfs aan, dat het reeds gedurende het Chelléën plaats vond. Hoe dit zij, toen voor het eerst stok en steen met elkaar werden verbonden, onverschillig waar of wanneer dit gebeurde, was weer een hoogst gewichtig moment aangebroken in de geschiedenis der Menschheid.

Reeds lang had de mensch ook stoffen als been, ivoor en rendierhoorn gebruikt, om er werktuigen van te maken. Eerst waren het tamelijk ruwe stukken, door hun toevallige vorm nog al geschikt voor bepaalde doeleinden. Maar later kwam men er toe, met behulp van de steenen werktuigen, die ter beschikking stonden, dit been, enz. opzettelijk te bewerken. Tijdens het Aurignaciën had men reeds naalden van been. In het Solutréën neemt het aantal van dergelijke voorwerpen sterk toe. Doch de mooiste exemplaren van deze stoffen gemaakt, laat ons het Magdaleniën zien. Prachtige naalden, pijlspitsen en harpoenen maakte men zich, ja zelfs het beeldhouwwerk van been of ivoor uit deze tijden mag er wezen.

Van de voorwerpen uit het Mousteriën weten we, dat men ze een ouderdom toekent van tegen de 50.000 jaar. Met die uit de

24. *Het Magdaleniën.*

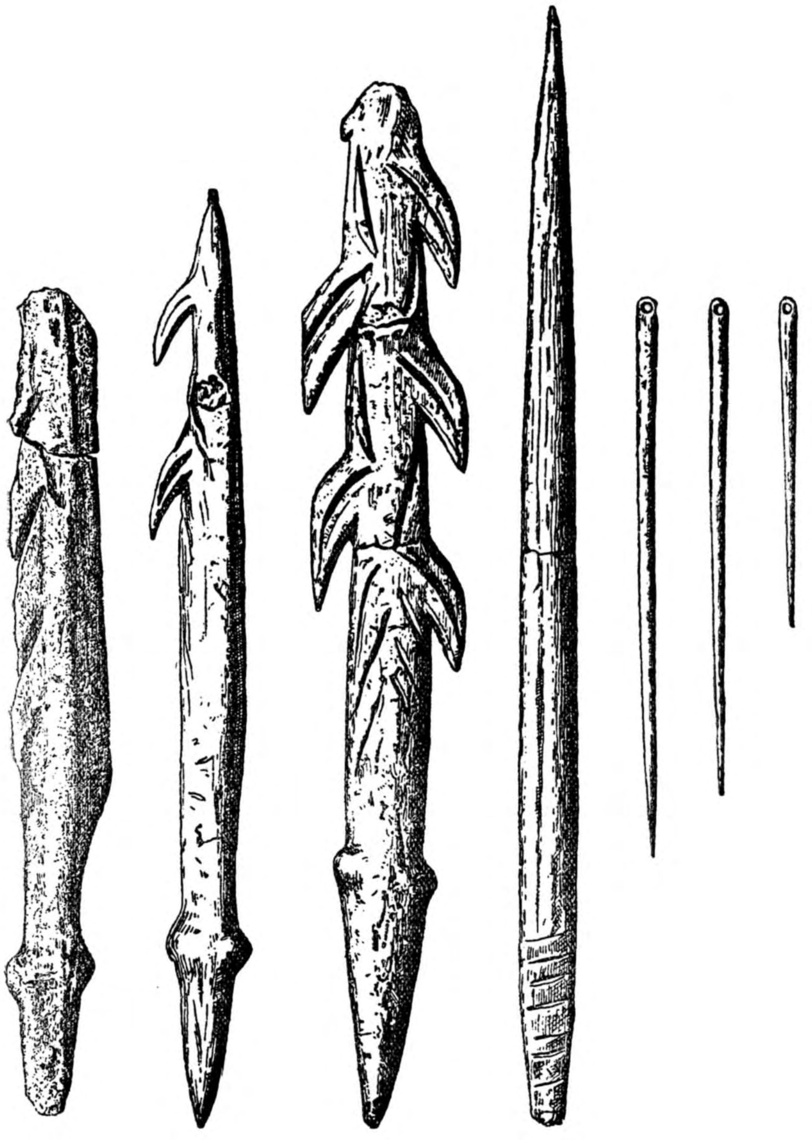

Deze voorwerpen van been en rendierhoorn zijn eveneens afkomstig uit het Magdaleniën (zie afb. 23). Links drie harpoenen. Dan de punt van een werpspeer. Rechts drie naalden. Met de voortreffelijke steenen werktuigen kon men been, ivoor, rendierhoorn, enz. nu heel goed bewerken.

latere periode komen we uiteraard steeds dichter bij huis. Neemt men aan, dat de werktuigen uit het Aurignaciën voor meer dan 25.000 jaar zijn gemaakt, die uit het Solutréën, het hoogtepunt van het Oude Steentijdperk, meent men een ouderdom te moeten toekennen van „iets" minder dan 25.000 jaren. Van de Magdaleniën-periode heeft men berekend, dat die nu ongeveer 18.000 jaar geleden is begonnen en geduurd heeft van ± 16.000 voor Christus tot ± 12.000 voor Christus. Wij zijn hiermee dan aangekomen in de laatste tijden van het Diluvium.

De mensch verkeerde in deze tijd — men vat de drie laatste perioden: *Aurignaciën, Solutréën* en *Magdaleniën*, wel samen als de *Rendiertijd,* wegens de groote beteekenis, die blijkens talrijke

25. *Beeldhouwwerk uit de Rendiertijd.*

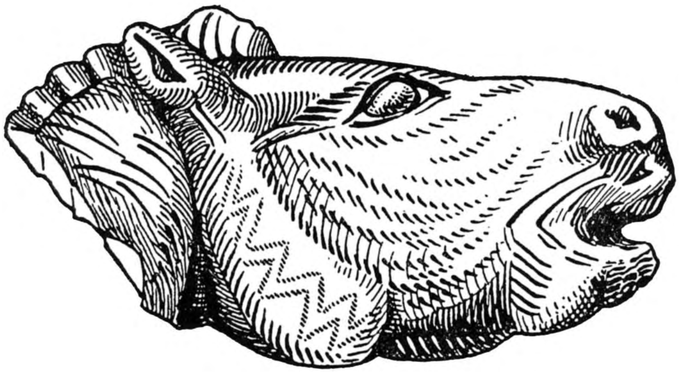

Ook beeldhouwwerk leerde men in deze tijd reeds voortbrengen. Het hier afgebeelde hinnikende paard, gevonden in Zuid-Frankrijk, is een van de vele producten van de kunstzin dier dagen.

vondsten het rendier als jachtobject voor de toenmalige bewoners van Midden-Europa moet hebben gehad — klaarblijkelijk veel in grotten. In talrijke holen heeft men er tenminste de sporen van gevonden. Zoo werden veel van de werktuigen, die wij bespraken, in deze grotten aangetroffen. Maar bovendien vindt men op de wanden ervan dikwijls teekeningen, die daar door de praehistorische mensch zijn aangebracht. Soms zijn het eenvoudige krassen, maar ook komen gekleurde afbeeldingen van mensch en dier voor en een enkele maal zijn de teekeningen haast geworden tot een soort van relief-beeldhouwwerk. En men heeft met zekerheid kunnen vaststellen, dat deze teekeningen uit die tijd zijn. Om te beginnen zijn herhaaldelijk diersoorten afgebeeld, die slechts in die tijden leefden in de buurt van de grot, waarin de afbeeldingen voorkomen.

Van sommige dier grotten heeft men bovendien kunnen vast-stellen, dat ze reeds voor tienduizenden jaren niet meer toegankelijk waren, zoodat ze pas bij de ontdekking ervan voor het eerst weer door een menschelijke voet werden betreden. Doch het beste bewijs voor de echtheid wordt wel geleverd door het volgende: Men heeft in druipsteengrotten zulke teekeningen gevonden, die voor een groot deel door het aangroeiend gesteente aan het oog waren onttrokken. Aangezien men ten naaste bij kan berekenen, hoe snel de stalagmieten aangroeien, is het even-

26. *Een meesterstuk uit de Rendiertijd.*

Prachtige wandschilderingen heeft men gevonden. Het eerst in 1879 in de grot van Altamira nabij Santander in Noord-Spanje. Honden hadden een vos vervolgd in zijn „hol". Men maakte de opening grooter en kwam in de grot. Veel later ontdekte het dochtertje van een Spaansch edelman aan de wand de „toros" (stieren). Ze zijn in vier kleuren geschilderd, een aantal bij elkaar, niet geheel op ware grootte. Deze zwarte afbeelding geeft dus slechts een flauw denkbeeld van het eigenlijke schilderstuk. Het heeft jaren geduurd (welhaast tot omstreeks 1900), voordat men in de kringen der geleerden het denkbeeld, met een vervalsching te doen te hebben, voor goed heeft losgelaten.

eens mogelijk uit te maken, hoe lang het minstens geleden is, dat deze teekeningen werden gemaakt. Dat ze van groote beteekenis zijn voor onze kennis van het leven der menschen uit die tijden, behoeft geen betoog.

Er zijn voorwerpen gevonden, jonger dan die van het Magda-

leniën, die men evenwel nog niet tot het Nieuwe Steentijdperk meent te moeten rekenen. Ze zijn nu misschien ruim 10.000 jaar oud. Naar de grot *Mas d'Azil* in het Fransche departement Ariège noemt men deze periode gewoonlijk het *Aziliën*. Indien men de afbeelding der harpoenen uit deze periode vergelijkt met die van het Magdaleniën, dan moet wel een vrij sterke achteruit=gang worden geconstateerd. Men heeft in dit verband zelfs wel het woord decadent gebruikt. Een van de eigenaardigheden dezer harpoenen is, dat ze onderaan doorboord zijn. En het merkwaar=

27. *Harpoenen uit het Aziliën.*

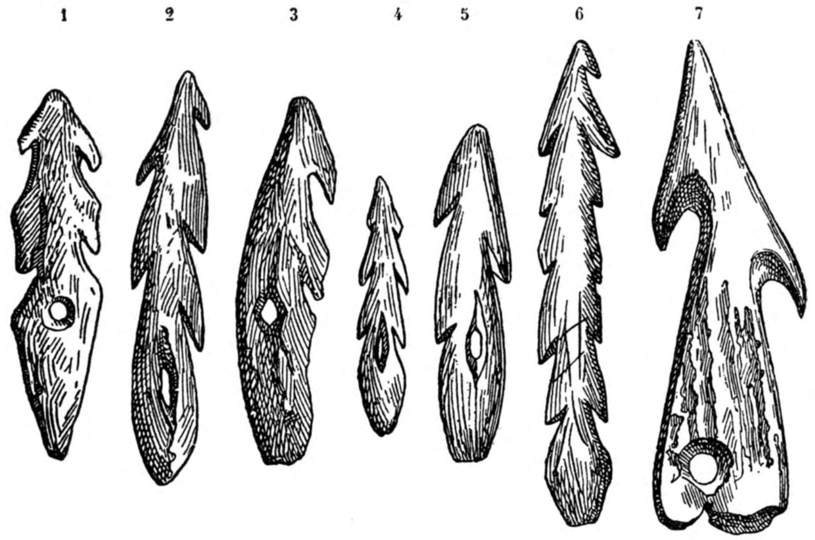

De nummers 1—6 zijn harpoenen uit het Aziliën, gemaakt van rendierhoorn. Ze zijn lang zoo mooi niet als die van afb. 24, maar vertoonen een groote overeenkomst met exemplaren, gevonden bij de Zwitsersche paalwoningen uit het Nieuwe Steentijdperk. De harpoenen uit het Aziliën zullen ruim 10.000 jaar oud zijn.

dige geval doet zich voor, dat men uit veel later tijd vrijwel gelijke harpoenen heeft gevonden, afkomstig van de bewoners der Zwitsersche paalwoningen (zie afb. 32). Gedurende deze ver=gevorderde neolithische beschaving maakte men ze dus vrijwel evenzoo. Dit moge hen, die van decadentie spraken, reeds tot voorzichtigheid manen. Het meest bekend is deze periode even=wel door de beroemde *beschilderde kiezelsteenen*, die men bijna uitsluitend in de grot van Mas d'Azil heeft gevonden (o.a. in de nabijheid van het plaatsje Narbonne, eveneens in Zuid=Frankrijk, trof men ze ook aan). De figuren op deze kiezelsteenen zijn aan=

gebracht met de vinger of met behulp van een penseel. De kleurstof is afkomstig uit een aardlaag vlak bij de grot, die rijk is aan ijzeroker, welke kleurstof in schelpen of holle steentjes werd verdund.

Men treft allerlei figuren aan, doch het meest opvallend is wel het veelvuldig voorkomen van *lettervormen* uit verschillende alphabetten.

Aanvankelijk dacht men hier te doen te hebben met de oorsprong van ons letterschrift. Later is men daarvan teruggekomen, toen algemeen werd aangenomen, dat de uitvinding van de let-

28. *Kiezelsteenen gevonden te Mas d'Azil.*

Deze afbeelding van de raadselachtige, rood beschilderde steentjes uit het Aziliën laat duidelijk de overeenkomst van sommige der figuurtjes met lettertypen van ons alphabet uitkomen.

terteekens pas veel later zou hebben plaats gegrepen en wel in het Oosten. Door de onze dagen zoo de gemoederen bewegende vondsten van G l o z e l is evenwel ook weer sterker de nadruk gevallen op deze steenen van Mas d'Azil, omdat ook deze volgens sommigen wijzen op een mogelijke grootere ouderdom van de letterteekens, dan die waarvan men tot heden meende te mogen uitgaan.

Wil dat nu zeggen, dat het eigenlijk letterteekens zijn, die op deze steenen staan? Natuurlijk niet! Misschien zijn het totemachtige zinnebeelden, misschien ook had een en ander een godsdienstige beteekenis. Tot in de 18e eeuw trof men in afgelegen streken van Noorwegen iets dergelijks aan. Er zijn er ook, die meenen, dat in Jesaja 5 vers 6 gezinspeeld wordt op dit soort kiezelsteenen. In mijn oude Statenbijbel staat daar: „Aan de

gladde (steenen) der beken is u deel, die, die zijn u lot; oock stortet ghy den selven dranckoffer uyt, ghy offertse spysoffer: soude ick my over deze dingen troosten laten!" [1]) Misschien was Mas d'Azil eenvoudig een plaats, waar men door de omstandigheden in staat was deze steenen in 't groot voort te brengen. Misschien ook had men er wel een heiligdom en kan men op die manier de aanwezigheid van zooveel van deze beschilderde kiezelsteenen verklaren.

Het Oude Steentijdperk is voor de ontwikkeling der beschaving wel een zeer belangrijke periode geweest. Langzaam maar zeker behaalde de mensch de eene overwinning na de andere en zoo waren eindelijk uit de eolithen en vuiststeenen van het Chelléën, de prachtige werktuigen gegroeid, die wij leerden kennen uit het Solutréën en het Magdaleniën.

En dit betere werktuig stelde de mensch natuurlijk in staat zich in vrijwel elk opzicht een andere omgeving te scheppen. Het verschil met al datgene, dat ons tegenwoordig ter beschikking staat, is ongetwijfeld nog zeer groot. Maar de eerste groote stappen waren nu gedaan. Men mag gerust zeggen, dat de ontwikkeling, waarmee wij in de voorgaande bladzijden vluchtig kennis maakten, voor de geschiedenis der Menschheid van beslissende beteekenis is geweest. De fundamenten waren gelegd. Een begin kon worden gemaakt met het optrekken van het gebouw, waaraan ook onze tijd nog werkt.

B. *Het nieuwe Steentijdperk of Neolithicum.*

Er is voor en na veel geschreven over de vraag of tusschen de hiervoor beschreven beschavingen nog eenig verband heeft bestaan. Gewoonlijk neemt men aan, dat dit wel het geval is tusschen de eerste drie perioden van het Oude Steentijdperk en evenzoo tusschen de laatste drie. In het midden van het O. St. is echter volgens velen een hiaat.[2]) Wij komen hierop nog even terug in het vierde hoofdstuk.

Hoe staat het wat dit betreft met de overgang van Oude naar Nieuwe Steentijdperk? Wij zagen reeds, dat het Aziliën noch tot het een, noch tot het ander kon worden gerekend en dan ook

[1]) In noten wordt deze tekst aldus toegelicht: „De sin is, Soude ick het hertzeer dat ik gehadt hebbe, ende noch hebbe, van wegen u lieder Afgoderye, so kunnen vergeten? menschelicker wyze van Godt gesproken." En het laatste deel van de zin moet volgens de mannen der „Synode Nationael" beteekenen: „Ick en sal u lieder Afgoderye geensins vergeten, maar ick sal u om deselve wel dapper straffen."

[2]) Zij veronderstellen dus, dat de menschen uit het Aurignaciën *niet* voortbouwden op datgene, dat reeds was bereikt door die uit het Mousteriën.

door sommigen als een overgangsstadium wordt beschouwd. Niet-temin heeft men ook dikwijls een dergelijke hiaat willen zien tusschen het Oude en het Nieuwe Steentijdperk. Een van de meest bekende geleerden op dit gebied (de Weensche professor M. H o e r n e s) heeft, schrijvende over deze kwestie, zich eens

29. *Het vuurboren.*

Boven een vuurborende neger. Een hard stokje wordt snel heen en weer gedraaid tusschen de handen. De boorgaatjes in het zachtere hout, waarbij de licht ontvlambare tonderstof, zijn op het onderste plaatje duidelijk waar te nemen. Zoo ongeveer zullen ook ónze voorouders het eenmaal hebben gedaan. De mensch deed een geweldige stap voorwaarts, toen hij op deze wijze het vuur — die machtige cultuurfactor — ook zelf leerde voortbrengen. *Men neemt tegenwoordig aan, dat het reeds vroeg in het Palaeolithicum moet zijn gebeurd, en zoekt in dit vuurboren ook de oorsprong van de vaardigheid om de steen te doorboren. (Zie afb. 30.)*

ongeveer zoo uitgedrukt: *een hiaat bestaat, evenwel niet in de ontwikkelingsgeschiedenis, doch in onze kennis daarvan, en de openingen beginnen al aardig te verdwijnen.*

Wij gelooven, dat de zaak hiermee tamelijk duidelijk gesteld is. Ook al kan men het verband tusschen de neolithische cultuur

en de palaeolithische niet aantoonen, dan heeft men nog niet het recht dit verband te ontkennen. Het bestaan ervan is zoo voor de hand liggend, dat het aannemen van het *tegenovergestelde* slechts gerechtvaardigd is, na het aanvoeren van stevige bewijzen daarvoor.

Als men het Nieuwe Steentijdperk voor deze streken laat

30. *Bijlen uit het Neolithicum.*

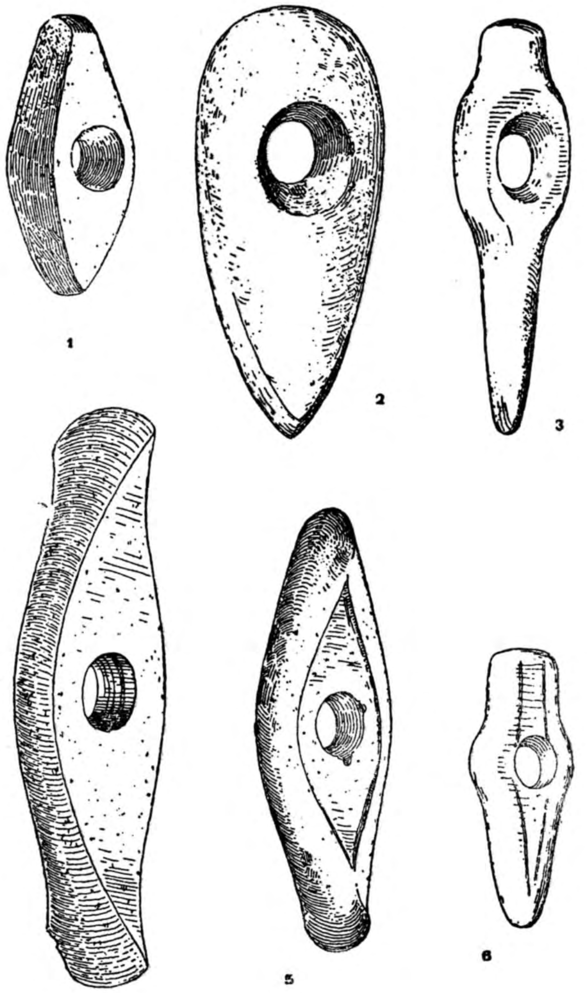

Mooi gepolijste en doorboorde steenen werktuigen (zie ook afb. 29) uit het Nieuwe Steentijdperk. De grootste (4) heeft in werkelijkheid een lengte van bij de 30 c.M. Vergelijkt men deze voorwerpen met die van de afb. 22 en 23, dan is weer een belangrijke vooruitgang te bespeuren.

beginnen zoo omstreeks 7500 vóór Christus en eindigen in de buurt van 2500 vóór Christus, dan geeft men het dus een duur van ongeveer 5000 jaar. Wij dienen ons thans goed voor te stellen, dat elk van de onderdeelen van het Palaeolithicum als regel belangrijk langer heeft geduurd. Wat de tijdsduur betreft, kan het Neolithicum dus kwalijk op één lijn worden gesteld met het Palaeolithicum.

Het Nieuwe Steentijdperk onderscheidt zich van het Oude hierdoor, dat de mensch er in overgaat tot het polijsten van de steenen voorwerpen, die hiermee dan wel een zeer hooge graad van volmaaktheid bereiken. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat alle werktuigen ook werkelijk gepolijst worden. Het lijkt er zelfs niet op. Een heel groot aantal wordt nog slechts min of meer ruw behouwen. Maar men *kon* nu toch ook meer. Een andere nieuwigheid is, dat men in deze periode leert de steen te door⸗boren. Lange tijd heeft men gedacht, dat dit doorboren van de steenen aan de mensch de weg zou hebben gewezen tot het *voortbrengen* van het vuur. Ongetwijfeld werd dit reeds ver voor het Nieuwe Steentijdperk *gebruikt*. Maar wanneer leerde de mensch daarenboven het als het ware uit het niet te voorschijn te tooveren? Men redeneerde aldus: Bij het langdurige boor⸗proces ontwikkelde zich warmte. En zoo heeft bij gelegenheid de een of ander, al borende, de groote ontdekking gedaan. Later is men hiervan teruggekomen. Men vindt n.l. uit het Oude Steen⸗tijdperk zoo talrijke sporen van het gebruik van vuur, dat het vermogen om het vuur ook voort te brengen wel aan de palaeoli⸗thische mensch moet worden toegeschreven. De zaak wordt dan ook wel omgekeerd. Uit het vuurboren [1]) zou de vaardigheid om de steen te doorboren, zijn voortgekomen. Een sterke steun kreeg dit nieuwe standpunt, toen men ontdekte, dat de inboorlingen van Australië *wel* de vuurboor kenden, maar nog *niet* de kunst verstonden om de steen te doorboren.

Uit het Nieuwe Steentijdperk vindt men verder talrijke stuk⸗ken *aardewerk*. De oudste, zij het ook zeer primitieve, sporen hiervan zijn misschien wel gevonden in de zoogenaamde *Kjök⸗kenmöddinge* in Denemarken. Het zijn afvalhoopen, bestaande uit vischgraten, schelpen, beenderen van dieren, enz. Bovendien vindt men er uiteraard vrij veel sporen in van de mensch, o.a. werktuigen. Klaarblijkelijk hebben op de plaatsen, waar deze afvalhoopen zich thans bevinden gedurende lange tijd men⸗schen gewoond. Bij onze terpen zullen we later iets soortgelijks

[1]) Het mag wel als bekend worden verondersteld, dat primitieve volken zich ook nu nog vuur kunnen verschaffen met behulp van vuurboren, waarbij twee stukken hout krachtig met elkaar in wrijving worden gebracht. (zie fig. 29).

aantreffen. Deze Kjökkenmöddinge worden geacht tot het Nieuwe Steentijdperk te behooren. Sommigen zien er wel de verbindingsschakel tusschen Oude en Nieuwe Steentijdperk in, maar het is tot heden nog niet gelukt het contact van deze cultuur met het Oude Steentijdperk aan te wijzen.

Vooral met behulp van de figuren, die op dit aardewerk zijn aangebracht en de vorm er van, heeft men de „familiegroepen" in de neolithische culturen geconstateerd. Van die der zoogenaamde *Bandceramiek* (ook wel genoemd de *Donaucultuur)* vindt men

31. *Verschillende „familiegroepen" van aardewerk uit het Neolithicum.*

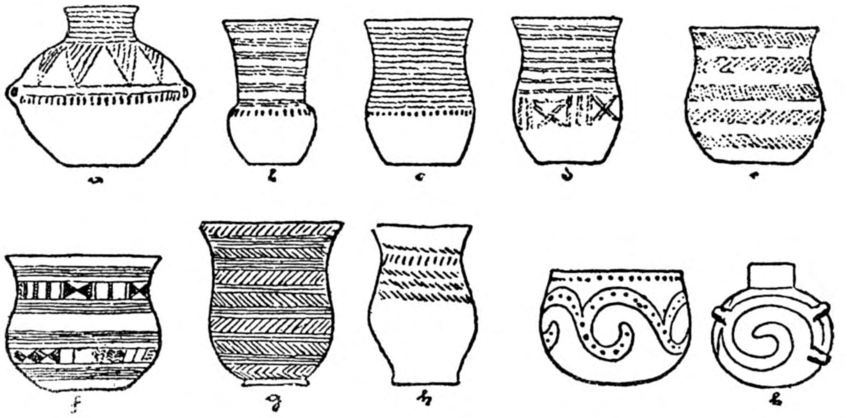

Voorbeelden van de zoogenaamde „bandceramiek" heeft men in de beide laatste (i en k). De eerste vier (a, b, c en d) zijn voorbeelden van „snoerceramiek". Het al of niet voorkomen van bepaalde soorten van aardewerk helpt mee, om vast te stellen, of twee beschavingsgebieden aan elkaar verwant zijn. Soms is het mogelijk om de invloedssfeer van een cultuur na te gaan.

de sporen bij talrijke vondsten in het geheele Midden-, Zuiden en Zuid-Oosten van Europa.

Een andere cultuurgroep uit het Nieuwe Steentijdperk is die der *Hunnebedbouwers*. Deze worden onder meer aangetroffen in heel het gebied van Frankrijk, over ons land en het aangrenzende Duitschland tot in Scandinavië. In ons land treden ze evenwel tamelijk laat op. Inmiddels hebben we hier de schakel, waardoor de oudste Nederlandsche beschaving met die van het overige Europa is verbonden. Wij komen er in het volgende hoofdstuk op terug.

Het meest bekend uit deze periode zijn echter wel de *Paaldorpen*, waarvan men er in Zwitserland alleen meer dan 200

heeft kunnen aantoonen, terwijl ook in Duitschland en Frankrijk niet onbelangrijke aantallen hiervan zijn aangetroffen. Het waren groepen van woningen (dorpen), op palen opgetrokken, boven het water van meren of rivieren. Soms trof men in een meer de overblijfselen van een twaalftal dezer „dorpen" aan. Met behulp van bruggen, die soms een lengte van een paar honderd Meter hadden (men heeft er zelfs één gevonden van ± 270 M.) kon men ze van de oever bereiken. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat de bewoners, die zoo zeer met het water vertrouwd

32. *Reconstructie van een Zwitsersch Paaldorp.*

Rechts boven ziet men in de verte nog een paaldorp. Links zijn de bewoners van dat op de voorgrond met een groot net aan het visschen. Dicht daarbij is men op de wal bezig, met behulp van vuur een boomstam uit te hollen, ten einde er een bootje van te kunnen maken. Geheel op de voorgrond vee van de „paalbouwers". De huizen zijn van tamelijk ruw hout opgetrokken.

waren, reeds de kunst verstonden eenvoudige vaartuigjes te maken. Uit velerlei vondsten blijkt verder, dat de bewoners der Paaldorpen reeds de veeteelt beoefenden. Zij kenden reeds rund, varken, schaap, geit en hond als huisdieren en zij beoefenden ook reeds eenigermate de landbouw. Men heeft kunnen vaststellen, dat hazelnoot, sleepruim, aardbei, appel, peer, waternoot, beukenoot en vele andere vruchten geregeld door de bewoners der paaldorpen werden gebruikt. Maar daarenboven kenden zij reeds enkele korensoorten. En men heeft dan ook op de bodem

33. *Werktuigen gebruikt door de bewoners der Paaldorpen.*

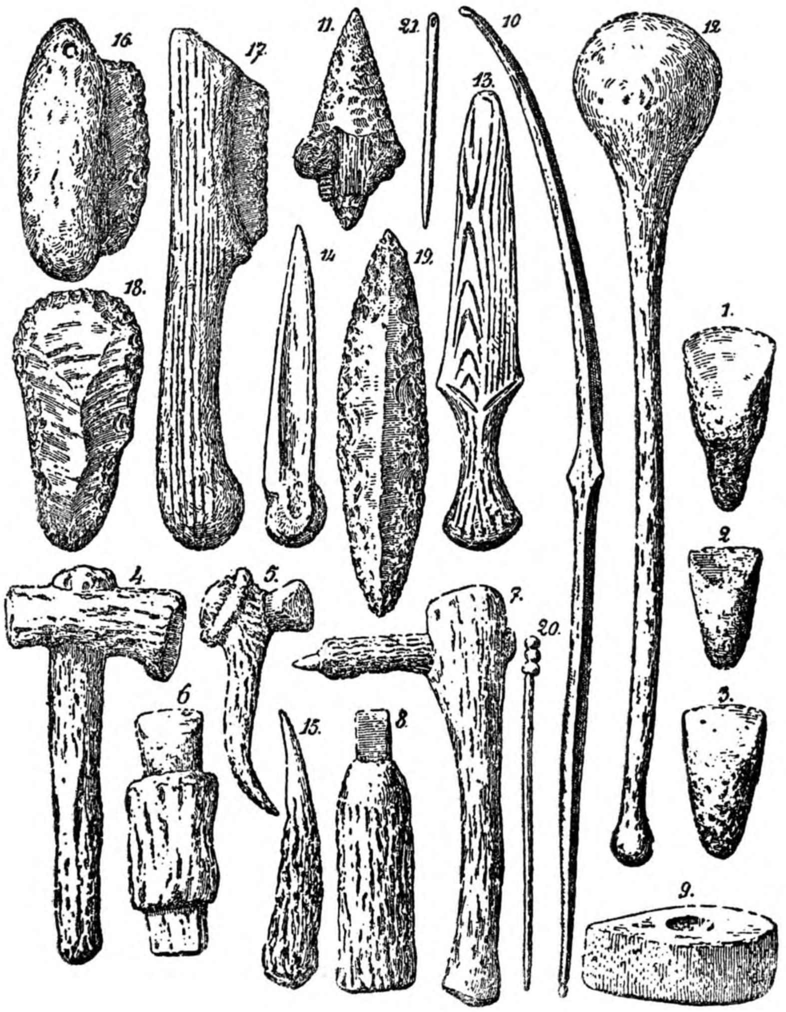

1, 2 en 3 zijn beitels, gepolijst bij de snede; 4 een bijlsteel met een stuk hoorn, waarin een gat voor de steenen bijl; 5 een steenen bijltje gevat in een stuk gewei; 6 steenen bijltje zonder steel; 7 een soort kuipersdissel; 8 een beitel; 9 een zoogenaamde hamerbijl; 10 boog; 11 pijlspits; 12 houten knots; 13 dolk van taxishout, 14 beenen priem; 15 priem, gemaakt van het gewei van een hert; 16 steenen zaag, geplaatst in een stuk hout; 17 idem; 18 vuursteenen schrapper; 19 puntig instrument van vuursteen; 20 beenen speld; 21 beenen naald (zie afb. 24). Nummer 11 is weergegeven op ware grootte; 16, 17, 18 en 19 op $\frac{2}{3}$; 8, 13, 14 en 15 op $\frac{1}{2}$; 1, 2, 3, 4, 9, 20 en 21 op $\frac{1}{3}$; 5, 6 en 7 op $\frac{1}{4}$; 12 op $\frac{1}{6}$ en 10 op $\frac{1}{8}$ van de ware grootte.

der meren enkele primitieve molens gevonden, die dienden om de oogst dier dagen tot een soort meel te vermalen.

Wel was het een belangrijke periode in de ontwikkelings-geschiedenis der menschheid. Want, behalve al deze nieuwe zaken, heeft men de sporen gevonden van eenvoudig vlecht- en weefwerk, een bewijs, dat ook in dit opzicht belangrijke vorderingen waren gemaakt. Ja, in deze Paalwoningen is in Midden-Europa misschien wel voor het eerst metaal gebruikt voor het maken van werktuigen.

Voor de verdere ontwikkeling der beschaving is het Nieuwe Steentijdperk van het allergrootste belang geweest. Men mag zelfs wel zeggen, dat in deze periode de *grondslagen* zijn gelegd van de latere *Europeesche cultuur*. Want een belangrijk verschil moet

34. *Weef- en vlechtwerk uit de Paaldorpen.*

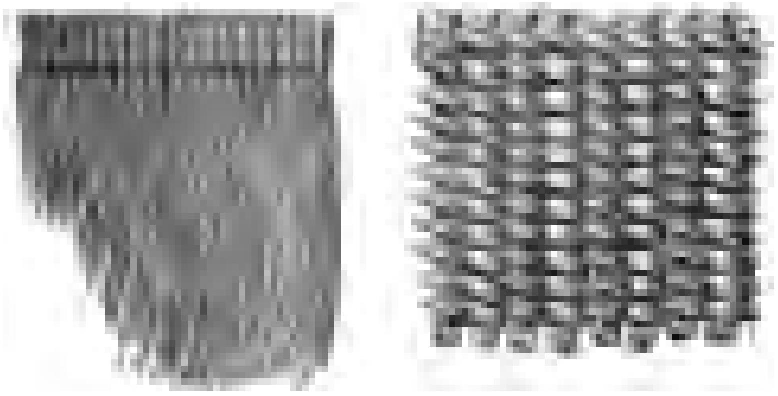

Links een stuk franje. Rechts een mat, gevlochten van reepen bast. Men heeft ook menig stuk linnen uit die tijd op de bodem der meren gevonden.

nog worden geconstateerd tusschen Oude en Nieuwe Steentijdperk. Had men gedurende het Oude Steentijdperk waarschijnlijk slechts te doen met jagersstammen, gedurende het Nieuwe worden deze „jagers" tot boeren. Voor het eerst gaat de mensch zich hutten, woningen bouwen, op het land of op het water. En een groote verandering komt er in de positie van de vrouw. Gedurende het Oude Steentijdperk heeft die zeker wel een volslagen ondergeschikte positie gehad, afhankelijk als ze in elk opzicht was van de jagende man. Nu veranderde dat; bij uitzondering zelfs wel eens zeer grondig. Voor zoover akkerbouw werd uitgeoefend, geschiedde dat in dit stadium bijna altijd door de vrouw. En met de maatschappelijke beteekenis rijst steeds ook het aanzien van een groep van personen. Misschien is hier en

35. Schema van Oude en Nieuwe Steentijdperk.

		Cultuurperiode	Absolute Tijdschatting	Klimaat	Sneeuwgrens t/a tegenw.
Alluvium		Neolithicum	6000 v. Chr.	Gematigd	
Diluvium		Voor-Neolithicum	8000-6000 " "	Vochtig-warm	300 M
	Rendiertijd	Aziliën	10000-8000 " "	Vochtig-Subarct.	600 "
		Magdaléniën	16000-10000 " "	Arctisch	900 "
		Solutréën		Droog-koud	700 "
		Aurignaciën			
	IJstijd IV			Vochtig-koud	1200 " 1000 " 1200 "
		Moustériën	50000 v. Chr.		
		Acheuléën		Droog-koud	
				Vochtig-warm	
		Chelléën		Droog-koel	
	IJstijd III			Vochtig-koud	1300 "
		Praechelléën	200000 v. Chr.	Warm	
	IJstijd II			Vochtig-koud	1300 "
				Warm	
	IJstijd I		500000 v. Chr.	Vochtig-koud	1300 "

daar bij wildschaarschte de „landbouwende" vrouw wel in staat geweest, de stam van een anders dreigende ondergang te redden. Met de uitvinding der *pottenbakkerij* — eveneens door de vrouw — is een stap gedaan, die te eeniger tijd de overgang naar de volgende periode, naar het Metaaltijdperk, welhaast onvermijdelijk maakte.

C. *Het Bronstijdperk.*

Slechts bij uitzondering treft men op aarde metaal aan in gedegen toestand. In de regel vindt men het slechts in de vorm van erts. En meer dan eens zal gedurende het Steentijdperk de mensch een ertshoudend stuk steen ter hand hebben genomen, zonder dat hij kon vermoeden, welke mogelijkheden een dergelijk stuk steen voor hem in zijn schoot verborgen hield. Zelfs al heeft de oermensch voor en na een stukje gedegen metaal (bijv. afkomstig van een meteoor) gevonden, dan is het niet waarschijnlijk, dat hij het ging gebruiken, zooals wij metaal aanwenden. Misschien werd het bewaard als een curiositeit. Zoo heeft men bij vondsten uit het Nieuwe Steentijdperk wel eens een stukje goud aangetroffen. Misschien ook werd het weggeworpen, als iets, dat geen waarde had. Het metaal kreeg pas zijn groote beteekenis, toen men de kunst machtig werd het opzettelijk uit het gesteente te verwijderen. (Uitzonderingen op deze regel kunnen slechts die streken vormen, waar koper in meer belangrijke hoeveelheden in gedegen toestand wordt aangetroffen. Sommigen denken, dat dit misschien heel lang geleden het geval was op het eiland Kreta).

Hoe kwam de mensch er toe metaal uit te smelten? Men stelt het zich zóó voor. Toen hij eindelijk had geleerd het vuur ook voort te brengen, kwam het practisch niet meer voor, dat hij zonder vuur zat. Diende dit vuur eerst alleen voor verlichting of verwarming, later ging men er ook het voedsel mee bewerken. Eerst natuurlijk op heel simpele wijze, bijv. door roosteren. Maar stilstand was ook hier niet. Toen de vrouw geleerd had potten te bakken, waarin ze water aan de kook kon brengen, moest de ontdekking van het metaal wel volgen. Immers wie water in dergelijk vaatwerk wil verwarmen, komt er allicht toe, eenige steenen op te stapelen, daartusschen zijn vuur aan te leggen en daarop zijn aarden pot te plaatsen. Het zou wel een wonder geweest zijn, als nooit eens een ertshoudende steen voor dit doel was gebruikt. Maar zoo'n primitieve haard kan door asch heel gemakkelijk eenigszins verstopt raken en zoo tot een oven worden. En dan kan heel goed — als er toevallig een erts-

36. Het Bronstijdperk, eerste periode.

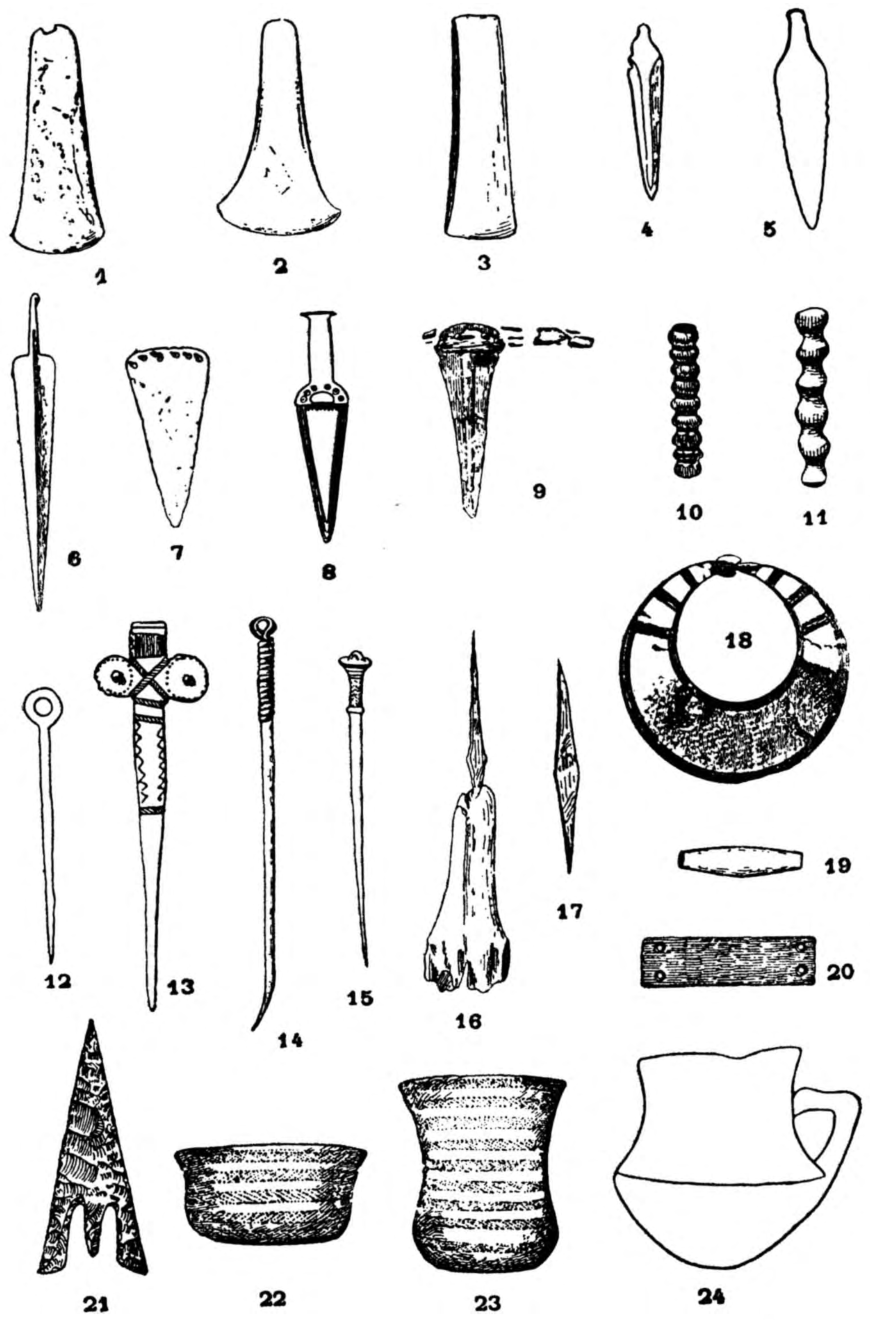

houdende steen bij is — de hitte een gedeelte van het metaal doen smelten. Misschien heeft geen der aanwezigen het opgemerkt. Dan liet de mensch een gelegenheid voorbijgaan. En het is niet onwaarschijnlijk, dat dikwijls zoo'n gelegenheid verzuimd is. Doch eindelijk moest wel eens iemand zoo'n uitgesmolten stukje metaal vinden. En vroeg of laat moest ook wel iemand ontdekken, dat het vuur in staat is om uit sommige gesteenten een nieuwe grondstof te voorschijn te tooveren.

Het eerste metaal, dat de mensch zich zoo heeft verschaft, is koper geweest. Sommigen laten dan ook aan het bronstijdperk nog een *kopertijdperk* vooraf gaan. Het heeft echter overal slechts heel kort geduurd. Al heel spoedig leert men dan — het ligt voor de hand — ook andere metalen uitsmelten en dan ontdekt men ook al gauw welke voordeelen, vooral door zijn grootere hardheid, een mengsel van koper en tin (brons) heeft.

In Midden- en West-Europa heeft men dit metaal voor het eerst gebruikt kort na ± 2500 vóór Christus. Nu is het evenwel de vraag of dit metaal ook in deze landen is gewonnen. 't Kan zijn, dat de eerste voorwerpen er van werden aangevoerd van elders. Het is zelfs zeker, dat men in Zuid-Europa, op Kreta en Cyprus [1], in Voor-Azië en Egypte, eerder metalen aanwendde, dan in deze streken. Waar het voor het eerst gebeurde is moeilijk te zeggen. Vaak neemt men aan, dat het geschiedde in de koperrijke Kaukasus of in de gebergten van Transkaukasië. Maar verkeerswegen waren er eigenlijk nog niet en de „handel" had uiteraard niet veel om het lijf. Was er al eens een koperen voorwerp hier aangeland, dan moest de aanwezigheid er van wel prikkelen tot het zoeken naar dit metaal. En eindelijk leerde men het dan ook in deze streken uitsmelten.

Toch zijn er heele gebieden, waar men er niet toe kwam, om de eenvoudige reden, dat ertshoudende gesteenten er ontbraken. In zulke oorden bleef het metaal naar verhouding nog lange tijd min of meer zeldzaam. Zoo bijv. in ons land. En dan is

[1] Verondersteld wordt wel, dat het woord koper en de naam Cyprus met elkaar in verband staan.

Bijschrift bij figuur 36.

Men raadplege bij deze plaat en de volgende vooral bl. 60 e.v. De nummers 1, 2 en 3 zijn eenvoudige vlakke bijlen. De afb. 37, 38, 40 en 41 hierachter geven de voortzetting van de ontwikkelingsgeschiedenis van dit werktuig. 4—6 zijn dolken. De langwerpige voorwerpen 10 (van een groene glasachtige stof) en 11 (van been) dienden voor opschik. Daarop volgen (12—15) meer of minder sierlijk bewerkte spelden. 16 is een els met handvat. 17 idem zonder. Het halve maantje (18) is van goud. Evenals 19, een parel, diende het voor sieraad. Nummer 20 diende de boogschutter voor armbescherming. 21 is een pijlpunt, de rest aardewerk.

men natuurlijk nog steeds aangewezen op steenen werktuigen.

Men onderscheidt in Midden- en West-Europa gewoonlijk drie cultuurgroepen, n.l.:

1e. een *Oostelijke* (Hongarije en de aangrenzende landen),

2e. een *Westelijke* (Zwitserland, Frankrijk en Engeland met de daaraangrenzende gebieden),

3e. een meer *Noordelijke* (waarvan Zuid-Duitschland het voornaamste gebied uitmaakt).

Deze groepeering heeft men vooral gemaakt naar het al of niet voorkomen van bepaalde versieringsmotieven (als b.v. de spiraal) op de gevonden werktuigen, wapens, versierselen, enz. Ook de vorm der zwaarden wijst soms op een grootere verwantschap tusschen bepaalde vondsten. Eveneens het meer of minder veelvuldig voorkomen van veiligheidsspelden.[1]) Men heeft ook kunnen vaststellen, dat er tusschen deze gebieden wel verbindingen bestonden, dat uitwisseling van producten plaats vond, dat er dus reeds een primitieve handel viel te constateeren. Zelfs heeft men voorwerpen aangetroffen, waarvan kon worden vastgesteld, dat ze uit Griekenland of Italië afkomstig waren. En hoewel voor deze landen toen de historische periode ook nog niet begonnen was, heeft men toch wel sommige dateeringen daarvan kunnen vaststellen, vooral met behulp van voorwerpen, in Griekenland gevonden, die afkomstig waren uit Egypte van vóór 3000 vóór Christus. Het is licht te begrijpen, hoe men op deze wijze zich een „sleutel" heeft weten te bemachtigen, die het mogelijk maakte, ook voor ons Bronstijdperk met dateeringen te komen. Het is vooral de Zweedsche archaeoloog M o n t e l i u s, die zich met deze zaak heeft bezig gehouden. Hij verdeelt het Bronstijdperk in vier perioden:

1, *De tijd van ± 2500 vóór Christus tot ± 1900 vóór Christus.* Deze periode is in veel opzichten nog tot het Nieuwe Steentijdperk te rekenen, want meestal overheerschen de steenen werktuigen. Daarnaast vindt men evenwel bronzen voorwerpen met een laag tingehalte, als vlakke bijlen en korte, driehoekige dolken. Het is vaak nog haast zuiver koper, dat wordt gebruikt. Sommigen meenen, dat in Bretagne lijkverbranding plaats vond in dit tijdperk. Overal elders werden de dooden begraven. In West-Frankrijk zijn de voornaamste vindplaatsen de zooge-

[1]) In de handboeken meestal aangeduid met hun latijnsche naam: fibulae.

Bijschrift bij figuur 37.

De bijlen worden nu gegoten met rand, no. 5 heeft zelfs reeds een hieltje (zie bl. 64), daarop volgen dolken en degens. Dan spelden (10 en 11). 12 en 13 zijn armbanden. Daarna weer aardewerk.

37. Het Bronstijdperk, tweede periode.

38. *Het Bronstijdperk, derde periode.*

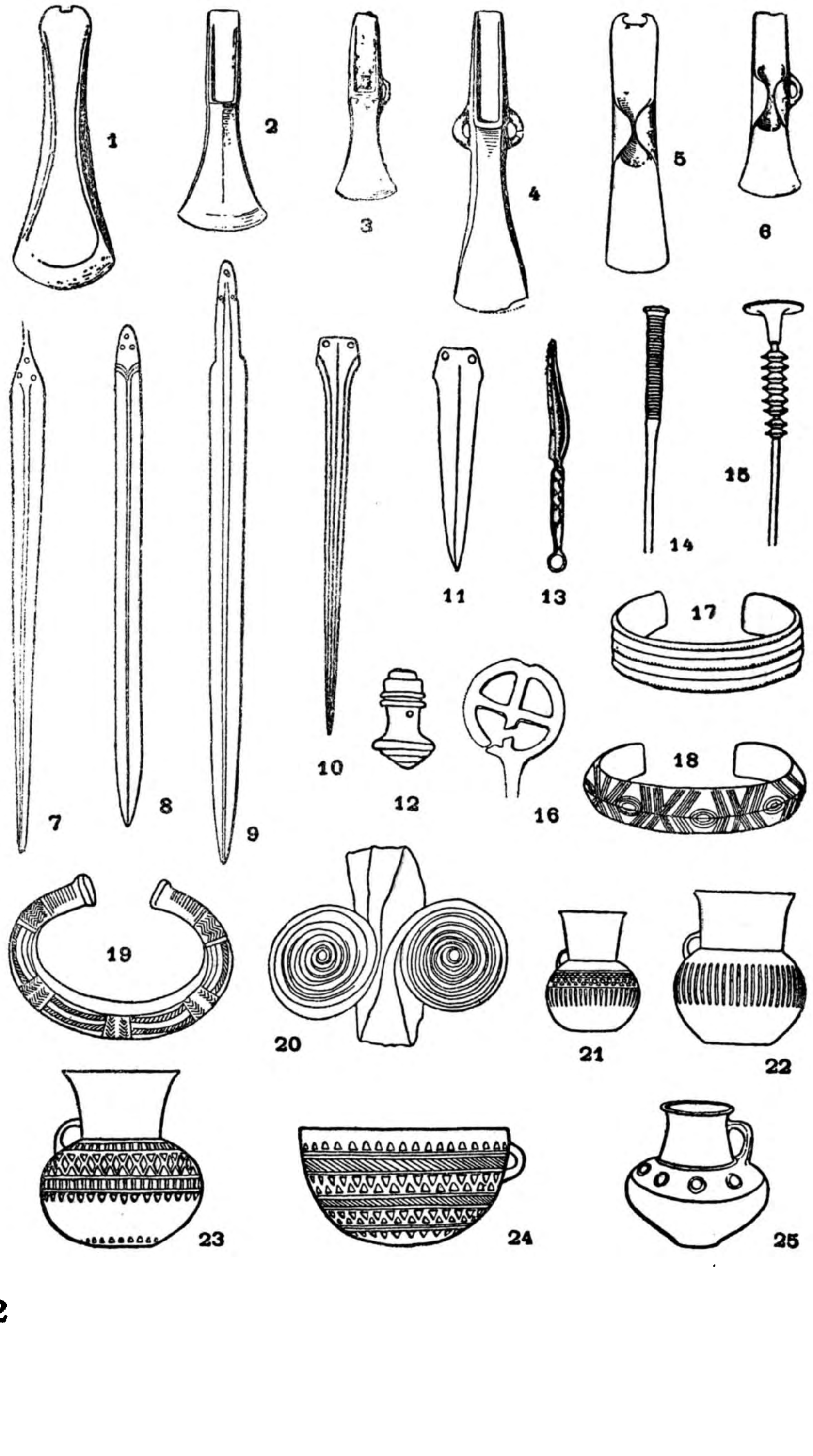

naamde hunnebedden en ook grotten, waarin blijkbaar lijken werden bijgezet. In het Oostelijk gebied zijn de dooden begraven in gehurkte houding (soms is het lijk door steenen beschermd) en in Engeland in koepelgraven. [1])

2. *De tijd van ± 1900 tot ± 1600 vóór Christus.* Het tingehalte is nu belangrijk hooger. Naast de vlakke bijlen komen thans ook bijlen voor met een geringe verhooging aan de kanten: zoogenaamde randbijlen. De dolken worden in deze periode welhaast tot zwaarden. Begraving vindt plaats op de manier als in het eerste tijdperk.

3. *De tijd van ± 1600 tot ± 1300 vóór Christus.* De randbijlen hebben nu een hoogopstaande rand en daarnaast treft men aan zoogenaamde hielbijlen, ja een enkele maal reeds vleugelbijlen, waarbij de „vleugels" zich midden op de bijl bevinden (zie blz. 64). De dooden worden als regel nog begraven, al komt ook verbranding voor. De koepelgraven zijn nu veel talrijker.

39. Hoe een vlakke bijl misschien aan de steel werd verbonden.

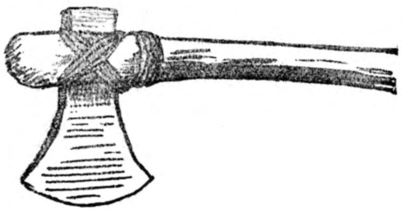

4. *De tijd van ± 1300 tot ± 900 vóór Christus.* De „vleugels" der vleugelbijlen bevinden zich nu meer aan de bovenkant der bijl. Meer en meer vindt men daarnaast evenwel de *holle bijl.* Naast degens van groote volmaaktheid (wat afwerking betreft wel te verstaan) treft men ook helmen aan, zelfs reeds met een „kam", waardoor ze des te beter bestand zijn tegen de slagen der vijanden. Voor 't eerst vindt men veiligheidsspelden, die zeker ook als sieraden zullen zijn gebruikt. Allerlei soorten van scheermessen worden aangetroffen. Verder o.a. eenvoudige paardebitten. De dooden verbrandt men nu bijna steeds, waarna de urnen met de asch veelal in urnenvelden worden bijgezet.

Bovenstaande verdeeling berust, naar men zal hebben opgemerkt, vooral ook op de *vorm van de bijl.* Had men aanvankelijk gewone vlakke bijlen, waarbij de bevestiging aan de steel hoogstwaarschijnlijk tot stand kwam, door een gat in het hout te maken

[1]) Zie afb. 73.

Bijschrift bij afb. 38.

Bovenaan de voortzetting van de ontwikkelingsgeschiedenis van de bijl. Eerst nog een randbijl, dan drie hielbijlen, de laatste al met oortjes. Daarna verschijnt de vleugelbijl. De nummers 7—11 zijn zwaarden en dolken; 12 het koperen einde van een scheede; 13 is een mooi versierd mes; 14, 15 en 16 de bovenste gedeelten van spelden.

en dan met behulp van pezen of plantenvezels hout en bijl goed aan elkaar te binden, men zocht in dezen voortdurend naar beter, want niets was zoo noodlottig, dan dat in het heetst van de strijd (tegen mensch of dier) de bijl brak. Vondsten in de Mitterberg bij Salzburg, een in het Bronstijdperk geëxploiteerde kopermijn, hebben het duidelijk gemaakt, waarvoor de opstaande randen dienden. Als steel nam men een stevig stuk hout, dat aan het einde omgebogen was en waarvan het korte stuk met het lange een scherpe hoek maakte. In dit korte stuk maakte men een spleet, zoo wijd als de randbijl in het midden dik was, en dan schoof men de randbijl in die spleet. Nog een pees of een sterke vezel er om, en klaar was Kees. Weer later ging men er toe over, midden op de bijl een paar „hieltjes" aan te brengen, waarop de beide stukken van het korte gedeelte van de steel kwamen te rusten. De rugzijde van de bijl drong dan bij het slaan niet voortdurend tegen het hout. Eindelijk kwam men er toe, in plaats van deze ‚hieltjes" zoogenaamde „vleugels" op het midden te plaatsen. De uiteinden van het korte stuk drongen bij het gebruik van de bijl tusschen deze vleugels en zoo had men een voortreffelijk instrument gekregen. Toch bracht het Bronstijdperk tenslotte nog iets anders: men ging bijlen gieten, die van boven heelemaal hol waren. Het omgebogen gedeelte van de steel werd nu in deze opening gestoken en dan had men dit gewonnen, dat de steel niet meer gespleten, dus verzwakt, behoefde te worden. Men ziet, dat de evolutie van de bijl in het Bronstijdperk ten nauwste samenhangt met de wijze, waarop men het steelprobleem oplost. Toen de randen evenwel aanwezig waren op de vlakke bijl, wees het materiaal de mensch als het ware de weg, die liep langs de „hieltjes" over de „vleugels" naar de holle bijl.

Afzonderlijk dient hier nu nog te worden gesproken over het *Scandinavisch Bronstijdperk*. Het heeft ongeveer geduurd van 1900—500 vóór Christus. Overblijfselen van deze beschaving vindt men in Noord-Duitschland, Denemarken, Zuid-Zweden en Noorwegen. Aangezien deze gebieden zelf de grondstoffen (koper en tin) niet opleveren, moesten die van elders worden aangevoerd. Waarschijnlijk gebeurde dit van uit Midden-Europa, misschien

Bijschrift bij figuur 40.
De bijl onwikkelt zich nu tot de zoogenaamde holle bijl, het eindpunt van dit werktuig bij dit metaal. Hierop volgen vier zwaarden en twee dolken, beide zonder gevest. Voorbeelden van bronzen ringen die aan het eind van een speerschacht werden aangebracht heeft men in 12 en 13. De nummers 14 en 15 zijn messen; 16 is een helm; 17—19 zijn pijlspitsen, terwijl onderaan drie armbanden zijn afgebeeld.

40. *Het Bronstijdperk, vierde periode.*

41. *Het Bronstijdperk (vierde periode, vervolg).*

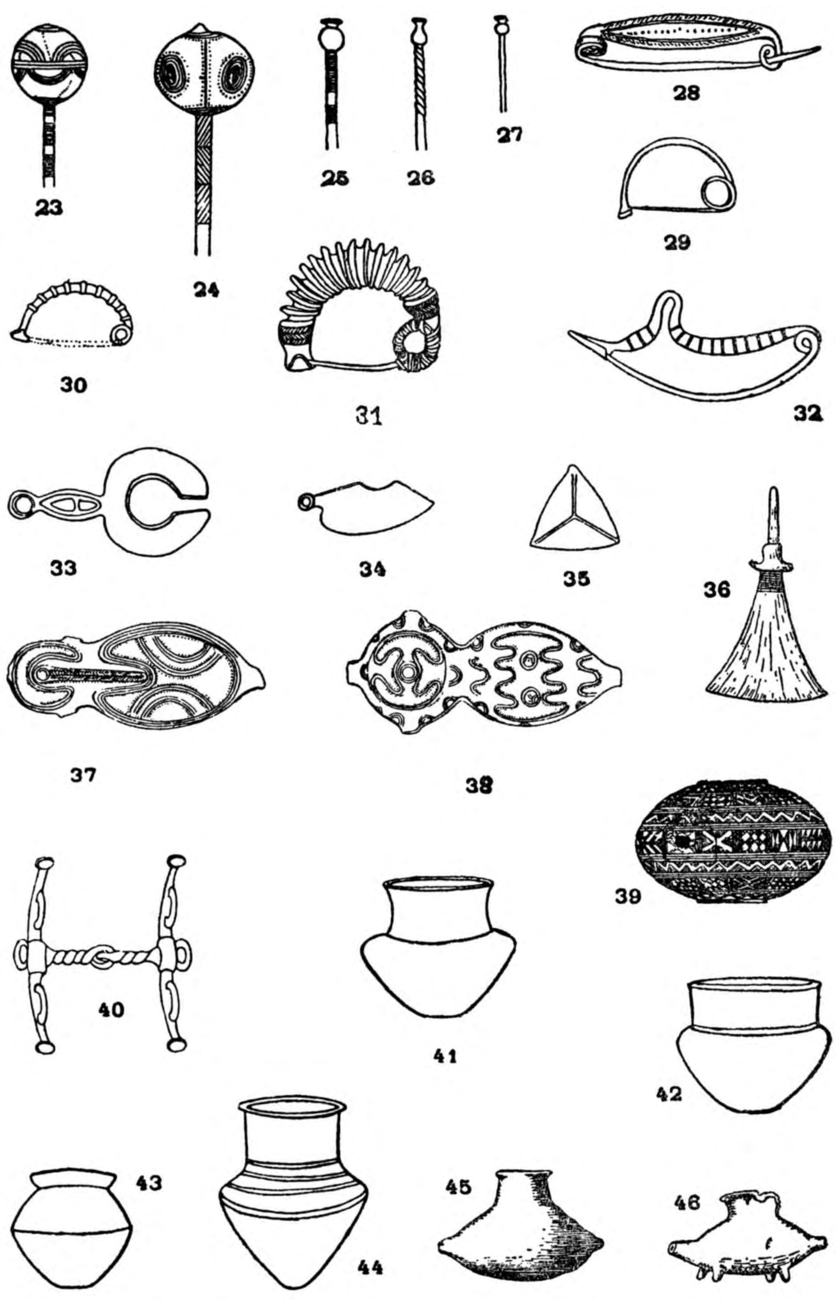

zelfs uit Spanje. Het spreekt vanzelf, dat de meer zuidelijke bewoners van ons werelddeel niet uit een soort philanthropie hun noordelijke buren voorzagen van 't geen zij ontbeerden. Zij moesten er andere artikelen voor terug ontvangen. Ongetwijfeld waren dat barnsteen en pelzen. Vroeger heeft men wel gemeend, dat de Phoeniciërs dit barnsteen uit het Noorden haalden, maar in onze dagen denkt men niet meer aan gemeenschap tusschen Noord- en Zuid-Europa over zee in zoo vroege tijden. Langs „landwegen" kwamen deze producten op de plaats van hun bestemming. Wij plaatsten dit woord tusschen aanhalingsteekens, omdat men daarbij in het minst niet moet denken aan wat wij onder een „weg" verstaan. Van gebaande wegen over zoo groote afstanden was toen nog geen sprake. Men heeft hier een voorbeeld van het gebruiken van een woord, dat ons nu eenmaal ten dienste staat, voor een begrip, waarvoor men eigenlijk een nieuw woord zou moeten zoeken. In veel opzichten is het evenzoo met termen als handel, handelswegen, enz., door archaeologen nog al veel gebruikt. Indien wij ons daarbij voorstellen, wat *wij* tegenwoordig onder deze termen verstaan, dan leidt dit tot allerlei misverstanden. Misschien zouden de woorden ruil en ruilwegen beter op hun plaats zijn. Maar zelfs bij het gebruik daarvan dient men goed te bedenken, welke primitieve middelen onze „handelaars" ten dienste stonden.

42. *Hoe een randbijl aan de steel werd bevestigd.*

Vrijwel onafhankelijk (behalve dan wat het materiaal betreft) heeft zich nu een bronstechniek in deze noordelijke landen ontwikkeld, die in sommige opzichten alle andere achter zich laat. Vormen en versieringen zijn vaak van een groote volmaaktheid en bevalligheid. Wel verstond men de kunst van soldeeren niet,

Bijschrift bij afb. 41.

De Nos. 23—27 laten ons meer of minder mooi versierde spelden zien; 28—32 verschillende veiligheidsspelden; 33—35 naar onze begrippen zeker wel vreemd gevormde scheermessen, waarvan ook nog allerlei andere modellen worden aangetroffen; 36 een snijbeitel; 37 en 38 ceintuurhaken; 40 een paardebit; 39 een bronzen spheroïde, waarschijnlijk een onderdeel van een instrument, dat gebruikt werd om vuur te maken; de rest aardewerk.

maar uit allerlei vondsten is met zekerheid af te leiden, dat men met hoogstbekwame bronsbewerkers heeft te doen. Men meent dit alles wel te kunnen verklaren door het feit, dat deze beschaving zich heeft kunnen ontwikkelen, zonder dat stoornis intrad door invallen van vreemde volken.

Montelius maakte zijn op blz. 60 vermelde indeeling oorspronkelijk voor deze Scandinavische bronscultuur. De laatste (noordelijke) periode, die van ongeveer 650—500 vóór Christus, is te beschouwen als de overgang naar het ijzertijdperk. Zij wordt gekenmerkt door een vrij sterke verwarring der vormen en versieringen.

Voor *ons* is deze noordelijke cultuur van zoo groote beteekenis, omdat het thans wel zeker is, dat de dragers er van *Germanen* zijn geweest. Waarschijnlijk door overbevolking moest al vroeg naar andere woonplaatsen worden omgekeken. Reeds in de 8e eeuw vóór Christus trekt dan ook een deel van hen de wereld in en vestigt zich voorloopig aan de mond der Weichsel. En omstreeks 600 vóór Christus arriveeren de eersten bij de Rijn, die zelfs in de 3e eeuw vóór Christus door hen wordt gepasseerd. Wij komen later weer met deze Germaansche volken in aanraking, als zij het voornaamste bestanddeel van onze Nederlandsche bevolking zijn geworden.

43. *Hoe een celt of holle bijl aan de steel kon worden bevestigd.*

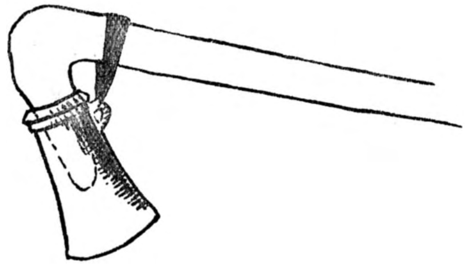

Uit de van hen gevonden *huisurnen* kan men zich een denkbeeld vormen omtrent de ontwikkeling van hun woningen. In deze huisurnen werd, evenals in de anders gevormde, de asch der dooden bijgezet. Gaarne geeft men zijn gestorven nabestaanden een woning, die overeenkomt met die, welke zij tijdens hun leven kenden. En daarnaast blijven vormen en gebruiken, die eenmaal zijn gevestigd, vooral als zij met belangrijke gebeurtenissen als dood en begrafenis verband houden, vaak met groote hardnekkigheid bestaan (ook nog in onze dagen). Zoo volgt dan de huisurn de woongelegenheid, maar komt daarbij natuurlijk een heel eind achter, doch stelt de man der wetenschap toch wel in staat zich een voorstelling te vormen van die ontwikkeling, welke leidt „van hol tot hut en van hut tot woonhuis". Men leze verder het bijschrift bij de afbeelding der urnen (afb. 48).

Ook voor de *kleeding* heeft men gegevens van groote waarde.

44. *Bijlstelen gevonden in de Mitterberg bij Salzburg.*

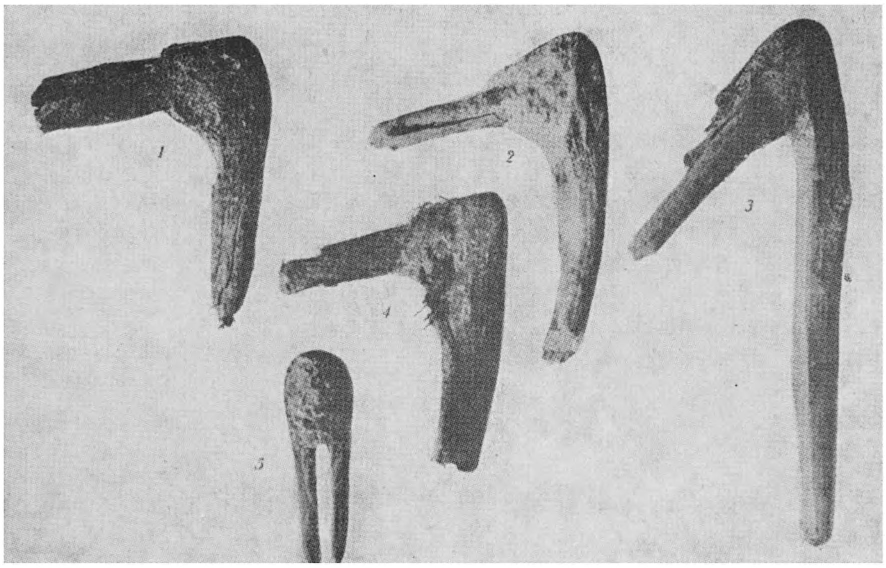

45. *Het Scandinavische Bronstijdperk.*

Evenals de in fig. 48 afgebeelde huisurnen zijn deze gouden voorwerpen afkomstig van de Germanen. En al zal slechts een enkele bevoorrechte zulke mooie voorwerpen gehad hebben, toch geeft deze afbeelding ons heel duidelijk te kennen, dat het dwaasheid is de afstammelingen van deze Germanen, die later naar hier kwamen, als volslagen barbaren voor te stellen.

48. *Van hol tot hut, van hut tot woning.*

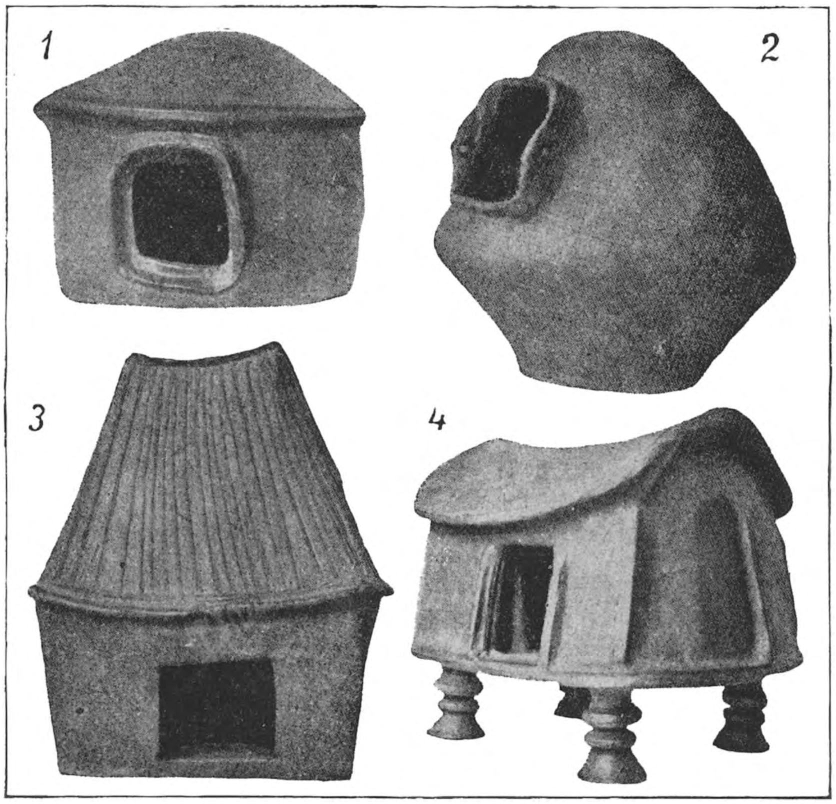

Deze Germaansche huisurnen uit het Scandinavische Bronstijdperk geven een idee van de ontwikkelingsgeschiedenis der woning. (Zie ook afb. 32 en 54.) De oudste van deze vormen is no. 2, waarbij de „woning" nog bijna geheel in de grond zit, wat duidelijk blijkt uit de „deur"-opening. Daarop volgt de hut (1), en de verbeterde vorm daarvan (3). Ten slotte ontwikkelt zich hieruit de eigenlijke woning.

Aanvankelijk werden de lijken der dooden n.l. niet verbrand, maar in steenen kisten of in uitgeholde boomstammen begraven. Vooral het looizuur van het eikenhout heeft veroorzaakt, dat tot op heden de kleeding soms goed bewaard is gebleven. Zoo heeft men kunnen vaststellen, dat de mannen wollen windsels (een soort van puttee) om voeten en beenen droegen. Verder een lijfrok met gordel en wijde mantel (te vergelijken met onze cape). Op het hoofd een vilten muts. De vrouwen droegen een lange rok, een jakje met korte mouwen en achter om het haar een netje, terwijl sieraden van brons tamelijk veel voorkwamen.

46. *De kleeding uit het Scandinavische Bronstijdperk.*

De man wollen windsels om voeten en beenen, een lijfrok met gordel, een wijde mantel en een vilten muts. In zijn hand een vleugelbijl. De vrouwen een lange rok, een jakje met korte mouwen en het haar in een haarnetje. Sierraden van brons.

Heel merkwaardig zijn de zoogenaamde „*luren*", muziekinstrumenten, waarvan men steeds twee tegelijk heeft gevonden, zeer zuiver gelijk gestemd, doch zoo gewonden, dat ze elkaars spiegelbeeld zijn. Soms kan men er een twintigtal verschillende tonen mee voortbrengen. De aard van het geluid is zoodanig, dat men mag aannemen, dat ze niet voor oorlogsdoeleinden werden gebruikt.

Voor het Bronstijdperk geldt nog in veel sterkere mate, wat wij opmerkten op blz. 51 over het Nieuwe Steentijdperk. Het

geheele Bronstijdperk duurt ongetwijfeld veel en veel korter dan elk der perioden van het Oude Steentijdperk. Zelfs vergeleken bij het Nieuwe Steentijdperk duurt het slechts kort. Toch is het voor de ontwikkeling der menschelijke beschaving van de grootste beteekenis.

Met het vuur leerde men steeds beter om te gaan, de techniek

47. *Het Scandinavische Bronstijdperk.*

Een man, blazende op de „lure" (spreek uit: loere). Behalve dit mooie instrument kende men nog allerlei anders gevormde hoorns.

maakte reusachtige vorderingen. Zoo moest langzaam maar zeker de komst van het ijzer wel worden voorbereid.

Als men weet, dat in de eerste vier boeken van het Oude Testament het woord brons 83 maal, en het woord ijzer daarentegen maar 4 maal voorkomt, dan wordt het duidelijk, dat deze boeken in hun oudste vorm wel zullen stammen uit de tijd, toen de Joden

nog ongeveer op dezelfde cultuurtrap stonden als de volken die er in dit tijdperk in Midden- en West-Europa woonden. Evenzoo is het gesteld met de Ilias van Homerus: 270 maal wordt het brons genoemd en 23 keer het ijzer. Men stond toen bij de wieg van het IJzertijdperk en maakte dus wel een van de allergewichtigste overgangen in de wereldgeschiedenis mee, wat natuurlijk nog niet wil zeggen, dat men zich dit ook bewust is geweest.

D. Het IJzertijdperk.

Eindelijk, omstreeks 900 vóór Chr., verschijnt in Midden-Europa het eerste ijzer. Waarschijnlijk is het geïmporteerd. Evenals bij het brons was men elders (Zuid-Europa, Voor-Azië en Egypte) reeds eerder met het bewerken van ijzer begonnen. Over de vraag, waar het op aarde voor het eerst is gebruikt, heerscht nog steeds verschil. Sommigen meenen zelfs, dat negers uit Afrika hier als uitvinders moeten worden beschouwd, al zoeken de meesten ook de bakermat van deze nieuwe vaardigheid in Voor-Azië of de aangrenzende gebieden.[1])

Aanvankelijk komt het ijzer natuurlijk nog slechts sporadisch voor. Lange tijd blijft het brons overheerschend, niet alleen in de meer afgelegen streken van Europa, als bijv. ons land. Dit te meer, doordat het ijzer niet in alle opzichten geschikter is dan brons. Het heeft dan ook een harde strijd moeten voeren tegen dit metaal, zooals dikwijls het nieuwe niet dan met de grootste moeite zegeviert over het oude. Aan het gele metaal had de mensch zich (hoe kon het anders) sterk gehecht.

Brons immers kan tamelijk gemakkelijk gegoten worden en de „giethuid" is mooi en glad. Zonder bijwerking is het voorwerp onmiddellijk geschikt voor het gebruik. Dit was met ijzer niet zoo eenvoudig. Van gieten was zelfs geen sprake, vanwege de hooge temperatuur, die daarvoor noodig is. De eerste producten er van zien er dan ook meestal eenigszins ruw uit. Toch is de strijd ten slotte beslist ten gunste van het nieuwe metaal. Vele onderzoekers denken echter, dat dit misschien mee veroorzaakt is door het feit, dat de toen bereikbare koper- en tinvoorraden min of meer uitgeput raakten, zoodat het zoeken naar iets anders noodzaak was geworden.

Dat deel van het ijzertijdperk, dat voor deze streken nog tot de prae-historie moet worden gerekend en dat wij dus in dit hoofdstuk hebben te bespreken, wordt gewoonlijk in tweeën verdeeld, n.l.:

1e. de *Hallstatt-periode* tot ± 500 vóór Chr.;
2e. de *La Tène-periode na* ± 500 vóór Chr.

[1]) Hier zou dan in de 13e eeuw vóór Chr. voor het eerst ijzer zijn bewerkt.

Gedurende de *Hallstatt=periode* (zoo genoemd naar de voor=naamste vindplaats *Hallstatt* in Salzkammergut) heeft de Midden=Europeesche mensch blijkbaar onder invloed gestaan van zijn tijdgenooten uit het Zuiden, vooral ook van die uit Noord=Italië. Men onderscheidt dan ook wel een aparte Zuid=Europeesche Hallstatt=periode, waarvan de Midden=Europeesche ten deele als een uitlooper kan worden beschouwd, hoewel eveneens veel is gevonden, dat wijst op nauwe verwantschap met de er aan voor=afgaande Midden=Europeesche **bronscultuur.** [1])

49. *De Hallstattperiode (pl.m. 900 v. Chr. tot pl.m. 500 v. Chr.).*

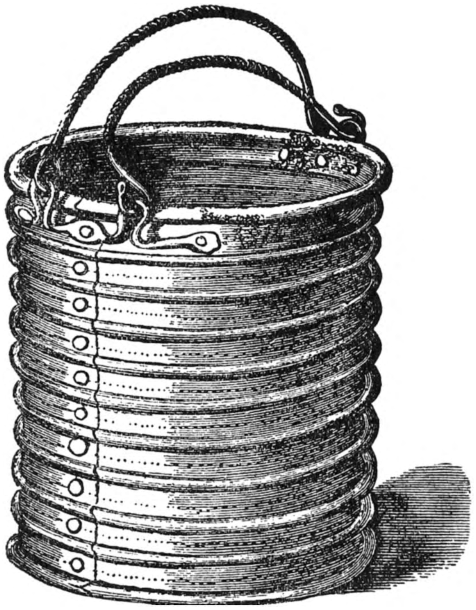

Een klein koperen emmertje (werkelijke hoogte pl.m. 20 c.M.) met beweegbare hengsels, gevonden in Posen. Deze periode is rijk aan zulk vaatwerk, dat het aardewerk voor een deel verdringt.

De Hallstatttijd zelf kan in veel opzichten niet wedijveren met de oudere Grieksche en Oostersche bronstijdperken. Hoewel de mensch toen dus wat de grondstof, die voor werktuigen, wapenen enz. wordt gebruikt op een hoogere trap van ontwikkeling stond, was hij overigens nog niet zoo ver. Een en ander laat zich inmid=dels goed verklaren door het feit, dat men hier niet zelfstandig tot het nieuwe was gekomen, maar het eenvoudig had overge=

---

[1]) Sommigen nemen echter aan, dat de Hallstattcultuur vrijwel *geheel* wortelt in de locale beschavingen.

nomen van de boven genoemde volken. Gedurende de Hallstatt-periode kent men in het gebied, waarover die zich uitstrekt (d.i. het gebied, waarmee wij ons bezighouden, behalve het grootste deel van Frankrijk) bijvoorbeeld geen munten. Ook heeft men geen enkele inscriptie gevonden, zoodat het schrift de toenmalige bevolking van deze gebieden misschien nog geheel onbekend is geweest.

Sporen van steden zijn niet aangetroffen, evenmin als van kunstmatig aangelegde wegen. Voor de versiering van gebruiksvoorwerpen, enz. wordt nog steeds gewerkt met rechte lijnen, evenals in het Nieuwe-Steentijdperk (zoogenaamde *geometrische stijl)*. Voor zoover menschen, dieren of planten worden afgebeeld, doet men het ook uitsluitend daarmee (men heeft deze periode dan ook wel de kubistische tijd der prae-historie genoemd).

In Hallstatt zelf was het in het begin van deze periode blijkens de vondsten gewoonte, de lijken der gestorvenen te verbranden, al komt begraving ook voor. In de latere tijden was het juist andersom. Op dit punt is men toen dus nog al eens veranderd. Het zou trouwens niet de laatste maal zijn, daar kunnen wij in onze dagen van meepraten.

De Hallstatt-periode is een tijd geweest van vreedzame ontwikkeling. Men leidt dit af uit het vrijwel geheel ontbreken van versterkte plaatsen, kasteelen, of iets anders van die aard. Het aantal wapenen, dat in de graven wordt aangetroffen in verhouding tot de andere voorwerpen is betrekkelijk klein. Pas in de laatste tijden er van verandert dit, waarschijnlijk niet zonder reden. Hallstatt zelf dankt zijn belangrijkheid in die dagen vermoedelijk voor een groot deel aan de mogelijkheid om *zout* te winnen uit het meer, waaraan het was gelegen. Evenals metaal is n.l. zout een der producten, waarin reeds vroeg handel wordt gedreven, om de eenvoudige reden, dat beide lang niet overal worden aangetroffen.

Trachten wij ons de *situatie van Europa in die dagen* voor oogen te stellen, dan hebben wij eerst te letten op de Hallstatt-cultuur, die wij hiervoor bespraken. Daarnaast heeft men de verder gevorderde cultuur van het *Middellandsche Zee-gebied*, die evenwel nog bijlange na niet haar hoogtepunt heeft bereikt. In het Noorden, in *Scandinavië* leeft men nog geheel in het Bronstijdperk, evenals in Oost-Europa, waar de landen vlak ten Noorden van de Zwarte Zee zeer belangrijk zijn. Dit laatste cultuurgebied, dat der zoogenaamde *Skythen*, wordt in onze tijd, vooral ook door een der bekendste Nederlandsche onderzoekers,

52. Veiligheidsspelden van brons.

Deze veiligheidsspelden (fibulae) uit de vroege ijzertijd zijn alle gevonden in de buurt der Pyreneeën. Ze behooren heel duidelijk tot één en dezelfde „familiegroep". Men vergelijke maar met afb. 41 (no. 28—32) en met afb. 53. Uit de overeenkomst in vorm der gevonden fibulae mag men soms verwantschap tusschen verschillende beschavingen besluiten, vooral als andere factoren (bijv. het aardewerk, zie afb. 31) in dezelfde richting wijzen. Zoo heeft men hier een van de vele middelen, die de geleerde bij het prae-historisch onderzoek ten dienste staan. Het moet natuurlijk met groote voorzichtigheid gehanteerd worden.

prof. Holwerda, beschouwd als te zijn van de grootste beteekenis voor de Europeesche cultuur. Het zal pas later, na de Volksverhuizing, in de vroege Middeleeuwen in deze streken zijn grootste invloed doen gelden, als de Romaansche kunst waarvan men de oudste elementen bij de Skythen meent te kunnen aantoonen, hier zijn intree doet. Ten slotte woonden hoogst-

53. *Bronzen veiligheidsspelden uit de La-Tène-tijd.*

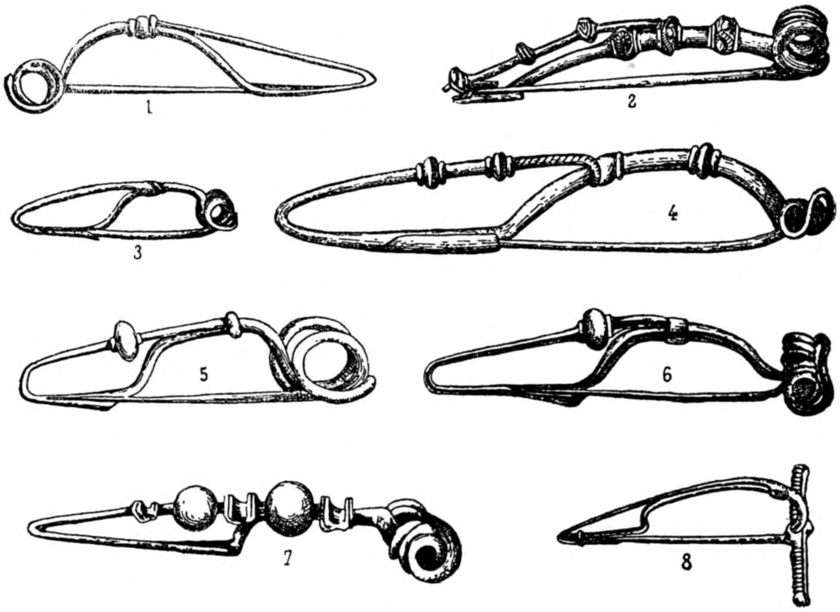

Men vergelijke met afb. 52 en 41 (no. 28 tot 32) en leze vooral het onderschrift bij afb. 54. Deze La Tène-spelden zijn wel zeer duidelijk aan elkaar verwant. De veiligheidsspelden raakten later in onbruik, toen men een veel eenvoudiger middel had gevonden, om de kleeren bij elkaar te houden, n.l. de knoop. Op het punt van de kleeding heeft dit kleine, ronde ding niets minder dan een revolutie veroorzaakt. Onze nauwsluitende kleeding zou bijv. zonder knoopen niet mogelijk zijn geweest. — Later, in de 19e eeuw, heeft men de veiligheidsspeld opnieuw moeten uitvinden, nu evenwel voor eenigszins andere doeleinden.

waarschijnlijk gedurende dit tijdperk in het uiterste westen van Europa reeds de Keltische volken, die vooral in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië de grondslagen hebben gelegd van een nieuwe beschaving, welke overigens natuurlijk met honderden banden vastzat, aan al datgene, waaruit ook de andere waren voortgekomen.

54. *Huisvormen uit de vroegste IJzertijd.*

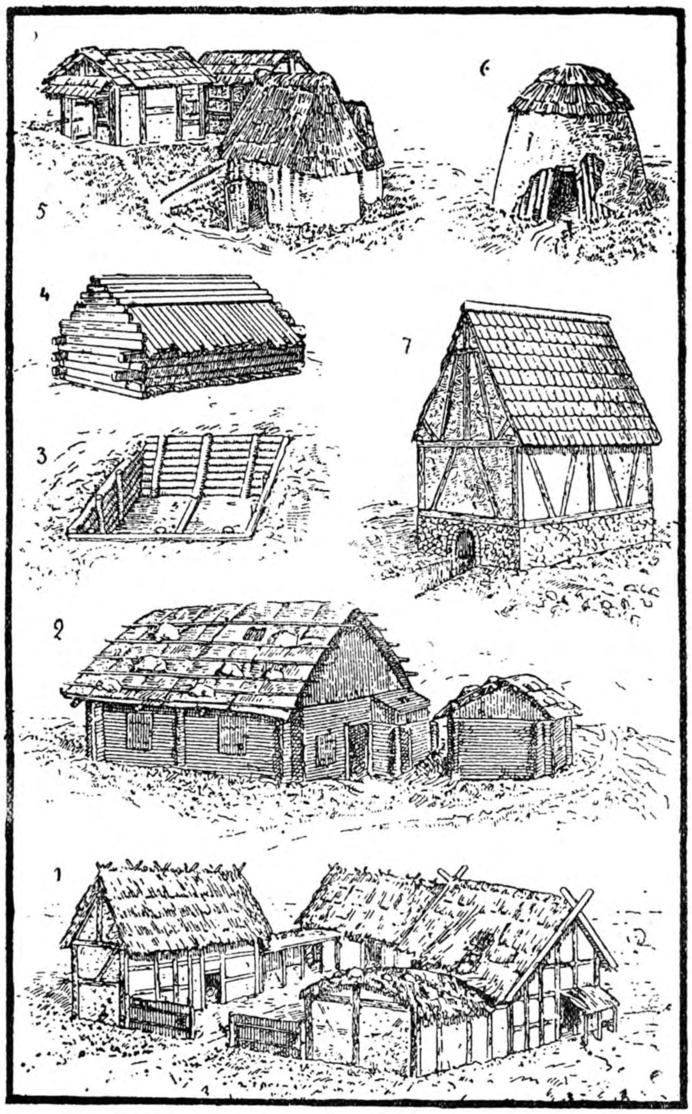

De nummers 1—4 geven huisvormen uit de Hallstatt-periode, terwijl 5, 6 en 7 uit de La Tène-tijd zijn. De vorm verschilt van onze huizen niet zoo veel, maar het groote onderscheid met die van ons zit in het ontbreken van vensterglas. Dat heeft men trouwens eerst in de Middeleeuwen aangewend. Ook gedurende de Oudheid kende men het nog niet (zie afb. 32 en 48).

50. *Scherven aardewerk uit de Hallstatt-periode met zoo-genaamde geometrische figuren. Het is duidelijk, dat de teekenaar o.a. menschen afbeeldde.*

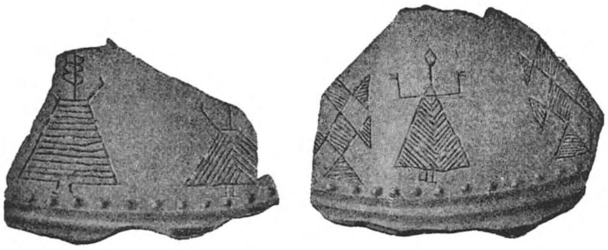

51. *Een slijpsteen met ijzeren beugel en ring, benevens een ijzeren mes, beide eveneens uit de Hallstatt-tijd.*

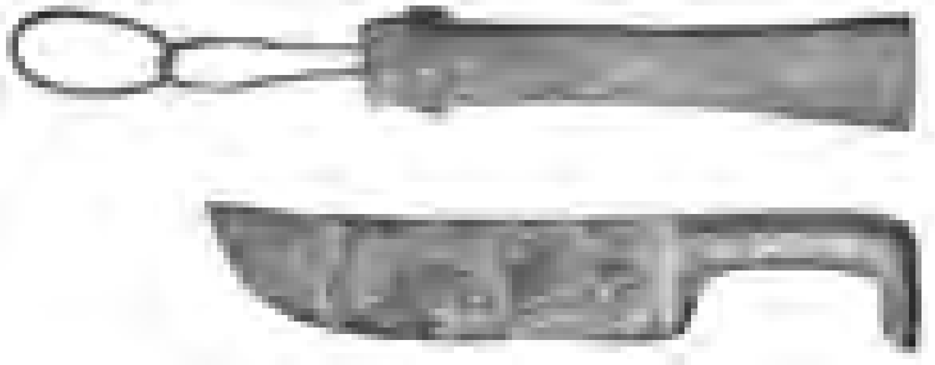

56. *Twee verschillend gevormde ijzeren bijlen uit de La-Tène-periode. De bovenste is nauw verwant aan de holle bijl, de laatste bijlvorm van het Bronstijdperk (zie afb. 40 en 43) en kijkt als het ware naar het verleden, terwijl de onderste naar de toekomst wijst.*

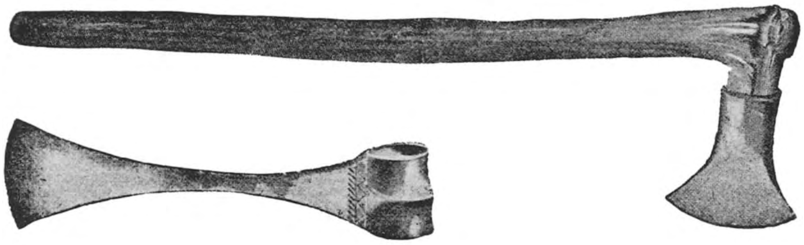

66. *Het Hunnebed te Emmen.*

Duidelijk is te onderscheiden een gedeelte van de steenen ringwal, waartusschen het kunstmatige plateau werd gevormd en waarin de middelste steenen dan een kunstmatig rotsgraf (zie afb. 67) vormen.

55. *Een brandgraf uit Hallstatt, respectievelijk van terzijde en van boven gezien. Allerlei sieraden en gebruiksvoorwerpen werden de doode meegegeven.*

Deze Kelten van de *La=Tène=periode*[1]) traden tevens als ver=overaars op. Omstreeks 500 vóór Christus laten zij zich op een geweldige en vooral ook op een gewelddadige wijze kennen. De kunstvormen, in het algemeen de vormen uit de Hallstatt=periode, verdwijnen zoo goed als geheel. De dragers er van hebben het blijkbaar volkomen afgelegd tegen hun krijgsthaftige buren.

Evenals de Hallstatt=mensch stond die van de La Tène=periode

57. *IJzeren Scharen uit de La Tène=tijd.*

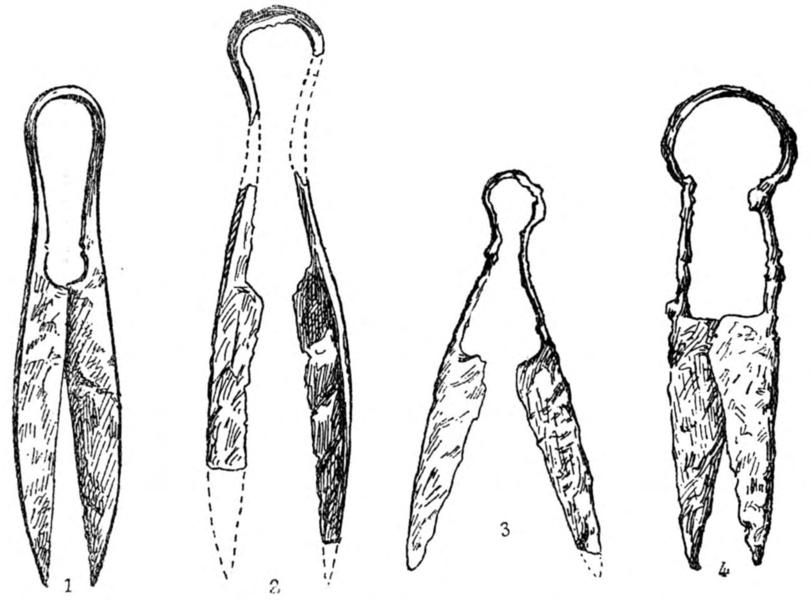

Van brons waren zulke scharen niet te maken. Eerst het ijzer maakte het mogelijk zoo'n veer te vervaardigen. Pas veel later ging men over tot de meer ingewikkelde instrumenten met een scharnier. No. 3 is op $\frac{1}{3}$ van de ware grootte, de andere drie op $\frac{1}{4}$.

onder invloed der zuidelijke volken, meer in het bijzonder van de Grieken, die van uit hun kolonie *Massilia* (het latere *Mar=seille)* met hen in aanraking kwamen. Vandaar mede, dat het verschil tusschen de Hallstatt= en de La Tène=periode per saldo niet zoo heel groot is.[2]) Toch ziet men in deze tijden belangrijke nieuwigheden verschijnen. Zoo bijv. gemunt geld, en vooral: het

---

[1]) Zoo genoemd naar de vindplaats *La Tène*, bij het meer van Neuchâtel in Zwitserland, waar zich blijkbaar eenmaal een van hun belangrijke sterkten bevond.

[2]) Ook ten opzichte hiervan is er echter een strooming, die meent, dat naar verhouding slechts *zeer weinig* aan vreemde gebieden is ontleend.

58. *Voorwerpen van ijzer uit de La-Tène-tijd.*

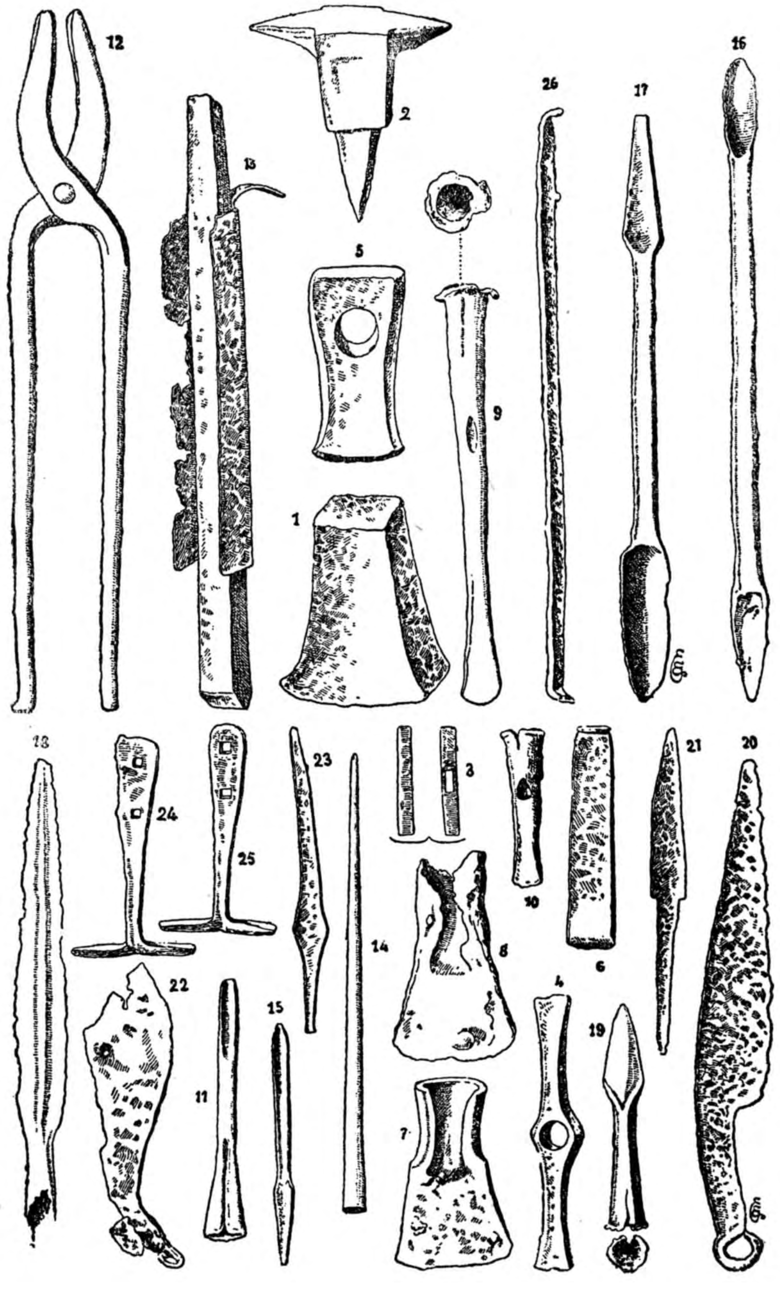

aardewerk vervaardigt men nu met behulp van de schijf en een speciaal daarvoor ingerichte oven. Nieuw is bijv. ook een in= strument, dat met hetzelfde doel zal zijn gehanteerd, waarmee wij tegenwoordig de schaar gebruiken. Het heeft evenwel nog geen scharnier, maar lijkt op een moderne gras= en schapen= schaar. Merkwaardig is het, dat men uit deze tijd aantreft dobbelsteenen en voorwerpen, die sterk doen denken aan onze dominosteenen. De dobbelzucht is in Europa dus al tamelijk oud

59. *Hoog=oventje uit de La=tène=periode.*

In de Zwitsersche Jura heeft men overblijfselen gevonden van dit pri= mitieve hoogoventje waarin voor het begin onzer jaartelling het ijzer werd uitgesmolten. Uit verschillende vond= sten heeft men kunnen afleiden, dat dergelijke hoogoventjes in de regel werden aangelegd tegen de helling van een berg, waarin dan een ruimte werd uitgehold. De wanden werden vervaardigd van vuurvast aardewerk en met ruwe steenen versterkt. Men vulde het oventje met horizontale lagen fijngeslagen ertsgesteente, waar= tusschen laagjes houtskool. Voor het toevoeren van de noodige lucht wer= den soms blaasbalgjes gebruikt. Zoo kreeg men de beschikking over stuk= jes ruw ijzer, die door smeden, enz. verder geschikt moesten worden gemaakt.

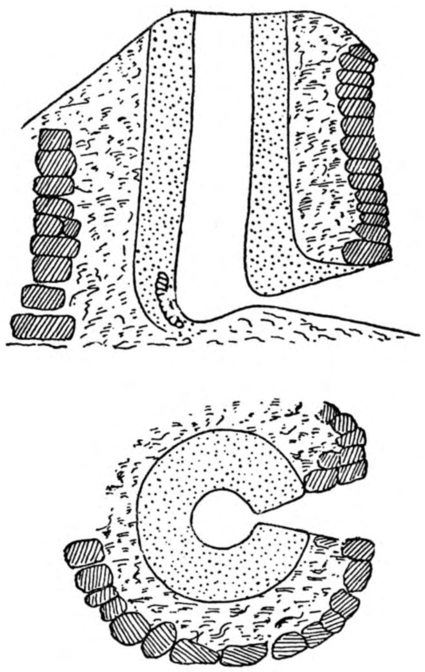

en van het dominospel kan waarschijnlijk hetzelfde worden op= gemerkt.

Mannen van groote beteekenis waren onder deze Kelten de aan menigeen bij name wel bekende *druïden*. Het waren tegelijk priesters, rechters en geleerden. Ze beoefenden de sterrekunde, de heelkunde, enz., maar namen bij dat alles een groote geheim= zinnigheid in acht. Hun wetenschap mocht dan ook niet opge= teekend worden. Menschenoffers kwamen gedurende dit tijdperk

Bijschrift bij afb. 58.

De hier afgebeelde voorwerpen zijn alle gevonden in Hongarije. Alle zijn weer- gegeven op ¼ van de werkelijke grootte. Men ziet, dat de ijzertechniek in Midden-Europa vóór het begin onzer jaartelling reeds tamelijk ver gevorderd was.

tamelijk veel voor. Eerst de komst der Romeinen in hun streken (de laatste eeuw vóór Christus) zou daaraan een einde maken.

Wij zijn hiermee gekomen tot op de drempel van die periode, die men gewoonlijk de „geschiedenis" pleegt te noemen, n.l. die waarover ons ook geschreven berichten ten dienste staan. Het verdere gedeelte van het ijzertijdperk (want het is duidelijk, dat wij daar nu in de twintigste eeuw feitelijk nog in leven) behandelen wij in dit hoofdstuk evenwel niet. Toch dient hier even te worden gewezen op de groote beteekenis, die het tiental eeuwen, dat wij in deze laatste bladzijden hebben beschreven, voor de verdere ontwikkeling der Europeesche cultuur heeft gehad. Veel vorderingen zou de techniek nog moeten maken, voordat kon worden begonnen met die periode in de ontwikkelingsgeschiedenis der menschheid, die men wel het best kan aanduiden met de naam *Machine-tijdperk.* Wat moesten wij in de twintigste eeuw beginnen, als wij het eens zonder machines zouden moeten stellen? Welnu, doordat men had geleerd het ijzer te bewerken, doordat men leerde het te harden tot staal en doordat men bovendien talrijke — duizenden en nog eens duizenden — kleinere en grootere uitvindingen deed op dit gebied der techniek, ging men langzaam maar zeker in die richting, waarin zich vooral de Europeesche cultuur in het laatste twintigtal eeuwen heeft ontwikkeld.

HOOFDSTUK III.

De prae-historische mensch.

Hebben wij ons in het vorige hoofdstuk bezig gehouden met enkele voorname trekken der uiterlijke omstandigheden, waaronder de menschen in de beschreven tijdperken hebben moeten leven, in dit gedeelte zullen we het nog even moeten hebben over de mensch zelf. Het zal in hoofdzaak gebeuren om (indien mogelijk) een antwoord te geven op de vragen:

Stamden de dragers van de tot nu toe besproken beschavingen van elkaar af?

Waren zij misschien alleen maar min of meer aan elkaar verwant?

Waren zij misschien niet aan elkaar verwant?

In het laatste geval wordt het aannemen van hiaten (als waarvan sprake was op blz. 49) wel noodzakelijk. We zullen trachten met betrekking tot deze vragen althans eenig licht te ontsteken.

De eerste moeilijkheid, die zich op dit gebied aan ons voordoet is — wij zagen het reeds — die van de *menschwording*. Hier moge nog eens worden opgemerkt, dat wat dit betreft alles op losse schroeven staat, vanwege het feit, dat niemand kan uitmaken, wat men onder die menschwording heeft te verstaan. Tamelijk willekeurig kan men hiervoor het een zoowel als het ander kiezen.

Een tweede vraagpunt is: *waar* is de eerste mensch uit meer primitieve voorouders ontsproten (aangenomen nu, dat men over een criterium in verband met de menschwording beschikt). Met betrekking hiertoe moet elk antwoord uitblijven. Men heeft wel allerlei vermoedens hooren uitspreken door verschillende geleerden, maar meer dan vermoedens zijn dit toch feitelijk nog niet.

Een derde twistpunt is: stammen alle menschen af van een en hetzelfde paar oudste voorouders? Men zou de kwestie ook zoo kunnen stellen: werd de Menschheid slechts *één keer* of werd zij *meerdere* malen „geboren"? Vroeger helde men over tot het eerste standpunt (ook in de Bijbel gehuldigd), tegenwoordig voelt men meer voor het laatste.

Het spreekt wel vanzelf, dat bij het zoeken naar het antwoord op de cursief gedrukte vragen een belangrijk woordje wordt „gesproken" door die overblijfselen van menschen, waarover men tot heden de beschikking heeft.

Een van de meest belangrijke vondsten is wel die van gedeelten

der zoogenaamde *Pithecanthropus erectus* (de rechtopgaande aap=mensch) door de Nederlandsche arts (later professor) D u b o i s op Java in 1890/1891 gevonden in de nabijheid van Trinil. In 1890 vond hij n.l. een fragment van een onderkaak en bijna een jaar later o.a. een stuk van een schedelkap en een dijbeen. „Deze aapmensch, de Pithecanthropus erectus genaamd, stond nog veel dichter bij de dierlijke voorouders dan bij de tegenwoordige mensch, maar vertoonde in één opzicht heel duidelijk ook men=schelijke kenmerken. Dit wezen heeft namelijk ongetwijfeld

60. *De Pithecanthropus Erectus.*

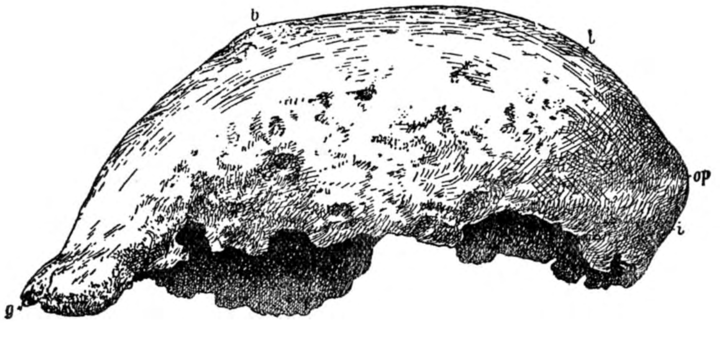

Het wezen, door prof. Dubois genoemd de „rechtopgaande aapmensch" (pithekos = aap; anthropos = mensch; erectus = opgericht), waaraan dit schedel=dak heeft behoord, leefde waarschijnlijk reeds in het Tertiair. Met enkele andere overblijfselen er van werd het gevonden bij Trinil op Java. (Zie ook de graph. voorstelling afb. 65.)

rechtop geloopen, een manier van voortbewegen, die toch speci=fiek menschelijk is. Vermeldenswaard is dan nog, dat de hoogte van de schedel van de Pithecanthropus erectus grooter is dan bij menschapen, maar aanmerkelijk lager dan bij de mensch. Ook hieruit mag blijken, dat deze rechtopgaande aapmensch een tus=schenvorm was, die in ontwikkeling naar de mensch heenwees." Volgens prof. D u b o i s zelf kwamen de gevonden beenderen uit een tertiaire laag. Anderen hebben dit evenwel in twijfel ge=trokken en meenen, dat men met een vroeg diluviale te doen heeft.

Een bekende vondst is ook die van *Piltdown* in Sussex (Enge=land): een gedeelte van een schedel en een onderkaak (1912). Door sommigen wordt het echter betwijfeld of schedel en onder=kaak wel van hetzelfde individu afkomstig zijn. In dezelfde laag, waarin deze beenderen werden aangetroffen, vond men steenen werktuigen van het Chelléen type.

Zeer bekend is de bij Mauer (dicht bij Heidelberg) in 1907

gevonden onderkaak. De laag, waarin hij werd aangetroffen, is ongetwijfeld van hooge ouderdom (uit het laatst van het tertiair). Het gebit, zeer harmonisch en regelmatig gebouwd, vertoont vrijwel zuiver menschelijke kenmerken. Ook de vorm van de tandwortels, die men met behulp van röntgenstralen heeft kunnen waarnemen, komt overeen met die van het menschelijk gebit. Het menschelijke wezen, waaraan deze onderkaak heeft behoord, heeft men genoemd de *Homo Heidelbergensis,* d.i. de Heidelbergsche Mensch. Volgens velen heeft men in de onderkaak van de „Heidelbergsche mensch" het *oudste menschelijke fossiel* te zien.

In het jaar 1856 vond men in het *Neanderdal* bij *Elberfeld*

61. *De Heidelbergsche mensch.*

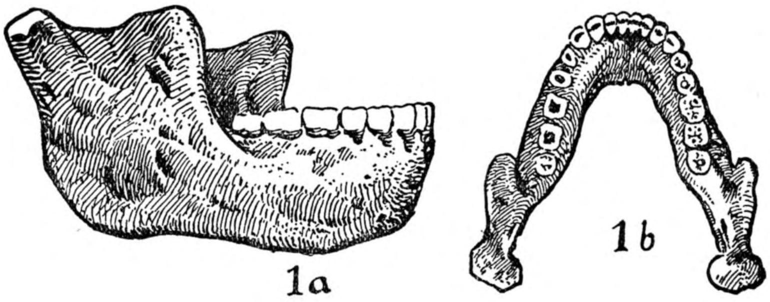

In deze bij Heidelberg gevonden kaak van de „Homo Heidelbergensis" heeft men volgens velen het oudste beslist menschelijke fossiel te zien. Zie ook afb. 65.

eenige beenderen afkomstig van een mensch. Over deze vondst is veel getwist. Later vond men evenwel op vele verschillende plaatsen skeletdeelen, die zoo groote overeenkomst vertoonden met de in het Neanderdal gevondene, dat men thans spreekt van het *Neanderdalras,* waarvan men verder heeft kunnen vaststellen, dat het in de eerste helft van het Oude Steentijdperk in Europa heeft geleefd. Overblijfselen zijn gevonden in Frankrijk, België, Duitschland, Spanje en Hongarije. Door het groote aantal vondsten kan men zich van dit ras een tamelijk goede voorstelling vormen. Men meent bijv. zelfs te kunnen vaststellen, dat de Neanderdaler evenals de meeste menschen van tegenwoordig rechtshandig is geweest. De binnenkant van de schedel maakt het mogelijk, dat men zich een tamelijk nauwkeurig beeld kan vormen van de vorm der hersenen, waarvan vooral de aard der kronke=

62. *De Neanderdal-mensch.*

Het is natuurlijk niet gemakkelijk op grond van de gevonden skeletdeelen uit te maken, hoe het uiterlijk van de betrokken menschen is geweest. Deze reconstructie vindt men in het bekende werk van Wells: „The outline of History.

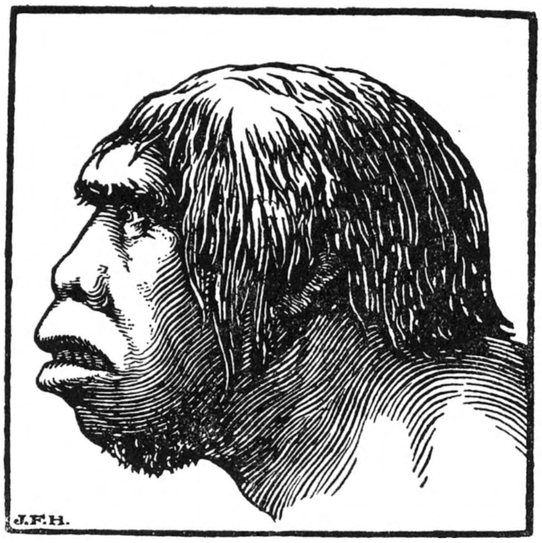

lingen van de grootste beteekenis is. Zoo heeft men kunnen constateeren, dat het gebied der hersenen, van waaruit de geärticuleerde spraak wordt beheerscht, bij de Neanderdalmensch betrekkelijk klein is geweest, waaruit men afleidt, dat de Neanderdaler niet meer bezat, dan het ***allereerste begin*** van een ***geärticuleerde spraak.***

Uit de hierna volgende tijden heeft men o.a. skeletresten gevonden, die het recht geven te spreken van een *Aurignac-ras*, dat zijn naam natuurlijk te danken heeft aan het Aurignaciën (zie bl. 39). We zijn dan reeds gekomen in het tweede gedeelte van het Oude Steentijdperk, het zoogenaamde Rendiertijdperk, in de laatste twee perioden waarvan men het ***ras van Cro-Magnon*** meent te moeten plaatsen. Uit een aantal vondsten kan men zich eveneens een tamelijk nauwkeurige voorstelling vormen omtrent de lichamelijke gesteldheid van hen, die tot dit ras behoorden.

Wij zullen nu zien welke antwoorden in verband met de tegenwoordige stand der wetenschap, op de vragen op blz. 81 gesteld, gegeven kunnen worden.

Om te beginnen zijn vrijwel alle deskundigen het erover eens dat de Homo Heidelbergensis reeds als een mensch moet worden beschouwd. Ja, niemand minder dan prof. B o e k e betoogt, dat uit de betrekkelijke „hooge" ontwikkeling door dit wezen bereikt („hoog" natuurlijk in verhouding tot de hoogte, bereikt door de hoogste ons bekende diersoorten) moet worden afgeleid, dat niet in het ***einde,*** maar reeds in het ***begin*** der tertiaire periode de

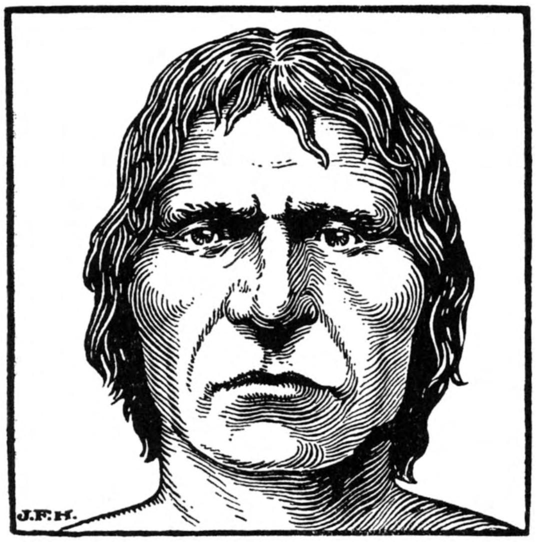

63. *De Cro-Magnon-mensch.*

Het is een heel wat „menschelijker verschijning", dan die van afb. 62. Men lette evenwel op de nog ver vooruitstekende wenkbrauwbogen en het nog lage voorhoofd. Ook deze reconstructie is uit het werk van Wells overgenomen.

„mensch" uit primitief gebouwde, tot de groote groep der aapachtige dieren behoorende voorvaderen, zich heeft ontwikkeld.

Men beschouwt het verder als mogelijk en waarschijnlijk, dat de Neanderdalmensch zich heeft ontwikkeld uit een wezen als de Heidelbergsche mensch.

Moeilijkheden komen pas bij de sprong van Neanderdaler[1]) op de rassen van de Rendiertijd. Velen meenen op anatomische gronden juist te moeten constateeren, dat de Aurignacmensch en de Cro-Magnonmensch onmogelijk afstammelingen kunnen zijn van de Neanderdalers. Een bevestiging van dit standpunt zien sommigen in het feit, dat nog resten van Neanderdalers zijn gevonden uit het Aurignaciën. Daartegenover is door anderen opgemerkt, dat hier pas iets bewezen zou zijn, als bijv. exemplaren van een verdergevorderd menschenras dan de Neanderdalers waren gevonden, ouder dan bijv. het Mousteriën. Dit is inmiddels *niet* het geval. Onder de jongere anthropologen zijn er dan ook, die het geenszins onmogelijk achtten, dat de band tusschen de beide groepen, die men thans nog niet kan aanwijzen, toch wel bestaat. Men moet hierbij naar hun meening ook wel in acht nemen, dat nog maar betrekkelijk zoo weinig is gevonden. Men is eigenlijk nog maar eenige tientallen van jaren aan het zoeken. Natuurlijk blijft het ook nog altijd mogelijk, dat uit het eerste gedeelte van het Oude Steentijdperk overgangsvormen worden

[1]) De fossielen van Neanderdalers zijn bijna alle uit het Mousteriën, enkele uit het Acheuleën, en een paar uit het Aurignaciën.

64. *Mediaanlijnen.*

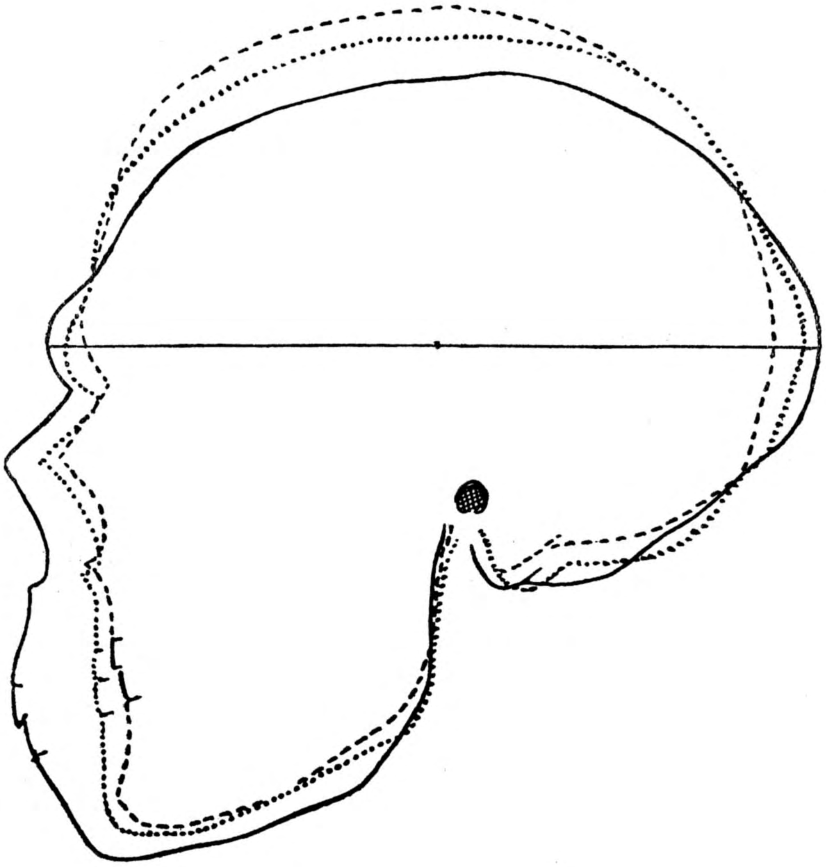

De Mediaanlijnen van de Neanderdalmensch (doorgetrokken lijn); van de Rendierjager (fijne stippellijn) en van de tegenwoordige mensch (grove stippel-lijn) bekijke men goed. Alles pleit hier voor een regelmatig doorgaande ont-wikkeling. We beginnen telkens bij de Neanderdaler. De achterhoofdlijn komt naar voren. De kruin gaat omhoog. De wenkbrauwbogen wijken terug, evenals het verdere aangezichtsgedeelte. De kin wordt voortdurend scherper. Steeds is de Neanderdaler bij deze gang van zaken No. 1, de Rendierjager No. 2 en de tegenwoordige mensch No. 3.

gevonden, die wel als voorloopers van de Rendierjagers kunnen worden beschouwd. [1])

---

[1]) De Duitsche anthropoloog Dr. A. Heilbron meent, dat uit de vermenging van Neanderdal en Aurignacras, een nieuw ras, n.l. dat van Cro-Magnon (de Rendierjagers) zou zijn voortgekomen. Hij — en ook de bekende anthropoloog Klaatsch — nemen dus wel degelijk aan, dat er een band bestaat tusschen het Neanderdalras en dat van Cro Magnon.

65. *Het opensplijten van de Gorilla=Chimpansé=menschgroep.*

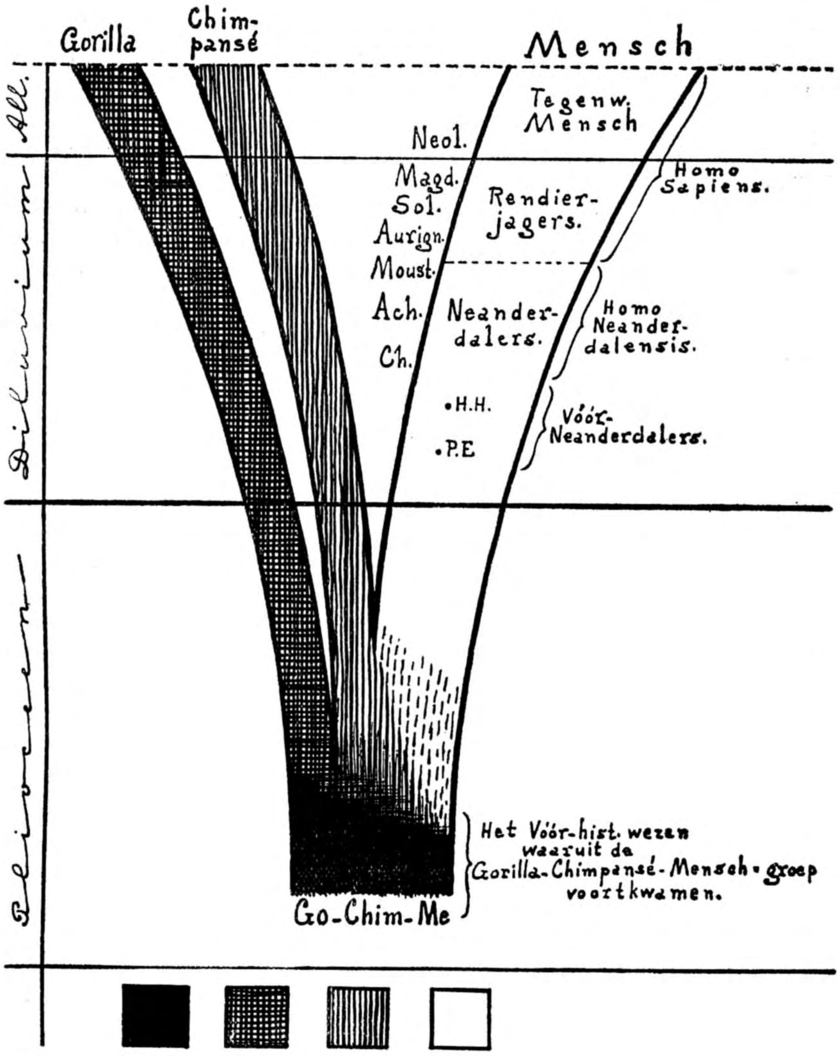

Hierboven een schema niet alleen van het menschelijk geslacht, maar ook van onze „neven" Chimpansee en Gorilla, die in het verre verleden één stamvader met ons gemeen hebben. De witte stam is die van de mensch. Reeds vroeg treffen we hierop aan de Pithecanthropus Erectus (P.E.), de Homo Heidelbergensis (H.H.), daarop de Neanderdaler, enz. Links er naast zijn de cultuurperioden aangegeven, achtereenvolgens: Chelléën, Acheuléën, Mousteriën, Aurignaciën, Solutréën, Magdaléniën (te zamen vormende het Oude Steen=tijdperk of Palaeolithicum) en ten slotte het Neolithicum (het Nieuwe Steen=tijdperk). Deze graphische voorstelling laat goed uitkomen, hoe dwaas het is, te verkondigen, dat de mensch van de (tegenwoordige) apen zou afstammen. Alsof neven van elkaar zouden afstammen!

Wij vleien ons niet met de hoop, dat de lezers van dit werk thans in staat zullen zijn, op de gestelde vraag voor zich zelf een afdoend antwoord te geven. Er is evenwel niets aan te doen. Voorloopig dienen wij ons, gezien de stand der wetenschap, met dit antwoord tevreden te stellen.

Algemeen neemt men ten slotte aan, dat de tegenwoordige mensch — de homo=sapiens — afstamt van deze Rendierjagers. Men heeft in de menschen uit dit tijdperk te zien „onze eigen directe voorouders" (prof. Holwerda). Volgens dezelfde geleerde moet ook de vroege in het historische tijdperk te plaatsen beschaving van het oude Egypte, evenals die van Mesopotamië beschouwd worden als te zijn voortgekomen uit dezelfde bron. Hij stelt het zich zóó voor: zeer waarschijnlijk zijn afstammelingen van de Rendierjagers getrokken naar Iraansche gebieden, waar zich een beschaving ontwikkelde die men zijns inziens „terecht beschouwt als de gemeenschappelijke bron, waaruit later eenerzijds de schitterende beschaving van Egypte, anderzijds die van Babylonië is gevloeid."

Tegen de tijd dat in Europa de historische periode begint heeft men hier reeds de Indo=Germanen, eveneens nakomelingen van de Rendierjagers. Terwijl men in de 19e eeuw dacht, dat deze menschengroep afkomstig zou zijn uit Azië, neigt men in de laatste tijd dan ook meer en meer tot de opvatting, dat ons werelddeel Europa als de oudste woonplaats van deze volkengroep moet worden beschouwd.

HOOFDSTUK IV.

De oudste „Nederlanders".

Voor de aandachtige lezer van het eerste hoofdstuk behoeft niet meer te worden uiteengezet hoe het komt, dat slechts uit betrekkelijk „jonge" tijden sporen van de mensch in de Nederlandsche bodem zijn aangetroffen.[1]) Het is immers waarschijnlijk, dat groote gedeelten van ons land pas „korte" tijd voor het begin onzer jaartelling voor de mensch toegankelijk werden. Slechts enkele deelen meer in het Oosten vormen een uitzondering op deze regel. Het is dan ook niet toevallig, dat de sporen van de oudste Nederlanders in hoofdzaak worden gevonden in Drente, op de Veluwe en in het Zuid-Oosten van ons land. Ongetwijfeld

67. Rotsgraf en Hunnebed.

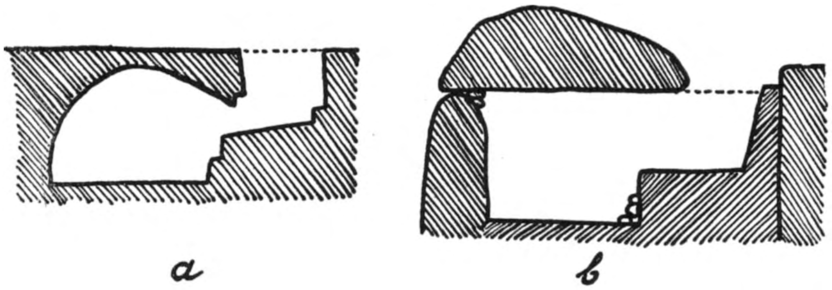

Naast elkaar zijn hier geteekend een doorsnee van een rotsgraf in Sicilië en een grafkelder van het Hunnebed te Emmen. Men moet wel toegeven, dat de overeenkomst groot is. Prof. Holwerda grondt hierop o.a zijn opvatting, dat de Hunnebedbouwers uit het Zuiden, en wel uit het Middellandsche-zee-gebied, hierheen zouden zijn gekomen.

zullen de bewoners dezer gebieden contact hebben gehad met die van de aangrenzende streken, in 't algemeen met de andere Midden-Europeesche beschavingsgebieden. Maar ze waren in de meest letterlijke zin van het woord ver afgedwaald. Tot op de uiterste puntjes van de bewoonbare wereld hadden zij zich gevestigd. En zoo zeker als het wel is, dat er contact bestond met de eigenlijke middelpunten der beschaving, even zeker is het, dat naar onze begrippen dit contact al heel los moet zijn geweest. Mede daardoor is het te verklaren, dat men in bijna alles hier

---

[1]) Sinds het bovenstaande geschreven werd, heeft het onderzoek al weer nieuwe vondsten aan het licht gebracht. Bij Budel en Elspeet, in Gelderland dus, en bij Deventer zijn thans voorwerpen opgegraven, die misschien uit het Magdalenien dateeren, ja ten deele nog wel ouder kunnen zijn.

een eind achter de anderen aankomt en dat de perioden, die men voor de naburige landen onderscheidt, voor ons land nooit precies kunnen gelden.

Speciale moeilijkheden biedt, wat de tijdsbepaling betreft, wel de belangrijke vindplaats *De schoone Grebbe,* een vallei in het Maastrichtsche krijtgebied tusschen Reyckholt en St. Geertruid. Men heeft hier klaarblijkelijk met vuursteenmijnen te doen, die zelfs aan een plaatselijke industrie het aanzijn hebben geschonken. Sommigen meenen, dat reeds vroeg in het Neolithicum hier gewerkt moet zijn. Daarnaast is de veronderstelling geopperd, dat nog in historische tijden vuursteen in dit gebied werd gewonnen. Juist in streken, waar het metaal slechts betrekkelijk moeilijk te

68. *Het Hunnebed te Drouwen.*

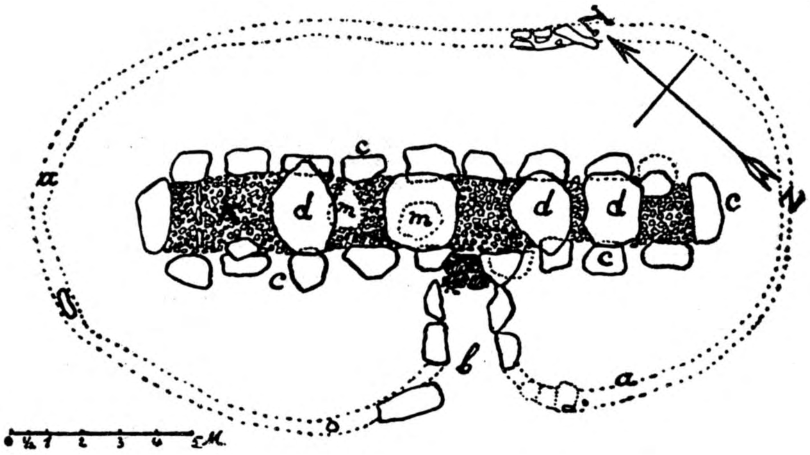

In het midden het eigenlijke ganggraf, met nog een gedeelte van de deksteenen (d), die rusten op de draagsteenen (c). Bij b de ingang. a is de greppel der kranssteenen, k de keienvloer. Onder de groote deksteen bij m vond men menschelijke overblijfselen. Het overgroote deel der Nederlandsche Hunnebedden lijkt sprekend op dit te Drouwen. Slechts loopt in de regel de lengteas van de kelder vrijwel precies Oost-West en is dus de ingang naar het Zuiden gewend.

verkrijgen was, kon een andere grondstof zich uiteraard lang handhaven. Zoo heeft men in het museum te Nijmegen een steenen hamer, die met ijzeren pennetjes aan de steel is bevestigd. Helaas heeft men behalve scherven vuursteen in de schoone Grebbe haast niets gevonden. Zelfs afgewerkte voorwerpen behooren tot de zeldzaamheden.

Voorloopig heeft men de *Hunnebedbouwers* te beschouwen als de eerste Nederlanders. Reeds vóór 2000 voor Christus hadden

deze zich, althans in de Noordelijke helft van ons land, gevestigd. Prof. Holwerda beschouwt dit hunnebeddenvolk als een prae-historische stam, verwant aan een groot deel der overige bevolking van Europa. De bakermat ervan meent hij te moeten zoeken in de landen rond de Middellandsche Zee. Vele vondsten wijzen daarnaast op nauw contact met de hunnebedgebieden in Noord-Duitschland en Scandinavië.

Een der oudste vormen van hunnebedden, in ons land aangetroffen, is wel dat in *Emmen*. Het komt overeen met de Deensche „langdolmen". Deze bestaan uit een groot aantal in een

69. *Het Hunnebed te Drouwen.*

Van het hunnebed, waarvan afb. 68 de plattegrond geeft, ziet men hier de eigenlijke kelder. Hij lag eertijds geheel bedolven onder de heuvel, die tusschen de krans van omringende kleine steenen was opgeworpen (zie fig. 70).

kring geplaatste steenen. Soms ook wordt meer een vierkant, maar dan met afgeronde hoeken, gevormd. Binnen deze ruimte vindt men een of meer stellen grootere steenen, die oorspronkelijk evenzooveel kelders hebben gevormd, voor het tot stand komen waarvan men de ruimte binnen de steenenrij had volgeworpen met aarde, die door deze steenenrij werd tegengehouden. Op die wijze was als het ware een kunstmatig plateau gevormd, vanwaar men door openingen in de zooeven genoemde kelders kon afdalen. Volgens Holwerda waren de Hunnebed-

bouwers in het verre Zuiden gewend geweest, hun dooden in rotsgraven bij te zetten. Nu zij in deze streken geen holen aan-troffen, hielpen zij zich, door kunstmatige rotsgraven te maken. De overeenkomst van de grafkelder te Emmen met het Siciliaan-sche rotsgraf is inderdaad groot.[1])

Van een jongere vorm is bij ons het hunnebed te *Drouwen* een goed voorbeeld. Hier eveneens een rij steenen in een groote

70. *Een Deensche grafheuvel met ganggraf.*

De afb. 68 en 69 geven van dit soort Hunnebed respectievelijk de plattegrond en een blik in de kelder. Hier ziet men het geheel nog vrijwel in zijn oorspronkelijke toestand. In ons land is er (voor zoover bekend) slechts één hunnebed, dat nog voor een belangrijk gedeelte onder de grond zit: de zoogenaamde „grafkelder" te Eext. De deksteenen zijn daar evenwel verdwenen.

kring geplaatst (waarvan men in Drouwen inmiddels maar een paar heeft gevonden).

De kring heeft nu evenwel een opening en vandaar gaat een dubbele rij grootere steenen naar het midden, waar door groote steenen een langwerpige ruimte is gevormd. De afbeelding van een dergelijk „ganggraf" in Denemarken stelt ons in staat ons

[1]) Dr. Van Giffen, directeur van het Biologisch Archaeologisch instituut te Groningen, is evenwel de meening toegedaan, dat onze hunnebeddencultuur *uit het Noord-Westen* tot ons is gekomen.

71. *Het grondvlak van een koepelgraf.*

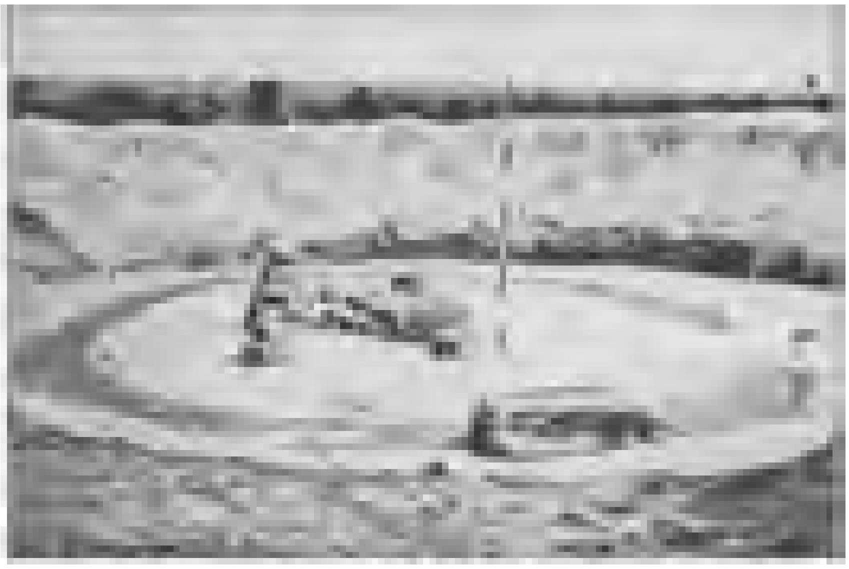

Bij het uitgraven van het heuveltje vond men een ring van verkleurd zand, afkomstig van houtwerk. Prof. Holwerda leidde uit het gevondene af, dat oorspronkelijk zoo'n koepelgraf er uitgezien moet hebben, als het door hem gemaakte model (zie afb. 73).

72. *Klokbekers.*

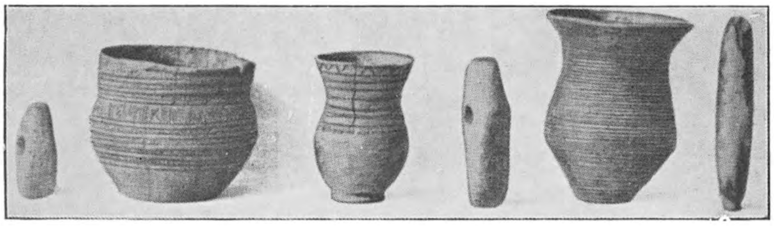

Men ziet hier afgebeeld een drietal klokbekers, waartusschen steenen werktuigen. De klokbekers zijn sierlijk bewerkt. Alles wijst er op dat de menschen van de klokbekercultuur reeds zeer bedreven waren in het pottenbakken.

74. *Doorsnee van een Urnengraf.*

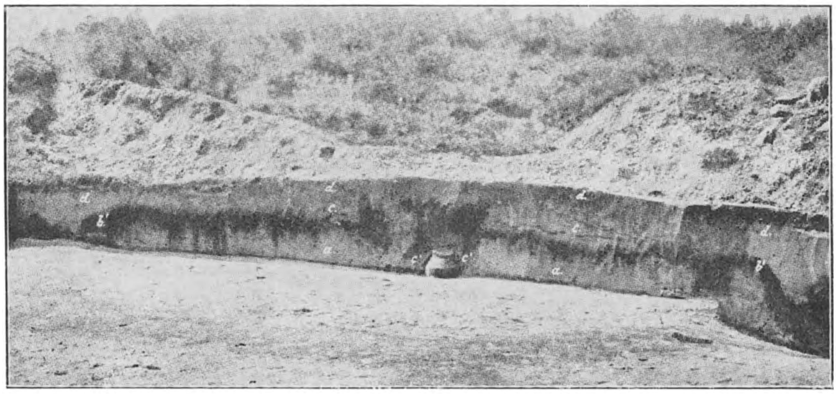

„Een nauw merkbare golving van het terrein wijst ons zoo'n urnenveld aan. Gelijk onze plaat vertoont, zijn daar de urnen met de overblijfselen der verbrande dooden in de grond ingegraven en is daar boven een uiterst laag heuveltje opgeworpen. C¹ is hier de urn in het in de bodem (a) gegraven gat; c is de daarop geworpen grond en d de latere heidehumus, die zich over het heuveltje gevormd heeft. Aan de beide uiteinden bij b ziet men de grond dieper uitgegraven, later vanzelf met een grijze heihumus gevuld."

75. *Voorwerpen uit de Urnenvelden.*

Om te beginnen vijf urnen van de zoogenaamde „Proto-Saksische' stammen. Verder een steenen hamerbijl, een holle bijl en een hielbijl (zie bl. 64), een speerpunt en een halsring van brons.

een voorstelling te vormen van het veel grootere in Drouwen, waarvan de keldervloer met keien geplaveid was.

Dr. Holwerda ziet in deze grafkelders niet slechts de rustplaats der dooden, maar vooral de plaats waar deze dooden werden vereerd en waarin de levenden steeds weer afdaalden, om den afgestorvenen het voedsel te brengen, welks geest hen moest sterken, evenals de spijs zelf het de levenden deed." Hierdoor is het te verklaren, dat men in een hunnebed als dat te Drouwen slechts *scherven* heeft gevonden van aardewerk, dat bij dergelijke plechtigheden dienst heeft gedaan. Ook laat het zich op deze wijze verklaren, dat men zelfs brons (dat immers eerst later in deze streken optreedt) bij onze hunnebedden kan aantreffen. Want nog lang nadat ze werden aangelegd, waren deze hunnebedden verzamelplaatsen van de menschen. Zoo komt het, dat men in de Fransche en Engelsche wel ijzer, ja zelfs Romeinsche voorwerpen heeft aangetroffen. Nog sterker, in Frankrijk zijn hunnebedden omgeschapen tot Christelijke kapelletjes. Men kan hieruit meteen afleiden, hoe vast bepaalde gebruiken soms geworteld kunnen zijn.

Na de Hunnebedbouwers treffen we hier aan de *Koepelgrafbouwers* of de menschen van de *Klokbekercultuur*. De eersten ervan woonden hier waarschijnlijk reeds tegelijk met de Hunnebedbouwers. Hun naam hebben ze te danken aan het feit, dat ze hun dooden bijzetten in zoogenaamde *koepelgraven.*[1]) Men heeft deze koepelgraven vooral aangetroffen op de Veluwe. Ze doen zich thans aan ons voor als eenvoudige, niet erg hooge grafheuvels. Een nauwkeurig onderzoek heeft onze archaeoloog Holwerda tot de conclusie gebracht, dat het oorspronkelijk constructies zijn geweest, zooals fig. 73 ons er een laat zien. Het aardewerk, dat bij deze koepelgraven wordt gevonden, wijkt tamelijk sterk af van dat der hunnebedden. Bijna uitsluitend treft men de *klokbeker* aan (zie afb. 72). Naast werktuigen van steen komen koper en brons geregeld voor.

Uit het feit dat een enkele maal het geraamte van een paard werd gevonden, is wel afgeleid, dat men hier met een nomadenstam te doen heeft. Op de bodem van de grafheuvel, en meer speciaal in de kuil, waarin 't lijk was bijgezet, trof Dr. Holwerda steeds aan *roode kleurstof,* die dus waarschijnlijk bij de begrafenis „behoorde" te worden gebruikt. — Het voorkomen van de klokbekers, overeenkomstige versieringsmotieven, het aanwezig zijn van de roode kleurstof in soortgelijke graven aangetroffen in geheel Duitschland, Bohemen en Oostenrijk, ja tot in Zuid-

[1]) Al heel gauw vindt men nu ook sporen van lijkverbranding.

Rusland toe, bracht H o l w e r d a tot de opvatting, dat de koepelgrafbouwers van uit Zuid-Rusland tot in ons land, en via ons land zelfs tot in Engeland zijn doorgedrongen. Hij veronderstelt verder een nauw contact tusschen de op blz. 88 genoemde Iraansche stammen en de menschen der Zuid-Russische „roode okergraven." Zonder twijfel hebben deze koepelgraven een vrij hooge ouderdom. Toch is het waarschijnlijk, dat de koepelgrafbouwers pas na ± 1500 voor Christus naar nieuwe woonplaatsen zijn getrokken, die ze eindelijk vonden o.a. in ons land.

In zijn werk over de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst wijst F. A. J. V e r m e u l e n op overeenkomstige trekken in de

73. *Reconstructie van een Koepelgraf.*

Deze afb. is geteekend naar het model van prof. Holwerda in het Rijks-Museum van oudheden te Leiden. Men zie verder afb. 71.

oude bouwwerken van Egypte, Griekenland en de meest Westelijke deelen van Europa. In navolging van de beroemde archaeoloog D e c h e l e t t e betoogt hij, dat men onze *hunnebedden* moet vergelijken met de Egyptische *pyramiden.* Bij beide is, zooals hij het uitdrukt de ruimte nog geen zelfstandig begrip, met een eigen wezen en bestaan, maar wordt slechts gedacht in verband met een plastisch lichaam, waarin zij de uitholling is. Beide hebben ook dit gemeen, dat ze de grot probeeren na te bootsen *Het verschil wordt eigenlijk alleen door het technisch kunnen der volken veroorzaakt.* En zoo treft men bij de Drentsche hunnebedden aan de eenvoudige aarden mantel, terwijl de Egyptische pharao in de plaats daarvan een geweldig bouwwerk van gehouwen steen liet maken.

Nog op één eigenaardigheid dient hier te worden gewezen. Men weet, dat onze Christelijke kerken gewoonlijk zoo gebouwd zijn, dat de lengte-as ongeveer Oost-West loopt. Welnu, „reeds bij de oudst bekende volken dezer Noordelijke landen blijkt diezelfde Oostwaartsche richting twintig eeuwen vóór de prediking van het Christendom gebruikelijk, zoodat de kerkelijke bouwkunst der Middeleeuwen in dit opzicht slechts een bestaande traditie had voort te zetten." (Vermeulen).

Wij komen nu tot de *urnenculturen*. In Drente en Overijsel, op de Veluwe en in Utrecht, in Noord-Brabant en Limburg heeft men uitgestrekte grafvelden gevonden van volkeren, die blijkbaar hun dooden verbrandden en daarna de asch in urnen bijzetten. Volgens de man, wiens oordeel in dezen wel het meeste gewicht in de schaal legt, de Leidsche hoogleeraar Holwerda, bestaat er een zeer nauwe samenhang tusschen de koepelgrafbouwers en de menschen der oudere urnenvelden. Men kan bij deze urnen, de talrijkste overblijfselen uit die vroege tijden, heel duidelijk drie groepen onderscheiden. De oudste wordt door Holwerda aangeduid met de naam *Protosaksisch*. Hij meent namelijk, dat eenerzijds deze cultuur is verbonden met de er aan voorafgaande Klokbekercultuur en die der Hunnebedbouwers, terwijl anderzijds de urnen der latere Saksers „directe afstammelingen blijken te zijn" van deze Protosaksische. Veel jonger zijn de beide andere groepen, de zoogenaamde *Gallo-Germaansche* en de zuiver *Germaansche*, waarvan de eerste vooral in het Zuidelijk deel van ons land worden aangetroffen. Het is moeilijk uit te maken, welke ouderdom men aan de Protosaksische urnenvelden moet toekennen. Toch is er wel iets van te zeggen. Bijna alle vondsten wijzen immers op een nauw contact met de Hallstattcultuur, en aangezien wij hier dan met een uitlooper daarvan te doen hebben, wordt het waarschijnlijk, dat we de dragers dezer cultuur hier hebben te zoeken tegelijk met en iets na de Midden-Europeesche Hallstattperiode. Dit wordt bevestigd door enkele vondsten, waarvan men door bijzondere omstandigheden wel een tamelijk nauwkeurige dateering heeft kunnen vaststellen, zooals het urnenveld bij Rijsen, waarvan het ontstaan wordt geplaatst in de 3e eeuw vóór Christus. In het uiterste Zuiden van ons land doet zich de invloed der latere La Tène-cultuur uiteraard het eerst gevoelen. De Germaansche invloed dateert uit de eeuw voor Christus. Maar daarvan weten we niet uitsluitend iets door archaeologisch onderzoek. Over deze Germanen hebben wij ook *geschreven berichten*. Wij zullen in het volgende hoofdstuk nader kennis met hen maken.

HOOFDSTUK V.

Nederland in de Romeinsche tijd.

> Op voorgang van de lessen onzer ouderwetsche geschiedenisboeken, is men geneigd bij den naam „Batavieren" aan een primitief volk te denken; de holle boomstammen en de bekleeding met dierenhuiden, uit dergelijke oude verhalen, hebben daar zeker het hunne toe bijgedragen, ook al behoeft na het bovenstaande nauwelijks meer gezegd te worden, dat zulke verhalen, niet minder dan dat bekende, eerste jaartal onzer vaderlandsche geschiedenis: „100 jaar voor Christus, komst der Batavieren in ons land", slechts op fantasie berusten.
>
> Prof. dr. J. H. Holwerda.

Leest men het bovenstaande citaat van den man, die hoogstwaarschijnlijk wel de beste kenner is van die periode onzer Vaderlandsche geschiedenis, waaraan wij thans beginnen, dan kan men, als de nadruk wordt gelegd op het woord „ouderwetsche", gemakkelijk de onjuiste conclusie trekken, dat moge men vroeger in dit opzicht al gefaald hebben, het thans met deze dingen heel wat beter staat. Helaas is dat niet het geval. Nog steeds wordt het grootste deel van het Nederlandsche Volk, n.l. dat deel, dat voor het leven moet volstaan met de schoolkennis, opgedaan op de lagere school, op deze ouderwetsche manier „onderwezen". Zelfs op hoogere onderwijsinrichtingen wordt hier en daar in dezen nog zwaar gezondigd. Het is daarom noodzakelijk op een en ander eens de aandacht te vestigen.

Een der eersten die zich in ons land met het schrijven van een Vaderlandsche Historie heeft beziggehouden, is de Amsterdamsche historicus Wagenaar geweest. In het midden der 18e Eeuw (tusschen de jaren 1749 en 1759) verschenen van zijn hand 21 deelen, waarin de „geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland" werden beschreven „van de vroegste tijden af".

Achter in het 21e deel vindt men, ten dienste van de Jeugd, een „*Vaderlandsche Historie verkort; en bij Vraagen en Antwoorden voorgesteld.*"

Het is in dit werkje, dat op de vraag, wanneer de „Batavieren" zich hier te lande hebben gevestigd, wordt geantwoord: „Volgens de waarschijnlijkste gissingen, omtrent honderd jaren voor Christus geboorte." En wat nu door Wagenaar werd vermeld als een min of meer waarschijnlijke *gissing*, hebben de latere schoolboekenschrijvers aan de natie voorgelegd als een *feit*. Toch is

dit bij lange na niet de ergste wijze, waarop met betrekking tot deze periode werd gezondigd. Veel erger werd het, als men over-ging tot het schilderen van het milieu, waarin deze „eerste" bewoners van ons land zich bewogen. Al heel gauw liet men zijn phantasie vrij spel en zoo ontwikkelde zich langzaam maar zeker het beeld van de vrije Germanen van voor ongeveer 2000 jaar, dat ons allen werd meegegeven.

Nu was het in zeker opzicht voor de hand liggend, dat men met zulke opvattingen kwam. Immers van de prae-historie had men geen kaas gegeten. Die werd zelfs nog maar kwalijk beoefend. Wel wist men, dat in het verre Oosten bijv. de Egyptenaren reeds „heel vroeg" (bedoeld werd zoo ongeveer 3000 vóór Christus)

76. *Het eiland der Bataven.*

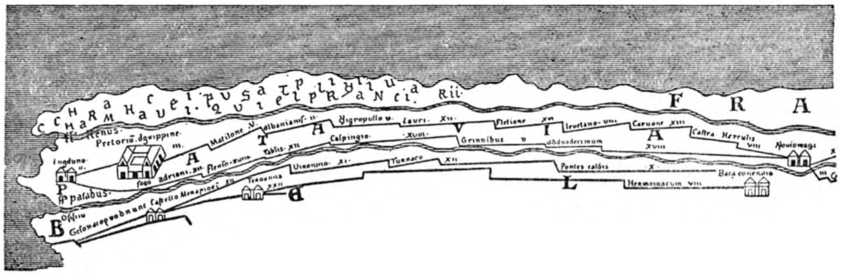

Een gedeelte der reiskaart van Peutinger (tabula Peutingeriana). Deze kaart is waarschijnlijk in de dertiende eeuw gemaakt naar een Romeinsch voorbeeld. In de 16e eeuw kwam hij in het bezit van Conrad Peutinger te Augsburg. Het is geen eigenlijke landkaart, maar een wegenkaart. De afstanden zijn in Romein-sche cijfers aangegeven. Men zoeke de Rijn (Renus), de Maas (Patabus), Nijmegen (Noviomagi) en Praetorium Agrippinae. Van de gekleurde kaart is nog een strook van 7 M. over. — In tegenstelling met een deel van het bovenstaande is ook de veronderstelling geopperd, dat men hier te doen heeft met een middeleeuwsch origineel uit de tijd der kruistochten.

het tot een vrij hooge cultuur gebracht hadden en dat veel later (doch nog vóór het begin onzer jaartelling) de Grieken en de Romeinen ook heel wat hadden gepresteerd, maar de Germanen, waarover wij het nu hebben, waren van een geheel andere kom-af en stonden met die „hooger" staande oude volken in geen enkel verband, naar men meende. In hun vroegere woonplaatsen — als ze die hadden gehad — was verder geen enkel spoor van hen achter gebleven. Alles wat men van hen wist was vervat in de betrekkelijk weinige regels schrift, die door Romeinsche tijd-genooten aan hen werden gewijd, Romeinen, die uit een in ieder geval op de ladder der beschaving hooger geklommen volk

voortkwamen, en dus uit de hoogte neerzagen op wat zij hier aantroffen.

In deze omstandigheden was het verklaarbaar, dat men zich een volk ging voorstellen, staande zoo wat op de laagst denkbare trap van ontwikkeling en dus ging men prompt over tot de boomstammen en de dierenhuiden, vooral als de teksten daartoe aanleiding gaven. Maar dan vergat men, dat bijv. van onze tijd soms

77. *Het Romeinsche rijk in zijn grootste uitgestrektheid.*

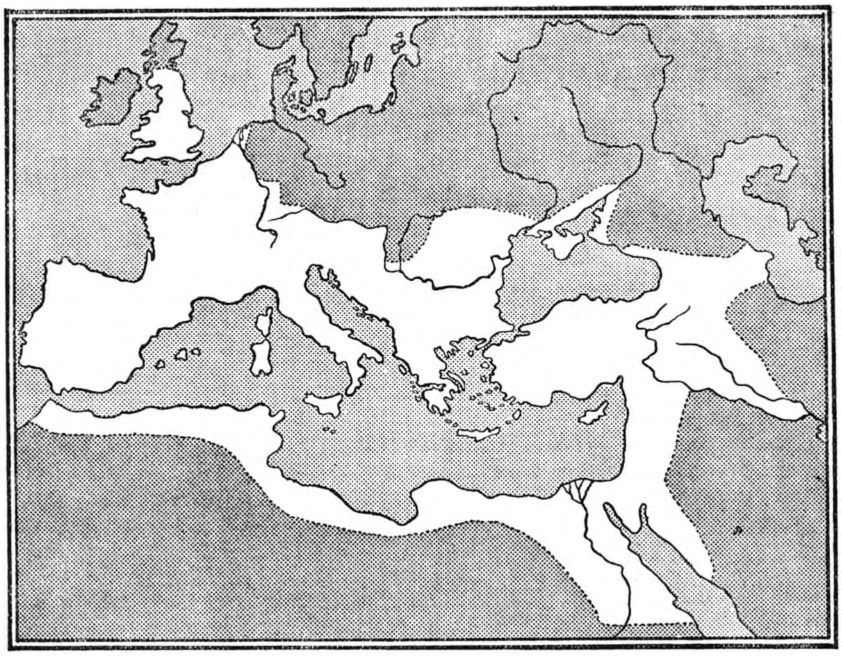

Het kaartje laat goed uitkomen, dat men hier eigenlijk te doen heeft met een groot kustgebied. De zee was de verkeersweg tusschen de deelen van dit rijk.

haast hetzelfde zou kunnen worden gezegd. Wie het niet gelooven wil loope maar eens in het koude seizoen door de Kalverstraat en hij kan constateeren hoeveel Nederlanders zich ook nu nog in beestenvellen hullen. En als men van onze tijd opteekende, dat de huizen worden gebouwd van hout en klei, dan zal iemand, die dit later leest, daar heel gemakkelijk een verkeerde conclusie uit kunnen trekken. Want klei en klei is twee en met hout of boomstammen is het al net zoo. Dit blijkt reeds duidelijk uit een opmerking van een dier oude Romeinsche geschiedschrijvers, die

vermeldt, dat die van uitgeholde boomstammen gemaakte schepen of schuiten soms „wel dertig menschen voeren konden".

Is het na het bovenstaande wel duidelijk hoe het *niet* is geweest, ons wacht nu de taak na te gaan, wat dan *wel* over dit tijdperk kan worden gezegd. Daarbij staat men voor vrij groote moeilijkheden. Want de schriftelijke mededeelingen zijn weinig talrijk, niet steeds geheel betrouwbaar en soms zeer duister. Soms ook zijn ze met elkaar in strijd. Dit alles kan trouwens eveneens

78. *Germanen op de zuil van Antonius.*

Dit Romeinsche beeldhouwwerk laat duidelijk zien, dat men zich de Germanen niet als „volslagen wilden" moet voorstellen. Merkwaardig is in dit verband ook de lange broek der mannen, die niet aan de Romeinen ontleend kan zijn.

gezegd worden van 't geen wij hebben over een deel der latere eeuwen. Pas na omstreeks 1100 begint deze bron voor onze kennis van het verleden van grooter beteekenis te worden.

Wij weten, dat eenmaal in sommige hoogere gedeelten van ons land de Hunnebedbouwers woonden en dat men daarna hier kreeg de Koepelgrafbouwers. Nog later treft men aan de volkeren der Urnenculturen. Wij weten ook reeds, hoe het niet zeker is, dat het eene volk het andere heeft verdreven. Integendeel, allerlei vondsten deden prof. Holwerda veronderstellen, dat bijv. de Hunnebedbouwers en de Koepelgrafbouwers hier nog wel naast elkaar hebben gewoond, dat de mannen der Urnenvelden zich ten deele weer daarbij hebben gevoegd en dat men deze laatsten

hier ook nog na de volksverhuizing, d.i. dus na de vijfde eeuw na Christus aantreft. In hoever zij al of niet aan elkaar verwant waren, worde hier thans in het midden gelaten. Uit de Oudheid, en vooral door Romeinsche geschiedschrijvers tot ons gebracht, heeft men geruchten omtrent het vluchten van belangrijke volksdeelen voor geweldige overstroomingen (Kimbrische vloed). Maar meer dan geruchten zijn dit niet.

Daarnaast heeft men hier dan de Germanen gekregen. Of en in hoeverre ze van de andere genoemde volken in uiterlijk, enz. verschilden is moeilijk te zeggen. Maar één ding is toch met zekerheid te constateeren en zoo krijgen we tenminste een fundament, waarop kan worden voortgebouwd. *De Germanen, die omstreeks het begin onzer jaartelling hier en in het aangrenzende Duitschland worden aangetroffen, zijn afkomstig uit de landen om de Oostzee en stammen af van de dragers van het Scandinavische bronstijdperk.* (Zie bl 64 e.v.)

Hier zakt dan meteen als een zoutzak in elkaar die oude opvatting alsof het halve barbaren waren, menschen van vrijwel elke beschaving verstoken. Wel is het mogelijk, dat deze volken, nadat zij de wereld in waren getrokken, er niet op vooruit zijn gegaan. Ze hebben het allicht met vrij wat minder goede woningen moeten stellen en zich waarschijnlijk zelfs in menig opzicht moeten behelpen. Vooral als het rondzwerven lang aanhield. Men moet zich trouwens van dit rondtrekken geen verkeerde voorstelling vormen. Soms ging dat op deze manier, dat in één jaar eens een klein deel verder trok, om een volgend jaar door een ander deel te worden gevolgd. Zoo wringen zij zich dan somtijds ook tusschen andere volken. Schrijvende over het latere binnendringen van Germanen in het Romeinsche Gallië zegt professor Gosses bijv.: „Vermoedelijk evenwel heeft er slechts een verschuiving plaats gehad in een dunne bovenlaag der bevolking — in de klasse van ridders en priesters, die naar Caesar's zeggen in geheel Gallië heerschte over een afhankelijke boerenstand — en is de cultuur der veroveraars door die van de groote massa der Gallisch-Keltische inwoners opgeslorpt." Maar kan er al een achteruitgang geconstateerd worden ten opzichte van de oorspronkelijke Scandinavische bronstijd, bij al onze beschouwingen moeten wij in de Germanen, die hier gekomen zijn, toch de nakomelingen zien van de dragers dier cultuur.

Het schijnt thans wel vast te staan, dat een van de voornaamste oorzaken van het er-op-uittrekken moet worden gezocht in de overbevolking dezer Noordelijke landen. Overbevolking natuurlijk niet in de zin, waarin wij dat woord gebruiken. Menschenmassa's, zooals ze in onze moderne steden en industriegebieden

79. *Romeinsche werktuigen.*

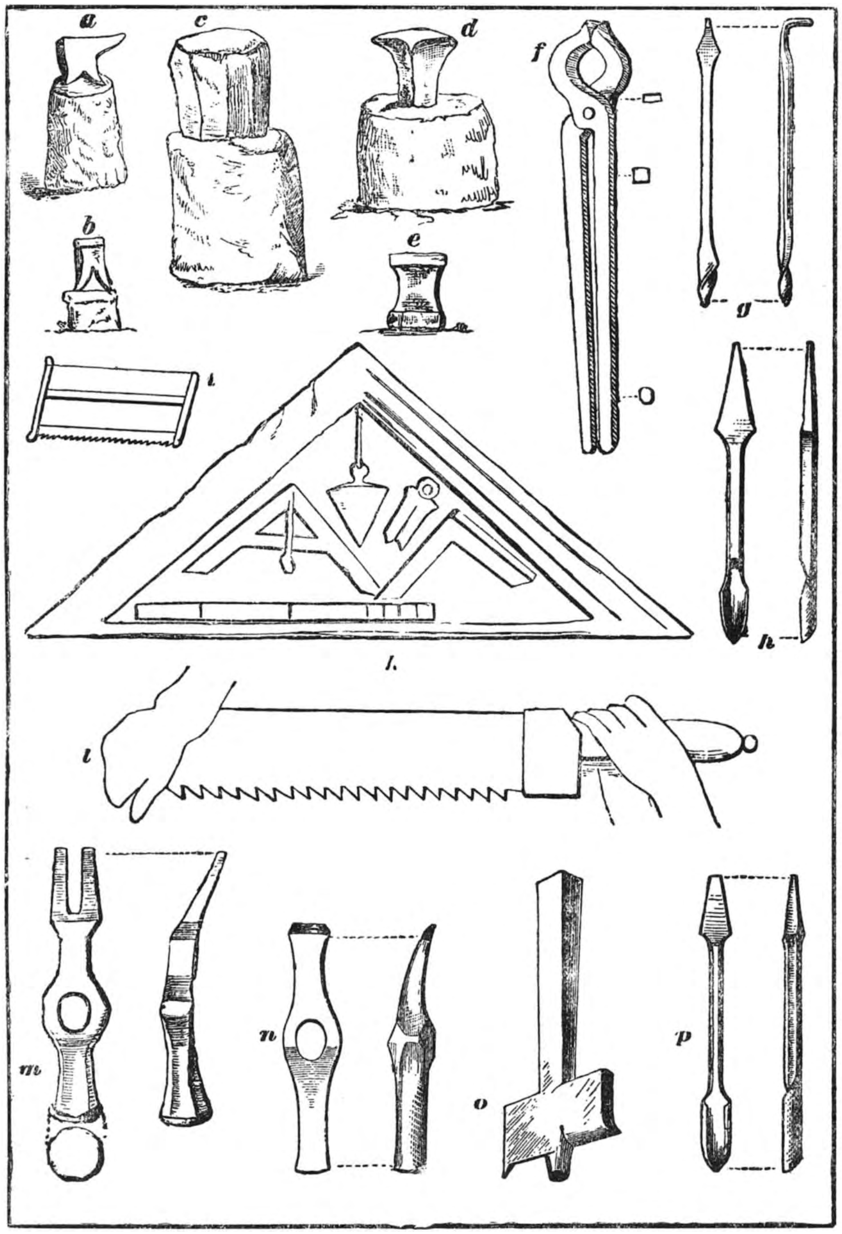

De teekeningen zijn gemaakt naar gevonden resten of naar afbeeldingen op grafsteenen. Men vergelijke deze afb. met fig. 58 (voorwerpen uit de La-Tene tijd.)

worden aangetroffen, zijn slechts denkbaar daar, waar zoo iets als onze moderne techniek ten dienste staat. In vroeger dagen was het woordje „over" zeker heel wat gauwer op zijn plaats. Over de tijd waarin deze Scandinavische Germanen aan de wandel gingen spraken wij al op bladzijde 68. Uit het daar meegedeelde is direct reeds af te leiden, dat het moeilijk is een bepaalde tijd te noemen voor de komst dezer „Scandinaviërs" in onze streken. Terwijl de eersten immers reeds omstreeks de 8ste eeuw vóór Christus op stap gaan, wordt waarschijnlijk eerst in de 3e eeuw voor Chr. de Rijn overschreden, en dan duurt het nog vele eeuwen voordat de volken hun definitieve woonplaatsen hebben gekozen. Immers zoowel de eigenlijke „volksverhuizing" (vijfde eeuw na

80. *Germanen naar de zuil van Marcus Aurelius.*

Twee Germaansche stammen door een rivier van elkaar gescheiden, sluiten een verdrag met elkaar. Ook hier krijgt men geenszins de indruk van met een volmaakt onbeschaafd volk te doen te hebben.

Chr.) alsook de tochten der Noormannen meer dan vier eeuwen later, moeten mede vanuit dit gezichtspunt worden bekeken. Daarbij dient dan evenwel onmiddellijk weer te worden opgemerkt, dat hier en daar een groep zich meer standvastig betoont, zooals ten onzent de Friezen.

Het is natuurlijk in het bestek van dit werk niet mogelijk een uitvoerige schets te geven van de omstandigheden, waarin deze volkeren verkeerden, toen ze gelijk wij zagen, met de Romeinen in aanraking kwamen. Wij zullen daarom volstaan met een reeks van aanduidingen, die toch wel in staat zijn om ons ten minste eenigszins een idee te geven van hun cultuurhoogte.

Meende men vroeger, dat bijna geheel Germanië[1]) in die tijd

[1]) Dit is dus eigenlijk het door Germanen bewoonde gebied. Wij bedoelen meer speciaal ons land en het erbij aansluitende Noordelijke deel van Duitschland.

bedekt was met bosch en meende men in verband daarmee de Germanen te moeten beschouwen als primitieve jagers, later heeft men zoowel het een als het andere moeten loslaten. Het is ten minste wel zeker, dat tusschen de meer woudrijke gebieden zich uitgestrekte steppen bevonden.

De bekende Marxist Heinrich Cunow, professor aan de Universiteit te Berlijn, is bezig een werk te schrijven over de economische ontwikkeling der volken vanaf die der primitieve verzamelaars tot het kapitalisme in zijn nieuwste vormen. Hij behandelt deze ontwikkeling niet in het algemeen, maar kiest voor elke ontwikkelingsphase een bepaald volk uit onze eigen of uit een vroegere tijd. In het eerste deel beschrijft hij in een twintigtal hoofdstukken evenzooveel verschillende gevallen. Hij komt dan tot de herdersvolken, die men tegenwoordig in Centraal-Azië aan-

81. Grieksche ploegen. (Naar een vaas uit de Oudheid.)

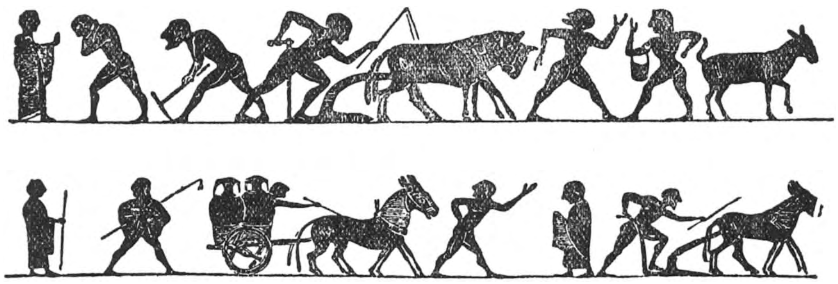

Grieken en Romeinen kenden nog slechts de „haakploeg" (vgl. fig. 82).

treft: de Kirgiezen en Kalmukken. Pas in het tweede deel begint hij in het vijfde hoofdstuk met de Germanen, nadat daarvóór behandeld is de economische ontwikkeling van Ierland van de negende tot de zestiende eeuw.

Hoezeer de voorstelling, alsof de Germanen nog zoowat alles van de Romeinen moesten leeren, toen ze met elkaar in aanraking kwamen, onhoudbaar is, moge blijken uit het volgende. De Germanen waren reeds lang de periode der zoogenaamde „hakbouw" voorbij en waren gewoon bij het bewerken van hun akkers van de ploeg gebruik te maken, evenals trouwens de Romeinen. Doch terwijl de Romeinen slechts de *haakploeg* kenden, waren de Germanen in dit opzicht al verder. Zij komen juist ten tijde van hun aanraking met de Romeinen tot de zoogenaamde *raderploeg;* volgens sommigen kenden ze die zelfs al sinds hun bronstijdperk. Daarbij maakten zij de schaar belangrijk breeder dan de Romeinen, bij wie het ploegijzer weinig meer was dan een bescherming van de punt van het omgebogen gedeelte, dat bij het open-

splijten van de akker uiteraard veel had te verduren. Bovendien werden door de Germanen het rund en ook het paard reeds bij het bebouwen te werk gesteld. Eg, sikkel, en andere landbouwkundigen kenden ze reeds in hun bronstijdperk, terwijl ook het verwerken van het geoogste graan, blijkens verschillende vondsten (primitieve molens) toen reeds een aanvang had genomen. Op grond van deze en dergelijke gegevens mag men thans besluiten, dat de Europeesche bewoners van Midden-, West- en Noord-Europa reeds veel langer een tamelijk ontwikkelde landbouw hebben gekend, dan vroeger werd aangenomen. Zij waren in sommige opzichten *de Romeinen zelfs vooruit*. En het verwondert

82. *Germaansche „raderploeg"*.

Deze teekening is gemaakt naar een Angelsaksisch Kalendarium uit de 11e eeuw. Men heeft echter kunnen vaststellen, dat de Germanen tijdens de „volksverhuizing" de raderploeg met breede schaar reeds kenden en daarmee o.a. de Romeinen vooruit waren (vgl. fig. 81).

ons dan ook niet zoo zeer, als een Romeinsch schrijver beweert, dat alle Romeinsche schuren met Germaansch koren gevuld waren, al zal deze schrijver toch wel lichtelijk overdreven hebben. Overigens pleit ook het geregeld gebruik van bier voor een niet onbelangrijke landbouw.

Het *hoefijzer*, dat men bij onbeschaafde of half beschaafde volken niet licht zal aantreffen, schijnen de Romeinen van de Kelten[1]) of de Germanen te hebben overgenomen, terwijl men in Jutland uit zeer vroege tijden (La Tène) voortreffelijke wagens heeft gevonden, ja, op grond van uitlatingen van de Romeinsche schrijvers Strabo en Plinius is zelfs de veronderstelling uitgesproken, dat de Germanen al primitieve woonwagens kenden.

Niet onaardig is ook het volgende. Men heeft nu ruim 100 jaar

---

[1]) In de *Kelten* zag men vroeger de aan de *Germanen* niet of slechts zeer in de verte verwante bewoners van Gallië kort voor het begin onzer jaartelling. Prof. Holwerda en anderen hebben aangetoond, dat het onderscheid tusschen deze beide groepen wel zeer gering moet zijn geweest.

geleden bij Valthe opgegraven de overblijfselen van een *houten weg*, die daar eenmaal door de moerassige veengrond was aangelegd. Langen tijd heeft men gaarne de voorstelling gewekt, alsof het aanleggen en uitvinden van zulke wegen aan de hoogere beschaving der Romeinen moesten worden toegeschreven; al waren er ook, die ze als veel jonger beschouwden. Sindsdien heeft men een niet onbelangrijk aantal van dergelijke wegen in Nederland en in Noord-Duitschland gevonden, in totaal wel een zeventig. Het onderzoek heeft thans echter uitgewezen, dat men hier niet met een uitvinding der Romeinen te doen heeft. Integendeel,

83. *Opgegraven houten weg.*

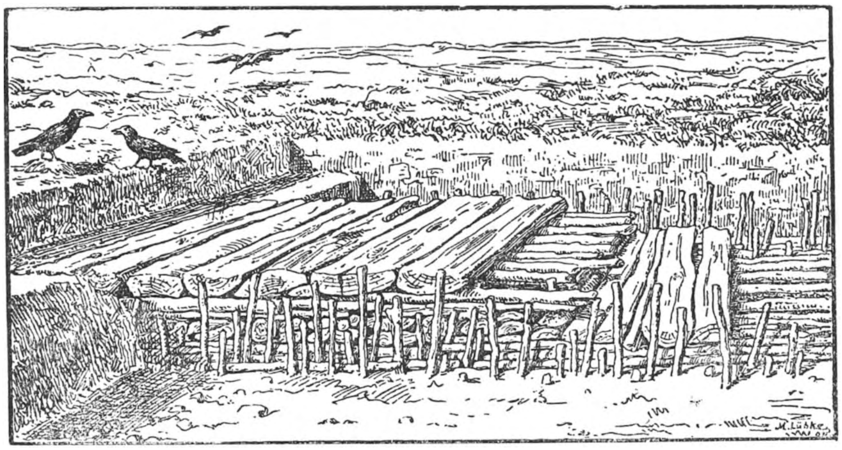

Reeds vóór de komst der Romeinen werden dergelijke houten wegen in deze en de aangrenzende streken aangelegd.

de Romeinen hebben een en ander afgekeken van hen, die ze in deze streken aantroffen.

Van veel belang is ook de vraag of de Germanen de instelling van de grondeigendom hebben gekend. Tot voor korte tijd meende men dat te moeten ontkennen. Terwijl de Romeinen reeds sedert onheugelijke tijden zich tot dit hoogere standpunt zouden hebben opgewerkt, zouden de Germanen het nog slechts tot de gezamenlijke eigendom, zoowel van bouw- en weiland als bosch hebben gebracht. Nu hebben we hiermee een zeer lastig onderwerp onderhanden. Want wat is eigendom? Meent men slechts dan van eigendom te mogen spreken, wanneer het ongebreidelde beschikkingsrecht de eigenaar toekomt, dan zou men ook in onze tijd niet van eigendom kunnen spreken, immers onteigening kan gelukkig op zeer uiteenloopende overwegingen worden toegepast.

Welnu, vat men de term grondeigendom niet in deze absolute maar in relatieve zin op, dan moet worden aanvaard, dat de Germanen bij het begin van onze jaartelling reeds grondeigendom kenden. Het nieuwere onderzoek heeft aangetoond, dat men de oude geschreven berichten tot heden veelal verkeerd heeft opgevat, o.a. door zich niet genoeg af te vragen: wat moeten geschiedschrijvers uit die dagen onder bepaalde termen hebben verstaan. Geleerden van naam als Cunow (Berlijn) en Dopsch (Weenen) twijfelen er niet aan, of althans bij het bouwland moet van grondeigendom worden gesproken.

Daarentegen bestond voor de weilanden nog gemeenschappelijk eigendom, althans volgens sommigen. Zij denken zich de gang van zaken dan zoo. Terwijl oorspronkelijk hoogstens van een *bezitten* van de grond (hetzij door de enkeling, hetzij door een groep van personen) sprake kan zijn, ontwikkelt zich daaruit het instituut van de gemeenschappelijke *eigendom.* Kautsky gebruikt in dit verband, evenals verschillende anderen, de term *oer-communisme.* Pas daarna krijgt men dan de instelling van de persoonlijke eigendom, het privaat bezit zooals wij gewoonlijk zeggen.[1] Burgerlijke economen hebben in dit verband betoogd, dat dus de private eigendom een hooger stadium vertegenwoordigt dan de gemeenschappelijke. Hiertegenover stellen mannen als Kautsky dan weer, dat eenerzijds deze persoonlijke eigendom langen tijd slechts een bescheiden rol heeft gespeeld, n.l. tot aan de komst van het moderne kapitalisme, terwijl zij in een vroegere of latere toekomst zal moeten wijken voor een nieuwe, gemeenschappelijke eigendom op hoogere grondslag.

Daartegenover is ook wel een andere opvatting verkondigd. Vooreerst heeft men er op gewezen, dat een toestand, waarbij het land *nog niet verdeeld is*, in 't geheel niet behoeft overeen te komen met een, waarin men gemeenschappelijk eigenaar is van het gemeenschappelijk gebruikte land. Visschers gebruiken de zee ook steeds gezamenlijk, maar elke vorm van eigendom is daarbij als regel afwezig. Om kort te gaan, men heeft in de laatste tijd ook het bestaan van dit oer-communisme ontkend.

Voor zoover zich eigendomsverhoudingen vertoonen bij primitieve volken, zijn de overeenkomst met onze private eigendom en de eigendomsrechten beperkt tot een veelal betrekkelijk kleine groep, een horde, een gens of iets van dien aard. En

---

[1]) Toch is het beter deze twee begrippen: *eigendom* en *bezit*, goed uit elkaar te houden. Kautsky maakt dit niet onaardig duidelijk op de volgende wijze. Men kent de beroemde uitdrukking van Proudhon: *Eigendom is diefstal.* Welnu, als bezit en eigendom hetzelfde beteekenen, dan zou men moeten zeggen: diefstal (of liever het gestolene) is eigendom.

zoo min als wij bij een Naamlooze Vennootschap als regel kunnen spreken van gemeenschappelijke eigendom (in de zin van communisme), even zoo weinig is het noodzakelijk, om dit bij die groepen uit het grijze verleden wel te doen.

Volgens Cunow heeft men zelfs tot heden veel te veel aangenomen, dat van gebruiksvoorwerpen enz., de individueele eigendom reeds heel vroeg bestond. Bij natuurvolken heeft volgens hem de individueele bezitter van hut, kano, of wat dan ook, daar niet

84. *Romeinsche waterleiding bij Nimes.*

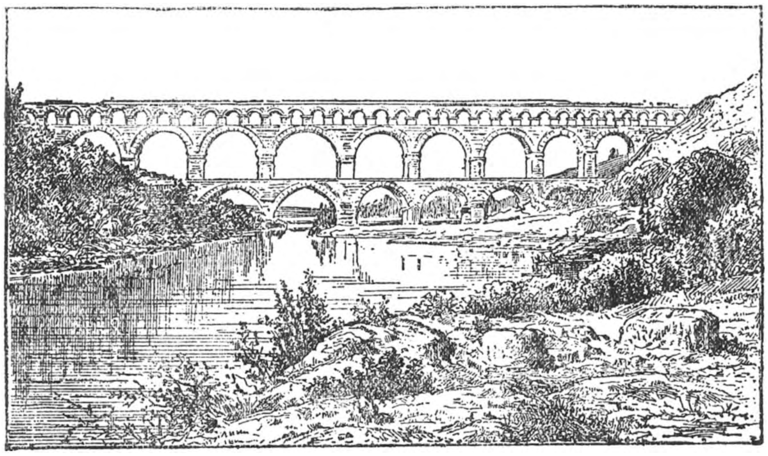

Dat de Romeinen toch in sommige opzichten hun noordelijke buren vooruit waren, laat deze afb. van een door hen gebouwde waterleiding zien. Toch moge hier direct weer worden opgemerkt, dat onze tijd met heel wat eenvoudiger middelen veel grooter resultaten weet te bereiken.

het absolute beschikkingsrecht over. Hij heeft dit slechts tot op zekere hoogte. Ook hier zou de feitelijke eigendom niet iets individueels zijn, maar iets dat aan een grootere of kleinere groep moet worden toegekend. Doch een ieder die *niet* tot de groep behoort, heeft er, dat behoeft geen betoog, zijn handen af te houden. Alzoo van gemeenschappelijke eigendom (gemeen in de zin van algemeen) dus geen sprake.

Eigenlijk is het de vraag of wij, waar wij van eigendomsrechten spreken, niet beter deden bijv. het woord rechtsverhoudingen te gebruiken, want daarom gaat het in de grond der zaak toch altijd.

Maar hoe het hiermee ook moge zijn, als men voor verschillende latere toestanden van particuliere grondeigendom meent te kunnen spreken, dan moet dit eveneens worden gedaan met betrekking tot onze Germanen. Ook in dit opzicht waren die dus heel

wat verder, dan voorheen werd aangenomen, toen men ze in het gunstigste geval meende te mogen beschouwen als nomadiseerende herders, die het bebouwen van de akker nog van hun zuidelijke buren, de Romeinen, moesten leeren.

Nu trekke men uit dit alles geen verkeerde conclusies. Ongetwijfeld waren de Romeinen hun tijdgenooten in deze streken in belangrijke opzichten verre vooruit. Vooral als organisators waren zij hun verre de baas. Bij de Romeinsche kunst kon die der Germanen niet in de schaduw staan. En aan een litteratuur, zooals Rome van die dagen ons heeft nagelaten, waren de Germanen nog lang niet toe, al bezaten zij dan ook wel een schrift, n.l. het runenschrift, dat *niet* van Latijnsche oorsprong schijnt te zijn,

85. *Glazen beker.*

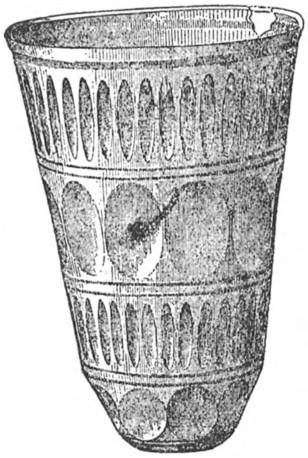

De kunst om glas te maken is waarschijnlijk uitgevonden door de Egyptenaren. In de Romeinsche tijd had men een omvangrijke glasnijverheid. Van het maken van vensterglas was echter nog geen sprake. Daartoe kwam men eerst in de Middeleeuwen, die ook in zooverre de voortzetting zijn van de oudheid.

doch waarschijnlijk aan de Grieken werd ontleend. Ons doel met het bovenstaande was alleen goed te doen uitkomen, dat men het glad mis heeft, wanneer men zooals prof. Blok de Germanen aan het begin onzer jaartelling voorstelt als „een waar natuurvolk", welhaast op één lijn te stellen met „volslagen wilden."[1])

Meer in het bijzonder geldt dit alles voor de *Bataven* (de naam Batavieren is minder juist), waarvan niemand minder dan Holwerda betoogt, dat zij „hier al in den oudsten tijd, wat hun beschavingstoestand betreft, bijna Romeinen moeten zijn geweest." Onder de gemeente *Maurik* in de Betuwe[2]), heeft deze geleerde de grondvesten blootgelegd van een oude Bataafsche nederzetting, die er zeker reeds in de tweede helft van de eerste eeuw na Chr.

---

[1]) Prof. P. J. Blok. *Gesch. van het Nederlandsche Volk.* I, 2e dr. blz. 19.

[2]) De naam *Betuwe* heeft deze streek waarschijnlijk te danken aan de *Bataven.* In de vroegere Middeleeuwen heette deze landstreek dan ook Batua.

moet zijn geweest. De schematisch geteekende plattegrond geeft reeds een indruk van het samengestelde van het geheel, waarvan Holwerda zegt: „wat we hier vonden, was allesbehalve een vlucht-heuvel met eenvoudige hutten er op, zooals men op grond van bovengenoemde Batavierenverhalen zou hebben verwacht, niets was er, wat aan een primitief volk deed denken; daarentegen konden we hier, op een nauw merkbare verheffing van het terrein de grondslagen blootleggen van een *voornamen aanleg*, een geheel complex van groote huizen en gebouwen. Weliswaar is hier geen steen voor dezen bouw gebruikt, maar zijn huizen en stallingen

86. *Grafsteen met runenschrift.*

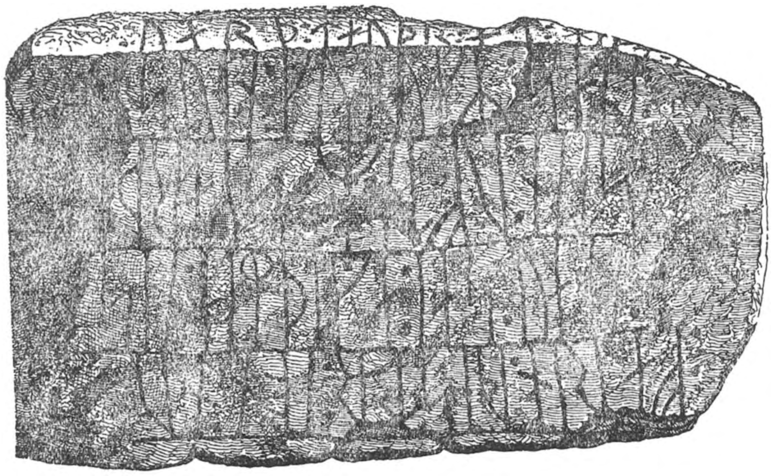

Deze bij Sleeswijk gevonden steen is afkomstig uit later tijd (± 1000). Reeds in de tijd van Tacitus (± 100 na Chr.) gebruikten de Germaansche priesters „runenstokjes", die op een wit doek geworpen, hen in staat stelden voorspellingen af te lezen.

uit hout opgetrokken geweest. Ook is het een merkwaardige trek van dezen bouw, dat wèl overal klaarblijkelijk vierkante grond-plannen zijn bedoeld, doch dat men bijna nergens zuivere, rechte hoeken vindt aangelegd." Dit laatste zouden de Romeinen toen ongetwijfeld beter opgeknapt hebben en het wijst ons erop, dat in technisch opzicht de Romeinen toch verder waren gekomen, dan de bewoners van het eiland der Bataven.

Vele vondsten brengen prof. H. verder tot opvatting, dat „niet zelden ook zelfs steenmateriaal voor zulke Bataafsche hoeven is gebruikt." Zijn oordeel over de beschaving van deze Bataven is vervat in de volgende woorden: „Hier verschijnen ons dus de

Bataven in een geheel ander licht; het waren volstrekt geen halve wilden, zooals men ze zich placht voor te stellen, doch we zien hier menschen, die het reeds tot een *vrij hooge ontwikkeling* hadden gebracht en die, hoewel sterk onder *Romeinsche invloed*, toch daarnaast blijkbaar nog krachtig aan eigen kultuurbezit vasthielden."

Hoe en wanneer zijn deze Bataven hier nu gekomen!

Dat men vroeger meende ze reeds omstreeks 100 jaar vóór

87. *Bataafsche hoeve te Maurik.*

Te Maurik in de Betuwe heeft Prof. Holwerda de grondvesten bloot gelegd van een Bataafsch huis met bijgebouwen, hierboven in teekening gebracht. Dit ziet er iets anders uit, dan de hutjes, waarvan onze schoolboekjes spreken.

Christus naar deze streken te moeten laten trekken is wel te verklaren. Uit een beschrijving van de Romeinsche historicus T a c i t u s, die leefde ongeveer 100 jaar na Christus, blijkt, dat ze er in het midden van de eerste eeuw *na* Christus reeds een

geruimen tijd woonden en dat zij, afkomstig uit Duitschland, „bij gelegenheid van binnenlandsche onlusten naar deze streken waren gekomen, *opdat* zij hier een deel zouden worden van het Romeinsche rijk." Daarnaast staat in Julius Caesars „Verslagen van de Gallische oorlog", geschreven in het jaar 51 voor Christus, ook een en ander over ons land. Hij spreekt o.a. van het „eiland der Bataven" en dus, concludeerde men, woonden de Bataven reeds 51 voor Chr. in de Betuwe. Ja, de Gallische oorlog was al begonnen in 58, zoodat men meende de komst der Bataven wel zoo wat te mogen stellen op ongeveer 100 voor Chr. Nu blijkt achteraf evenwel, dat Caesar zelf deze streken nimmer heeft gezien en elders vermeldt hij, dat de Belgae woonden tot de monding van de rivier de Rijn, zonder dat hij hierbij tevens de Bataven noemt als bewoners van dit gebied. Maar er is meer. In die tijd kende men nog niet de boekdrukkunst. Elk boek moest dus worden geschreven en overgeschreven. Nu is overschrijven heel gezellig voor wie er van houdt, maar het is bijv. licht mogelijk, dat men vergissingen maakt. Soms ook sloop een onduidelijkheid in en voelde een later overschrijver zich geroepen zoo iets „op te helderen". Ten slotte kon soms zoo'n (over)schrijver geen weerstand bieden aan de lust om hier en daar stukjes in te lasschen.

Men kan hieruit afleiden, hoe een moeilijk werk het raadplegen van deze oude teksten is, maar tevens hoe men al die oude geschriften zeer critisch moet hanteeren. Meer speciaal met betrekking tot deze plaats in Caesar's „Gallische oorlog" is door verschillende tekstcritici de veronderstelling geopperd, ook „om redenen van philologischen aard", dat deze gedeelten later zijn tusschen geschoven door iemand, die dus *wel* van het eiland der Bataven kon hebben gehoord.

Eerst als men hiervan uitgaat, krijgt o.a. de mededeeling van Tacitus, dat de Bataven „deel zouden worden van het Romeinsche rijk" zin, wat niet het geval zou zijn als ze reeds ten tijde van Caesar naar de Betuwe zouden zijn getrokken, omdat die toen bij lange na nog niet behoorde tot het Romeinsche Rijk.

Holwerda meent nu, dat er een bondgenootschap bestond tusschen de *Chatten*, een Germanenstam in het gebied van de Taunus, waar de Bataven, als deel van dit volk, in de eerste eeuw voor Christus ook nog woonden. De Romeinen gebruikten waarschijnlijk deze volken als „buffervolken" en gingen er later toe over zulke volken zelfs binnen hun grenzen te halen en ze zoo als het ware tot hun grenslegioenen te maken.

Een Romeinsch schrijver noemt in dat verband het jaar, dat

voor ons het jaar 10 vóór Chr. is.[1]) Misschien hebben de Bataven, mee ten gevolge van een twist tusschen de Chatten onderling, zich reeds vroeger afgescheiden van hun stamgenooten, om zich in het hun aangewezen lage land tusschen de monden van Rijn en Maas te vestigen.

H o l w e r d a veronderstelt dan verder blijkens het boven aangehaalde citaat (bl. 110), dat deze Chatten reeds de invloed der Romeinen hadden ondergaan. In verband met hetgeen wij evenwel

88. *Romeinen verwoesten een Germaansch dorp.*

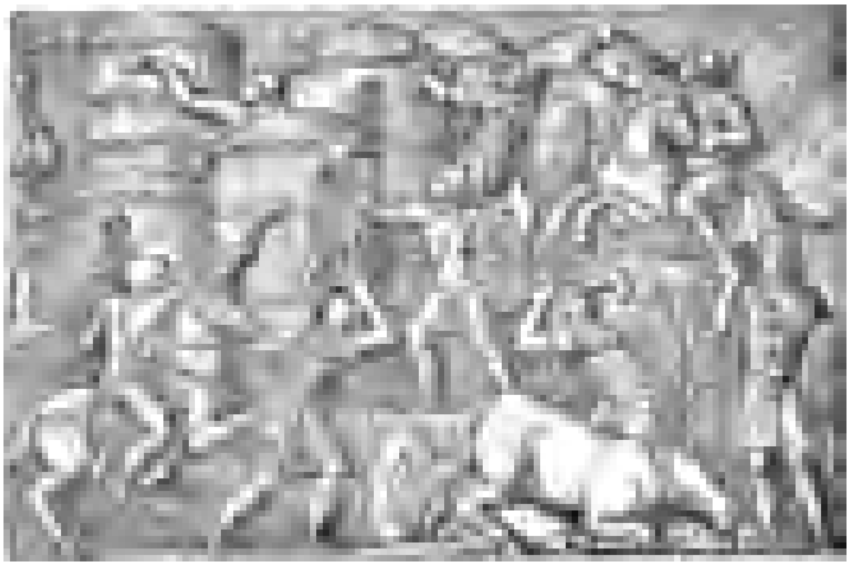

De teekening is gemaakt naar reliefs van de zuil van Marcus Aurelius. In zulke hutten woonden misschien de trekkende Germanen. Verder krijgen wij door deze afb. wel een idee van het optreden der beter bewapende Romeinen tegen de Germanen, die in dit opzicht zeker hun minderen waren.

in het algemeen over de beschaving der Germanen dier dagen opmerkten en ook als men in acht neemt, dat het overnemen van een hoogere beschaving door een lager staand volk niet zoo erg vlug in zijn werk gaat (men vrage maar eens aan deskundigen in onze dagen, hoeveel tijd zij noodig achten om verschillende volken uit Insulinde tot een hooger peil op te halen), behoeft men het aandeel der Romeinen in dezen niet al te hoog aan te slaan.

Een beroemde vindplaats voor de cultuur der Bataven is ook

[1]) Voor de Romeinen was dat het jaar 744 en d.i. het 744ste jaar na de (zoogenaamde) stichting van Rome.

de stad der Bataven bij uitnemendheid, het oude *Oppidum Bata*-*vorum*, gelegen vlak bij Nijmegen. Hier moet zich reeds vroeg, ver vóór de Romeinsche tijd tenminste, een belangrijke plaats hebben bevonden, toen al genoemd Noviomagus. Het spreekt vanzelf, dat een dergelijk centrum de Romeinen onmiddellijk sterk aantrok. En vlak hierbij vestigden zich nu natuurlijk ook vele Bataven. Toen in 70 na Christus *Julius Civilis* (vroeger sprak men meestal van Claudius Civilis) het verzet tegen de Romeinen niet langer kon volhouden, heeft hij op zijn terugtocht deze Batavenstad aan de vlammen prijsgegeven. Later is door de Romeinen in de buurt een nieuwe stad gesticht, Ulpia Noviomagus.

Overigens leefden de Bataven in den regel in *dorpen*, waarin men volgens sommigen „reeds het gewone type van een Geldersch dorp" kan herkennen. Uit de aard der zaak laat de altijd betrekkelijk lichte bouw van woonhuizen niet zoo lang sporen achter, als de van zware muren voorziene gebouwen, die in verband met verdedigingsdoeleinden werden opgericht. Het behoeft dus niet te verwonderen, dat het aantal sporen van gewone woonhuizen betrekkelijk zoo gering is.

Een merkwaardige overeenkomst met de cultuur der Bataven vertoont die der *Friezen*, waarvan men de sporen vooral aantreft in de terpen van Friesland en Groningen. Deze terpen zijn niet in één maal opgeworpen, maar in de loop der tijd steeds weer verhoogd, vermoedelijk omdat de nood er toe dwong.[1])

Groote stukken land zijn immers nog na het begin onzer jaartelling door de zee verzwolgen. Eerst in het laatste deel der Middeleeuwen weet men de zee paal en perk te stellen. Doordat nu de Friezen in het Noorden van ons land zoo lang op deze terpen hebben gewoond, vindt men er, als men de spade in de grond zet, overblijfselen uit zeer uiteenloopende tijden in. De vondsten in de onderste lagen kunnen op hun ouderdom tamelijk nauwkeurig gedetermineerd worden, doordat ze begeleid worden door voorwerpen van Romeinsche oorsprong, waarvan de ouderdom tamelijk nauwkeurig kan worden vastgesteld en die onmogelijk in later tijd daar kunnen zijn gebracht (alleen reeds, doordat de terp toen hooger was geworden). Vooral ook de verschillende putten, die in de afgegraven terpen heel duidelijk zijn waar te nemen, zijn rijke vindplaatsen van soms vrij wel ongeschonden voorwerpen.

Zoo mag men dan vaststellen, wederom volgens Holwerda,

---

[1]) Een dikke laag is waarschijnlijk nog eens aangebracht omstreeks 800 à 1000 jaar na Christus, waaronder al het oudere als het ware keurig werd geconserveerd. De verhoogingen waren telkens weer noodig in verband met de niveauverandering (zie bl. 25 e.v.).

dat de Friezen hier zijn gekomen kort vóór of wel ongeveer met het begin onzer jaartelling, zonder dat is na te gaan, waarom ze zich vestigden in de streken, waaruit ze zich sinds dien niet meer verwijderden. Later hebben ze zich zelfs nog over andere gebieden van ons land verspreid, zoodat ze geruimen tijd woonden

89. *Het noordelijk deel van ons land bij het begin onzer jaartelling.*

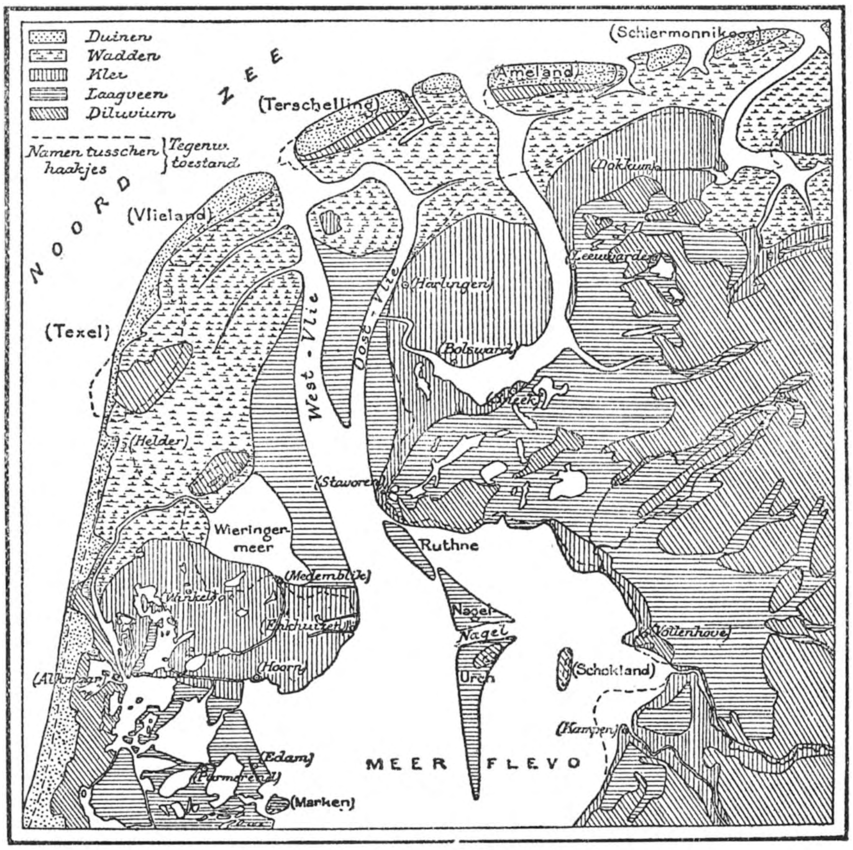

Naar een kaartje van Ir. J. C. Ramaer in het Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap.

tot bij de monden van de Schelde. Hun cultuur doet, evenals die van de Bataven, sterk denken aan die van de La Tène-periode en hoewel de Friezen uit de aard der zaak menig Romeinsch voorwerp inruilden tegen bijv. huiden, die de Romeinen veel van hen betrokken, zijn ze nimmer zoo onder invloed van de Romeinen

gekomen, als de Bataven in later tijden. Ze hebben zich trouwens tot op onze tijd met veel van hun eigenaardigheden als een afzonderlijk volk kunnen handhaven, zij het ook, dat ze van af het begin van de Nederlandsche staat, deel hebben uitgemaakt van dit grootere verband.

Tot in het einde van de 4e eeuw na Christus blijft men de *Romeinsche invloed* in deze streken bespeuren. Wij zullen er nog het een en ander van moeten vermelden. Het zijn tot aan de derde eeuw na Christus vreedzame tijden geweest, als men de paar opstanden tegen het Romeinsche gezag niet meetelt. Veel narigheid viel er dus niet van te vertellen en „groote" veroveringen werden er ook niet gemaakt. Dus zwijgt de faam over deze tijd. Onze geschreven bronnen laten ons geheel in de steek. Of zooals een onzer historici het zegt: „De geschiedenis van deze tijd moet bijna geheel opgemaakt worden uit archaeologische vondsten. Daarin zien wij gestold voor ons liggen, den Romeinschen cultuurstroom, die zich over ons land uitgebreid heeft."

In de jaren van 12—9 voor Chr. verkeerde Drusus in deze streken als opperbevelhebber van het Romeinsche leger. Door hem werd de Drususgracht gegraven, waarschijnlijk de gekanaliseerde (Utrechtsche) Vecht, aan het begin waarvan men nabij het tegenwoordige Vechten toen reeds spoedig een Romeinsch Castellum, een soort van vesting, bouwde. Lag het aanvankelijk in het voornemen der Romeinen, nog belangrijke gedeelten van Germanië te veroveren, de nederlaag door hun stadhouder Varus in het jaar 9 na Chr. bij het Teutoburgerwoud, heeft hen hiervan vooral doen afzien. In het jaar 28 na Chr. kwamen de Friezen in opstand. Zij hadden n.l. evenals de Bataven een overeenkomst met de Romeinen gesloten. In 47 werd de vrede weer hersteld. Kort hierna heeft waarschijnlijk Corbulo een kanaal laten graven, waarvan de tegenwoordige Vliet een overblijfsel is. Het doel was een verbinding te water te verkrijgen tusschen de mond van de Maas en die van de Rijn.[1]) Maakte men dan verderop gebruik van de Drususgracht, dan kon men geheel binnen door naar het Noorden komen met vermijding van de gevaren van een vaart langs de gevaarlijke duinenkust.

Nabij deze Corbulogracht werd later in de 2e eeuw een groot castellum, tevens vlootstation gebouwd, waarvan de grondvesten zijn gevonden op het terrein van de villa Arentsburg bij Voorburg, waar reeds in 1830 het onderzoek is begonnen, dat in onze dagen door Holwerda en zijn medewerkers werd voortgezet.[2])

---

[1]) Het water van de Rijn kwam toen (door Kromme Rijn en Oude Rijn) bij Katwijk aan Zee in de Noordzee.

[2]) Hier moge nog even worden opgemerkt, dat de zoogenaamde *Brittenbrug*

De opstand der Bataven onder Julius Civilis, kort na de dood van keizer Nero in 68 begonnen, eindigde in 70 met het sluiten van een nieuwe overeenkomst, en nog lang vindt men daarna Bataven in de legioenen van het Romeinsche rijk. Een naam als Passau (Patavia) aan de Donau, herinnert er nog aan.

Het is vooral in *Zuid=Limburg* dat men uit de vreedzame tijden, die volgen, overblijfselen van de Romeinsche beschaving heeft

90. *Romeinsch Castellum.*

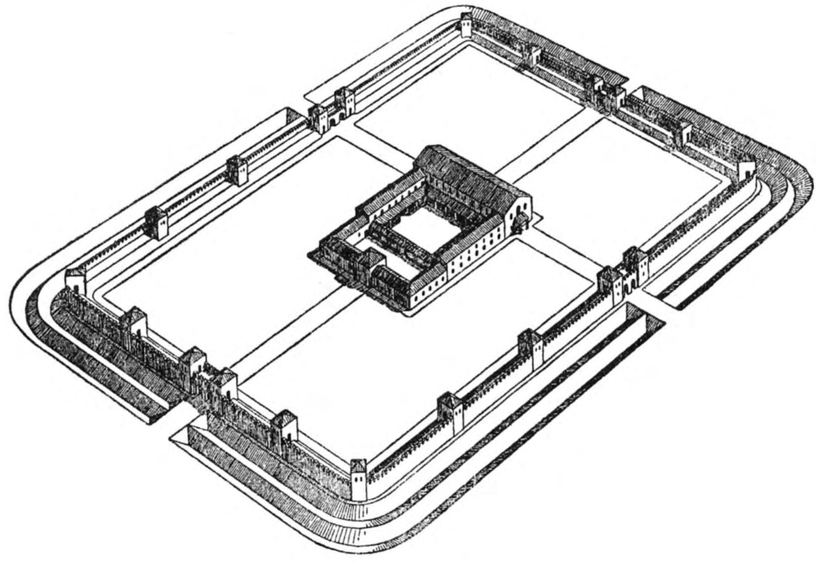

Met dergelijke versterkingen beheerschten de Romeinen het veroverde gebied. Dubbele grachten en hooge muren met torens en poorten omringden een terrein, waarop kazernes, enz. Men heeft o.a. bij Vechten en Voorburg de overblijfselen van zoo'n castellum gevonden.

gevonden. Dit vruchtbare gebied moet toen een dicht bevolkt landbouwdistrict geworden zijn, waar zich vele Romeinsche of Gallisch=Romeinsche kolonisten vestigden. Talrijke fundamenten van Romeinsche „villae" heeft men hier gevonden. Ja, nog heden heeft het Limburgsche boerenhuis vrijwel precies de vorm van deze Romeinsche boerenhofsteden. Wel een bewijs van een zeer sterke romaniseering van dit deel van ons land.

In het begin van de derde eeuw begint het er evenwel minder

bij Katwijk aan Zee, waarvan voor een paar eeuwen bij lage waterstand de grondvesten nog in zee te zien waren, vermoedelijk geen Romeinsch Castellum is geweest. Waarschijnlijk heeft men hier te doen met de overblijfselen van een Middeleeuwsch kasteel.

mooi uit te zien voor de Romeinen. Hun invloed, eenmaal met behulp van de sterke arm gevestigd, begint dan zienderoogen te tanen. Uit het naburige Germanië komen nieuwe machthebbers. Werden ze weer door overbevolking voortgestuwd? Of hadden ze iets afgekeken van de Romeinen en wilden ze op hun beurt ook eens profiteeren van wat anderen voortbrachten of hadden voortgebracht? Wie zal het zeggen! Geheel hebben ze dit bloeiende gebied in ieder geval niet te gronde gericht, getuige de Romeinsche invloed, die nog in onze dagen kan worden geconstateerd.

De Romeinen beperken zich nu tot pogingen om de doorvaart van het Rijngebied naar Brittannië vrij te houden. In de 4e eeuw trachten ze ook nog de weg van Tongeren naar Keulen (Colonia Agrippina) vrij te houden. Aan de Maas, vermoedelijk bij een nederzetting van geringe beteekenis, bouwen zij een kasteel. Bij deze overgang over de Maas, Mosae Trajectum zeiden de Romeinen, is (de naam wijst het reeds uit) zonder twijfel de stad *Maastricht* ontstaan. Met de Romeinsche heerschappij is het dan ook in het uiterste Zuiden van ons land inmiddels spoedig gedaan.

Wij allen hebben op school geleerd, dat aan de heerschappij der Romeinen een einde zou zijn gekomen door de zoogenaamde Groote Volksverhuizing, die men dan liet beginnen met de inval der Hunnen in Europa in het jaar 375 na Christus. Uit het bovenstaande blijkt wel heel duidelijk, dat vèr voordien de Romeinsche invloed reeds aan het tanen was, zoodat het alleen om deze reden al noodig is deze opvatting te herzien. Verder betoogde men niet alleen dat *na* die Volksverhuizing de Friezen, Franken en Saksen in deze streken woonden, doch dat althans de twee laatste volksstammen hier ook *door* die Volksverhuizing zouden zijn gekomen. Inmiddels worden de Franken, die omstreeks 350 in de Betuwe worden aangetroffen, reeds in het laatst van de 3e eeuw als zeeroovers genoemd, zoodat ze toen waarschijnlijk al tot bij de zee woonden. Bovendien zijn in de 4e eeuw de Oostelijke bewoners van ons land al reeds Saksen. Deze beide opmerkingen mogen voldoende zijn, om aan te toonen, dat ook de invloed en de gevolgen der „Volksverhuizing" licht kunnen worden overschat. In het eerste gedeelte van het volgende hoofdstuk zullen we trachten deze „Volksverhuizing" tot zijn werkelijke beteekenis terug te brengen.

HOOFDSTUK VI.

De Middeleeuwen. Van de Romeinen tot de 16e eeuw.

> Je mehr die Ausgrabungen vortschreiten und je mehr die historische Topographie an gesicherten Zeugnissen von beiden Seiten her gewinnt, der älteren römischen und der späteren germanischen Periode, desto mehr erscheint die Kluft, welche vordem beide zu trennen schien, überbrückt, desto deutlicher tritt die Kontinuität der Entwicklung mitten durch die Sturm- und Drangperiode der viel berufenen „wilden Völkerwanderungszeit" auf weite Strecken immer wieder hervor. [1])
>
> Alfons Dopsch: *Grundlagen der Europäischen Kulturentwicklung.*

Onder de Middeleeuwen verstaat men de eeuwen tusschen ongeveer 400 en 1500 na Christus. Min of meer willekeurig. Want elke groep eeuwen ligt nu eenmaal tusschen twee grenzen en zou dientengevolge met de naam Middeleeuwen betiteld kunnen worden. Men is deze groep dan ook die naam gaan geven met een zeer speciale bedoeling. Het is gebeurd zoo om-ende-bij het jaar 1500, in de tijd der Humanisten en der Renaissance. Vooral ook, doordat men toen het gevoel had een geweldige stap vooruit te doen op de weg der beschaving (en niet geheel ten onrechte, zooals we later zullen zien). Maar daar kwam iets anders bij. Doordat de „geschiedenis", het op schriftgestelde, al een heel verhaal begon te worden, dat zich over een belangrijk aantal eeuwen uitstrekte, kreeg men meer behoefte aan een periodiseering, een indeeling, die meteen eenig inzicht zou kunnen geven.

Het was niet de eerste maal, dat zoo iets werd geprobeerd. Omstreeks 400 na Christus, dat is dus in de tijd, waarin wij in het vorige hoofdstuk juist zijn gekomen, was iets dergelijks geprobeerd door de Kerkvader *Augustinus.* In zijn werk: De civitate Dei (Van de staat Gods) verdeelt hij de wereldgeschiedenis in overeenstemming met de zeven scheppingsdagen in zeven perioden: van Adam tot Noach — van Noach tot Abraham — van Abraham tot David — van de Babylonische ballingschap tot

---

[1]) Hoe meer men met de opgravingen vordert en hoe meer de historische topografie de beschikking krijgt over betrouwbare gegevens van beide zijden, zoowel van de oudere Romeinsche als van de latere Germaansche periode, des te meer schijnt de klove, die voorheen deze twee leek te scheiden, overbrugd, des te duidelijker valt de continuïteit der ontwikkeling midden door de „Sturm- und Drangperiode" der zoo dikwijls aangehaalde „wilde tijd der Volksverhuizing" over groote tijdruimten telkens weer op.

de geboorte van Christus — van de geboorte van Christus tot het einde der dagen.

Dat zijn er dus welgeteld zes. Maar op de Zaterdag volgt nog de Zondag, of misschien moeten wij zeggen, op de Vrijdag volgde de Sabbath. Als zevende periode (de Zondag, eventueel

91. *„Inscripties" uit het Oude-Steentijdperk.*

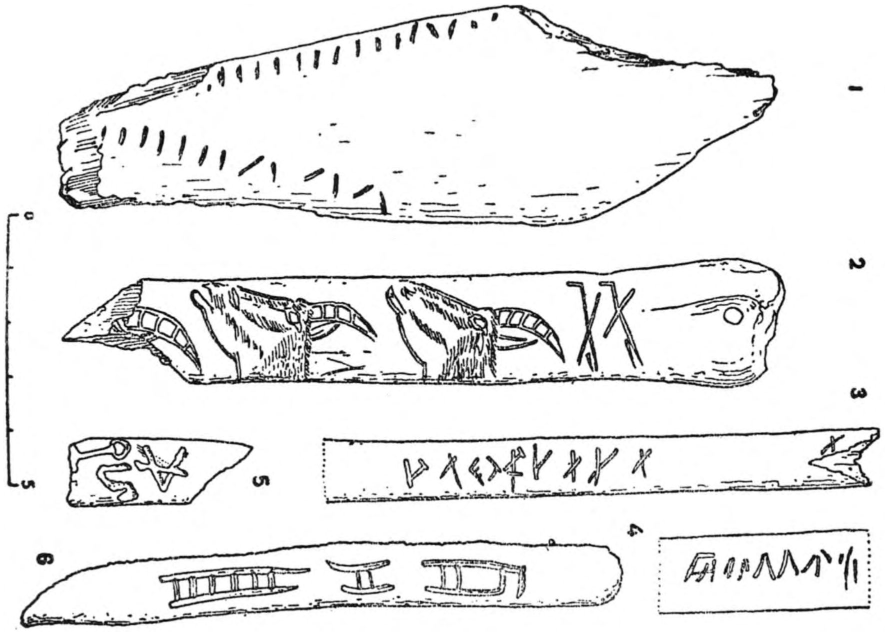

In dezen en de volgende afbeeldingen het een en ander, dat betrekking heeft op de komst van het schrift en het alphabet. Men heeft hier een zestal stukken been en rendierhoorn. Nummer 2 is uit het Aziliën (zie hiervoor ook afb. 28). De andere zijn waarschijnlijk ouder. De geleerden zijn het er niet over eens, hoe men deze teekens moet beschouwen. Sommigen zien er „jachtteekens" in, anderen eigendomsteekens, terwijl weer anderen van herinneringsteekens meenen te moeten spreken. Ook is het mogelijk, dat men met magische of religieuze figuren heeft te doen. — Van schrift of alphabet in de letterlijke zin van het woord behoeft dus nog geen sprake te zijn. Toch zal zoowel het een als het ander uit iets dergelijks moeten zijn voortgekomen. Wij geven deze reeks afbeeldingen hier, omdat in de „Oudheid" het schrift zoo een belangrijke bron begint te worden voor ons inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van Nederland. Het is misschien niet geheel overbodig op te merken, dat ook deze bron met de grootst mogelijke voorzichtigheid moet worden gehanteerd. Het papier is immers zoo geduldig.

Sabbath der wereldgeschiedenis) sloot zich daarbij de toekomstige hemelsche periode aan. Een dergelijke indeeling doet ons een beetje raar aan, maar de tijd, waarin men er niets vreemds in zag,

ligt nog niet zoo ver achter ons. Ik bezit een „Algemeene Geschiedenis voor Jonge Lieden" uit de vorige eeuw (1839), waarvan het eerste hoofdstuk heet: „Van de schepping der wereld tot aan de zondvloed, of van Adam tot Noach." Het begint met de opmerking dat 4000 jaar voor Jezus Christus „in eene der schoonste landstreken van Azië, Eden genaamd, waarschijnlijk tusschen de rivieren de Euphraat en Tiger gelegen, Adam en Eva woonden.

92. *Egyptische hiëroglyphen van ± 3400 v. Chr.*

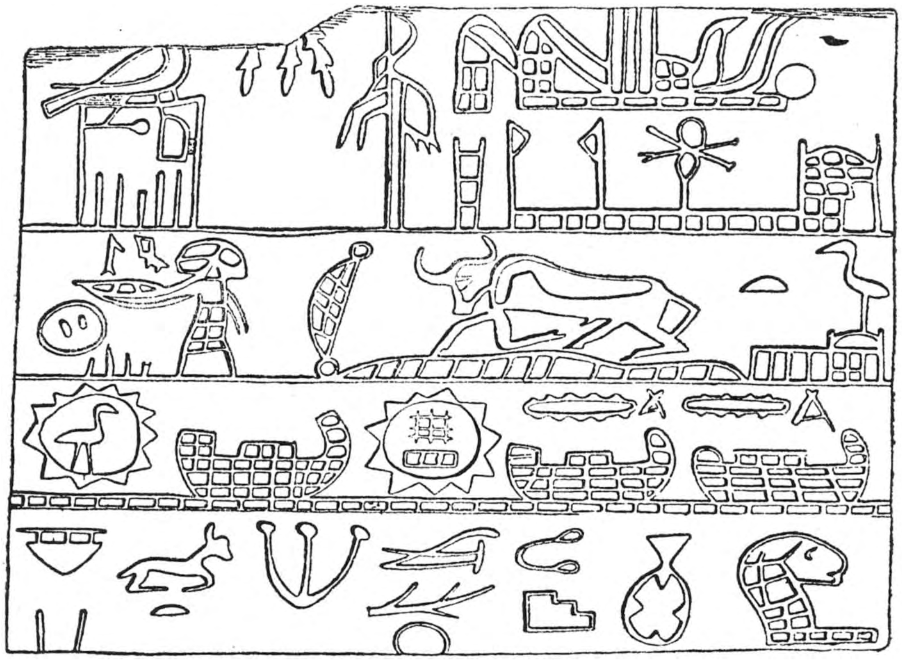

Het Egyptische schrift is aanvankelijk een zuiver beeldschrift. Ging het om een zichtbaar voorwerp, dan teekende men dit eenvoudig, bijv. een haas, een gans, een kever, of wat dan ook. Met zon, maan, ster en dergelijke had men ook geen moeilijkheid. Bij waarneembare handelingen iets overeenkomstigs. Een man slaande met een stok beteekende s l a a n. *Een vogel met uitgespreide vleugels:* v l i e g e n. *Twee armen, voorzien van schild en knots:* v e c h t e n. *Moeilijker ging het met allerlei begrippen. Maar ook dat speelde men klaar. Een kruik met een straal water beteekende* z u i v e r. *Een bol staand zeil:* w i n d. *Men zie verder het onderschrift bij afbeelding 93.*

Om deszelfs rijkdom in voortbrengselen en heerlijke ligging, werd deze plaats paradijs, lustoord, genoemd."

Een bevestiging vond deze indeeling van *Augustinus* later in de zoogenaamde Christelijke jaartelling. Die is men n.l. niet zoo

heel vroeg gaan gebruiken. Het eerst deed dit de abt *Dionysius,* die in 532 zijn paaschtafels voor de volgende jaren aangaf telkens in het zooveelste jaar na Chr. Natuurlijk was dat voor hem een heel gecijfer geweest, want de gebruikelijke jaartelling was tot toen die van Rome, tellende vanaf de (zoogenaamde) stichting van deze stad. Waarschijnlijk heeft onze abt zich niet slecht gehouden, maar helaas.... hij heeft toch een fout gemaakt. Immers Jezus werd volgens het bijbelverhaal geboren tijdens het bewind van „koning" Herodes. Welnu het latere onderzoek heeft uitgewezen, dat Herodes reeds 4 jaar.... vóór de „vleeschwording des Heeren" is gestorven.

Zoodat onze Christelijke jaartelling toch eigenlijk geen Christelijke is en men Jozef van Nazareth, als het desbetreffende ver-

93. *Hiëroglyphen van omstreeks 1500 vóór Chr.*

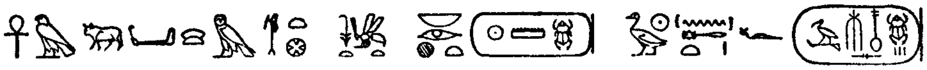

Poogde men aanvankelijk dus af te beelden, wat men zag, later ging men er toe over op eenigerlei wijze het voortgebrachte geluid af te beelden. De Egyptenaren konden echter moeilijk van het oude afstand doen en hebben daarom naast het nieuwe ook nog lang het oude systeem gebruikt. Dit is juist een van de groote moeilijkheden geweest bij de ontcijfering, want op zoo iets rekende men natuurlijk niet. Bij deze ontcijfering heeft vooral de Franschman Champollion zich verdienstelijk gemaakt.

Hierboven vindt men naam en titel van een koning. Dergelijke namen werden door de Egyptenaren in een soort ovaal geplaatst (zie boven). De beteekenis van deze zin, die niet af is, is ongeveer: „De levende Horius, de sterke stier, die in Thebe schittert, de Koning der hooge en lage landen, de Heer die de heilige handelingen volbracht heeft, Men-cheper-rê, de zoon van Rê, Thutmes Neferchopru". Horus en Rê zijn godennamen. Een op een bepaalde wijze geteekende stier (genaamd Apis) genoot, evenals de koning in Egypte goddelijke vereering.

haal verder juist is — maar geen enkele vertrouwbare bron vermeldt er iets van — op zijn minst vier jaar vroeger de reis naar Bethlehem zal moeten laten ondernemen.

Natuurlijk zijn er ook allerlei andere indeelingen gemaakt, die voor ons echter van minder belang zijn. Wij hebben ons hier nog slechts op te houden met die periodiseering, waarbij men onderscheidt: *Oudheid, Middeleeuwen* en *Nieuwe Geschiedenis.*

Deze indeeling ontstond, wij zagen het reeds, in het begin van de Nieuwe Geschiedenis, dus zoo omstreeks 1500. Amerika was pas ontdekt en de mensch drong door in talrijke andere onbekende gebieden. Met allerlei vreemde verhalen omtrent het einde der wereld was het gedaan, toen bewezen was, dat de aarde de

vorm had van een bol. Geweldig moet dit alles de horizon der menschen uitgebreid hebben. Men was zich dit dan ook heel goed bewust. En natuurlijk kwam ook reeds toen het nieuwe slechts tot stand in taaie strijd met het oude, dat geen stukje gronds verloren gaf, voordat het tot op het uiterste was verdedigd. Wie denkt in dit verband niet onmiddellijk aan *Galilei*, de beroemde Italiaan, die in 1637 op 70-jarige leeftijd door de Roomsche inquisitie werd gedwongen, de door hem verkondigde „dwaling," dat de aarde om haar as draait, te herroepen, al denken we dan ook weer direct aan het: e pur se muove (en toch beweegt zij zich) van de oude held, die gedurende zijn laatste levensjaren voortdurend als een gevaarlijk wezen werd bespied en bewaakt.

Geen wonder, dat de vertegenwoordigers van het nieuwe vaak scherp kwamen te staan tegenover die van het oude; ook onze tijd kent daarvan de voorbeelden. En dat verhoogt dan niet de

94. *Van beeldschrift tot letterteekens.*

Wij hebben hiervoor gezien, dat uit en naast het beeldschrift zich een klankschrift ontwikkelde. Men had ten slotte teekens voor meer dan één klank en een 70-tal echte letterteekens (aanvankelijk uitsluitend voor medeklinkers). Gewoonlijk nam men voor een bepaald letterteeken een beeldteeken van een voorwerp of een dier, waarvan de naam met die letter begon. Hierboven is eerst afgebeeld de uil en het letterteeken m, dat zich daaruit ontwikkelde. Daarop volgt het kuikentje, dat later werd tot een n. Ten slotte het teeken voor man, met de cursieve vorm er naast. — Werden deze hiëroglyphen oorspronkelijk vooral uitgehouwen in steen, de cursieve vorm (o.a. het zoogenaamde hiëratische schrift) moest wel opkomen, toen men ook op papyrus ging schrijven.

wederzijdsche waardeering. Wel heel sterk blijkt dit bij de mannen der Renaissance, die met minachting neerzagen op wat zij noemden de Middeleeuwen, de *duistere* Middeleeuwen. Als eerste periode der wereldgeschiedenis zagen zij de Oudheid, de tijd tot de 5e eeuw na Chr., toen het Romeinsche rijk het tegen de Germanen voorgoed moesten afleggen. Die Oudheid omvatte dan in hoofdzaak een zoo ongeveer duizendjarige periode, waarin het Grieksche en later ook het Romeinsche volk de hoofdrol speelden. Van die periode wist men, ten minste van sommige gedeelten ervan, tamelijk veel. Aan de schrijvers uit die tijd voelde men zich veel meer verwant, dan aan die uit de Middeleeuwen, althans de meer op de voorgrond tredende figuren der Renaissance, terwijl bovendien de mannen der Hervorming in de

Roomsch-Katholieke Middeleeuwen met hun „misvorming" of zelfs „vervalsching" van het „ware" Christendom slechts een werk van de duivel konden zien. In de somberste kleuren werd alles uit dit tijdperk geschilderd, totdat ten slotte het woord „middeleeuwsch" die beteekenis had gekregen, waarin wij het nu nog menigmaal gebruiken.

Inmiddels is men al in de 19e eeuw van deze strenge opvattingen teruggekomen. Iemand als *Quack* schrijft reeds in zijn beroemde werk *De Socialisten*, als hij het heeft over wat hij noemt Middeleeuwsch Socialisme, dat men allengs heeft geleerd dit tijdperk te waardeeren. „In plaats van het grauwe, liefst donkere schouwspel, dat men zich vroeger voorstelde, wanneer een „opgeklaarde" geest van de nacht der Middeleeuwen sprak,

95. *Hiëratisch schrift uit het oude Egypte.*

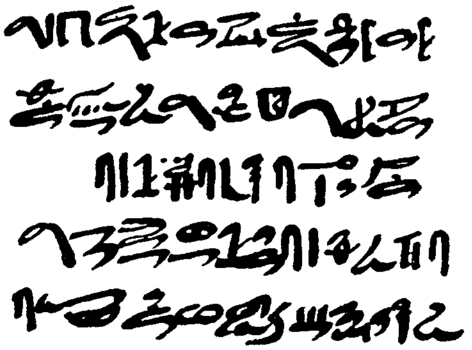

Men heeft hier in cursief schrift een gedicht: De lof van het huwelijk. Geheel vrij vertaald staat er ongeveer het volgende:
Wanneer je schrander bent, trouw dan,
Bemin je vrouw hartelijk,
Geef haar te eten en kleed haar,
Verblijd haar hart, zoo lang je leeft,
Zij zal dan zijn gelijk een goede akker voor haar heer.
Het Egyptische schrift moet in de regel gelezen worden van rechts naar links.

ziet men thans, wanneer men met doordringende oogen dat tijdvak overziet, een kleurrijken toestand, iets bonts zelfs, iets dat aan een mozaïek doet denken." Maar men hield toch vast aan het bestaan van een vrij diepe kloof tusschen Oudheid en Middeleeuwen, aan een hiaat in de ontwikkelingsgang en het is thans onze taak na te gaan of ook deze laatste mildere opvatting wel juist is.

Daartoe dienen wij ons te kunnen voorstellen, hoe het nu eigenlijk is met die Volksverhuizing, die met zijn „barbaarsche horden", heel die hooge cultuur der Oudheid vrijwel zou hebben vernietigd hier in Europa, zoodat de wereld definitief een eind achteruit zou zijn gegaan, ware het niet dat gelukkig o a. in Konstantinopel en door de kerk belangrijke elementen behouden waren gebleven. Daardoor kon er, zoo zegt men dan, in de 15e en 16e eeuw een herleving, een wederopstanding, een renaissance van de Oudheid plaats vinden, kon de wereldgeschiedenis,

na zooveel jaren, neen eeuwen van stilstand, zich eindelijk weer in opgaande lijn bewegen.

Vroeger dacht men, in overeenstemming met het bovenstaande, dat de Volksverhuizing een vrij snel verloop heeft gehad en plaats vond in hoofdzaak in het laatst van de 4e en in de 5e eeuw na Chr. Het moderne onderzoek heeft evenwel geleerd, dat de „verhuizingen" zeker reeds waren begonnen in de 1e eeuw vóór Christus, terwijl bijv. het oversteken van de Normandiërs naar Engeland in de 11e eeuw nà Chr. er ook nog toe moet worden gerekend. Daarnaast vertoont over het geheel deze „verhuizing" een veel grootere overeenkomst, ook in zijn oorzaken, met die welke de 19e eeuw heeft gezien naar de „nieuwe" wereld, of van het platteland naar de stad en naar industriegebieden, dan

96. *Spijker- of wiggeschrift.*

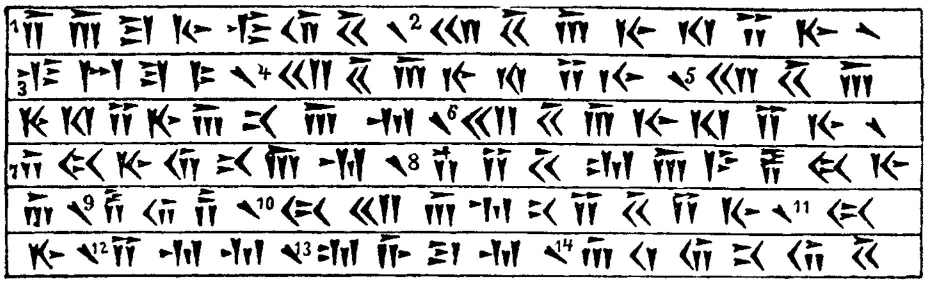

Dit is het schrift van de Babyloniërs, de Assyriërs en de Perzen. Met behulp van dit stuk en het volgende is het gelukt het wiggeschrift te ontcijferen. De tusschengevoegde Arabische cijfers geven de afzonderlijke woorden aan. Men zal opmerken, dat het eene woord van het andere is geschieden door een schuin teekentje.

De man, die dit schrift ontcijferde (de Duitscher Grotefend) meende te moeten veronderstellen, dat in dit opschrift eenige malen het woord koning moest voorkomen. Inderdaad vond hij vier maal een gelijke groep teekens (2, 4, 5, 6). Hij vond ten slotte dat er stond: „Darius, de groote Koning, Koning der Koningen, Koning der Landen, zoon van Hystaspes, de Achaemenide, die dit paleis heeft gebouwd." Darius was uit de familie der Achaemeniden.

men vroeger heeft gedacht, al blijven er natuurlijk belangrijke verschillen. Alles speelt zich immers gemiddeld ook zoo'n 1500 jaar vroeger af.

Volgens de oude opvatting zouden bijna alle Romeinsche steden, en zeker die in de tegenwoordige Germaansche landen door de „barbaren" zijn verwoest. Voor een reeks van steden, waarvan men dit beweerde, heeft men nu evenwel kunnen aantoonen, dat dit geheel onjuist is. Zeker, ze hebben voor en na,

en niet alleen in de zoogenaamde tijd der Volksverhuizing, wel eens moeilijke momenten meegemaakt, maar daarmee is dan ook alles gezegd.

Een van de beroemdste geografen der Oudheid, *Ptolemaeus* spreekt in het begin van de tweede eeuw van de „poleis" van Germanië, bij welk woord hij waarschijnlijk gedacht heeft aan steden of althans groote dorpen. Men heeft hier langen tijd min of meer mee gezeten. Het paste immers niet in de opvatting van vrijwel barbaarsche toestanden, welke in die gebieden nog zouden hebben geheerscht. Thans komen verschillende onderzoekers tot de conclusie, dat verscheidene zoogenaamd vroeg-middeleeuwsche burchten gebieden markeeren, die reeds *in* en zelfs *voor* de Romeinsche tijd bewoond werden, zoodat men er bij op-

97. *Spijker- of wiggeschrift.*

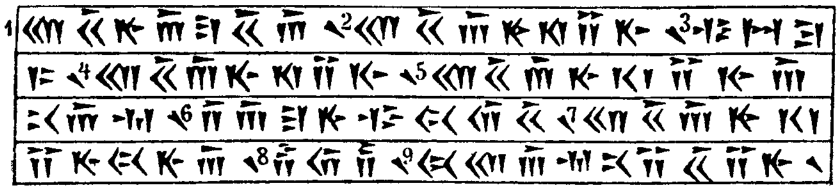

Met behulp van dit en het vorige stuk spijkerschrift gelukte aan Grotefend de ontcijfering. Ook hier zal men na eenig zoeken het woord koning eenige malen kunnen vinden. Hier staat n.l.: „Xerxes, de groote Koning, de Koning der Koningen, zoon van Koning Darius, de Achaemenide.
Het is zonder meer wel duidelijk, dat men hier al niet meer met een beeldschrift te doen heeft. Ook dit spijkerschrift heeft zich uit een beeldschrift ontwikkeld.

gravingen nu nog de sporen van kan aantoonen.[1]) En in Jutland heeft men met zekerheid kunnen vaststellen, dat het ontstaan van het grootste aantal der plaatsen, dat in de kronieken der zevende en achtste eeuw worden genoemd, moet worden verschoven naar de prae-historie. In deze naburige Germaansche gebieden woonde de bevolking dus toen reeds in meer of minder groote centra.

Het historisch onderzoek is ook eenigszins op een dwaalspoor geleid, door het woord „barbaren", dat door de Romeinen is gebruikt voor de Germanen. Men heeft zich althans te weinig afgevraagd welke beteekenis, welke waarde dit woord voor hen moet hebben gehad. Welnu, onderzoekt men dit, dan blijkt, dat het vooral ook door de Christelijke geestelijkheid is gebruikt en

---

[1]) Voorheen dacht men dus, dat deze burchten eerst in de vroege Middeleeuwen waren ontstaan.

misschien in veel gevallen het best zal kunnen worden vertaald door heidenen, wat inmiddels niets zegt over bijv. de economische ontwikkeling dezer volken. Toch heeft men er juist een meer algemeene beteekenis aan gegeven. Dat verder de begrippen „christelijk" en „heidensch" voor die tijd het niet noodig maken een groot verschil in werkelijke beschaving te veronderstellen wordt op een niet onaardige manier geïllustreerd door het volgende. Toen de beroemde Constantijn de Groote, de eerste Christenkeizer van het Romeinsche rijk, de man voor wie zelfs „het nog zeer heidensch karakter van (de stad) Rome een struikelblok" was, waarom hij zich een nieuwe hoofdstad, Con-

99. *Grieksch schrift van ± 600 vóór Christus.*

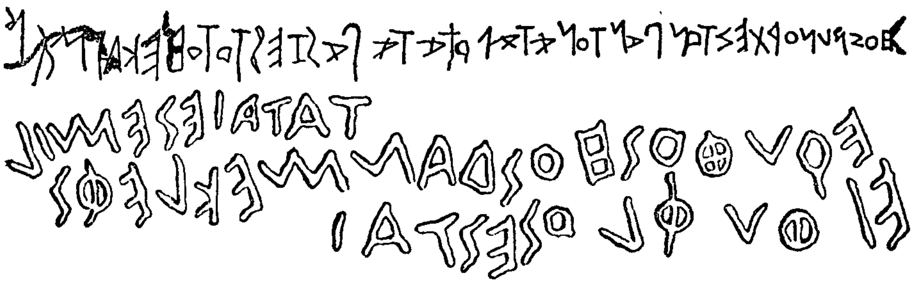

Zoowel de bovenste als de onderste groep is gegrift in een vaas uit die tijd. Boven staat: „Wie nu van alle dansers het mooist danst, zal deze (prijs) krijgen". Het onderste beteekent: „Ik ben de olieflesch van Tataye (naam van een kind); wie mij steelt, moet blind worden". — Ook de Grieken schreven aanvankelijk van rechts naar links. Later begon men bijv. de eerste regel van rechts naar links, de tweede van links naar rechts, de derde van rechts naar links, enz.

stantinopel, stichtte — bij een veldtocht een paar Frankische koningen had gevangen genomen, liet hij die in het circus te Trier voor de wilde beesten werpen, een in onze oogen zeker tamelijk „barbaarsche" daad.

Tot slot, de Weensche hoogleeraar *Dopsch,* aan wiens werk veel van het bovenstaande is ontleend, en die zich welhaast meer dan iemand anders bezig heeft gehouden met de overgang van Oudheid naar Middeleeuwen, meent de vergissing der historici op de volgende wijze te kunnen verklaren.

Bij het historisch onderzoek richtte men gedurende lange tijd de belangstelling bijna uitsluitend op de oorlogen en op de lotgevallen van de staten, terwijl voor de ontwikkeling der eigenlijke beschaving en meer speciaal voor de economische ontwikkeling slechts een geringe belangstelling bestond. Zag men nu op het gebied van de staat (hier het Romeinsche imperium) ineen-

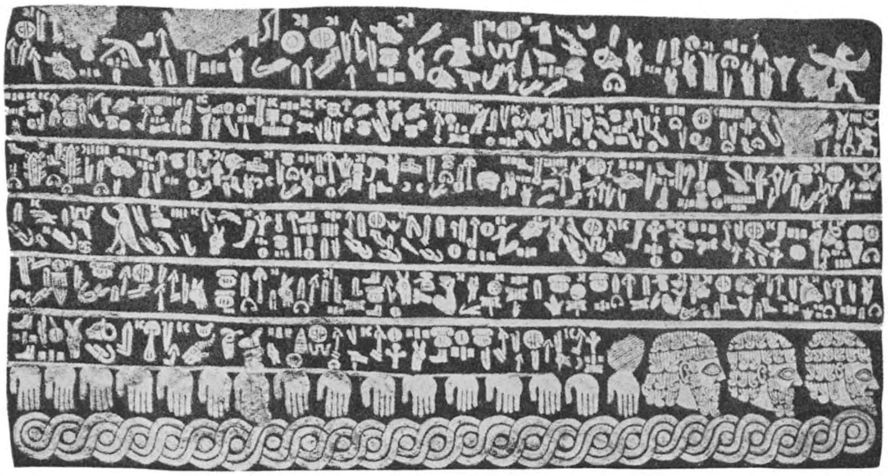

98. Boven een keischijf met hieroglyphen uit Creta (2000 jaar voor Chr.) en onder schrift van de Hethieten, een volk, dat in Noord-Syrië woonde. Noch het een, noch het ander heeft men tot heden kunnen ontcijferen. Men leidt uit de afgehouwen handen en hoofden af, dat dit stuk een overwinningsverhaal is.

storting van het oude, dan was men geneigd voor de andere — minder belangrijke(?) gebieden — ook maar iets dergelijks aan te nemen. Wij herinneren hier in dit verband aan de woorden van Carlyle, geciteerd in het voorwoord tot dit werk.

Kan men dus *in 't algemeen* thans wel uitgaan van de opvatting, dat er geen scherpe overgang is geweest in die dagen, met name, dat er geen plotselinge terugval moet worden geconstateerd, dat dus de „Volksverhuizing" ten onrechte langen tijd is beschouwd als een soort van cultuurkerkhof, *ons land* is in dezen geen uitzondering op de regel.

De *Friezen*, die zeker bij het begin onzer jaartelling reeds aan de Noordzeekust werden aangetroffen, wonen ook na de „Volksverhuizing" nog in die streken en breiden gaandeweg hun invloed

100. *Grieksche letterteekens omstr. het begin onzer jaartelling.*

Het bovenstaande is ontleend aan een inscriptie op de Acropolis te Athene. Ten overvloede mag hier nog even worden opgemerkt, dat het natuurlijk niet de bedoeling is met deze reeks van afbeeldingen te kennen te geven, dat het eene soort schrift uit het andere is afgeleid, of zich er uit heeft ontwikkeld. Toch kan men er van de andere kant tamelijk zeker van zijn, dat ook in die tijd de volken meermalen iets aan elkaar zullen hebben ontleend. Zoo is bijv. het runenschrift (zie afbeelding 86) waarschijnlijk heel nauw verwant aan deze Grieksche letterteekens.

over de meer zuidelijk gelegen kustgebieden uit, terwijl er niet de minste reden is aan te nemen, dat de ontwikkelingsgang van hun beschaving in die tijd een dalende lijn vertoont.

De *Saksen* worden al in het begin van de tweede eeuw door de geograaf Ptolemaeus genoemd als bewoners van deze streken. Holwerda spreekt het vermoeden uit, dat we hierbij evenwel niet hebben te denken aan een nieuwe stam, die daar dan gearriveerd is. Waarschijnlijk is dit een verzamelnaam, die door Ptolemaeus gebruikt wordt, terwijl vroeger kleinere volksgroepen met afzonderlijke namen werden betiteld. (Wij spraken op blz. 95 reeds over wat H. noemt de „Protosaksische" cultuur.) Maar wat het voornaamste is ook na de „Volksverhuizing" blijft men de aanwezigheid daarvan bespeuren. Misschien moet er in het uiterste Noorden een tamelijk sterke invloed op de Friesche cultuur worden aangenomen. Het aardewerk levert verder een merkwaardig bewijs voor de continuiteit dezer beschaving over de Volksverhuizing heen. (Voor de Franken, zie blz. 117.)

Slechts van de *Bataven* hoort men niet meer. Hun naam wordt het laatst vermeld in een bericht over de slag bij Adrianopel in het jaar 378, waar zij nog in de Romeinsche legers meevochten. Holwerda veronderstelt, dat zij in grooten getale naar zuidelijker streken zijn getrokken, niet „en masse", maar de een in deze, de ander in een andere functie, zoodat er langzaam een ont≠volking van het Bataveneiland moet hebben plaatsgevonden. In de volgende eeuwen blijkt dan dit gebied slecht bewoonbaar te zijn. Reeds in de 4e eeuw is het „bijna geen land meer te noemen". Wie zal uitmaken, wat hier oorzaak, en wat hier gevolg is geweest? Wat dit dienst nemen van Germanen in het Romein≠sche rijk zelf betreft, vermeld wordt, dat reeds gedurende de 3e eeuw deze Germanen niet alleen in het leger, maar ook in

101. *Romeinsche letterteekens.*

Ze zijn gekrast in een stuk lood van een slinger en de vriendelijke wensch die er op staat, luidt: „tref Pompejus". Van deze Romeinsche letterteekens zijn onze teekens de directe nakomelingen. Velen denken, dat de Grieken hun alphabet ontleenden aan de Phoeniciërs. Zekerheid is er op dit punt echter moeilijk te verkrijgen. Het is wel duidelijk, dat in verband met de komst van het schrift het twintigtal eeuwen, waarop de afbeeldingen vanaf no. 93 betrek≠king hebben, van de grootste beteekenis is. Het voornaamste n i e u w e is on≠getwijfeld wel de komst van het a l p h a b e t. Primitieve manieren van „schrijven" zal men echter vrij zeker al heel vroeg gekend hebben.

allerlei andere takken de hoogste functies hebben bezet, zoo≠dat men volgens sommigen eerder van een Germaniseering der Romeinen, dan van een Romaniseering der Germanen zou moe≠ten spreken.

Hoewel dus de scherpe scheiding tusschen Oudheid en Mid≠deleeuwen op veel van de, voor de ontwikkelingsgang der volke≠ren belangrijke gebieden, niet zal kunen worden gehandhaafd, heb ik toch gemeend, de Middeleeuwen in een afzonderlijk hoofd≠stuk te moeten behandelen, en wel in hoofdzaak, omdat dit woord nu eenmaal burgerrecht heeft gekregen. Het wordt algemeen ge≠bruikt en het zou eenigszins naar dwaasheid zweemen daar tegen in te gaan. Bovendien is er alle reden voor om aan het einde

der Middeleeuwen, bij het begin van de Nieuwe Tijd, een tamelijk scherpe grens te trekken, al kent de geschiedenis zelf zulke scherpe afscheidingen dan ook niet. Daar vloeit alles in elkaar over. Heel dikwijls gebeurt het dan ook, dat tijdgenooten kwalijk beseffen, welke belangrijke dingen er om en bij hen worden geboren.

A. *De economische ontwikkeling in de vroege Middeleeuwen.*

Indien men zich een voorstelling wil vormen van de economische toestanden, die in het begin van de Middeleeuwen in deze streken van Europa hebben geheerscht, dan komt men voor een

102. *Schrift uit de tijd van Karel de Groote.*

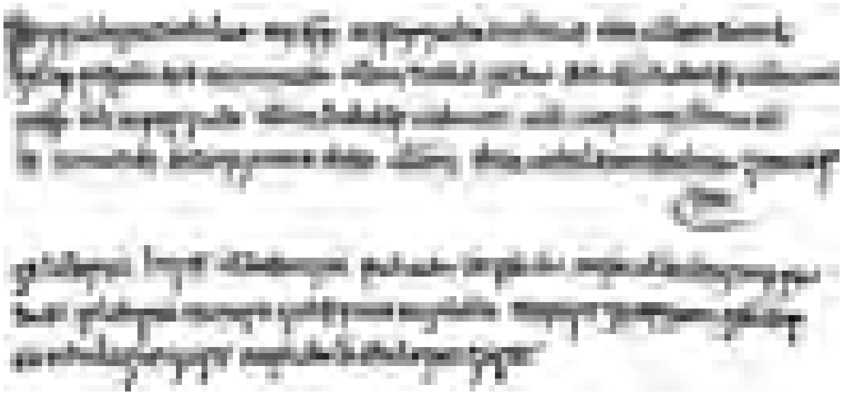

Ook hier is de verwantschap met voorafgaande lettertypen onmiskenbaar. Het bovenstaande is een doopgelofte in vraag en antwoord, opgesteld in het Angelsaksisch. Eerst wordt gevraagd: „Forsachistu diabolae?" (d.i. doe je afstand van de duivel?). Tusschen de eerste en de tweede punt staat dan: „et respondeat" (d.i. en hij moet antwoorden). Na de tweede punt volgt dan het voorgeschreven antwoord: „ec forsacho diabolae" (d.i. ik doe afstand van de duivel). Deze geloften vergde Karel de Groote van door hem onderworpen volken.

groote moeilijkheid te staan, doordat de historici, die van deze tijden meer speciaal werk hebben gemaakt tot conclusies komen, die zeer ver uit elkaar loopen. Vooral twee groepen kan men onderscheiden. Er is een groep, die aanneemt, dat er in die tijd zoo goed als geen handel werd gedreven en die het bestaan van steden ontkent. En daar staat tegenover een groep, die meent dat er in die vroege Middeleeuwen reeds van een omvangrijke handel sprake moet zijn geweest, terwijl ook het samenwonen in steden volgens hen veel meer voorkwam, dan men tot heden

heeft verondersteld. Natuurlijk verschillen de beide groepen ook op andere belangrijke punten.

Om nu over deze dingen te kunnen oordeelen, moet men zich een denkbeeld kunnen vormen van de ontwikkeling der maatschappij — men zou haast kunnen zeggen van die der menschelijke samenwerking — in het algemeen. Hier gaat het dus niet om het schetsen van eenig ontwikkelingsproces, dat zich ergens heeft afgespeeld met al de bijzonderheden, die zich daarbij voordeden.

Een voorbeeld ter verduidelijking. Men kan de ontwikkelings-

103. *Gouden vaatwerk uit de vijfde eeuw.*

Men heeft hier een product van de nijverheid der trekkende Germanen uit de periode van de Volksverhuizing. Dit drijfwerk is waarschijnlijk afkomstig van de Gothen. Zoowel de West- als de Oost-Gothen hebben in die tijd Europa in diverse richtingen doorkruist. — Deze afbeelding is hier nog eens opgenomen, om te laten zien, dat men zich vergist, als men denkt, dat deze Germanen uit de periode van de Volksverhuizing met volslagen wilden op één lijn gesteld moeten worden. Zeker, het waren geduchte vechtersbazen. Ook de versiering van de vaas getuigt daarvan. Maar juist in dit opzicht deden de Romeinen zeker niet voor hen onder.

gang van een bepaald mensch trachten te volgen en die daarna tot in bijzonderheden schilderen, met vermelding van een grooter of kleiner aantal van de lotgevallen, waardoor deze mensch is getroffen. Dan geeft men, wat velen noemen de „geschiedenis" van zoo iemand. Daarnaast kan bij ons de wensch opkomen, inzicht te krijgen in de gang van dit ontwikkelingsproces *in het algemeen.* Het is duidelijk, dat men een dergelijk inzicht alleen kan krijgen door bestudeering ervan bij de afzonderlijke individuen, maar even duidelijk is het, dat men zich dan ten slotte van

elk afzonderlijk geval moet los maken. Volgt men de laatste weg, dan komt men er licht toe perioden te onderscheiden als de volgende: zuigelingenperiode, prille jeugd, jeugd, rijpere jeugd, jonkheid, om ten slotte te komen tot middelbaren leeftijd, gevorderden leeftijd, ouderdom, enz. Criteria zijn hier natuurlijk bepaalde lichamelijke en geestelijke eigenschappen.

Men krijgt dan het eigenaardige geval, dat men perioden gaat onderscheiden, waarvan niemand het bestaansrecht zal ontkennen, of zal kunnen ontkennen. En toch.... niemand zal ook kunnen uitmaken, waar nu eigenlijk de grens ligt tusschen twee ervan. Er zijn menschen, die op hun 15e jaar al vrijwel volwassen

104. *Zaaiende boer naar Middeleeuwsche kalender.*

Dit plaatje vindt hier een plaats (evenals de volgende afbeeldingen) om een bepaalde trek van de Middeleeuwen eens goed te belichten. Uit het voorgaande is gebleken, dat eerst in het Nieuwe Steentijdperk de mensch van „jager" tot „boer" is geworden. D.w.z. hij begon met op een primitieve manier de meest geschikte stukken grond te bebouwen. Langzaam aan ontwikkelt hij zich nu in deze richting. Eerst in de Middeleeuwen begint dit woord boer zoo ongeveer de inhoud te krijgen, die het ook nu nog heeft. Dan ook worden groote stukken van West- en Midden-Europa, die voorheen als woeste gronden zullen zijn beschouwd, in cultuur gebracht. Dit is het groote werk van de Middeeuwsche boer, hier lag een groot deel van de historische taak onzer voorouders in het Middeleeuwsche Europa

zijn. Anderen, die het op hun 25ste nog moeten worden. Niettemin zal een ieder toegeven, dat ook voor ons inzicht in de ontwikkelingsgang van elke persoon afzonderlijk een wetenschap als deze volstrekt vereischt is. Ze wordt ons dan in het leven ook als het ware reeds met de paplepel ingegeven.[1])

Welnu, gelijk men bij de mensch tijdperken kan onderscheiden en definieeren, zoo kan men dit ook doen, als het gaat over de ontwikkeling der maatschappij. Het is alleen maar vreemd, dat

---

[1]) Het is natuurlijk niet mijn bedoeling het te willen doen voorkomen, alsof de ontwikkeling van de maatschappij vrijwel op één lijn kan worden gesteld met de ontwikkeling van een mensch. Hoewel er natuurlijk wel punten van overeenstemming zijn, is het verschil groot en principiëel.

men pas betrekkelijk kort geleden — in 't laatst van de vorige eeuw namelijk — voorgoed tot dit inzicht is gekomen.

De man, die in dit opzicht vooral baanbrekend werk heeft verricht, is de Duitsche econoom *Karl Büchner* [1]). In een werk: *Het ontstaan van de Volkshuishouding*, voor het eerst verschenen in 1893, zette hij zijn denkbeelden in dezen uiteen. Als criterium gebruikte Büchner in hoofdzaak de afstand, die een product heeft af te leggen om te komen van de producent (voortbrenger) bij de consument (verbruiker). Hij had ontdekt, dat niet bij elke maatschappijvorm deze afstand even groot is en tevens, dat die afstand grooter wordt, naarmate de maatschappij in economische zin op een hooger plan staat. Zoo kwam hij ertoe

105. *De maand Maart naar een oude kalender.*

Een goed idee van de wijze, waarop in de Middeleeuwen het boerenbedrijf werd uitgeoefend, geven de afbeeldingen op verschillende kalenders, die uit die tijd bewaard zijn gebleven. Hier zijn afgebeeld: de houthakker, het spitten, het zaaien en het eggen.

drie trappen van ontwikkeling te onderscheiden, die achtereenvolgens doorloopen worden en wel:

1e. die van de *gesloten familiehuishouding;*
2e. die van de *stadhuishouding;*
3e. die van de *volkshuishouding.*

Wij zullen elk van deze „trappen" iets nader moeten bekijken.

In die van de *gesloten familiehuishouding* heeft men te doen met zuivere eigenproductie, zonder ruilverkeer. De goederen worden verbruikt in dezelfde kring, waarin ze worden voortgebracht. De weg, die het product heeft al te leggen is dus wel zeer klein. In een dergelijke maatschappij hebben de goederen geen prijs, op de wijze zooals dat nu wel het geval is, kent men geen arbeidsloon, geen pacht, geen rente, geen ondernemers en geen loonarbeiders. De „familie", waarom het hier gaat, is een samenwerkende groep, veelal onder leiding van een familie- of stamhoofd. Gemeenschapelijk wordt geproduceerd en op

[1]) Niet te verwarren met de bekende materialist uit het midden van de vorige eeuw: *Ludwig Büchner*, schrijver van het bekende werkje *Kraft und Stoff.*

eenigerlei wijze wordt dit geproduceerde dan verdeeld. Op deze trap van ontwikkeling is het voor het individu van het grootste gewicht, tot zulk een groep te behooren. Wie tot geen enkele behoort is vogelvrij. Nimmer was dan ook de familieband „heiliger", dan onder zulke omstandigheden. Soms woont de groep samen in een gemeenschappelijke woning, soms vormen afzonderlijke woningen te zamen een dorp, soms ook heeft men te doen met een belangrijke woning van het (familie)hoofd, waaromheen zich de huizen of huisjes der anderen bevinden. Niet altijd zijn alle leden der kleine gemeenschap vrij. Zelfs is er steeds een zekere mate van onvrijheid zooals wij zagen. Maar soms heeft men meer speciaal te doen met een heer en ondergeschikten. Het

106. *De maand Mei.*

Wij zien hier de herder met schapen en een hond. Deze afbeelding is geteekend naar dezelfde kalender, waarnaar ook de afb. 105, 107 en 108 zijn gemaakt. Ook afbeelding 82 is een reproductie naar een blad van deze Angelsaksische kalender uit de elfde eeuw, die bewaard wordt in het Britsch Museum te Londen.

spreekt vanzelf, dat men dikwijls reeds een tamelijk ver doorgevoerde arbeidsverdeeling aantreft bij volken die zich in dit stadium bevinden. Geld, als ruilmiddel, heeft weinig zin — behalve voor het verkrijgen van artikelen, die de eigen streek niet opbrengt — en komt dan ook in de regel weinig voor.

Anders is dit alles in de periode der *stadhuishouding;* waarin men te doen heeft met productie voor klanten en waarbij dus wel sprake is van ruilverkeer, zoodat men het ook moeilijk kan stellen buiten de een of andere soort van geld. Het meest typisch voorbeeld van dit stadium (waarnaar het dan ook is genoemd) heeft men wel, als in een stedelijk gebied wonen de menschen van het handwerk, en de geregeld met hen in contact staande boeren van het er om heen liggende platteland. Tusschen deze twee groepen vooral, maar ook tusschen de handwerkslieden onderling vindt een voortdurende ruil van producten plaats, waarbij — het is zonder meer wel duidelijk — de weg, die dit product nu heeft af te leggen, gemiddeld grooter is, dan in het geval, dat wij hiervoor bespraken. Een kenmerkend verschil met het vooraf-

gaande stadium is ook, dat men nu in plaats van de aan familiehoofd of heer ondergeschikten, de vrije bewoners der stad heeft gekregen. Waar iedere stad is aangewezen op het betrekkelijk dichtbij liggende platteland, en omgekeerd, en ook in verband met de verkeersmogelijkheden, ontstaan niet licht groote steden. Büchner heeft dan ook becijferd dat Duitschland in de Middeleeuwen ongeveer 3000 steden heeft gehad, die op tamelijk regelmatige afstanden van elkaar verwijderd lagen, in het Zuiden en Westen op afstanden van 4 à 5 uren gaans, in het Noorden en Oosten van 7 à 8 uren. [1]) De stad was nu natuurlijk de marktplaats. Voor zoover de klant de grondstof levert (voor kleeren bijv.), aan de handwerker, die dan tegen een bepaalde vergoeding het noodige werk verricht, kan men nu spreken van loon. Evenzoo daar, waar een handwerker een gezel of leerling in zijn dienst

107. *De maand Juli. Hooitijd.*

Dit plaatje geeft een vrij duidelijk beeld van de wijze, waarop het hooien toen in zijn werk ging, evenals van de werktuigen, die daarbij dienst deden.

heeft, die voor hem werkt en daarvoor kost en inwoning geniet. Moge er dus al geregeld geruild worden, van handel, in de zin waarin wij dat woord gewoonlijk gebruiken, is nog geen sprake.

Op de periode der stadhuishouding volgt bij Büchner die der *volkshuishouding*. Niet langer wordt er in hoofdzaak gewerkt voor klanten, op bestelling. Men gaat langzaam maar zeker over tot de zoogenaamde warenproductie, de productie voor de markt. Goederen worden voortgebracht in de hoop, dat er achteraf wel een afnemer voor zal worden gevonden. Naast de ondernemers krijgt men de groep der loonarbeiders. Nieuwe organisaties ontstaan, passende bij de nieuw geschapen verhoudingen, die het mogelijk maken in de economische behoeften van zeer velen te voorzien. Men krijgt een nationale industrie, een nationale markt, nationale regelingen voor het verkeer, ja de natie zelf kon nu eerst ontstaan evenals de moderne staat. De handel neemt nu hoe

[1]) In het lagere deel van Duitschland kon de stad dus met een kleiner gebied toe, dan in het hoogere zuiden.

langer hoe grooter afmetingen aan, ook al gauw met andere naties, met andere „volken' en begint zoo direct reeds weer de fundamenten van het pas opgerichte gebouw te ondergraven.

Aan het eind van de Middeleeuwen is het in verschillende streken inderdaad duidelijk zichtbaar, dat men bezig is over te gaan van de stadhuishouding naar de volkshuishouding.

Bekijken wij deze indeeling van Büchner critisch, dan valt onmiddellijk op:

1e. Dat het met deze perioden evenzoo is als met die, waarin wij het menschenleven verdeelden. Niemand zal de grens er tusschen precies kunnen aanwijzen, ook al doordat geen plotselinge overgangen voorkomen.

2e. Van een absoluut „gesloten" huishouding kan eigenlijk nimmer sprake geweest zijn. Ook niet gedurende de eerste der

108. *De maand September. De jacht.*

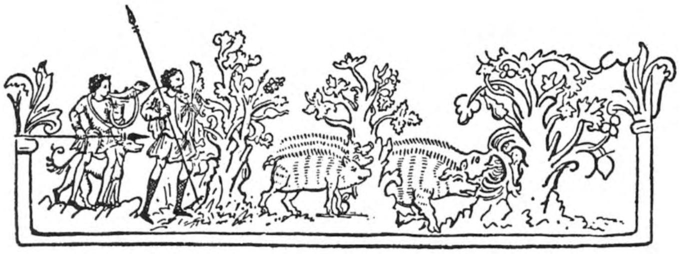

Natuurlijk was de boer op zijn tijd ook nog wel jager. Men heeft een tamelijk groot aantal kalenders, afkomstig uit verschillende deelen van Europa, tot zijn beschikking. Heel wat gegevens, betrekking hebbende op de cultuurgeschiedenis der Middeleeuwen zijn er aan ontleend.

genoemde perioden, tenzij dan in een heel vroeg stadium ervan. Immers het zou al zeer toevallig zijn, indien een bepaalde streek opleverde, zoowel al datgene wat voor de directe behoeftebevrediging van de mensch onontbeerlijk is, als ook koper, tin, ijzer, zout, enz. Evenzoo is de stad nimmer uitsluitend aangewezen geweest op de onmiddellijke omgeving. Altijd werden wel enkele artikelen van elders aangevoerd, zij het dan ook dat dit eigenlijk nimmer geschiedde met een massa-artikel. En ook in de periode der volkshuishouding heeft men nooit te doen gehad met een geval, waarin een geheel volk alleen producten betrok van binnen zijn grenzen. Steeds werden grootere of kleinere hoeveelheden van bepaalde producten of grondstoffen van uit andere streken betrokken. Het gaat hier dan ook alleen om de verhoudingen. Steeds is het echter zoo, dat ten opzichte van de artikelen die slechts de kleinere weg hebben af te leggen (die

welke de productiegemeenschap dus zelf oplevert), de andere met de grootere weg slechts een gering percentage vormen.

Büchner zelf heeft betoogd, dat aan de eerste periode moet zijn voorafgegaan een toestand, waarin *ieder voor zich zelf* zorgde. Slechts tusschen de moeder en het nog zeer jonge kind zou in zulke omstandigheden een nauwere gemeenschap hebben bestaan. Hij heeft ook getracht een en ander waarschijnlijk te maken door sporen van een dergelijke uiterst primitieve toestand nog bij tegenwoordig levende primitieven aan te toonen. En hoewel door sommige ethnologen dit betoog als mislukt wordt beschouwd, moet men toch wel aannemen, dat de mensch, toen hij nog slechts eenvoudig voedselverzamelaar was, dicht bij de toestand moet hebben gestaan, die Büchner aan het stadium van de gesloten familiehuishouding wilde laten voorafgaan.

109. *Een vroeg-Middeleeuwsch dorp.*

Uit de tekst blijkt, dat de Middeleeuwen zeker ook het dorp reeds kenden. Men moet zich evenwel van de huizen nog niet te veel voorstellen. Evenals in de Oudheid ontbrak nog steeds het vensterglas. Daardoor was het huis van die tijd naar onze begrippen eigenlijk maar kwalijk bewoonbaar. Ramen ontbraken, of voor zoover men ze had, moesten ze een groot deel van het jaar met luiken worden afgesloten. Had men nog beschikt over behoorlijk kunstlicht, dan had men er ten minste iets van kunnen maken, maar het behoeft geen betoog, dat met een harshoudende spaander niet veel was te bereiken.

Hij heeft verder steeds ontkend, dat men ten opzichte van onze tijd zou mogen spreken van een *wereldhuishouding*, hoezeer men het bestaan daarvan, van verschillende zijden ook heeft verdedigd. Hieruit blijkt dan wel heel duidelijk, hoe het bij hem gaat om de *verhoudingen*, waarin de hoeveelheden der verschillende producten ten opzichte van elkaar staan. Want wie zou willen ontkennen, dat er thans in een land als het onze een massa goederen uit den vreemde worden aangevoerd. Bedenkt men dan echter, dat (om nu maar eens een paar artikelen als aardappelen, groenten, vleesch, visch, melk en boter te noemen) wij voor vele toch aangewezen zijn op wat ons eigen land opbrengt, dan lijkt de opvatting van Büchner nog zoo dwaas niet. Niemand zal inmiddels ook kunnen ontkennen, dat in onze dagen een heel sterke tendenz waarneembaar is, die op de duur kan leiden van volks-

huishouding, naar wereldhuishouding. Niet onwaarschijnlijk is het, dat wij ons bevinden in een overgangsstadium. Het trekken van de grens is hier eigenlijk al een even willekeurig iets, als bijv. bij de overgang van dier tot mensch. Evenals daar, zal de een zeggen: ik trek hem hier, terwijl een ander het elders doet.

Wij moeten hier thans nog even terugkeeren op iets waarover we al spraken in het inleidende gedeelte van dit hoofdstuk. Er is toen op gewezen, dat de „Volksverhuizing" naar nieuwere opvatting niet half zoo verwoestend heeft gewerkt, als men

110. *Middeleeuwsch landleven.*

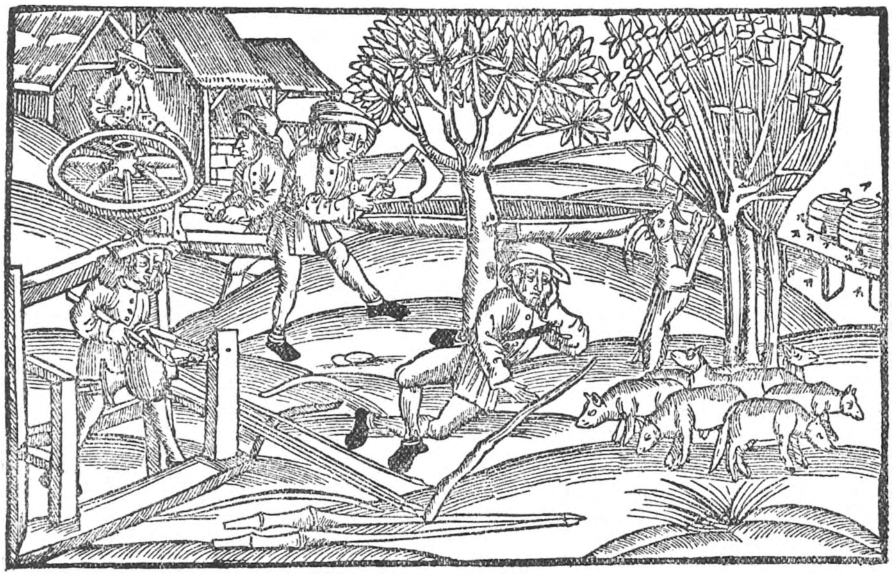

Ook hier verschillende kanten van het Middeleeuwsche boerenbestaan: hout-hakkers, een herder met schapen en een wagenmaker. Op de voorgrond liggen lansen, zooals de ridders die bij hun tournooien en bij de strijd gebruikten. De man links is dus allicht voor zijn „heer" bezig. Wat trouwens ook met de anderen heel goed het geval kan zijn. De Middeleeuwsche boer was immers in de regel niet een vrij man.

vroeger wel meende te moeten aannemen. Indien dit juist is, dan moet men vroeger of de Oudheid te hoog hebben aangeslagen, of de vroegere Middeleeuwen te laag, of beide. Nu is er over de Oudheid in dit opzicht veel getwist door de geleerden. Terwijl *Büchner* betoogde, dat men in de Oudheid (in Griekenland en Rome) eigenlijk niet verder was gekomen, dan tot de eerste der drie bekende perioden, heeft een ander geleerde, een der beste kenners van dit tijdperk, *Eduard Meyer*, verkondigd, dat men in

de Oudheid feitelijk reeds met een „naar haar wezen geheel moderne cultuur" te doen heeft, ja hij meent voor die tijd zelfs reeds het woord „kapitalisme" te mogen gebruiken. [1])

We zijn zoo gelukkig, dat onze Utrechtsche hoogleeraar Dr. *H. Bolkestein* zich over deze kwestie in duidelijke taal heeft uitgesproken. [2]) Van zijn conclusie vermelden wij het volgende. Om te beginnen zegt hij: „Van de kenmerken die eigen zijn aan het kapitalisme der 19e eeuw vertoont de Grieksche maatschappij der 5e en 4e eeuw (vóór Christus) geen enkel."

Verder: „Voor de groote meerderheid der Grieken, juist ook de zelfstandigen en kleine bezittenden, beoogde hun werkzaamheid niet of weinig meer dan levensonderhoud. De arbeid is nog niet het vreugdeloos bedrijf, dat later de noodzakelijkheid geschapen heeft nadrukkelijk te prediken dat hij een weldaad is; niet gescheiden van zijn arbeidsmiddelen noch beroofd van de beschikking over zijn arbeidsproduct, genoot de ambachtsman niet alleen stoffelijke bevrediging, maar ook de geestelijke die de liefde voor het eigen werk schenkt; kunst en nijverheid vielen voor een groot deel samen." „Een stand van werkplaats-ondernemers, van fabrikanten ontbrak." „Eveneens ontbrak de klasse der loonarbeiders." De handel is van alle bedrijfstakken wel „het verst ontwikkeld geweest." Niettemin is hij nog slechts „Wanderhandel", zooals de schrijver het met een Duitsch woord noemt: „de kooplieden voeren in eigen persoon met hun vracht in kleine schepen van kust tot kust, en moesten vaak zelf aan den wal hun waar in het klein aan de man brengen. Was dus eenerzijds de omvang van het bedrijf niet zoo belangrijk dat daardoor de term groothandel wordt gewettigd, anderzijds heeft ook een stand van menschen die zich uitsluitend met den inkoop en verkoop in het groot bezig hielden, ontbroken."

Evenwel merkt de schrijver naar de andere kant op, dat een omschrijving der familiehuishouding, zóó dat daaronder gelijkelijk de toestanden op de kroondomeinen van Egypte onder het Oude Rijk, die in een armelijk bergdorp van Boeotië in de 8ste eeuw v. Chr. en wederom die op Latifundia in het Italië

---

[1]) Op een niet onaardige manier kan hier gedemonstreerd worden, hoe moeilijk soms geschreven bronnen zijn te gebruiken. Ed. Meyer beroept zich o.m. op een uitdrukking van een Romeinsch schrijver: nec est quod putes illum quicquam emere; omnia domi nascuntur. De laatste drie woorden vertaalt hij zoo; *„alles groeit op zijn eigen grond."* Büchner vertaalt daarentegen de heele zin als volgt: „Gij moet niet gelooven, dat hij iets koopt, *alles wordt door hemzelf voortgebracht."*

[2]) In zijn bij de Erven T. Bohn te Haarlem in de „Volksuniversiteitsbibliotheek" uitgegeven werkje: *Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd.* Wij kunnen de lezing van dit werkje niet genoeg aanbevelen.

van den keizertijd vallen, de karakteristieke kenmerken en verschillen blijkbaar te weinig uitkomen doet. [1]) De vergissing van Eduard Meijer verklaart Prof. Bolkestein voortgaande zoo: „Maar vooral met den trap der Stadtwirtschaft (Stadhuishouding) is in een land als het Grieksche, waar juist de belangrijkste steden aan zee hebben gelegen, en dus het verkeer ook met vèraf gelegen gebieden reeds zeer vroeg gemakkelijk geweest is, terwijl alle vervoer te land uitermate bezwaarlijk was — weinig te

111. *Middeleeuwsche vroonhoeve van hout.*

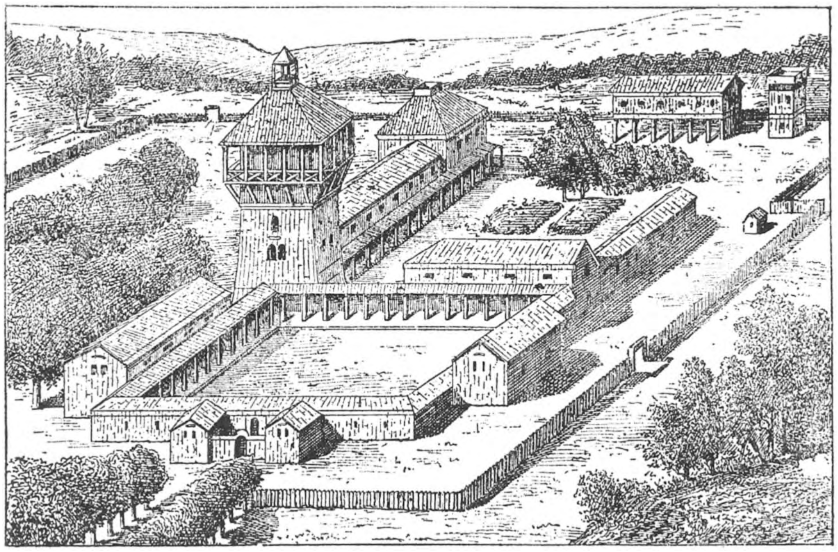

Dit is een Fransche reconstructie van een vroonhoeve uit de vroege Middeleeuwen. Onder leiding van een heer werkte hier een kleine gemeenschap samen. Men ziet hier een vrij groote ruimte, door palissaden omgeven. Daarbinnen de woongelegenheden en de gemeenschappelijke werkplaatsen. De hoofdtoren, ook geheel van hout opgterokken, werd natuurlijk door de heer en zijn familie bewoond. In onrustige tijden kon een dergelijk complex van gebouwen natuurlijk onmogelijk voldoende veiligheid waarborgen.

beginnen; men kan licht den indruk wekken, dat hier inderdaad de Volkswirtschaft (Volkshuishouding) reeds lang heeft bestaan en daardoor, geheel ten onrechte de voorstelling oproepen van

[1]) Het „Oude Rijk" is een periode uit de geschiedenis van Egypte (± 3000 v. Chr.) Memphis was toen de zetel des konings. Later krijgt men dan het Midden Rijk en het Nieuwe Rijk. Boeotië is een landstreek in Griekenland, even ten Noorden van Athene. Latifundiën zijn de uitgestrekte gebieden der grootgrondbezitters in het oude Romeinsche Rijk (± 2000 jaar geleden).

een graad van economische ontwikkeling die van die der moderne weinig zou verschillen."

Resumeerende hetgeen in dit en in de vorige hoofdstukken aan dit onderwerp is gewijd, achten wij ons nu gerechtigd tot het opstellen van de volgende conclusie:

1e. Tot heden heeft men inderdaad als regel de Oudheid, d.i. dus de beschaving rondom de Middellandsche zee van voor 2000 jaar, te hoog aangeslagen, terwijl men die van de vroege Middeleeuwen heeft onderschat.

2e. Het is waarschijnlijk, dat zoowel de Antieke cultuur, als de

112. *Kasteel van steen opgetrokken.*

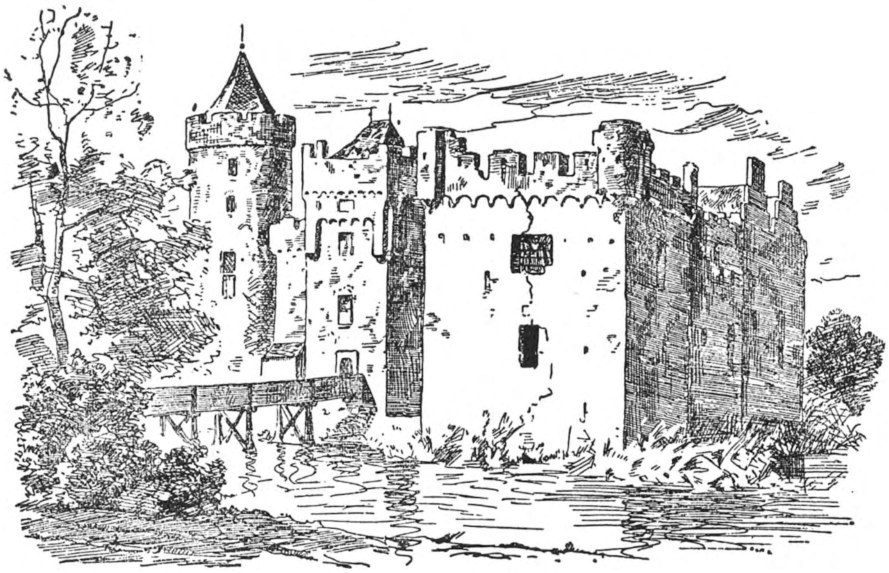

Was een houten vroonhoeve al heel moeilijk te verdedigen, beter ging dit als het geheel van steen werd opgetrokken. Vooral in woelige tijden, men denke o.a. aan de invallen der Noormannen, kwam men er licht toe de mogelijkheid tot verdediging en verweer op te voeren. Hier is afgebeeld het slot Kroonenburg aan de Vecht, in de negentiende eeuw geslecht.

Germaansche van voor het begin onzer jaartelling (en evenzoo de oudere Europeesche), wortelen in die van de Rendiertijd, waarmee zij via hun Neolithicum zijn verbonden.

3e. In groote trekken verloopt de ontwikkeling van de verschillende groepen tamelijk gelijk, zij het ook dat eerst de Egyptenaren en de Mesopotamiërs en daarna in het algemeen de volken rondom de Middellandsche zee in verschillende opzichten de voorhoede vormen.

4e. Ten deele kan men dit zeker verklaren uit de eigenaardige locale omstandigheden. Egypte bijv. met zijn langgerekt, vruchtbaar rivierdal, had in de Nijl, die als het ware het heele land bespoelde, een natuurlijke verkeersader, welke de ontwikkeling van dit volk een eenigszins ander verloop deed nemen, dan die van bijna alle andere volken. Voor Mesopotamië geldt iets soortgelijks. En voor het heele Middellandsche zee-gebied heeft men ook iets overeenkomstigs. De Antieke cultuur beperkt zich veelal tot smalle kustgebieden en de steden zijn alle „zeesteden". Ze zijn niet op één lijn te stellen met de Middeleeuwsche stad, met zijn merkwaardige arbeidsverdeeling tusschen de stad en het er om liggend platteland. Wanneer in de 2e eeuw na Christus in Zuid-Limburg de Romeinsche invloed zeer groot is, zóó zelfs, dat prof. Holwerda spreekt van „dit werkelijk geromaniseerd land", dan vindt men daar uit die tijd slechts overblijfselen van hoeven, zoogenaamde „villae", soms alleen, soms meer in kolonies. Volgens Holwerda was toen „het geheele Zuid-Limburgsche land een dichtbevolkt landbouwdistrict geworden". Van steden evenwel geen sprake. Wat van Maastricht werd gevonden, is bijna alles afkomstig uit later tijden.

5e. Voor een ander deel is het te verklaren door het feit, dat in de Oudheid de Romeinen en de Grieken beschikten over het vermogen om iets op te schrijven. Op zichzelf is dit een vordering, die men niet mag onderschatten.[1]) Het blijft evenwel mogelijk, dat een volk, deze kunst niet machtig zijnde, toch overigens tot een belangrijke hoogte stijgt. Gaat evenwel het „schrijvende" het een en ander opteekenen over het andere, zoodra het daarmee contact krijgt, dan komt dit laatste er altijd slecht af. Voor vele Romeinen waren de Germanen slechts barbaren. En als eenige tijd later (in de 9e eeuw na Christus) de bewoners van deze streken, tenminste enkelen ervan, de schrijfkunst wel machtig zijn, dan doen zij precies zoo. Men heeft hier dan te kampen met de invallen der Noormannen. Welnu, alle berichten, die wij over deze Noormannen in de kronieken vinden, wijzen in dezelfde richting: het waren onbeschaafde, primitieve, barbaarsche volken. In 1897 meende de bekende historicus Dr. Pleyte dan ook een in Friesland gevonden steenen beitel te moeten toeschrijven aan de Noormannen. Zoo iets primitiefs paste dus volgens hem goed bij dit volk.

---

[1]) Men hoede zich evenwel ook voor het tegenovergestelde. Maatschappelijk gezien krijgt deze vaardigheid pas zijn groote beteekenis na de uitvinding van de boekdrukkunst, in vele opzichten eerst door de vorderingen der moderne techniek en het moderne onderwijs.

Wat leert ons nu evenwel het nieuwere onderzoek?[1]) Precies hetzelfde als bijv. bij de Romeinen. Voor zoover de Noormannen naar onze begrippen als barbaren moeten worden beschouwd, waren de Franken, die het van hen zeggen, dit eveneens. En overigens waren ze in heel veel opzichten, zij het ook niet in alle, hun tijdgenooten in deze landen vooruit, zoodat die heel wat van hen konden leeren.

Moge men de bruikbaarheid van Büchners indeeling van de Oudheid en het Middellandsche zee-gebied meer dan eens in twijfel hebben getrokken, voor het verkrijgen van inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van ons land is bekendheid met een

113. *Een Middeleeuwsch kasteel van binnen.*

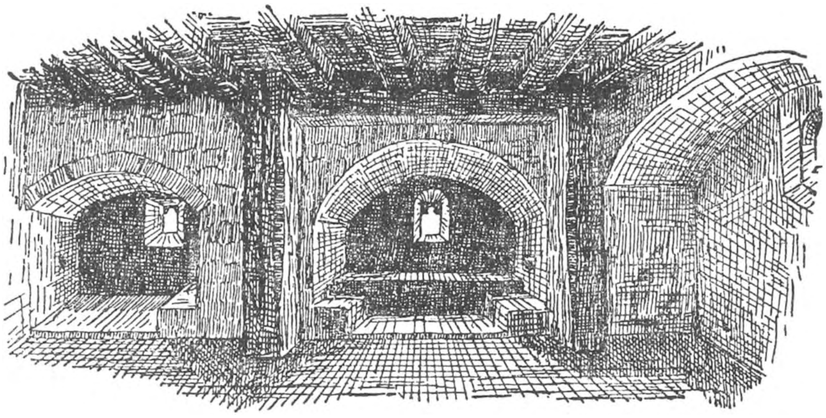

Dergelijke van steen opgetrokken kasteelen waren nu wel zeer goed ingericht voor de verdediging, maar het waren nog niet bepaald ideale woonhuizen. Bij mooi weer ging het wel zoo wat. Maar als de gure dagen kwamen en men dus de beschutting door het huis het meest noodig had, dan was het een tamelijk sombere, ja haast onbruikbare woning.

dergelijk schema noodzakelijk. In de volgende bladzijden zullen wij er dan ook bij meer dan een gelegenheid op terugkomen. Want heel duidelijk begint zoo omstreeks het jaar 1100 in ons land de periode, welke we kunnen aanduiden als die der *stadhuis-houding*. Gedurende het verdere gedeelte van de Middeleeuwen treden dan de kenmerkende eigenschappen van deze stadhuis-houding, zooals we die omschreven op blz. 133, scherp naar voren, zij het ook dat hier en daar nog heel lang stukken van het oude zijn blijven hangen (menigmaal tot in onze dagen). En tegen

[1]) Men zie hiervoor o.a. het in 1923 verschenen werk van *Jan de Vries: De Vikingen in de lage landen bij de zee.* (Zie ook hier achter hfd. VI, c.)

het einde der Middeleeuwen beginnen meer en meer die ken⸗ teekenen op te vallen, die het eindelijk wettigen, dat wij van een *volkshuishouding* spreken. Toch duurt deze overgang tamelijk lang. Pas in de 18e eeuw leggen de aanhangers van het oude stedelijke en gewestelijke particularisme voor goed het hoofd in de schoot.

Ongetwijfeld is nu in de vroege Middeleeuwen de periode der stadhuishouding nog niet begonnen. O zeker, men had ook in ons land wel enkele plaatsen, waar een grootere hoeveelheid menschen samenwoonden. Maar dit sluit nog heelemaal niet in zich, dat men het productie⸗apparaat dier dagen op een lijn zou mogen stellen met dat van de stadhuishouding. Dit springt nog duidelijker in het oog, als men weet, dat de vroeg⸗middel⸗ eeuwsche „steden" in hoofdzaak bewoond worden door boeren,

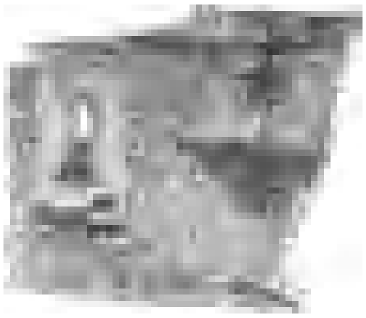

114. *Een Middeleeuwsche burcht van binnen.*

Ook dit plaatje laat goed uitkomen hoe zwaar de muren der Middeleeuwsche kasteelen wel waren. Rechts in de hoek waarschijnlijk zoo iets als een schouw.

die weliswaar in de „stad" hun hoeve hadden, maar wier eigen⸗ lijke land daar buiten lag, terwijl van een samenwonen van de handwerkslieden *als regel* nog geen sprake is. Dergelijke opeen⸗ hoopingen had men trouwens *bij uitzondering* reeds heel lang in Europa overal, waar bijv. door de aanwezigheid van metaal uit de aard der zaak het handwerk vroeger dan elders tot ontwik⸗ keling kwam. Reeds in het Bronstijdperk plaatsen sommige onderzoekers het ontstaan van dergelijke „steden". Niettemin blijft de „stad" dan nog eeuwen en eeuwen een uitzondering op de regel en dient men voor de maatschappij in zijn geheel de gesloten familiehuishouding als het gewone geval te beschouwen, ook in de vroege Middeleeuwen.

Vermoedelijk woonden onze voorouders in dorpen, misschien ook schaarden de kleine huisjes der „groote massa" zich om het beter verzorgde woonhuis van het hoofd der „familie". Een be⸗ gin van arbeidsverdeeling (misschien deed men beter met van beroepsverdeeling te spreken) is reeds aanwezig. Afzonderlijk worden genoemd de smid, de pottenbakker, de timmerman, de

wever. Ja, de weeftechniek is zoo ver gevorderd, dat in de producten er van een niet onbelangrijke handel wordt gedreven. Vooral de Friezen worden in dit verband meermalen genoemd.

Toch was het aantal dergenen, die op deze wijze met het beoefenen van een handwerk hun brood verdienden, klein in verhouding tot die groote groepen, welke in het boerenbedrijf een bestaan vonden.

Hun huizen en hoeven moet men zich vooral niet te weelderig denken. Al naar de streek waarin men woonde werd hout, klei of natuursteen bij de bouw in hoofdzaak gebruikt. Maar het geheel was naar onze begrippen nog tamelijk primitief. Dat is trouwens ook het geval met het grootste deel der huizen in de Oudheid. Natuurlijk zijn tempels en openbare gebouwen, ook de

115. *Vensternis met banken.*

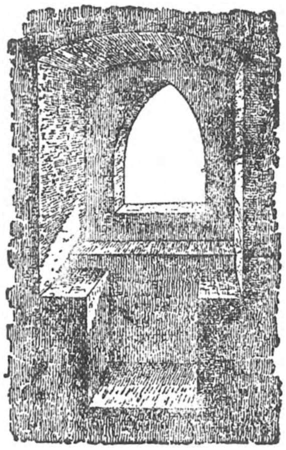

Nog eens een stukje van een Middeleeuwsche burcht van binnen. Het is een vensternis met banken. In de zomer waarschijnlijk geen onaardig zitje. Maar 's winters niet erg aanlokkelijk. Denkt men dan verder aan de uit de aard der zaak gebrekkige verlichting, dan is het duidelijk, dat het leven in zulke steenklompen talrijke onaangename zijden had.

woningen van de weinige zeer rijke personen, uitzonderingen op deze regel. Maar men mag gerust zeggen, dat de woningtoestanden ook in het oude Rome bijv. slecht waren.

Vlak bij het woonhuis had men op het erf een soort van moestuin, terwijl zich hier eveneens als regel stallen bevonden voor het vee: varkens, schapen en kalveren. Pas langzamerhand gaat men er toe over de hoeve zoo ruim te bouwen, dat ook het grootere rundvee er in kan worden ondergebracht. Op het erf trof men verder korenspijkers en houtmijten. Het geheel zal gewoonlijk wel door een omheining omgeven zijn geweest.

Wij zagen reeds, dat de Germanen al vroeg tamelijk bedreven in de landbouw moeten zijn geweest. Het gebruik van de raderploeg in dit tijdperk, die niet aan de Romeinen kan zijn ontleend, doet dit vooral goed uitkomen. Daarnaast beschikken ze

116. *De Schuylenburch in 1359.*

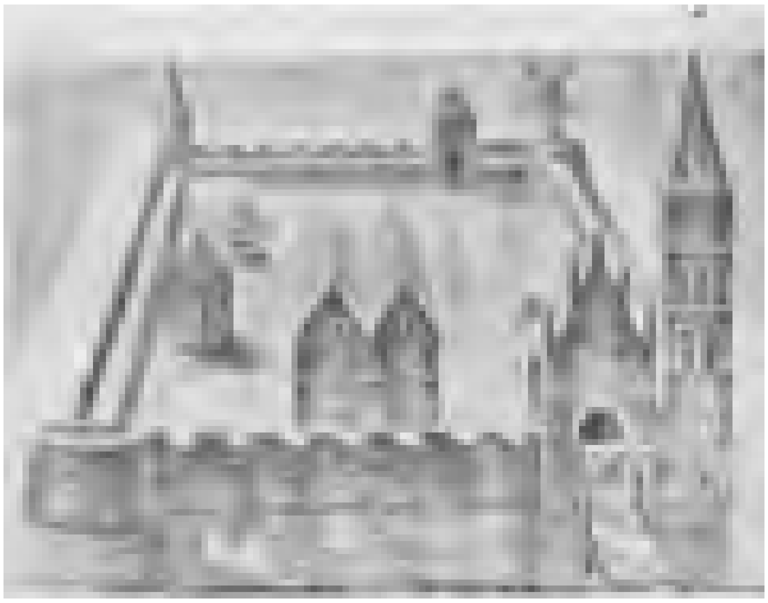

Deze oude Geldersche burcht is in sommige opzichten nog een typische vroon-hoeve. Men lette op de molen, de put, de koren- of hooivoorraad en de woningen, die waarschijnlijk tevens de noodige bergruimte moeten leveren. In de hoofdtoren, rechts, woonde ongetwijfeld de heer met zijn gezin. Een deel van zijn „volk" zal in normale omstandigheden wel in hutjes op het veld gewoond hebben.

over een groot aantal andere landbouwwerktuigen. Ook het bemesten van het bouwland vond toepassing, zij het ook in beperkte mate. Aanvankelijk zal het alleen zijn toegepast op de moestuin. Het bouwland zelf kon natuurlijk niet alle jaren worden gebruikt. Voor en na moesten de akkers rust hebben, men liet ze braak liggen. In het begin gaat dit alles nog tamelijk ongeregeld. Maar in de achtste en negende eeuw komt men tot het zoogenaamde drieslagstelsel, waarbij elk stuk land eens in de drie jaar braak lag.

Kende men de private eigendom veel vroeger dan voorheen werd aangenomen, ook het sociale verschil tusschen de groepen der bevolking is in deze tijd niet onbelangrijk geweest. Zoo heeft men dan naast de gewone vrijen reeds een adellijke stand en geheel onderaan natuurlijk verschillende soorten van onvrijen.

117. *De abdij van Egmond.*

Vanouds hadden de Germanen de slavernij gekend. Wie in de oorlog gevangen was genomen werd het eigendom van de overwinnaar. Daarnaast ontstond de groep der hoorigen, waarvan sommigen zeker het best kunnen worden vergeleken bij pachtboeren. Ze waren evenwel niet (geheel) vrij hun hoeve te verlaten. Ook kende men hoorige handwerkslieden. En de hoorigen van een zeer voornaam heer deelden natuurlijk eenigszins in de positie van die heer. Van de slaven kan men zeggen, dat ze er niet best aan toe waren, zij het ook, dat het met hen bij lange na niet zoo erg was gesteld, als met hun soortgenooten in het oude Romeinsche rijk, waarover een van de beste kenners der Oudheid zich eens als volgt uitliet: „De zee van kommer en ellende, die zich met dit jammerlijkste van alle proletariaten aan onze oogen voordoet, kan slechts hij doorgronden die de blik in zulke diepten waagt; het is waarschijnlijk, dat vergeleken met dat der Romeinsche slaven al het lijden der negers (in Amerika, enz.) slechts een druppel is."

Een der vele maatschappelijke groepeeringen, waarin de fami-

liehuishouding zich aan ons vertoont, is ook de *vroonhoeve*. Het woord beteekent eigenlijk heerhoeve, d.w.z. de hoeve van de heer. In zijn laatste verschijningsvorm is deze vroonhoeve het centrum van een reeks boerenbedrijven, die vanuit dit centrale punt worden beheerd. De vroonhoeve vindt men dan ook slechts daar, waar het groot-grondbezit zijn intrede heeft gedaan. Aan het hoofd staat een wereldlijk of geestelijk heer, die zelf zijn hoeve heeft op het zoogenaamde Salland. Sommige van deze organisaties omvatten een belangrijk gebied. Zoo had men in Duitschland, niet zoo ver van onze grens bijv., de abdy Wenden als centrum van meer dan honderd hoeven. Natuurlijk is dit aantal in de regel veel lager. De arbeid op het Salland werd dan meestal

119. *Thor met hamer en bokkenwagen.*

Thor is hier afgebeeld, zijn hamer slingerende naar een monster. Volgens sommigen is onze letter T (de eerste letter van Thor of Thunar) afkomstig van het hamerteeken, zooals dat in het runenschrift voorkomt. Naar een teekening van Gust. van de Wall Perné.

verricht door onvrij dienstpersoneel, dat in of nabij de vroonhoeve woonde en van de heer al datgene ontving, wat in verband met het levensonderhoud noodig was. Soms had op een meer afgelegen groep van hoeven een vertegenwoordiger van de heer de leiding. En iets soortgelijks treft men ook aan bij de afzonderlijke beroepen, die op de vroonhoeve natuurlijk ook reeds moeten worden beoefend. Vaak staan daarbij de handwerkslieden onder toezicht van een hunner, die min of meer de functie van chef dezer onderafdeeling vervult. Men heeft in een dergelijke vroonhoeve wel een van de meest geperfectioneerde vormen van de familiehuishouding voor zich. Het begrip „familie" is, gezien de verhouding van heer en ondergeschikten nu echter

wel eenigszins in de knel geraakt. Toch bestond er vaak een vrij nauwe band tusschen de heer en zijn personeel. Deze heer ver⸗vult dan ook maatschappelijk een zeer nuttige functie. Niet al⸗leen regelt hij de productie in 't groot, maar ook de verdeeling van het voortgebrachte geschiedt onder zijn leiding en toezicht.

Het spreekt wel vanzelf, dat men organisaties als deze vroon⸗hoeven reeds vroeg moet hebben gehad, zij het ook, dat zij dan van een veel meer beperkte omvang waren. Het hoogtepunt in hun ontwikkeling bereiken zij waarschijnlijk in de negende, tiende en elfde eeuw. Volgens sommigen hebben ze een belang⸗rijke invloed uitgeoefend bij het ontstaan van de steden, die zeer veel van deze vroonhoeven zouden hebben overgenomen. Nog tot in de 13e eeuw spelen vele ervan, als afgesloten economische groepen, waarin bijna geheel het ruilverkeer plaats vindt, zonder dat van geld gebruik wordt gemaakt, een rol van beteekenis.

Wij dienen ons thans nog even bezig te houden met het orga⸗nisme, dat de plaats innam, van wat wij gewoonlijk de staat noemen. Ook hier is het, evenals bij de meer uitsluitend maat⸗schappelijke organisaties, soms haast niet mogelijk, tot juiste omschrijvingen te komen. Hoe het hiermee was gesteld in de

120. *Plattegrond van een oud⸗Germaansche offerplaats.*

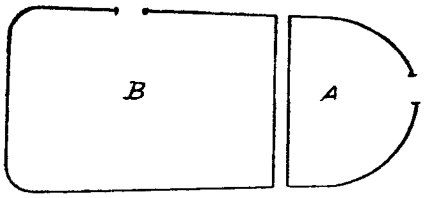

Men onderscheidt duidelijk twee deelen. A. is de altaarruimte. In B bevond zich de „gemeente". Heel duidelijk is de overeenkomst met onze oudste en een⸗voudigste christenkerkjes, die waar⸗schijnlijk vaak op zoo'n offerplaats zijn opgetrokken.

periode toen de Germanen nog in hun oude woonplaatsen ver⸗keerden, is al heel moeilijk te zeggen, door het ontbreken van elke schriftelijke overlevering. Hebben zij in Scandinavië waar⸗schijnlijk lange tijdperken van ongestoorde vrede gekend, toen zij door de nood gedwongen de wereld in gingen, veranderde dit grondig. Botsingen met andere volken waren onvermijdelijk. Was vroeger het honderdschap, een groep van ruim 100 vrije mannen (met hun gezinnen), misschien het voornaamste orgaan, thans ontwikkelt zich het koningschap. Tegenover „vijandige" volken, of te midden van een oude bevolking, die soms belang⸗rijke stukken grond aan de vreemdelingen had moeten afstaan, was een meer militaire organisatie zeker wel gewenscht, wilde de indringer zijn positie handhaven.

Het spreekt echter wel vanzelf, dat een dergelijk koningschap

weer sterk in beteekenis achteruit gaat, zoodra men weer tot meer stabiele verhoudingen is teruggekeerd. Bij verschillende volken is dit reeds het geval na de 5e eeuw. Heel duidelijk blijkt dat bij de zoogenaamde Merovingische vorsten, die staande aan het hoofd der Franken, ook over ons land hun invloed uit=strekten. Een der voornaamsten is wel Clovis. [1]) De achteruit=gang in macht van zijn nakomelingen wordt in de hand gewerkt, doordat deze Merovingische vorsten, die oorspronkelijk zonder twijfel hun functie aan de volksvergadering hadden te danken,

121. *Oud Christenkerkje.*

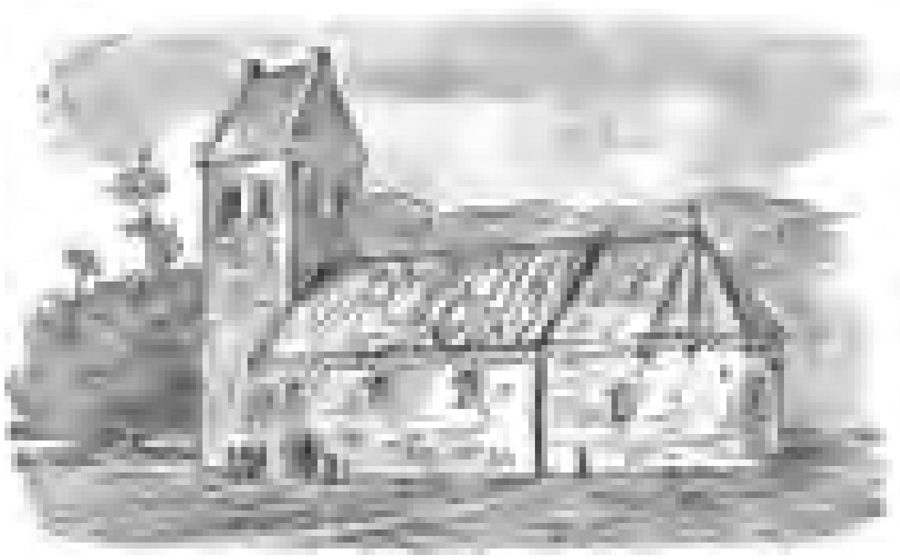

Hier dezelfde indeeling als bij de offerplaats van de vorige afbeelding.

meer en meer pogen te steunen op het aristocratische deel der bevolking. Het gevolg is, dat deze groepen een dergelijke positie krijgen, dat zij op hun beurt een gevaar worden voor het koning=schap. De berichten maken dan ook gewag van een verbitterde strijd tusschen koningschap en aristocratie. De groote massa des volks ziet uit de aard der zaak vaak hooger op tegen de in de onmiddellijke nabijheid wonende aanzienlijke heer (wereldlijke of geestelijke), dan tegen de onbekende koning, die veraf zetelt en die niet meer zoo noodig is, als in de bewogen tijden van het

[1]) Zijn eigenlijke naam is Chlodowech. Duidelijk is de overeenkomst met ons Lodewijk. Hij regeerde van 481—511.

heen en weer trekken. Langzaam maar zeker gaat het dan met de koninklijke macht bergafwaarts.

Een oogenblik lijkt het alsof de zaak nog een andere wending zal nemen. Tijdens Karel de Groote, de voornaamste der Karolingers, weet het koningschap omstreeks het jaar 800 deze ontwikkeling voor een wijle te stuiten.

Ja, deze vorst wordt zelfs nog eens omgeven met de glans van het oude keizerschap. De paus te Rome kroont hem op het kerstfeest van het jaar 800 tot keizer van het Westen, een titel met een kroon, die ook zijn nakomelingen weten te verwerven. Het baat alles evenwel niets. Juist in die tijd blijkt het duidelijk, dat slechts de locale machten een kans hebben, de hertogen en graven, waarvan de koninklijke macht eenmaal gehoopt had, zich te kunnen bedienen voor het besturen van het uitgestrekte rijk.

122. *Orgel naar een handschrift uit de 11e eeuw.*

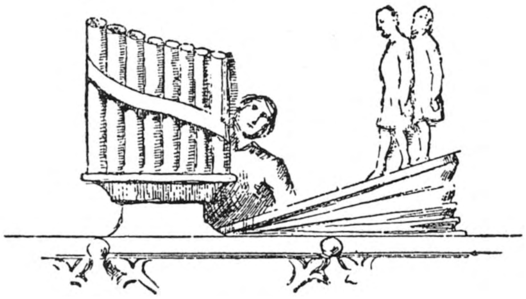

Dit plaatje is opgenomen om eenerzijds te demonstreeren een zekere vooruitgang met betrekking tot de techniek. In de oudheid kende men zoo iets nog niet. Anderzijds zegt deze afbeelding ons iets omtrent de geestelijke behoeften van die tijd. Links is de bespeler afgebeeld. Rechts de poesters.

Een en ander wordt in de hand gewerkt door de invallen der Noormannen, waarop we in de volgende bladzijden nog even terug zullen komen. De tijden waren nog niet rijp voor een staatsmacht, die een zoo groot gebied moest bestrijken. Daarvoor zijn noodig verkeersmogelijkheden, die toen ten eenenmale ontbraken. Mocht er al niemand zijn in het uitgestrekte rijk van Karel de Groote, die zich op de duur tegen hem zou kunnen verzetten, van regeeren, in de zin, waarin wij dat woord gebruiken, kon nog geen sprake zijn.

Tegelijk hiermee is een andere wijziging in de verhouding tusschen de Germanen onderling waar te nemen. Waren het oorspronkelijk als regel vrije mannen geweest, in staat voor eigen onderhoud te zorgen ('t zij dan dat ze dit alleen deden, 't zij dat het geschiedde in samenwerking met anderen), in de eeuwen, waarin de hierboven geschetste ontwikkeling valt, krijgt het grootgrondbezit blijkbaar een voorsprong. Allengs wordt het

voor de kleine vrije, die als boer, misschien ook als handwerksman aan de kost moet komen, moeilijk, het hoofd boven water te houden. De Karolingers werken dit proces in de hand door het aanstellen in de verschillende gouwen van graven, waarvoor zij dan liefst de een of andere grootgrondbezitter aanwijzen, die nu zijn positie belangrijk ziet versterkt. Steeds meer komen de kleine eigenaars en ook zij die niets bezitten in een positie van afhankelijkheid. Ten slotte komt het, ook door de Noormannen-aanvallen, herhaaldelijk voor, dat vrijwillig de vertegenwoordigers van deze, in maatschappelijke zin ondergaande klasse, hun vrijheid prijs geven.

Omgekeerd werkt deze gang van zaken dit proces weer sterk in de hand. Hoe grooter het aantal der van de aristocratische

123. *Karel de Groote en zijn zoon Pippijn.*

Al heeft Karel de Groote voor deze streken waarschijnlijk lang niet zoo'n groote beteekenis als men vroeger wel meende, toch mag een afbeelding van hem niet ontbreken. Hij is hier bezig zijn zoon Pippijn te onderwijzen.

grootgrondbezitters afhankelijke lieden, des te sterker stond deze aristocratie ten opzichte van de koning.

Doch deze verandering brengt met zich mee de kiem van weer nieuwe wijzigingen. Was voorheen de stand der onvrijen bij de Germanen van geringe beteekenis geweest, dit verandert nu grondig. Het grootste deel van het volk is tot deze stand teruggedrukt. En al is het misschien voorloopig voor de groote massa wat hun materiëele welvaart betreft, nog het beste geweest, het behoeft niemand te verwonderen, dat er een dergelijke stand op de duur de wensch naar andere verhoudingen niet kon uitblijven. Zonder twijfel zijn uit deze lagen gerecruteerd veel van hen, die wij later in de steden zullen aantreffen en die dan het aanzijn zullen schenken aan een nieuw maatschappelijk systeem.

B. De komst van het Christendom.

Het is algemeen bekend, dat de Germanen, toen zij in deze streken arriveerden, geenszins van een godsdienst waren verstoken. En sommige groepen hebben aan deze hun overgeleverde religie met hand en tand vastgehouden. Het langst natuurlijk die in het uiterste Noorden en Westen van Europa, waar het Christendom eerst laat is doorgedrongen. Tegen het einde van de 11e eeuw is veel van wat op deze heidensche Germaansche godsdienst betrekking had door Saemund opgeteekend in de zoogenaamde Edda-boeken, die nu de voornaamste bronnen zijn voor onze kennis van het godsdienstig leven van onze Germaansche voorouders. En moge dan ook de eeredienst der Germanen ruw en wreed zijn geweest, toch hebben bevoegde

124. *Munten uit het oude Dorestad.*

Het feit dat in dit oude plaatsje munten werden geslagen, wijst er op welk een beteekenis het eenmaal heeft gehad voor de zich ontwikkelende handel in deze streken.

mannen, schrijvende over hun godsdienst er van gezegd, dat „de eeuwigheidsgedachte sprankelt als een stralende ster door de nachtelijke duisternis heen van dit samenstel van donkere geheimzinnigheid." Ook kenden zij reeds een scheppingsverhaal, dat hun een aannemelijke verklaring moest geven van allerlei raadselen betreffende de wording van het heelal en de komst van de mensch zelf. Het is te aardig om het de lezers van dit werk te onthouden.

„In den aanvang bestond er slechts een onmetelijke afgrond. Hieruit kwamen twee werelden te voorschijn: Muspelheim (de vuurwereld) en Niflheim (de nevelwereld). Tusschen deze beide in lag de onpeilbare klove Ginnunga-Gap. In Niflheim bevond zich de bron Huergelmir, die verschillende stroomen voedde, waarvan de wateren tot ijs stolden. Zoo onaangenaam, guur en kil als het in Niflheim was, zoo prettig, helder en warm was het in Muspelheim. Op de grens dezer beide werelden leefde Surtur, een vuurgeest, gewapend met een vlammend zwaard, waarvan de hitte het ijs gedeeltelijk smelten deed.

Uit de neveldampen vloeiden glinsterende druppels rijm, die het aanzijn schonken aan Ymir of Orgelmir. Dezelfde aardkracht had de koe Audhumla gevormd, met wier melk Ymir zich voeden kon. Terwijl Ymir sliep, ontstonden er uit het zweet in de okselholte van zijn linkerarm twee wezens, en uit zijn voeten groeide een vervaarlijke reus, Thrudgelmir. Zoo werd Ymir de stamvader van de Hrimthursen (rijm- en ijsreuzen).

Thrudgelmir kreeg een zoon Bergelmir. Deze overleefde den

125. *Schetskaart van de waterwegen in deze gebieden.*

Dit kaartje van het gebied onzer groote rivieren in de tijd der Noormannen is ontleend aan het werk van Prof. J. de Vries. Het is, zooals uit de titel van het onderschrift blijkt, slechts een schets. Zekerheid omtrent de loop der wateren in deze tijd is natuurlijk heel moeilijk te krijgen.

zondvloed, uit Ymir's bloed ontstaan (zie verderop), en werd de stamvader der Jötuns, die Jötunheim of Utgard bewoonden, waar Utgard-Loki heerschte, de verpersoonlijking van het alverslindende vuur en van het kwaad.

De koe Audhumla voedde zich door te likken aan een ijsblok, waaruit langzamerhand Buri ontstond, die spoedig een zoon kreeg in Börr. Uit het huwelijk van Börr met de reuzin Bestla werden geboren Odin, Vili en Ve.

Deze drie goden of Asen spanden met Börr samen tegen Ymir en doodden hem. Zij sleepten het lijk naar den afgrond en be-

118. *De Walkuren.*

Naar een schilderij van H Heinrich

gonnen uit de verschillende lichaamsdeelen van den reus de wereld te vormen. Uit zijn vleesch maakten zij het vasteland, Midgard; uit zijn bloed ontstonden de zeeën en rivieren; zijn beenderen werden bergen en heuvels; zijn haar gaf het aanzijn aan boomen en planten; zijn tanden werden steenen en klippen; zijn wenkbrauwen deden dienst als beschuttende wallen; uit zijn schedel werd het hemelgewelf gevormd, terwijl zijn hersenen, in de lucht geworpen, de wolken deden ontstaan.

Maar hemel en aarde hadden licht noodig. Ook hierin werd voorzien. Het vuur en de schitterende vonken uit Muspelheim

126. *Wikinger=schip.*

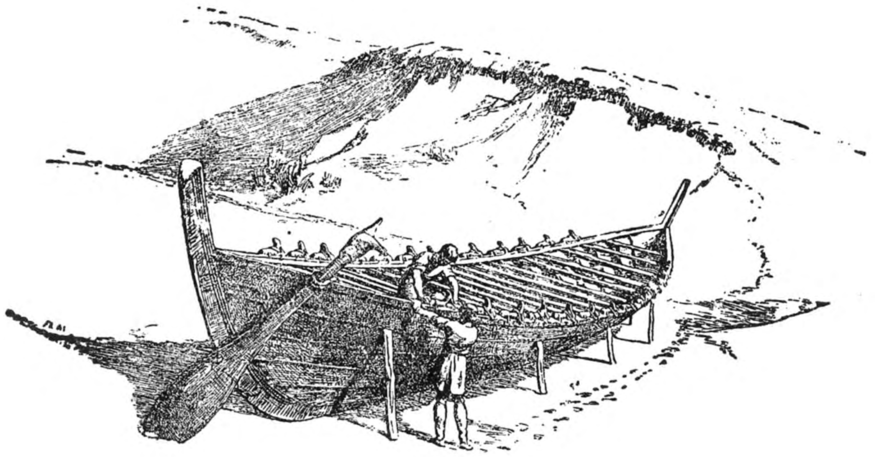

Deze teekening is gemaakt naar een dezer bij Nijdam gevonden Wikinger=schepen. Men ziet, dat dit schip gerestaureerd is.

gevlogen, kwamen in luister aan den hemel te staan als zon, maan en sterren.

Tevreden over hun werk, wandelden de drie goden langs het strand der zee. Daar vonden zij twee blokken hout van eigen=aardigen vorm, volgens een andere lezing twee boomen. Hieruit vormden zij de eerste menschen. Odin schonk aan de nieuwe wezens levenskracht en geest, Vili gevoel en verstand, en Ve het vermogen der zintuigen. Den man noemden zij Ask(esch), de vrouw Embla (olm). Als verblijfplaats werd den menschen Mid=gard aangewezen."[1])

Een groot aantal goden en godinnen bezit verder de Germaan=

[1]) Overgenomen uit: J. Kleintjes S. J. en Dr. H. H. Knippenberg, Van Goden en Helden.

sche mythologie. Aan het hoofd er van staat *Odin*, de alvader, ook genoemd *Wodan* (waaraan nog herinnert de naam Woens=dag). Hij wordt beschouwd als de uitvinder van het runnen=schrift. Te paard, begeleid door zijn twee wolven en zijn twee zwarte raven, beweegt hij zich door het luchtruim. De recht=vaardigen worden door hem beloond met de hemel, de anderen krijgen hun straf in de hel. Bij de strijd bevindt Odin zich op een sneeuwwitte schimmel boven het gewoel der strijders. Op zijn bevel brengen zijn dienstmaagden, de Walkuren, de beslissing en voeren de gesneuvelden naar Walhalla, het oord waar zij na hun dood zullen verblijven.

Een belangrijke figuur is ook *Thor* of *Donar* (vandaar Don=derdag). Met zijn merkwaardige door de dwerg Sindri gesmeede

127. *Wikinger=schepen.*

Deze teekening is gemaakt naar het beroemde borduurwerk van Bayeux, voor=stellende o.a. de tocht der Noormannen onder Willem de Veroveraar (uit Normandië) naar Engeland in het jaar 1066.

hamer, die slechts met ijzeren handschoenen kon worden vast=gehouden veroorzaakte hij de bliksem. Na iedere slag keerde de hamer weer in Thor's handen terug. De wielen van zijn door bok=ken getrokken wagen ratelden over de wolken. Zoo onstond het geluid van de donder. Ook Thor dacht men zich dikwijls verge=zeld van Walkuren.

Wij noemen verder *Frigga*, echtgenoote van Odin en moeder van Thor, *Freya*, godin van de jeugd, de lente en de liefde, aan wie de Vrijdag zijn naam heeft te danken; en de booze *Loki*, de verpersoonlijking van list, behendigheid en kwaadaardigheid. Maar dit alles is te bekend, dan dat wij er lang bij stil behoeven te staan.

De veronderstelling is geuit, dat de Germanen, indien ze in hun oude woonplaatsen hadden kunnen blijven, niet zoo spoedig afstand zouden hebben gedaan van hun oud vaderlijk geloof.

Toen zij er evenwel op uit waren getrokken, en zoo veel van hetgeen vast scheen te staan, was beginnen te wankelen, verloor ook dit geloof zijn basis. Vroeger of later ziet men de verschillende Germaansche volken het Christendom omhelzen.

Reeds in de 4e eeuw werd het in het Zuiden van ons land gepredikt door St. Servaes. Hij stichtte er het bisdom Tongeren. Te Maastricht heeft men boven het graf van de heilige de St. Servatiuskerk opgetrokken. Als de Romeinen evenwel definitief moeten retireeren, is het voorshands ook met een krachtige propaganda voor het Christendom gedaan.

Dit verandert eerst weer, zoodra de Franken, op voorbeeld (en velen voor een groot deel ook wel op bevel) van hun koning Clovis, tot de nieuwe leer zijn overgegaan. Clovis zelf, die tegen bedrog noch moord opzag, om zich te ontslaan van zijn tegenstanders, handelde waarschijnlijk in hoofdzaak uit politieke overwegingen. Zijn doel was natuurlijk een verzoening en samensmelting tot stand te brengen tusschen de oude Gallo-Romeinsche be-

128. *Middeleeuwsch handelaar.*

Dit plaatje geeft waarschijnlijk wel een goede voorstelling van een middeleeuwsch handelaar, die er op uittrok om enkele bijzondere producten aan de man te brengen. Het is gemaakt naar een houtsnede uit de vijftiende eeuw.

volking en de in het gebied van deze Gallo-Romeinen onder zijn leiding binnengedrongen Franken. En het moet gezegd, dat de Christelijke kerk in dezen uitnemende diensten heeft bewezen.

Als nu de Franken vanuit het Zuiden deze streken trachten te bekeeren, dan beschouwt men dat hier evenwel niet geheel als zuivere koffie. Niet ten onrechte vreest men hier, dat het vooral ook begonnen is, om de invloedssfeer van het Frankische rijk uit te breiden. Met groote argwaan worden dan ook de predikers ontvangen. Reeds in de 6e eeuw zijn de Saksen vermoedelijk schatplichtig gemaakt door een Frankische koning, en met veel moeite weet ten slotte Karel de Groote het zoover te krijgen, dat men deze streken met eenig recht kan laten doorgaan voor deelen van het Frankische rijk. Dan zegeviert ook het Christendom. Maar men moet zich daarvan niet te veel voorstellen. „Wie niet in den eenig waren God geloofde, was zondig; wie het beste

versmaadde, wat het rijk hem brengen kon en moest, zich stelde buiten wat daarin duidelijk de geestelijke gemeenschap vormde, was rebel. Eigenlijk ontleedt deze redeneering, wat de toenmalige mensch niet splitste en men kon kerkelijke en staatkundige geschiedenis niet scheiden in een wereld, waarin de doop te goeder trouw aanvaard werd als teeken voor onderwerping en een heidensch offermaal gestraft als een samenzwering." (Gosses.)

De groote beteekenis van het Christendom heeft voor die tijd ongetwijfeld vooral ook gelegen in het feit, dat de kerk bemiddelend optrad tusschen de oude bevolkingselementen en de nieuwe, en mee wist te bewerken, dat deze twee op vreedzame

129. *De Burcht te Leiden.*

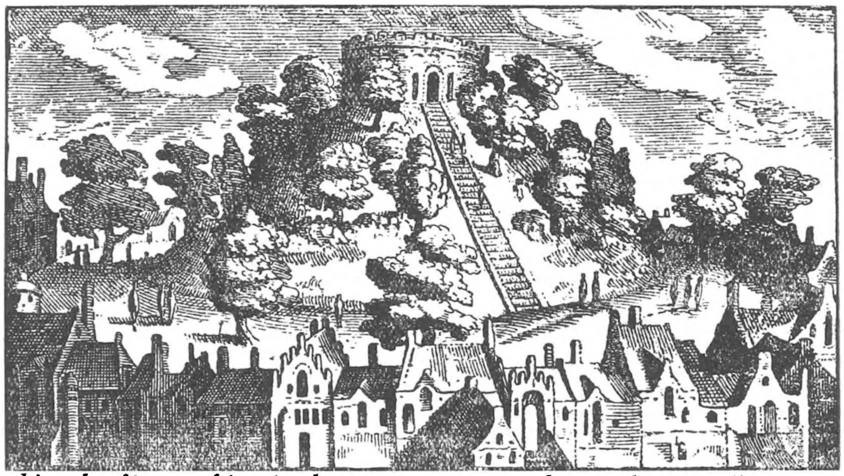

Misschien heeft men hier te doen met een van die sterkten, welke men hier bouwde, om zich tegen de aanvallen der Noormannen of anderen beter te kunnen verdedigen.

wijze gingen samenwerken, waardoor langzaam maar zeker de cultuur van Europa tot een hooger plan kon stijgen. Dat de kerk hierom zoo veel mogelijk tot het oude bijgeloof moest naderen, behoeft ons niet te verwonderen. En als Gustav Freytag dan ook schrijft: „Hoe sterker de deelname der Germanen aan het zendingswerk der kerk werd, des te rijker groeide het oude bijgeloof onder het christelijke baarkleed, dat de kerk der gekruisigde op het heidendom had gelegd," dan zegt hij waarschijnlijk geen woord te veel. Weliswaar verdwijnt het groote aantal Germaansche goden, maar het Christendom stelt er voor in de plaats een even groot aantal engelen, heiligen en duivels. En het is algemeen bekend, dat onze zoogenaamde christelijke feestdagen bijna

alle gevierd worden op de tijd van de oorspronkelijke Germaansche-heidensche feesten.

Heel merkwaardig is wel het volgende: „Ook vele bronnen genoten vereering bij de Germanen. Ze bevatten soms een soort mineraalwater, waarvan het gebruik de gezondheid bevorderde en voor zekere ziekten zelfs een genezende kracht bezat. Heidensche priesters, misschien zelf onkundig van de ware oorzaak der heilzame werkingen, vonden daarin een geschikte gelegenheid om plaatselijken godencultus te bevorderen. Dat gebeurde. Toen het Christendom begon te zegevieren en onder de Germanen de geloofspredikers optraden, vonden zij overal van die bronnen, die het volk voor heilig hield en vereerde. Zulke afgoderij kon de kerk natuurlijk niet gedoogen. Maar drastische maatregelen

130. *Het Valkhof te Nijmegen.*

Dit is een fragment uit de plattegrondkaart van Blaen (1649). Een en ander doet sterk denken aan de burcht te Leiden van de vorige afbeelding, alleen alles is belangrijk grooter opgezet.

leverden groot gevaar op, dat men zijn doel voorbij streefde en een deel van het volk aanstonds afkeerig maakte van de christelijke leer. Van twee euvels moest men het minste kiezen. Daarvandaan dat de Christen-zendelingen zulke bronnen vaak lieten bestaan, maar ze door zegening toewijdden aan een of ander geliefden volksheilige; de afgodische gebruiken werden verboden, maar eigenaardige feestelijkheden liet men als vermaken en ontspanningen bestaan; die zaten te taai in het volksleven geklampt en hebben soms tot op den huidigen dag standgehouden." (Kleintjens en Knippenberg. [1])

Inderdaad tot in onze dagen. Als wij het kerstfeest vieren,

131. *Draaibank.*

Deze reproductie van een teekening uit een handschrift uit de dertiende eeuw is weer opgenomen, om een idee te geven van de ontwikkeling der techniek in die dagen. Het is onmiskenbaar, dat men in dit opzicht vordert in die tijd. En met deze ontwikkeling der techniek hield natuurlijk de voortgang en de organisatie der menschelijke samenwerking gelijke tred.

dan doen we dat op de tijd van een oud-Germaansch feest. En ons Paaschfeest is in zijn oorsprong toch eigenlijk het feest van de godin Ostara. Nog steeds vieren we het, evenals onze heidensche voorouders, met het eten van eieren. Het aantal van dergelijke voorbeelden is legio. Wij zullen met één ervan eindigen. Als wij het Sinterklaasfeest vieren, dan hebben we in de held van het feest St. Nicolaas, eigenlijk niemand anders voor ons, dan de oude Wodan. Alleen heeft men hem het kleed van een Roomsch-katholiek geestelijke omgehangen.

Het is haast overbodig er op te wijzen, dat er in dit hoofdstuk niet naar gestreefd is de beteekenis van het Christendom en de Christelijke kerk volledig te behandelen. Gewezen werd op

[1]) In hun, door de R.-K. kerk goedgekeurd leerboek: *Van Goden en Helden.*

enkele der voornaamste maatschappelijke gevolgen. Over de be-teekenis van een en ander voor het individu en de vorming daar-van werd bijv. opzettelijk gezwegen. Het is trouwens zeer de vraag, of wij ooit de beschikking zullen krijgen over gegevens, die ons van dienst zouden kunnen zijn bij het onderzoeken van dit probleem.

C. De Noormannen of Wikingers.

Gewoonlijk plaatst men de tochten dezer Wikingers in de tijden zoo ongeveer tusschen 800 en 1000 (als eerste jaar noemt men wel voor ons land 810 en als laatste 1007). Wij hadden reeds gelegenheid op te merken, dat het aanbeveling verdient, ze te

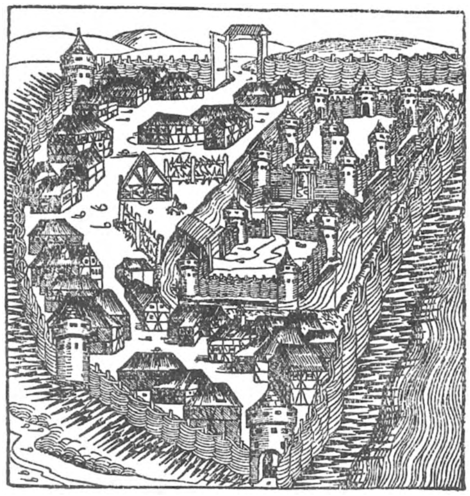

132. *Versterkt dorp in de Middeleeuwen.*

Volgens velen is de stad ontstaan uit het versterkte dorp. Natuurlijk moes-ten mede allerlei andere voorwaarden vervuld zijn, maar het was toch wel van groote beteekenis, dat men be-veiligd was tegen aanvallen van aller-lei vijandige machten, die al het op-gebouwde in minder dan geen tijd konden vernielen.

zien in verband met die andere tochten uit het Noorden, die aan belangrijke deelen van Europa een nieuwe bevolking heb-ben gegeven. [1]) Ook wat het resultaat betreft. Als die van de Noormannen zijn afgeloopen heeft men hier en daar in Europa een andere bevolking: Noormannen wonen in het naar hen genoemde Normandië en straks ook in Zuid-Italië en Engeland, waar zij een belangrijk element van de bevolking vormen.

Men moet in dit werk nu echter niet verwachten een schil-dering van al de tochten, waardoor deze streken geteisterd zijn. Het zou misschien wel interessant zijn voor wie er van houdt, maar het kan weinig nut afwerpen en het is zeker niet in staat om onze kijk op de wording van onze samenleving te verhel-

[1]) Zie de bladz. 68 en 102 e.v.

deren. Wij zullen ons in hoofdzaak bezig houden met de vraag op welke trap van ontwikkeling deze Wikingers stonden, hoe ze zoo met deze streken in contact zijn gekomen, en welke invloed hun tochten hebben gehad op de verdere ontwikkeling van onze „lage landen bij de zee".

Om te beginnen is de veronderstelling uitgesproken, dat er reeds in het neolithicum en in de vroege bronstijd contact moet hebben bestaan tusschen Scandinavië en Engeland. Men grondt dit op overeenkomstige elementen, toegepast bij de versiering van allerlei voorwerpen. Een dergelijk verkeer moet dan wel hebben plaats gevonden langs de kusten ook van deze streken.

Daarnaast heeft het archaeologisch onderzoek uitgewezen, dat er reeds vóór het begin onzer jaartelling een niet onbelangrijk verkeer bestond tusschen de bewoners van Scandinavië en die van de Rijnstreken, welke op hun beurt weer in verbinding stonden met de Romeinen.

Vooral het vinden van Romeinsche munten uit de tijd der Romeinsche republiek (d.i. van vóór 31 vóór Chr.) en de gewildheid juist van *die* Romeinsche munten ook in later tijd, wijst op een hooge ouderdom van deze betrekkingen.

Het zal iedereen opvallen, dat dit alles volkomen in overeenstemming is met hetgeen wij hiervoor opmerkten over het Scandinavische bronstijdperk en over de beschaving der Germanen, toen die nog in het Noorden vertoefden. En volkomen in overeenstemming met al deze opvattingen is het dan ook, wanneer wij lezen van tamelijk drukke handelsbetrekkingen in de vroege Middeleeuwen tusschen de Noordelijke landen en ons land en van tochten zooals de latere uit de 9e en de 10e eeuw.

Vooral over die handelsbetrekkingen zullen wij iets uitvoeriger moeten zijn. Men moet bij dit woord handel, het worde ten overvloede nog eens opgemerkt, natuurlijk aan heel iets anders denken dan aan onze moderne groothandel. Voorwerpen en artikelen van dagelijksch gebruik zullen het wel niet zijn geweest, die geruild werden. Nog steeds beperkte de handel zich tot die artikelen, die het eigen land niet opleverde. Zoo haalden de mannen uit het Noorden hier vooral metalen (ijzer, koper en tin) en wijn, die ze in hoofdzaak zullen hebben „betaald" met pelzen. Maar ook bijzondere artikelen, als glazen voorwerpen (men denke evenwel nog niet aan vensterglas) werden door hen wel via deze streken uit het Zuiden betrokken. De kunst om glas te maken was waarschijnlijk uitgevonden door de Egyptenaren, van wie de Grieken en de Romeinen het weer hebben geleerd. Haar groote beteekenis zal deze uitvinding evenwel pas krijgen,

als men overgaat tot het maken van vensterglas. De verandering, die daardoor dan de woning ondergaat, mag men gerust een revolutie noemen.

Hoewel de betrekkingen tusschen deze en de noordelijke landen in hoofdzaak door de bewoners der laatste zullen zijn onderhouden, hebben die van ons land in dezen toch ook een rol gespeeld. Met name de Friezen worden reeds vroeg genoemd als onverschrokken schippers.

Middelpunt van deze „handel" is in de vroege Middeleeuwen de plaats Dorestad (het latere Wijk bij Duurstede).

Daarvóór, in de Romeinsche tijd, was in die buurt Vechten een plaats van beteekenis geweest, ook voor de verbindingen

133. *Het bouwen van een stad in de Middeleeuwen.*

Dit primitieve plaatje geeft ons toch wel een aardige kijk op de werkzaamheden, die noodig waren bij het bouwen van een stad in die tijd. Men is hier bezig met het aanleggen van versterkingen en wel van palissaden.

met het Noorden. Zooveel mogelijk werd immers de vaart over zee vermeden. En zeker bij een kust als de onze, was eenerzijds de kustvaart tamelijk gevaarlijk, anderzijds was het heel gemakkelijk om de binnenwateren te kiezen. — Behalve Dorestad wordt in de vroege Middeleeuwen ook nog als plaats van beteekenis genoemd Witla. Waar het precies heeft gelegen weet men echter niet. Vermoedelijk op één der Zuid-Hollandsche eilanden. Vroeger nam men aan, dat het te gronde is gegaan door de plunderingen der Noormannen. In onze tijd is evenwel de veronderstelling uitgesproken, dat de stad Witla bij de komst der Noormannen reeds kwijnende was. Zij moet haar beteekenis vooral ontleend hebben aan de handel langs de Maas en mis-

schien aan die langs de binnenwateren achter onze duinenrij. Nu stuurde in de Romeinsche tijd de Rijn het meeste water naar zee langs Oude Rijn en Utrechtsche Vecht. Geen wonder, dat het in de nabijheid der splitsing gelegen Vechten van groote beteekenis was. Toen de Lek als Rijnarm van belang werd, en de Oude Rijn als zoodanig achteruit ging werd het nieuwe punt van splitsing, tevens een kruispunt van handelswegen, een uitnemende gelegenheid voor den handel. Zoo komt dan Dorestad in de plaats van twee andere steden: Vechten en Witla. Men bedenke hierbij, dat in deze vroege tijden de handel naar verhou-

134. *Stadsmuur uit de dertiende eeuw.*

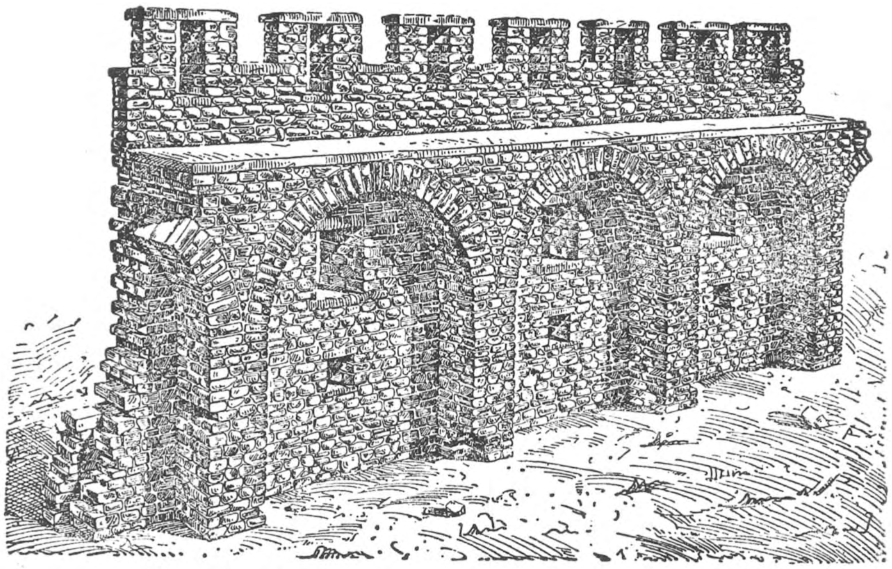

Afgebeeld is de muur van Maastricht, bewaard doordat er later aarde over is geworpen voor het maken van een wal. Er zijn thans nog belangrijke stukken van over.

ding nog slechts een geringe omvang zal hebben gehad, zoodat concurrentie tusschen verschillende plaatsen in zijn uitwerking des te heviger was.

Als evenwel nog later de Waal de voornaamste Rijnarm wordt, begint voor Dorestad de misère. Was het van groote beteekenis geworden omstreeks 700 na Christus, een paar honderd jaar later is het met de bloei van Dorestad gedaan. Op de plaats, waar het eenmaal lag is dan slechts het dorp Wyck (het latere Wijk bij Duurstede) van eenige beteekenis.

Daarentegen komen de plaatsen, die aan de dan meer bruik=bare rivierarmen liggen, nu tot groote bloei. In de eerst vol=gende eeuwen worden vooral Tiel en Deventer genoemd, evenals Keulen en ook Utrecht.

De opkomst van Utrecht naast die van Dorestad is niet zoo gemakkelijk te verklaren als die van Tiel en Deventer. Misschien speelde hier de ligging, iets meer naar het Noorden, een rol.

135. *De paus roept de Chris=tenen op voor de kruistocht.*

Het plaatje is wel oud, maar niet uit de tijd der kruistochten. Dat blijkt o.a. uit de driedubbele kroon van de paus, de zoogen. „tiara", die de paus pas later heeft aangenomen.

Daardoor was Utrecht immers iets meer geschikt als centrum van het gebied der Friezen.

Hoewel dus Witla en Dorestad beide van de rooverijen der Noormannen te lijden zullen hebben gehad, behoeft hun onder=gang niet uitsluitend aan de tochten dezer Noormannen te worden geweten. Te meer niet, daar de opkomst van de andere genoemde plaatsen nog in dezelfde tijd moet worden gedacht. En het feit, dat dus tegelijk met de invallen der Noormannen een plaats als Tiel zoo'n groote beteekenis kan krijgen, dat er van gezegd is: „de geheele tiende eeuw hooren wij van de welvaart, de rijkdom, de weelde van Tiel" [1]), wijst er reeds op, dat het niet

[1]) Prof. H. Brugmans.

aangaat de Noormannen alleen als verwoesters en vernielers te zien. Ook Nijmegen, Groningen en Stavoren worden in deze tijd genoemd als plaatsen van meer dan gewone beteekenis.

De Germanen en vele deelen van Skandinavië moesten wel vroeg beginnen met de beoefening der scheepvaart. De betrekkelijke onvruchtbaarheid van het land, de talrijke inhammen van de zee, de vischrijkdom der wateren en misschien ook het groote aantal der geboorten dreven hen al gauw de zee op. En zoo worden zij dan voortreffelijke scheepsbouwers. De verschillende uit die tijd gevonden wikinger schepen leggen er een schitterend getuigenis van af. En dat het voortreffelijke zeevaarders moeten zijn geweest, blijkt steeds meer. Weliswaar was kustvaart regel. Ook reeds, doordat het niet mogelijk was aan boord te stoken, zoodat men voor het bereiden van een warm maal aan land moest. Toch voeren ze ook wel de open zee in, waarbij ze kwamen tot IJsland, tot Groenland, ja tot Noord-Amerika, zoodat Columbus niet eens de eerste Europeaan is geweest, die in de Nieuwe Wereld voet aan wal heeft gezet. En hoe het hun lust en hun leven was te zwerven over de wijde zee blijkt wel uit hun liederen.

De golven striemen de beladen kielen;
het zeeschuim ligt in lange strepen,
de koude steven werpt het zoute water
ver voor zich uit.
De vorst, van inborst adel en welsprekend,
laat de zwarte schepen zeilen
op de stormbezweepte golven
van de zilte zee. [1])

Misschien is het verschil tusschen de Nederlanders, die in later tijden naar Oost en West trekken en deze Noormannen niet zoo groot als men wel eens aanneemt. Ook die waren uitgetrokken om te handelen. Maar als het niet goedschiks ging, dan schroomden zij ook niet geweld toe te passen. En indien wij eens de bewoners van verschillende streken der aardbol, waarheen onze voorouders uit de latere eeuwen zich begaven, aan het woord konden laten, dan is het nog niet zoo zeker, dat zij van hen zouden spreken als van vreedzame handelaars. Misschien zouden ook zij meer neiging hebben het woord roover te gebruiken.

Hebben dus aan de eene kant deze Noormannen ongetwijfeld heel wat ellende gebracht over deze streken, daarnaast staat, dat

[1]) Uit Jan de Vries: De Wikingers in de lage landen bij de Zee, aan welk werk veel van het in dit gedeelte vermelde is ontleend.

men hier veel van hen zal hebben geleerd. Een zoo bevoegde beoordeelaar als de schrijver van *de Wikingers in de Lage landen bij de Zee* komt dan ook, tot de volgende uitspraak: „Zijn we billijk, dan moeten we erkennen, dat ze meer kultuurgoederen hebben geschapen dan vernietigd; ze zijn voor West-Europa eerder een winst geweest, dan een verlies."

En mogen ze nu speciaal ook het meest ontwikkelde deel der bevolking wel eens dwars hebben gezeten, zooals de priesters en monniken — in kerken en kloosters was nu eenmaal het meeste te halen — dit sluit nog niet in zich, dat zij met hun tochten het maatschappelijke ontwikkelingsproces op sterke wijze zouden hebben kunnen belemmeren. Integendeel, het is niet onwaarschijnlijk dat hun optreden het ontstaan van nieuwe organisaties en organen in de hand heeft gewerkt. Zoo is wel verondersteld, dat hun plunderingen hier en daar zullen hebben geleid tot het (al of niet gezamenlijk) oprichten van sterkten, die langzamerhand licht het middelpunt konden worden van nieuwe bevolkingscentra, en zoo mee aanleiding konden geven tot de komst van een nieuw economisch stelsel. (Zie: De opkomst der steden).

Tot slot: Moge er reeds heel vroeg eenig contact hebben bestaan tusschen het Noorden en Europa en deze landen, sinds de tochten der Noormannen wordt dit contact van steeds grooter beteekenis. Misschien wel doordat zoo velen van hen zich hier voorgoed vestigden. Als eenige eeuwen later ons land is geworden tot een der voornaamste handeldrijvende gebieden van de wereld, dan noemt men onze handel op de Oostzee de „moeder-commercie". Daarmee wordt duidelijk aangegeven van welk een groote beteekenis het contact met het Noorden juist voor ons Nederland is geweest.

D. De opkomst der steden.

Een van de moeilijkheden bij het schrijven van een werk als dit is wel gelegen in het feit, dat steeds weer oude toestanden moeten worden beschreven met nieuwe woorden. Of neen, zoo is het ook weer niet. Die woorden zijn in de regel al even oud, maar ze veranderen voortdurend van beteekenis. En als wij nu bijv. het woord „stad" gebruiken, dan wordt bij het hooren daarvan allicht gedacht aan datgene, wat wij tegenwoordig onder een stad verstaan.

En zelfs dat laatste is niet eens zoo heel gemakkelijk te omschrijven. Onze grondwet kent nog slechts gemeenten, geen steden. Alleen in art. 50 wordt, waarschijnlijk min of meer bij vergissing, gesproken van het plechtig beëedigen en inhuldigen des Konings „binnen de stad Amsterdam".

Honderd jaar geleden was dat anders. Art. 79 van de Grondwet

van 1814 handelt over het samenstellen van Kiezerskollegiën in „alle *steden*", terwijl art. 81 het heeft over de besturen van *„Heer*= *lijkheden, Districten en Dorpen."* Bij het beantwoorden van de vraag tot welke van de vier hier genoemde groepen een bepaalde plaats moest worden gerekend, zal men zich in hoofdzaak hebben gehouden aan het van oudsher bestaande. Werd een plaats geacht een stad te zijn, dan bleef het zoo en omgekeerd. Zoodat Schel= linkhout en Sybecarspel *wel* maar Helder en Zaandam *niet* tot de groep steden zullen zijn gerekend. En het zal niet gemakkelijk zijn geweest op zakelijke gronden aan te toonen waarom Barsinger= horn en Berlikum *wel*, maar Den Haag en Hilversum *niet* een stad moesten worden genoemd. De wetgever van 1848 heeft met dit alles dan ook eenvoudig gebroken. Hij onderscheidde nog slechts gemeenten.

Sinds dat moment hadden wij Nederlanders eigenlijk zoo ver= standig moeten zijn de woorden „stad" en „steden" nog slechts in historische verhandelingen te gebruiken. Helaas zijn we daar= toe niet verstandig genoeg of (het is mij om het even, hoe men het zeggen wil) misschien zijn we er te verstandig voor geweest. We gebruiken geregeld het woord stad en.... we weten zelf niet precies, wat we er onder verstaan. We maken het maar zoo'n beetje. Hier en daar twist men er genoegelijk over, of een be= paalde plaats een stad moet worden genoemd, of dat het slechts een dorp is.

Als wij in onze dagen van een stad spreken, dan denken we aan winkels met groote spiegelruiten, goed geplaveide straten met trottoirs, electrische trams enz. En het doel van deze eenigszins lange inleiding is nu alleen maar om goed te laten uitkomen, dat in dit hoofdstuk aan het begrip stad een geheel andere beteekenis moet worden gehecht. Wij zullen ons geheel los moeten maken van onze (overigens ook nog zeer vage) opvattingen omtrent de eischen, die men aan een groep huizen, enz. moet stellen, voordat het woord *stad* geacht mag worden op zijn plaats te zijn. Wij noemen een sneltrein geen diligence en een stoomboot geen trek= schuit. Indien we het wel deden, dan zou het onderscheid tusschen sneltrein en diligence er niet minder groot om zijn. Met het woord „stad" voor de steden van nu en voor die uit de Middeleeuwen is het niet anders. Het behoeft geen betoog, dat het woord stad boven dit hoofdstuk dient te worden opgevat in zijn Middel= eeuwsche beteekenis. Wij hebben ons wat dit betreft dus geheel los te maken van onze moderne opvating daaromtrent.

Wat we er dan *wel* onder moeten verstaan? Het hier volgende moge op deze vraag een antwoord geven.

Reeds lang had men ook in deze streken opeenhoopingen van

huizen gehad, waarvoor later de naam stad wel gebruikt is. Toch zijn vrijwel alle historici het er over eens, dat er in onze geschiedenis een periode is, meer speciaal van beteekenis als die, waarin de steden zijn ontstaan. Gewoonlijk laat men voor ons land dit „ontstaan der steden” zoo ongeveer omstreeks het jaar 1100 plaats vinden. (Wij zullen straks zien, in hoeverre dit juist is.)

Men heeft ook allerlei theorieën opgesteld in verband met deze opkomst der steden.

Een van de oudste opvattingen is, dat het ontstaan der steden zou moeten worden verklaard uit de aanwezigheid der oude door de Romeinen hier gestichte steden. De onjuistheid van deze opvatting springt direct in het oog, wanneer men bedenkt, dat in die tijd het aantal dezer „steden” zeer klein is (een viertal), terwijl men in de periode van het ontstaan der steden er al

136. *Kruisridders op weg.*

Naar een plaatje uit die tijd zelf. Men lette op de vaandels, die als herkenningsteekens een zeer practische beteekenis hadden, nu zooveel menschen samen kwamen. Te midden van de ridders ziet men hier ook een bisschop.

spoedig een goede honderd in deze lage landen kan opnoemen. Daarmee had de maatschappij een geheel ander aanzien gekregen. Een grondgebied als dat van ons land met een viertal „steden” is nu eenmaal economisch geheel iets anders, dan een overeenkomstig gebied met een honderdtal dergelijke „steden”.

Men heeft verder de opkomst der steden in verband gebracht met het ontstaan van markten (waarbij zich dan de menschen zouden hebben gevestigd) met de koopliedengilden, waaruit zelfs de bestuursvorm van verschillende steden zou zijn voortgekomen. Men heeft de steden laten ontstaan bij burchten; bij de zetels der bisschoppen, enz. En waarschijnlijk zit er in al deze opvattingen wel een kern van waarheid. Hoe zou het anders ook mogelijk zijn, dat ze door bekwame mannen zijn verdedigd.

Niettemin raken al deze opvattingen de kern van de kwestie waar het hier om gaat, toch niet. Eigenlijk gaan ze alle uit van het min of meer plotseling, uit het niet te voorschijn komen der

steden. Ze waren er nog niet, maar ze kwamen er door één van de bovengenoemde „oorzaken".

Daartegenover is men thans de opvatting toegedaan, dat in zeker opzicht de steden niet zijn ontstaan. Ze waren er al, toen ze ontstonden. Opeenhoopingen van huizen immers, moet men eigenlijk ten allen tijde gehad hebben. Maar terwijl tot de negende en tiende eeuw deze nederzettingen het karakter hebben van dorpen, begint dan de groote verandering, die ons het recht geeft voor het vervolg van steden te spreken. Ongetwijfeld hangt deze emancipatie van het dorp tot de stad samen met wijzigingen in het productie-apparaat. Wij hebben de periode van de invallen der Noormannen en die, welke daaraan onmiddellijk voorafgaat reeds leeren kennen als één van groot belang voor de ontwikkeling van handel en verkeer, zoodat voor de in die tijd belangrijk wordende plaatsen als Tiel en Deventer, naast het oude Dorestad, de naam stad gebruikt is. Wij wijzen verder op het ontstaan en de beteekenis van vroonhoeven, die ook ongetwijfeld een nieuw stadium in het ontwikkelingsproces van de maatschappij markeeren. Het is zeker in verband met deze dingen, dat men de opkomst der steden heeft te zien.

Toch is er ook een meer uitwendige oorzaak aan te wijzen, die dit proces in de hand heeft gewerkt. Tijdens de invallen der Noormannen hadden natuurlijk ook de open gehuchten te lijden gehad van deze vreemdelingen, die hen in zoo menig opzicht de baas waren. Dat er werd omgezien naar middelen van verweer ligt voor de hand. Zoo is men er toe gekomen vluchtburchten te bouwen, waarin beschutting kon worden gezocht tegen eventueel dreigend geweld. Velen zien in de beroemde burcht te Leiden een bouwwerk, dat aldus in de tijd van de invallen der Noormannen is opgericht. Elders zal men evenzoo hebben gehandeld. En meer landwaarts, in het naburige Duitschland, had men op overeenkomstige wijze te kampen met de invallen der Magyaren. Bij de strijd tusschen de aristocratische grootgrondbezitters en de vorsten was men reeds overgegaan tot het aanleggen van versterkingen, die thans de bewoners der omhoogstrevende dorpen ten voorbeeld waren. En beperkte men zich aanvankelijk tot het oprichten van burchten, in de nabijheid waarvan nu de huizen werden gebouwd (of omgekeerd), al heel spoedig moest de wensch opkomen, het geheele complex van woningen zoo goed en zoo kwaad het ging te bevestigen. Een eenvoudige wal of gracht kon reeds uitnemende diensten bewijzen. En hiermee zijn we dan gekomen tot het voornaamste uiterlijke kenmerk, dat de jonge stad van het oude dorp onderscheidt. Het ligt voor de hand, dat die gehuchten, welke maatschappelijk gesproken het

137. *De kruisvaarders voor Jeruzalem.*

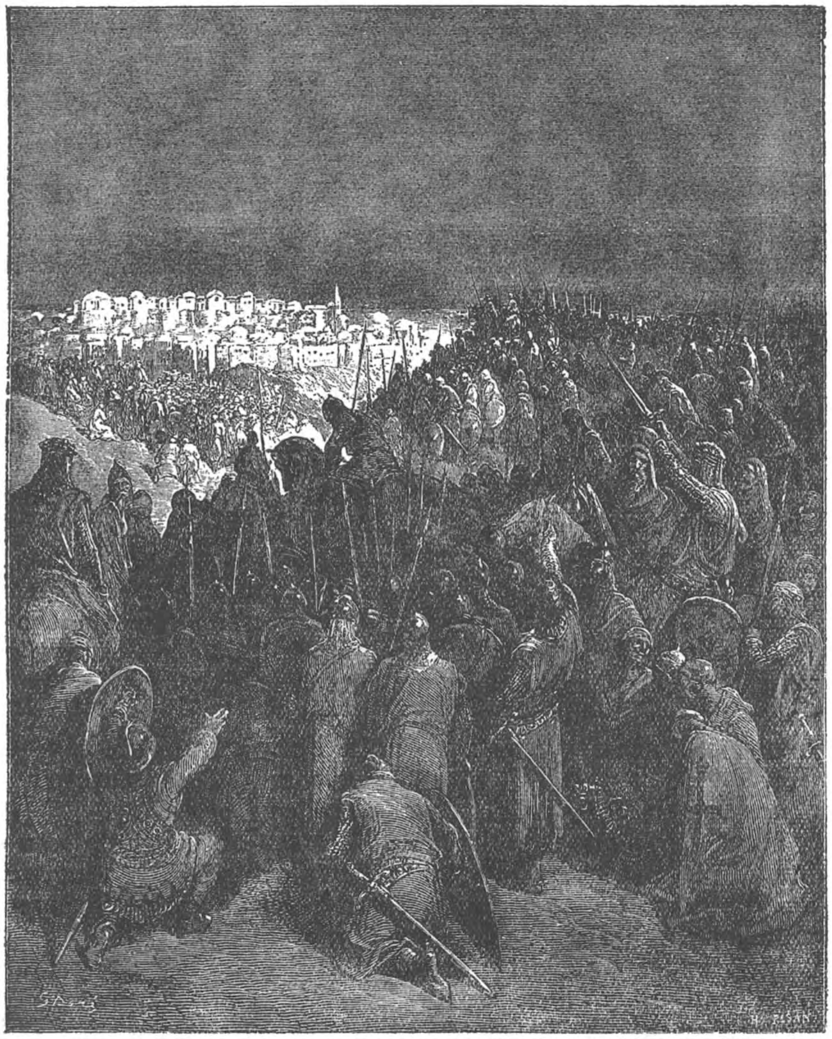

Toen de kruisvaarders eindelijk na een vreeselijke tocht van drie jaren Jeruzalem bereikten, zonken ze neer op de knieën. Het is dit moment dat de teekenaar, Gustave Doré heeft weergegeven.

verst waren, de nieuwe paden het meest resoluut bewandelden.

Ten slotte herinneren we er aan, dat in de vroege Middel-eeuwen de maatschappelijke ontwikkeling had geleid tot het groot-grondbezit. In verband daarmee was de gewone vrije veelal in een toestand van afhankelijkheid geraakt (zie bl. 133), waar-

door het aantal onvrijen heel sterk was toegenomen en op den duur moest de maatschappij de gevolgen hiervan wel ondervinden. Op de vroonhoeven kon de heer, die beschikte over een groot aantal handen tot allerlei nieuwe methoden overgaan. Maar bij velen van hen, die nu in een min of meer ondergeschikte positie hun brood verdienden, moet de wensch wel levend geweest zijn naar iets anders, naar iets beters mogen we gerust zeggen. Zoo werkten verschillende omstandigheden het in de hand, dat men over ging tot iets nieuws, of liever, zoo kwam het, dat het bestaande door enkele diep ingrijpende wijzigingen, van karakter gansch werd veranderd, dat een maatschappelijke revolutie het aanzijn schonk aan een nieuw maatschappelijk organisme: de stad.

De voornaamste eigenschappen, waardoor deze stad zich onderscheidt van het vroegere dorp zijn wel:

1. De mogelijkheid om zich te *verdedigen* tegen geweld van buiten. Gewoonlijk geschiedt dit door het maken van palissaden, het graven van grachten, het aanleggen van wallen, straks ook het bouwen van muren.

2. Het geregeld houden van *markten,* in den regel steeds op hetzelfde terrein. Voor het uitsluitend locale verkeer zijn het gewoonlijk weekmarkten, waarop de bewoners van de stad en die van het omringende platteland hun producten tegen elkaar verwisselen. Deze markten vervullen een soortgelijke functie als in onze dagen de winkels.

In verband met de vraag naar meer bijzondere producten heeft men naast de weekmarkten vaak jaarmarkten, of markten, die een paar malen per jaar worden gehouden.

3. Een organisatie van het bedrijfsleven met behulp van de *gilden,* die in het begin hoogstens nog slechts in kiem aanwezig zullen zijn geweest, maar die later wel haast de meest typeerende instellingen van de middeleeuwsche stad werden.

4. Het feit, dat „*stadrecht*” wordt verleend, waardoor het gebied er van onttrokken wordt aan het een of ander *heerlijk* gezag, waarmee men het tot dien had moeten stellen en dat in de behoeften van de maatschappij, hoe primitief het ook mocht zijn, toch redelijk wel had kunnen voorzien. Nu die maatschappij evenwel tot nieuwe vormen overging, was ook een nieuw recht noodig. 't Spreekt vanzelf, dat de „edele heeren” veelal weinig begrip hadden van hetgeen de stad noodig had. Wil de naastbijzijnde „heer” het de bewoners niet verleenen, dan erkennen ze gaarne een andere. Het is bekend hoe de communes (de steden) op deze wijze de opkomst van de koninklijke macht o.a. in Frankrijk hebben bevorderd. De „koning” voorheen slechts

138. *Belegeringsgeschut van de kruisvaarders.*

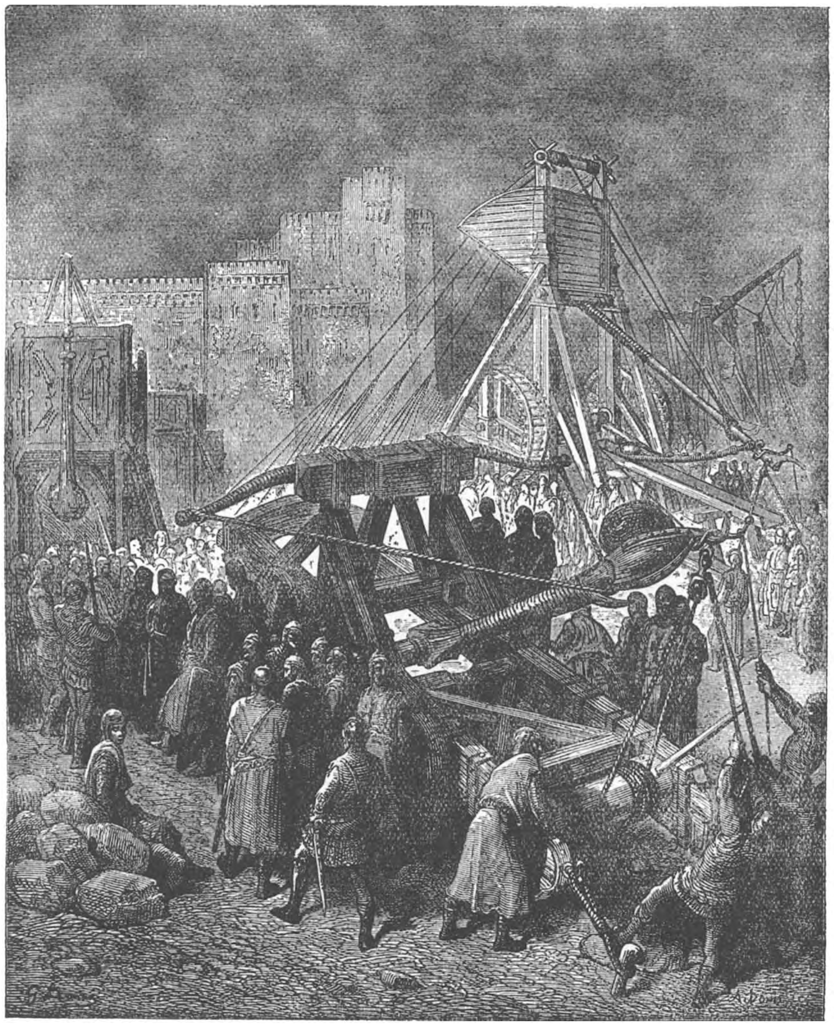

Van de bewoners van het Oosten namen de kruisridders deze werktuigen over. Sinds de kruistochten heeft men ze nu ook hier, in Europa. Bekwame vaklui waren er noodig voor het maken van deze instrumenten. Men kan zich voorstellen, hoe de technische vaardigheid door dit alles toenam. Ook in dit opzicht kan men de beteekenis der kruistochten gemakkelijk te laag aanslaan.

primus inter pares, krijgt hierdoor gelegenheid de eerste stappen te zetten, die op de lange duur zullen leiden tot de komst van de moderne staat.

Wanneer heeft nu dit proces zich voltrokken? Gewoonlijk

plaatst men het ontstaan van de steden in de 12de eeuw. Men bedoelt dan evenwel, dat in die eeuw stadsrecht werd verleend. Ja, nog verder kan men gaan. Men heeft dan op het oog de tijd, waaruit de oudste handvesten, die nog overgebleven zijn, dateeren. Niet onwaarschijnlijk is het, dat nog oudere verloren gingen, al zullen de poorters, de bewoners der jonge steden, ze ook nog zoo zuinig bewaard hebben. Maar bovenal dienen we te bedenken, dat de maatschappelijke ontwikkeling eerst de behoefte van het nieuwe recht moest scheppen, voordat het kon worden verleend. Men gaat nu eenmaal geen wetten maken tot regeling van het snelverkeer, voordat het snelverkeer er is. En met het onderhavige geval is het niet anders.

Als men het stadsrecht allerwege ziet verschijnen, kort na het jaar 1100, dan mag daaruit worden afgeleid, dat toen de emancipatie van de stad uit het dorp reeds voltrokken was. Zoo zullen het dan de elfde en misschien de tiende eeuw zijn geweest, die ons het nieuwe hebben *gebracht*, terwijl de twaalfde eeuw de taak heeft gehad het ook behoorlijk te registreeren.

Verderop in dit werk zullen we met de „gesloten" stadhuishouding nader kennis maken. *Hier* was het slechts de bedoeling het *ontstaan* van de nieuwe vormen te schetsen. Onnoodig is het haast op te merken, dat dit proces natuurlijk niet overal met dezelfde snelheid voortschrijdt. In menige streek hield men zich nog lang aan het oude, dat zelfs in onze dagen hier en daar nog niet eens geheel is overwonnen.

E. De Kruistochten.

Een van de merkwaardigste perioden uit de geschiedenis der Menschheid is zeker wel het tijdperk van de Kruistochten. De twaalfde en de dertiende eeuw onzer jaartelling hebben er in veel opzichten een eigen karakter door gekregen, en het spreekt vanzelf, dat wij bij dit merkwaardige verschijnsel iets uitvoeriger stil zullen moeten staan.

In dit werk verwachte men evenwel geen beschrijving van de verschillende tochten, die ondernomen worden. Het zou trouwens, gegeven de beschikbare ruimte, niet mogelijk zijn. In plaats van ons bezig te houden met het bijzondere, zullen wij er naar streven het algemeene zoo goed mogelijk te doen uitkomen. Zeker, het zou wel interessant zijn na te gaan, welke tochten er precies zijn ondernomen en hoe veel en welke narigheid daarbij is ondervonden door de deelnemers, welke slagen zijn geleverd tegen vreemde volken, wie de aanvoerders zijn geweest, enz. Maar van meer belang is het te onderzoeken, hoe men er toch wel toe kwam in die dagen, om er opuit te trekken bij tiendui-

139. *Kruisvaarders aanschouwen Oostersche weelde.*

Gustave Doré laat ons hier de kruisridders zien tusschen allerlei weelde-artikelen uit het Oosten. Vanaf die periode had begeerte hun aangeraakt. Handelaars hebben er graag gebruik van gemaakt, door de begeerde waren herwaarts te brengen. Zoo veroorzaakten de kruistochten een geweldige toename van handel en verkeer.

zenden, ja soms bij honderdduizenden tegelijk naar het verre Oosten, in deze streken achterlatende vrouw en kinderen, have en goed, een onzekere toekomst tegemoet gaande, doch met on-weerstaanbare kracht voortgedreven. En van even groote betee-

kenis is het na te gaan welke gevolgen deze kruistochten hebben gehad voor de verdere ontwikkeling der samenleving.

Voorop moge dan gesteld worden, dat het heel moeilijk is op de vragen die hier rijzen volkomen bevredigende antwoorden te geven. Er zullen nog heel wat vraagteekens blijven staan, maar daarnaast is toch ook heel wat te noemen, dat de een of andere kant van het geval tamelijk duidelijk belicht.

Om te beginnen een kleine inleiding. De eerste kruistocht begon in het jaar 1096 en stond onder leiding van verschillende groote heeren. Het was eigenlijk niet één tocht, maar er is een heele reeks van tochten aan te wijzen. En vóór deze drommen gingen reeds vroeger in dat jaar geheel ongeorganiseerde massa's die er onder aanvoering van de een of andere prediker (Peter de Kluizenaar, Wouter zonder Have e.a.) zoo maar op uit waren getrokken. Deze „voortrekkers" zijn bijna allen op ellendige wijze omgekomen.

Het doel van de tochten was het Heilige Land, meer speciaal de heilige stad Jeruzalem, die men na ontzettende moeilijkheden (het aantal kruisvaarders der eerste tocht daalde daarbij van meer dan 200.000 op een goede 20.000) eindelijk in het jaar 1099 in zijn macht kreeg. In de volgende eeuw (1187) is het evenwel aan de Mohammedanen gelukt de stad te heroveren en welke moeite daarna door de Westersche Christenheid ook in het werk is gesteld, men is er niet in geslaagd, het verlorene te herwinnen. Langzaam maar zeker werden in de loop der dertiende eeuw de Christenen achteruit gedrongen en in het jaar 1291 verloren ze hun laatste steunpunten in het verre Oosten. Daarmee was de rust natuurlijk nog lang niet hersteld. Nog bleven sommige kruisridders zoo dicht mogelijk in de buurt. De eilanden Cyprus en Rhodus en eindelijk Malta zijn zelfs nog geruimen tijd zetel van hunne „orden", maar ook dat slijt langzamerhand af.

Aan de eerste kruistocht was in het jaar 1095 het concilie (de Kerkvergadering) van Clermont voorafgegaan. Reeds vele eeuwen kwam het voor, dat pelgrims de verre reis naar het Oosten ondernamen, om op het graf van Jezus en op andere heilige plaatsen te kunnen bidden.

Of al die pelgrims er alleen op uit trokken om boete te doen? Och, er zal ook wel eens de zucht om verre landen te bezoeken en avonturen te beleven, bij zijn gekomen. Gewoonlijk werden deze pelgrims niet gestoord. De Mohammedanen, die ook in Palestina heerschten, beschouwden immers Jezus en Mozes eveneens als heilige figuren en lieten de bedevaartgangers uit het Westen met vrede. In de 11e eeuw veranderde dit echter. In Voor-Azië hadden toen nieuwe veroveraars, de Seldsjoeken, de

macht in handen gekregen en de pelgrims, die juist in deze tijd veel talrijker werden, hadden van deze nieuwe heerschers allerlei overlast. Geruchten er van drongen natuurlijk tot in deze streken door. Ook het hoofd van de Grieksch-Katholieke kerk, de keizer van Byzantium voelde zich bedreigd door deze Seldsjoeken, zoo zelfs, dat hij zich om hulp wendde tot (een van zijn grootste tegenstanders overigens) de paus te Rome, toen reeds het erkende hoofd van de Westersche Christenen, de Roomsch-Katholieken. Deze paus, Urbanus II, riep nu een concilie samen te Piacenza, in Italië, maar vond weinig bereidheid om de vreemde kerkvorst te steunen. Meer succes had hij op de tweede bijeenkomst, in de herfst van hetzelfde jaar te Clermont in Frankrijk bijeengekomen, waar zooveel bezoekers waren, dat men in de open lucht moest vergaderen. 't Geheel moet een aanblik vertoond hebben als een monstermeeting in onze dagen: wapperende vaandels en banieren, bezoekers van heinde en ver samengekomen, geestdriftige redevoeringen. In schrille kleuren schilderde de paus het lijden der pelgrims en de gewelddadigheden der vreemde veroveraars. Een smaad voor de heele Christenheid was het, dat het heilige graf zich bevond in de handen der ongeloovigen. Doch laten wij het hoofd der kerk zelf voor een moment aan het woord:

„Gij allen, die mij aanhoort, gij krijgers, die voortdurend naar ijdele voorwendsels tot oorlogvoeren zocht, verheugt ulieden, want nu geldt het een wettige oorlog: thans is het oogenblik gekomen om te bewijzen, of gij met de ware moed bezield zijt; thans is het oogenblik daar om boete te doen voor zoovele overwinningen door ongerechtigheden bezoedeld. Gij, die zoo menigwerf de schrik waart uwer medeburgers en voor verachtelijk loon uw arm verkoopt om eens anders wraak of baat te bevredigen, gaat thans, gewapend met het zwaard der Macabeeën, het huis van Israël, de wijngaard van de Heer der heirscharen verdedigen. Het geldt nu niet meer de beleedigingen der menschen te wreken, maar die van God; het geldt niet meer de aanval van een stad of een kasteel, maar de verovering der heilige plaatsen. Als gij zegepraalt, zullen de zegeningen des Hemels en de rijken van Azië uw deel zijn; als gij bezwijkt, zult gij de voldoening smaken op dezelfde grond te sterven als Jezus Christus, en God zal niet vergeten, dat Hij u in de rijen zijner verdedigers heeft zien strijden. Dat niemand zich door ijdele genegenheden, door zorg voor tijdelijk welzijn late terughouden; soldaten van de levende God, luistert slechts naar de jammerklachten van Sion; hij verbreekt alle aardsche banden, en gedenkt, wat de Heer gezegd heeft: Hij, die zijn vader of zijn moeder meer

bemint dan Mij, is Mijner niet waardig; al wie zijn huis, of zijn vader, of zijn moeder, of zijn vrouw, of zijn kinderen, of zijn erfdeel om Mijn naam zal verlaten, zal honderdvoudig beloond worden en het eeuwige leven bezitten." Tijdens het uitspreken dezer woorden was de menigte, meegesleept door het geestdriftige woord van de paus, opgestaan en als uit één mond weerklonk de kreet: *Deus lo volt, God wil het!* Geheel het westen van Europa weergalmde van de woorden: *Al wie Zijn kruis niet draagt en Mij niet volgt, is Mijner niet waardig!* De volken waren gegrepen door een ideaal en vol gloed wierpen zij zich in de strijd voor dat ideaal. Het zal de eerste maal niet geweest zijn, het zou — gelukkig — de laatste maal niet zijn! Onze taak is nu eerst te zoeken naar het antwoord op de vraag: Vanwaar deze geweldige, zich in daden omzettende geestdrift?

Natuurlijk is de *komst* ervan mee te verklaren uit de ontvankelijkheid voor zoo iets van het menschelijk gemoed, maar er is geen reden om aan te nemen, dat in die tijden de menschen in dit opzicht zoo veel gevoeliger waren, dan in andere, kalmere perioden. Zouden het dan de speciale gaven zijn geweest en de welsprekendheid van de leiders der menschheid in die dagen? Ongetwijfeld zijn ze voor hun taak berekend geweest, maar niemand zal deze laatste vraag zonder meer met *ja* durven te beantwoorden.

Welke omstandigheden waren het dan toch, die toen een laaiende vlam deden opstijgen, die de menschen vrijwillig brachten tot daden, waartoe noch daarvóór, noch daarna zulke groote massa's te bewegen zijn geweest?

Ongetwijfeld hebben de treurige omstandigheden dier dagen tot dit alles meegewerkt. Wij hadden reeds gelegenheid op te merken, dat in de voorafgaande eeuwen het aantal onvrijen sterk was toegenomen. Aanvankelijk was dit in veel opzichten voor menigeen waarschijnlijk nog het beste geweest, maar in de loop der tijden was het hier en daar voor de groote massa geworden tot „een knellende slavernij", een toestand waarin de hoop op beter tijden en het geloof aan de komst daarvan voor velen, welhaast het eenige lichtpunt waren. Daarnaast: „een vreeselijke schaarschte, welke Frankrijk en het meerendeel der Westersche rijken sinds verscheidene jaren teisterde, was oorzaak van allerlei rampen, misdaden en rooverijen.... De volken verlieten zonder leedwezen een grond, die hen niet meer kon voeden en hun geen rust of veiligheid aanbood; de vaan van het kruis scheen hun een veilige bescherming toe tegen ellende en verdrukking."

Doch er is meer. Wij hebben gezien hoe in deze tijd het dorp

zich emancipeerde tot stad en hoe dit verband moet hebben gehouden met een revolutie in het productie-apparaat. Op grooter schaal dan voorheen betrok de mensch in het vervolg goederen van anderen. Voor het eerst was een grooter contact met andere volksgroepen een werkelijk algemeen verschijnsel. Het nieuwe in de maatschappij was een gevolg mee van dit meer innige contact, terwijl het op zijn beurt dat contact ook weer bevorderde. Een dergelijke wisselwerking is in zulke gevallen haast altijd te constateeren. Om kort te gaan: dit tijdperk van de Middeleeuwen kenmerkt zich door een geweldige drang om er op uit te trekken, de wijde wereld in, het onbekende tegemoet.

140. *Een kruisvaardersgalei voor Rhodus.*

Toen de kruisvaarders weer uit het Heilige land verdreven waren hebben ze Het contact met het Oosten onderhouden via Rhodus en nog later over Malta. Een galei was een door roeiers voortbewogen schip. Men lette op de ketting, waarmee de toegang tot de haven versperd kon worden. En verder op de molens, de „fabrieken" van die dagen. Ongetwijfeld was dit voor die tijd een industriestad van beteekenis.

In onze dagen hoort men nog niet van pogingen om over de Groote Oceaan te vliegen. En vóór de wereldoorlog, toen de vliegtechniek nog niet zoo heel ver was gevorderd, dacht men er niet aan een poging te wagen, om de Atlantische Oceaan over

te steken. Maar kom nu eens! De berichten omtrent pogingen zijn niet van de lucht. *Twee* dingen vormen hier de basis. In de eerste plaats is men technisch zoo ver gekomen, dat het beoogde doel niet meer tot de onmogelijkheden behoort en ten tweede de maatschappelijke ontwikkeling heeft behoefte aan een nauwer contact tusschen de oude en de nieuwe wereld, althans kan dit zeer goed gebruiken. En waar deze twee voorwaarden vervuld zijn, daar zijn er een groot aantal mannen en vrouwen bereid hun leven op het spel te zetten en de vaak nog noodlottige sprong te wagen. Soms uitsluitend uit zucht naar eer of roem, vaak ook omdat een eventueel slagen groote materieele voordeelen oplevert.

Zoo ook toen. Men had zoo langzamerhand vage voorstellingen gekregen omtrent de weg naar andere landen en speciaal naar het Oosten. Men was technisch en organisatorisch meer mans dan voorheen. De maatschappelijke ontwikkeling, de maatschappelijke vooruitgang was slechts mogelijk indien men de kring, waarin de mensch zich bewoog, zou kunnen uitbreiden.

Bovendien had men nog slechts pas de periode van de invallen der Wikingers achter de rug. In menig land hadden deze zich voorgoed gevestigd. Tot in Zuid-Italië, waar men zelfs een soort Noormannen-staat kreeg. Al heel gauw waren ze over de wateren van de Middellandsche zee in aanraking gekomen met de Oriënt. Met deze Noormannen stond de paus te Rome juist in nauw contact. Had niet de voorganger van Urbanus II, de beroemde Gregorius VII, toen hij voor de Duitsche keizer [1]) moest vluchten, bij hen een toevlucht gevonden? De Wikingers hadden eenige ervaring in dit er-op-uit-trekken en het is dan ook niet zonder grond als de schrijver van „De Wikingers in de lage landen bij de Zee" betoogt, dat „uit de ontmoeting van Christendom en Wikingergeest" de kruistochten zijn voortgekomen. De zaak is daarmee alleen iets te eenvoudig gesteld.

Dat verder de zucht om in de vreemde zich fortuin te maken een rol moet hebben gespeeld, blijkt reeds uit de rede van paus Urbanus zelf. Als de paus zijn volgelingen voorspiegelt, dat de rijken (de gebieden) van Azië hun deel zullen zijn, dan denkt men onwillekeurig aan de proclamaties van Napoleon: „daar aan gene zijde der bergen zijn brood, magazijnen, kleedingstukken...."

Zoo zien wij een wonderbaarlijk mengelmoes van oorzaken,

[1]) Die Duitsche keizer was Hendrik IV (1056—1106). In Januari 1077 had hij zich bij het kasteel Canossa in Italië moeten vernederen voor de paus, had hij boete moeten doen. Het zijn twee episoden uit de strijd tusschen paus en keizer, de zoogenaamde Investituurstrijd.

die geleid hebben tot dat even wonderbaarlijke verschijnsel in de geschiedenis waaraan wij de naam „kruistochten" geven. Natuurlijk zouden er nog vele andere oorzaken genoemd kunnen worden, die eveneens werkzaam zijn geweest, maar de voornaamste hebben we in het bovenstaande wel aangeduid.

En welke gevolgen hebben nu deze tochten gehad?

Om te beginnen, *niet* het ontstaan der steden. Het proces dat onze dorpen in steden zou veranderen was al aangevangen.

141. *De San Marco te Venetië.*

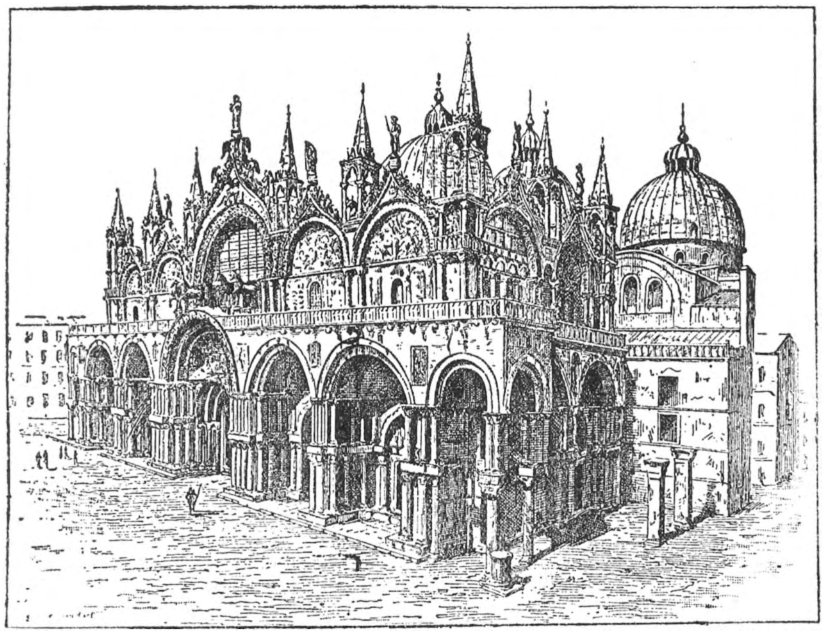

Tegelijk met de kruistochten werden de Italiaansche steden als Venetië en Genua van groote beteekenis voor het verkeer met het verre Oosten. De beroemde kathedraal van Venetië, hierboven afgebeeld, die in de elfde eeuw werd gebouwd, legt er getuigenis van af. Men ziet hieruit tevens, dat Venetië reeds voor de kruistochten een flinke stad moet zijn geweest, want deze tochten begonnen pas in het laatst van de elfde eeuw.

Veeleer moeten de kruistochten, zooals we boven reeds zagen, als een gevolg daarvan worden beschouwd. Daarna hebben ze evenwel uit de aard der zaak de ontwikkeling, waarmee ze zoo nauw samenhingen, op hun beurt weer sterk in de hand gewerkt. De handel nam toe, eerst vooral in Italië en later ook elders. Een rijke koopliedenstand kreeg men zoo langzamerhand en ook de andere groepen der stedelijke bevolking zagen hun welstand sterk

toenemen. De uitwisseling van producten had op zichzelf reeds een soortgelijke uitwerking en dat onze voorzaten hun geestelijke horizon geweldig uitbreidden, zoowel door de vermeerdering van hun kennis met betrekking tot allerlei zaken, als ook door de aanraking met andere volken en andere ideeën, ligt voor de hand.

Daarnaast kwam thans het ridderwezen tot groote bloei. Voorheen had men ook reeds grootgrondbezitters en aan het hoofd van menige vroonhoeve stond een groot heer. Door de kruistochten krijgt dat alles evenwel een bijzondere glans. Het leven op de burchten heeft nu al gauw een heel ander karakter. De edele heer, die in het verre Oosten is geweest en daar heeft rondgekeken is ook dezelfde niet meer van vroeger. Hij heeft hoogere geestelijke behoeften dan voorheen. Lied en gezang nemen voortaan ten deele de plaats in van genoegens van lagere orde.

142. *Marco Polo.*

Deze beroemde Venetiaan maakte in de dertiende eeuw een reis naar China. Reeds vroeger hadden zijn vader en zijn oom een handelsreis gemaakt tot in het hart van Azië, die duurde van 1255 tot 1269. In 1271 trokken ze er opnieuw op uit. Nu ging ook de jonge Marco mee. Eerst in 1292 keerden ze terug, nadat vooral Marco het heele verre Oosten had doorkruist, als stadhouder, admiraal, enz. Hij was n.l. in dienst geweest van een der machtigste vorsten uit deze streken. Zijn reisverhaal behoort tot de meest gelezen lectuur uit het laatst der Middeleeuwen.

Hoogst belangrijk was ook het volgende. Men onderscheidt in

die tijd en ook daarvóór in de regel reeds groote „rijken", maar wij hebben al gelegenheid gehad op te merken, dat die slechts geringe overeenkomst vertoonen met datgene wat we tegenwoordig onder een staat verstaan. Men voelde zich dan ook in die dagen niet burger van een bepaald land. Ja, soms had men wel de een of andere heer te gehoorzamen, omdat het niet anders kon en vaak ook zag men wel in, dat daar voor allen, die in hetzelfde geval verkeerden, nog wel voordeel aan verbonden was. Maar overigens voelde men zich als mensch een onderdeel der Menschheid, der Christenheid. Een uitdrukking vindt dit in het algemeen

143. *De wereldkaart van Marco Polo naar Yule—Herman.*

—+—+—+ *Tocht van Niccolo en Maffer.* ——————— *Tocht van Marco.*

erkennen van één geestelijk hoofd, de paus te Rome en van één wereldlijk heerscher, de keizer van het Westen. Dat ver weg menschen woonden, die een andere taal spraken, die niet eens verstaan en begrepen konden worden, behalve door enkele bevoorrechten, daarvan hadden de meesten zelfs geen idee. De kerk zelf voorzag in dit euvel door het Latijn en de wereldlijke vorsten deden eigenlijk precies hetzelfde. Een openbaring was het dan ook voor velen, toen in het verre Oosten of op weg daarheen bleek.... dat men zijn medechristenen soms al even slecht kon verstaan als de muzelman. Er ontstond licht een nauwere aaneensluiting tusschen hen, die zoo ongeveer dezelfde taal spraken. Het

nationaliteits-gevoel begon te ontwaken, althans één der kanten hiervan kwam naar voren. En daarmee was tevens een eerste schrede gezet op de weg, die zou leiden tot de komst van de nationale staat. Dat de positie van paus en keizer beide zoodoende ondergraven werd, behoeft geen betoog. En in het verschiet zien wij reeds Renaissance en Humanisme, kettervervolgingen en Reformatie.

Oost en West kwamen nu veel nauwer met elkaar in contact, dan ooit te voren. Want niet alleen trokken voortdurend personen heen en weer, maar ook uitwisseling van allerlei producten vond direct in veel sterkere mate plaats. Een geregeld verkeer, onderhouden door de bewoners der steden, zoowel over land als ter zee, maakt Italiaansche steden als Venetië en Genua tot de metropolen dier dagen. Straks volgen de steden aan deze zijde der Alpen en bij de Noordzee vertoonen zich dan ook reeds spoedig de eerste teekenen van nieuw leven. Via de Orient krijgt men verbinding met het verre Indië. Marco Polo (een Venetiaan van geboorte) onderneemt kort vóór 1300 zijn beroemde reizen, waarbij hij tot in China doordringt. Als later de handel met het Oosten van meer beteekenis wordt, moet de wensch wel opkomen geheel over zee naar Indië te trekken, en de goederen, die tot toen slechts bij kleine vrachten konden worden gehaald, bij scheepsladingen [1]) naar hier te kunnen brengen. Met de kruistochten is tevens tot op zekere hoogte, de periode der groote ontdekkingen, waarover later, begonnen.

Wij hebben hiermee slechts enkele punten, in verband met de kruistochten van belang, kunnen aanstippen. Natuurlijk hebben ook talrijke bewoners uit deze streken hun kruis opgenomen. Vertrouwd als ze waren met het water en de zee hebben ze meermalen de reis per schip ondernomen. De kennismaking met landen als Egypte, een laag land als het onze, is daarbij van groote beteekenis geweest voor de ontwikkeling van de waterbouwkunde hier te lande. Voor ons land is het ook niet zonder belang op te merken, dat waarschijnlijk in de periode der kruistochten de windmolen uit het Oosten hier geïmporteerd is. Wat had er van ons land moeten worden zonder dit instrument. Niet alleen schiep het de mogelijkheid om meer in het groot het koren tot meel te malen en de mensch aldus zijn dagelijksch brood te verschaffen, maar hoe langer hoe meer werd de molen het wapen, met behulp waarvan de „Neder"landen in een voortdurende strijd met de zee, het hoofd boven water zouden probeeren te houden.

[1]) Misschien was het beter voorloopig te spreken van scheepsladinkjes.

F. De periode der „gesloten" stadhuishouding.

Voordat wij beginnen met onze schets van de „gesloten" stad-houding, eerst nog een kleine opheldering. Het zou anders mogelijk zijn, dat de aandachtige lezer als volgt ging redeneeren: in de voorgaande bladzijden is juist betoogd, hoe in de periode der kruistochten een grooter contact werd gezocht en bereikt met ver-weg-wonenden. Is het dan niet verkeerd het nu volgende

144. *Mongoolsche soldaten.*

De Mongolen, waartusschen Marco Polo gedurende eenige tientallen jaren leefde, vormden een paar keer een ernstige bedreiging van Europa. Ook daarvoor vonden meermalen invallen plaats in Oost-Europa door Aziatische volken. Men heeft een en ander wel vergeleken met de Noormannentochten in het Westen. Ook tegen hen verweerde de bevolking zich door te gaan samenwonen in versterkte plaatsen. In de dertiende eeuw is het Mongolengevaar afgewend door de slag bij Liegnitz in 1241. Tot behoorlijke Statenvorming waren deze Mongolen echter al evenmin gekomen als de Europeesche christenen.

tijdvak te bestempelen als dat der „gesloten" stadhuishouding?

Het antwoord op deze opmerking moet luiden: ja en neen. Het woord „gesloten" is dan ook tusschen aanhalingsteekens gezet. Wij hebben gezien, dat inderdaad meer en meer producten werden gehaald uit verre landen, maar wij zagen ook dat het veelal nog slechts kon gebeuren bij kleine vrachtjes tegelijk, de tijd der scheepsladinkjes was nog niet eens aangebroken. Gesteld dat de bewoners van de steden dier dagen eens het tiende deel

van 't geen ze noodig hadden (of meenden noodig te hebben) uit verre streken kregen, terwijl het andere in de onmiddellijke nabij=heid werd verworven, dan kan men een dergelijke periode toch het best typeeren als die der stadhuishouding, in tegenstelling tot latere tijdperken, waarin deze verhoudingen totaal gewijzigd zijn. En hoewel het bewijs voor de volgende uitspraak moeilijk te geven zou zijn, wij gelooven, dat de stedelijke bewoners veelal lang geen tiende deel van wat ze noodig hadden van elders haalden. Maar met iedere eeuw neemt nu dat deel in beteekenis en in grootte toe, zoodat het moment moet komen, waarin het

146. *Boeddhistische tempel uit de twaalfde eeuw.*

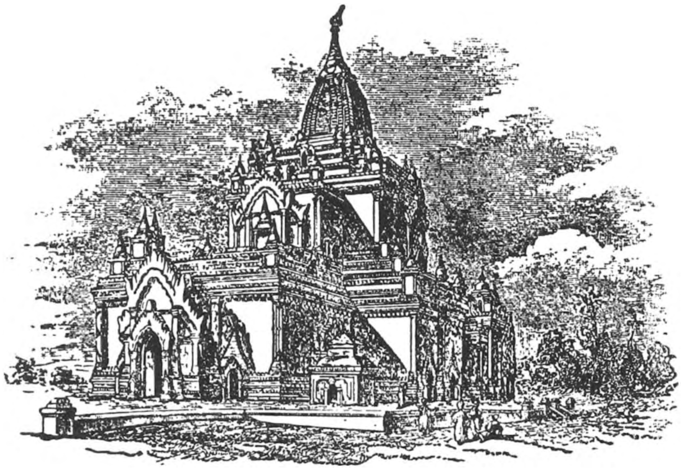

Ook dit bouwwerk uit de twaalfde eeuw laat ons zien, dat men het verschil tusschen Oostersche en Westersche cultuur dikwijls te groot maakt. Dit gebouw staat geheel op één lijn met onze Westersche kathedralen uit die tijd.

woord gesloten in 't geheel niet meer past, terwijl men eindelijk ook zelfs van de naam stadhuishouding zal moeten afstappen.

De stad laat ons nu ook een ander productie=apparaat zien, dan dat waarmee de dorpers zich voorheen moesten behelpen. Het is niet mogelijk dit tot in bijzonderheden te beschrijven. Was de periode van het dorp tevens die van de *handmolen,* de tijd waarmee we ons nu bezighouden is te karakteriseeren als die van de *windmolen.* De stap die gezet was om van het een tot het andere te komen kan worden vergeleken met de weg die de maatschappij later moest afleggen om te komen van kleinbedrijf tot grootbedrijf. En zooals *dit* onderdeel van de menschelijke werkzaamheden (het verwerken van graan tot meel) een ver=

145. *Chineesch „bankpapier" uit de veertiende eeuw.*

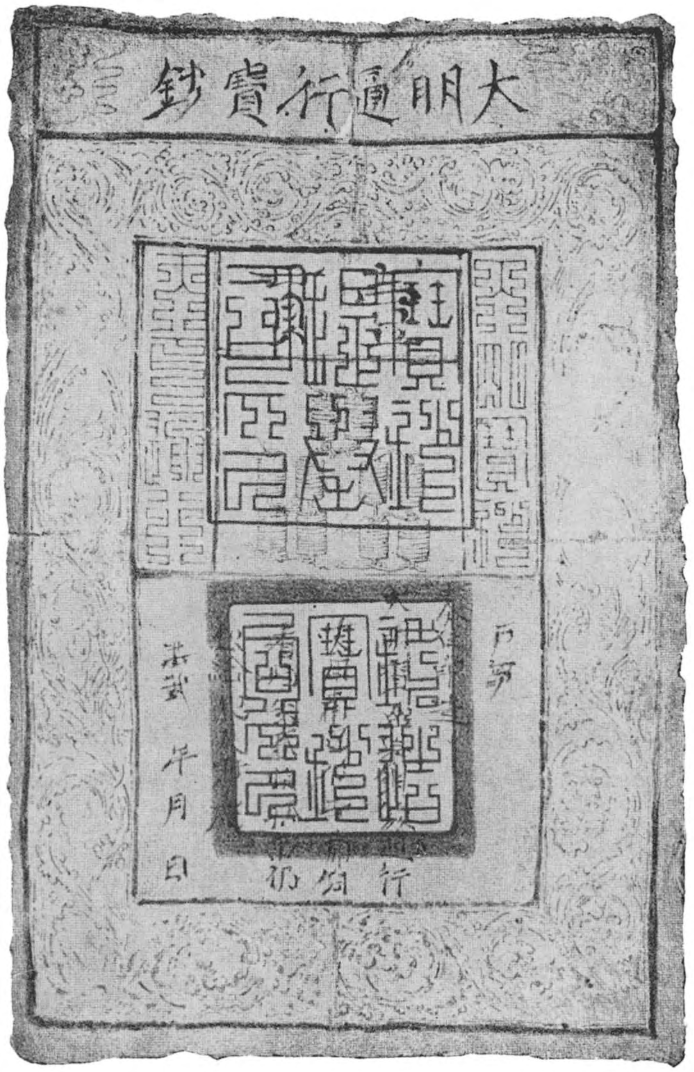

Wij Europeanen zijn gewend uit de hoogte neer te zien op de meeste niet-Europeanen. Zoo ook op de bewoners van het oude China, Cathag zei men toen meestal. Toch waren die ons in veel opzichten vooruit. Zij kenden de boekdrukkunst, ze gebruikten steenkool om te stoken. Ze hadden ook reeds papiergeld. Dit zijn zoo een paar dingen van de vele, waarin men ons in die streken toen de baas was.

150. *Tolprivilege van Amsterdam.*

Op 27 October 1275 gaf graaf Flores V dit privilege aan de bewoners van „Aemstelredamme". Zij kregen daarbij tolvrijheid door geheel Holland.

andering had ondergaan, zoo was het natuurlijk in veel opzichten met *andere* takken van bedrijf eveneens gegaan.

Daarbij bedenke men evenwel, dat deze technische voortgang zich niet beperkte tot de steden met hun in de regel vrije be-woners. Om tot onze vergelijking terug te keeren, op de wallen der steden zag men de windmolens verrijzen, maar ook op of bij de kasteelen der edele „heeren" werden ze opgetrokken.

Was eenerzijds deze vooruitgang een wapen in de hand van de poorters, aan de andere kant was het soms een middel in de hand der „heeren" om de dorpers nog meer aan zich onderge-schikt te maken. Het onderscheid in maatschappelijke welstand

147. *Rijnschepen voor Keulen.*

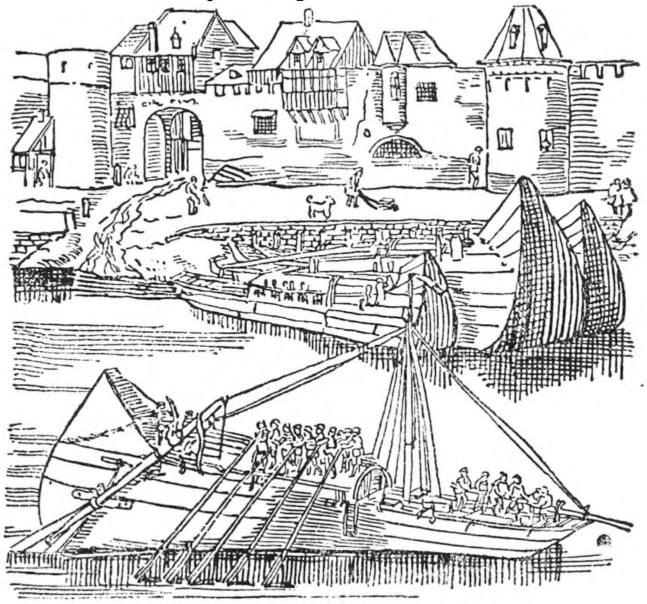

Een van de voornaamste verkeersaders in deze streken was toen wel de Rijn. En ons land heeft reeds zoo vroeg een belangrijke rol kunnen spelen, mee door-dat zich hier de toegangswegen tot deze rivier bevonden. Op de achtergrond de stad Keulen.

en alles wat daarmee samenhangt — tusschen de poorters en de dorpers dier dagen was tamelijk groot. Het platteland is er trouwens nog heel lang slecht aan toe geweest. Speciaal in ons land hebben de stedelijke bewoners in later tijd de ontwikkeling ervan tegengehouden. Ja, ten deele traden ze zelfs in de plaats der „heeren". In de zeventiende eeuw koopen de rijkgeworden

handelaars en kooplieden veelal een of meer heerlijkheden, met de titel waarvan ze zich dan gaarne tooien. En pas de negentiende eeuw ziet het begin van de emancipatie van het platteland, die vooral in onze dagen met zijn voortreffelijke communicatiemogelijkheden snelle voortgang neemt.

De eigenaardigheden van het economisch en politiek systeem, dat wij „stad" noemen, zullen nu behandeld worden aan de hand van een vijftal onderwerpen, waardoor telkens een bepaalde kant ervan zoo duidelijk mogelijk belicht kan worden. Daarbij zal zooveel mogelijk elke beschouwing verduidelijkt worden met het een of ander uit die tijd zelf. Wat hier volgt is dus niet van toe-

148. *Middeleeuwsche verkeersmiddelen.*

Van geregeld verkeer was eigenlijk in de Middeleeuwen nog geen sprake. Zeker niet van personen. Het verkeersmiddel was dan ook nog uiterst primitief. Dit rijtuig, voor het vervoeren van voorname personen gebruikt, doet ons nog het meest denken aan een gewone boerenwagen. Voor de veiligheid moesten natuurlijk de ruiters voor en achter zorgen.

passing op een bepaalde stad of op één bepaalde eeuw, maar geldt in zijn algemeenheid voor geheel het verdere deel der Middeleeuwen, voor zoover de stad daarin het voornaamste organisme blijft en tot op zekere hoogte zelfs voor de tijd van onze Republiek (d.i. dus de tijd tot 1795), waarin de steden, meer speciaal in Holland, nog in menig opzicht hun oude positie kunnen handhaven.

De landsheer en het stadrecht. Hoewel we ons bevinden in de periode der nog slechts stedelijke organisatie, was er ongetwijfeld reeds een landsheer. Of, om het eens anders te zeggen, de stad is steeds op „heer"-lijke grond gebouwd. Wij dienen ons evenwel weer af te vragen, hoe moet dit woord heer of landsheer worden opgevat. Dat het weinig of niets overeenkomt in

beteekenis met ons woord koning behoeft geen betoog. De invloed van de koning strekt zich in onze dagen over vrijwel alles uit.[1]) Met de heer, vorst, koning of keizer der Middeleeuwen is dat geheel anders. Het is noodig dit even een klein beetje dieper op te halen.

Het koningschap van Karel de Groote, omstreeks 800 had slechts een geringe beteekenis voor de „onderdanen". Het bracht weinig meer tot stand, dan een naar onze begrippen zeer primitieve regeling van de rechtspraak, die overigens nog slechts werkte op verzoek van de klager, terwijl het vonnis aangaf op

149. *Privilege met zegels.*

Elke stad begon, zooals wij in de tekst zagen op heerlijk gebied. Naast het zegel, te vergelijken met een handteekening in onze tijd, van de oorspronkelijke gever van het stadsrecht of eenig ander recht, werden later soms de zegels van zijn opvolgers gehecht. Dat de steden deze voor hen gewichtige stukjes perkament zuinig bewaarden, ligt voor de hand.

welke wijze deze moest worden „schadeloos gesteld". Dat een misdadiger zich tevens aan de gemeenschap vergrijpt besefte men nog slechts kwalijk, al begint het gebruik op te komen, om naast de schadeloosstelling" aan de benadeelde te geven, een „vredegeld" te eischen voor de landsheer voor het schenden van de landsvrede. Het is duidelijk, dat in zulke omstandigheden de rechtspraak nog weinig meer is, dan een middel om de benadeelde particulier te doen afzien van een poging om zich op eigen houtje „recht" te verschaffen, of zich te wreken.

Hoe een geringe beteekenis zelfs een figuur als Karel de Groote

---

[1]) Wij denken hierbij natuurlijk niet aan de koning(in) als persoon, maar aan de Koninklijke macht, in ons land — als het goed is tenminste — uitgeoefend door de aan de volksvertegenwoordiging verantwoordelijke ministers.

in dit opzicht had, blijkt wel hieruit, dat iemand als prof. Gosses het een ongerijmdheid noemt te veronderstellen, dat Karel volksonderwijs heeft kunnen invoeren, of invloed heeft kunnen uitoefenen op de landbouwmethode.

En als later (sinds de 10de eeuw) ons land zoogenaamd deel uitmaakt van het Duitsche rijk, dan is het niet anders. De Duitsche koningen (ze verwerven in de regel, evenals Karel, tevens de *titel* van Keizer, die een min of meer denkbeeldig gezag verleende over alle Christenen) werden gewoonlijk erkend als „heer" dezer landen, maar ze vertoonden zich hier zoo goed als nooit en ambtenaren hadden ze hier eigenlijk ook niet, althans geen afzetbare ambtenaren.

Het was soms welhaast een gunst, als een groot heer ergens

151. *Gezicht in Zwolle.*

Deze schets is geteekend door G. Terborch in de zestiende eeuw. Men kan zich voorstellen hoe zoo'n „straat" er eenige eeuwen vroeger zal hebben uitgezien.

wel zoo vriendelijk wilde zijn als ambtenaar van Zijne Majesteit te fungeeren.... En voor zoover de groote heeren een dergelijke functie aanvaardden, was het vaak nog in de eerste plaats om een rechtsgrond voor eigen machtsuitoefening te verkrijgen. De erkenning van de koning als zoodanig beteekent in veel gevallen weinig meer, dan dat men erkent, niet tegen hem op te kunnen als het puntje bij het paaltje komt. Voortdurend hoort men dan ook van pogingen van de eene familie om de andere het koningschap af te nemen. En men vindt het erg gewoon, dat de overwinnaar de geslagene vervangt. Als in de twaalfde eeuw pogingen worden aangewend om het koningschap tot een erfelijke functie te maken, dan stuit dit op een zeer ernstige tegenstand. Het

koningschap is in veel opzichten nog een luidklinkend niets. Alleen, wie zich de weelde veroorloofde om zoo iets te zeggen, had kans — om het nu maar eens in gewoon Hollandsch te zeggen — om een slag op zijn gezicht te krijgen. De koning had nog niet eens het recht om een hoofdgeld, om belastingen te vorderen. Hij mocht blij zijn als men erkende dat hij het uitsluitend recht had om munten te laten slaan, of tollen te heffen enz. Maar steeds ook — en zeker in meer afgelegen gedeelten van hun gebied — trof men er aan, die in dezen eveneens hun

152. *De Dieserpoort te Zwolle.*

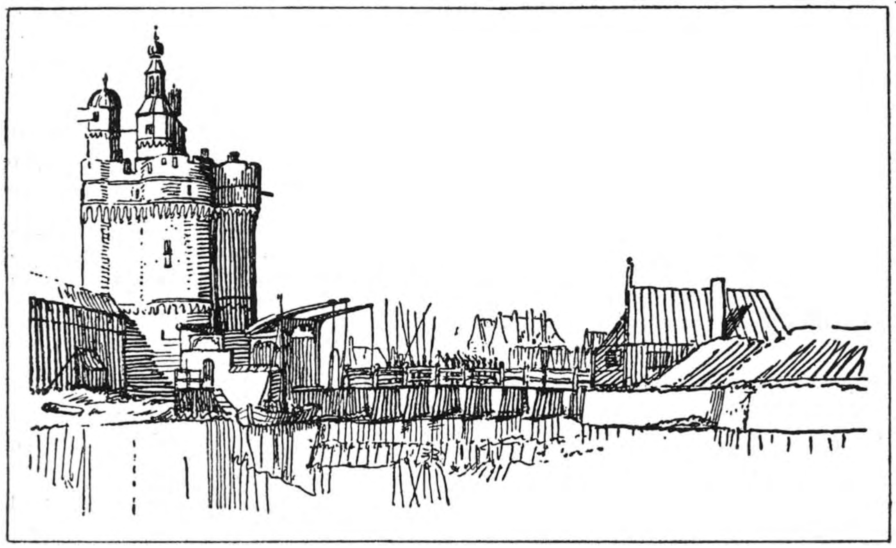

Deze teekening van G. Terborch laat ons de Middeleeuwsche verdedigingswerken van een stad zien: muur, gracht, pont en brug, die toegang geeft tot de stad. Alles is weliswaar in de zestiende eeuw geteekend, maar poort en muur dateeren uit de Middeleeuwen.

eigen gang gingen. Van „wetgeving", zooals wij deze tegenwoordig kennen, vaak van diep-ingrijpende beteekenis voor het leven der onderdanen, was voorloopig nog geen sprake.

Pas bij de landsheeren in de engere zin van het woord bespeurt men iets meer van dit alles. Wij zagen reeds, dat groote heeren hier en daar reeds in de negende en tiende eeuw werden gemaakt tot „ambtenaren" van de koning. Gewoonlijk worden ze graven genoemd. Vrijwel altijd ontleenen ze hun beteekenis aan de positie, die ze toch reeds in een bepaalde streek hebben, gewoonlijk als grondbezitter.

Nu gaat natuurlijk het een het ander aanvullen. Reeds Karel

de Groote had dergelijke graven aangesteld. En de latere Duitsche koningen deden niet anders. Het feit, dat als regel de zoon in de plaats van de vader werd benoemd, gaf het aanzijn aan een gewoonte, die het ambt later tot een min of meer erfelijke functie maakte.

In de periode van de invallen der Noormannen had zoo'n graaf soms de taak het verzet van de inwoners tegen de vreemde indringers te organiseeren. Kon hij daarbij op succes wijzen, dan stegen zijn papieren uit de aard der zaak sterk.

Toch krijgen ook deze landsheeren pas beteekenis in de tijd der „gesloten" stadhuishouding. Zij zijn het, die aan de zich tot steden ontwikkelende dorpen, het stadrecht verleenen. De andere groote heeren in hun gebied, stonden tegenover hen, zooals zij tegenover de koning stonden. In de bewoners der steden, in de „poorters", kregen zij hun eerste „onderdanen".

In de landstreek, die later Holland zal worden genoemd, had men nog in de tiende en elfde eeuwen verschillende graven. Pas omstreeks 1100 komt voor het eerst de naam „comes Hollandiae" voor, dat is graaf van Holland. Voorheen hoort men slechts van graven *in* Friesland. De geboorte van het graafschap Holland valt dus vrijwel samen, met de komst der steden in deze landstreek. De steden krijgen hun „rechten", hun „privilegiën" van de graaf. De graaf ontleent hoe langer hoe meer zijn beteekenis aan de steden in zijn gebied en de hulp der poorters stelt hem eerst in de loop der tijden in staat de andere „edele heeren" aan hun gezag te onderwerpen. Voor de tijd omstreeks 1100 na Christus is dit evenwel alles nog toekomstmuziek.

Natuurlijk kwam het ook wel voor, dat een gewoon heer stadrecht aan een plaats verleende. Dat waren dan „heerlijke" steden in tegenstelling tot de grafelijke of „goede" steden, een onderscheid, dat in Holland nog geruimen tijd in naam tenminste bestond.

Voorrechten of privilegiën die de steden alzoo kregen waren:

1e. Het recht om versterkingen aan te leggen (wal, gracht, muur).

2e. Het recht om een eigen bestuur te mogen samenstellen. Het is haast onnoodig op te merken, dat de verleener van het stadsrecht er altijd op uit was, een zoo groot mogelijke invloed voor zich zelf te reserveeren.

3e. Het recht om een markt te organiseeren.

4e. Vrijdom van tol in het gebied van de heer, die dit recht verleende.

5e. Het voorrecht om niet voor een vreemde rechter te mogen worden geroepen (het zoogenaamde *Jus de non evocando).*

Behalve de hier genoemde punten heeft iedere middeleeuwsche stad er tallooze andere zaken, te veel om ze op te noemen, geregeld. Voor geen twee zijn het uit de aard der zaak precies dezelfde.

Tegenover al die „rechten" staan natuurlijk ook plichten, al worden die niet steeds zoo precies omschreven. Wij noemen slechts de verplichting om bijv. de graaf bij te staan met manschappen in tijden van oorlog. Later verwerft menige stad het voorrecht in plaats daarvan geld te mogen geven.

153. *Stadsgezicht in Utrecht.*

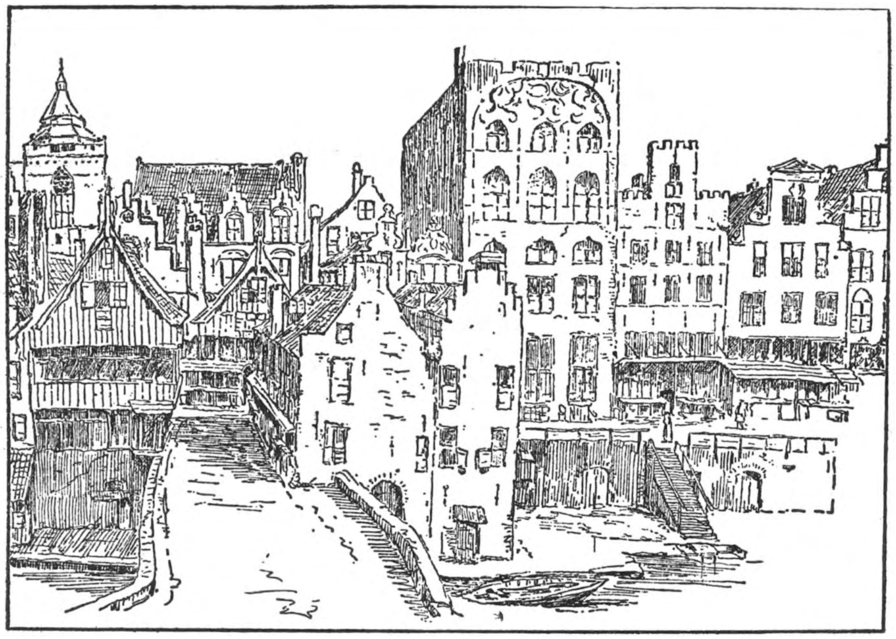

In de steden woonde men veilig. Vandaar dat ieder zich graag binnen de muren vestigde. Soms schoot men echter haast ruimte te kort. Dan werd letterlijk alles volgebouwd: de hoeken van een kerkgebouw, de bruggen, enz. deden op deze wijze zelfs nog dienst.

Hoe verschillend al deze dingen ook geregeld zijn, op één gebied is er in de regel overeenstemming: er is een nauw contact tusschen de stad en de heer, tusschen de nieuwe gemeenschap en de tot landsheer geworden of wordende graaf.

De stedelijke regeering

In onze tijd is de bestuursvorm van al onze gemeenten geregeld bij de Gemeentewet, zoodat er slechts verschillen van

ondergeschikte beteekenis kunnen worden geconstateerd en in het geheel geen principieele. Tegenover een dergelijke toestand, doet die in de Middeleeuwen zich aan ons voor als een chaos. Geen twee gelijk, al zijn er wel terdege groepen te onderscheiden, families kan men wel zeggen. Het kwam n.l. voor, dat een plaats het stadsrecht kreeg zooals de een of andere plaats het reeds had. Zoo kreeg men *zelfs* moeder- en dochtersteden. En als de dochter voor een zeer ingewikkelde juridische kwestie kwam te staan, dan ging zij haar licht wel eens opsteken bij de moeder.

Maar overigens een lappendeken. Toch zijn er bij alle verschil in naam en bij alle verschil in details, wel enkele hoofdlijnen aan te wijzen. Men bedenke daarbij dat de oudste ons bekende privilegiën meestal uit de dertiende eeuw zijn, zoodat ze ons niet het begin van de stedelijke regeeringsvorm laten zien.

Bijna steeds trachtte de landsheer zich een zekere invloed op de samenstelling te verzekeren. Soms gebeurt dit door de aanstelling van een burggraaf, die dan een grafelijke burcht in de stad bewoont. Soms ook door het voorschrift dat de benoeming van de functionarissen door de landsheer dient te geschieden, in de regel uit een voordracht. Op de samenstelling van deze voordracht kon de stedelijke bevolking gewoonlijk op eenigerlei wijze invloed uitoefenen.

Aanvankelijk bestond het stedelijk bestuur veelal uit een schout en eenige schepenen. Deze moesten nu met inachtneming van het verleende recht zorgen voor het tot standkomen van de stedelijke keuren (verordeningen, wetten zou men ze kunnen noemen). Bovendien waren ze meestal ook belast met de uitvoering van deze keuren, en voor zoover die strafpepalingen inhielden, traden ze dan ook op als rechters. Langzamerhand is deze laatste functie zelfs de hoofdzaak geworden voor schout en schepenen. De schout is dan meestal tevens hoofd van de stedelijke politie. Met zijn „rakkers" handhaaft hij de orde, enz.

Het maken van de keuren wordt dan opgedragen aan andere functionarissen, die men soms reeds in de twaalfde eeuw naast schout en schepenen aantreft. Allerlei namen worden voor deze nieuwe functionarissen gebruikt. In deze streken wordt op de duur die van „burgemeester" de meest gebruikelijke. Een veel voorkomend aantal is vier. Daarnaast treft men nu meestal een college van raden, raadslieden, wijshede, ryckhede, vroetscrippe of welke naam men daarvoor anders heeft gekozen. Dit is waarschijnlijk echter eerst het geval, als het moeilijk is geworden, de geheele stedelijke bevolking samen te doen komen, wat voorheen vrij geregeld gebeurde.

Terwijl de schout gewoonlijk werd benoemd door of vanwege

de landsheer, was het voor de anderen eerste eisch, dat ze poorters waren (meestal zelfs een zeker aantal jaren). Als de bevolking vertegenwoordigd moet worden door een college (vroedschap is al spoedig het meest gebruikelijke woord), dan wordt een methode vastgesteld, waarop deze vroedschap moet worden „verkozen". Wij gebruiken dit woord maar, al ging het daarbij ook heel wat anders toe, dan bij een moderne verkiezing. Dit mag evenwel voor ons geen reden zijn, om er uit de hoogte op neer te kijken. We hebben hier te doen met een instelling, die zich langzamerhand zal ontwikkelen, om eindelijk na eeuwen volksinvloed, zooals wij die kennen, mogelijk te maken.

Als voorbeeld geven we de wijze waarop volgens het handvest van 5 Aug. 1322 de keuze der schepenen werd geregeld voor Hoorn. De aanhef en het slot zijn weggelaten. Men zal zien, dat niet iedereen geschikt werd geacht om mee te doen. „....dat is te weten, dat alle die poorters, die binnen onse Stede van Hoorn woonachtigh zijn, ende thien ponden schots hebben, of daer en boven; dat is te weten, dat zij tot derdehalf hondert Nobelen gegoet zijn, of daer-en-boven, die sullen te lote gaan op den heyligen goeden Vrydagh, ende niemant anders, ende sullen loten negen mannen, welcke negen mannen kiesen sullen op den goeden Vrydagh voorsz. drie Raden, als costumelyck ende gewoonlyck is, ende die selve negen mannen sullen kiesen binnen onze Stede voornoemt op den selven dagh een-en-twintigh mannen bij den meesten volck, ende onse Schout van Hoorn, die in der tijdt is, of die geen die wij 't bevelen sullen, sal van onsen wegen kiesen ende eeden van den een-en-twintigh mannen voorsz. seven Schepenen op den Paesch-avont, daer naest volgende, daer die Schout syn recht mede plegen sal, ende mit anders geen Schepenen, daer ende tot den anderen Paesch-avont daer naest volgende...." Het stuk is natuurlijk gegeven door de graaf van Holland, die er dan ook zijn zegel aan heeft gehecht.

De Gilden.

Over het ontstaan en over de „oorsprong" der gilden is veel geschreven en getwist. Heeft men eenerzijds voor de komst dezer instellingen willen teruggaan tot de Germanen van vóór de Volksverhuizing, anderzijds heeft men betoogd, dat de gilden pas *in* de steden zijn opgekomen en dus *na* de 11e eeuw. Wij zullen zien hoe het hiermee staat.

In de tijd der „gesloten" stadhuishouding (laten we zeggen, in de twaalfde tot de veertiende eeuw) zijn deze gilden broederschappen van menschen, die in een en hetzelfde vak werkzaam zijn (soms ook omvat het gilde een groep van vakken) en die op

deze wijze mede hun speciale belangen behartigen, terwijl ze in vele gevallen tevens een soort van politieke corporatie zijn geworden. Zij hebben daarnaast evenwel tot taak ook het belang van de stad en zijn bewoners te behartigen. Men moet bij dit alles ter dege bedenken, dat de stad in de Middeleeuwen een economische eenheid vormt.

Wel was men in staat een deel der benoodigde artikelen van elders te halen. Er was reeds handel, ja, die handel moest zelfs eerst zekere afmetingen hebben, voordat onze dorpen tot steden konden worden. Maar aan de andere kant, van veilig verkeer was nog geen sprake. Mocht het er in gewone omstandigheden al iets op beginnen te lijken, als de oorlog woedde tusschen twee of meer groepen, dan was het zelfs met dit begin van veiligheid gedaan en dan was de stad op zich zelf aangewezen. Het spreekt van zelf, dat de bewoners der steden daarmee ernstig rekening zullen hebben gehouden. Vandaar, dat van die ambachtslieden, wier vak nog niet in de nieuwe gemeenschap is vertegenwoordigd, sommigen wel naar de stad gelokt worden. Soms worden hun zelfs niet onbelangrijke, blijvende voordeelen aangeboden.

In tijden van oorlog is de stad op zijn eigen producenten aangewezen. Daarom komt de stad er licht toe het „geslotene" van zijn huishouding, zelfs waar dit technisch niet zoo noodzakelijk meer is, opzettelijk te handhaven. [1])

In zulke omstandigheden moesten organisaties als de gilden wel opkomen. Producenten en consumenten waren op elkaar aangewezen en er werd dus een regeling getroffen, die aan beide groepen zekere waarborgen gaf. Deze regeling was ongeveer zóó: Er moest gezorgd worden voor een voldoend aantal werkers in elk bedrijf en dit moesten in hun vak bekwame menschen zijn. Daarnaast was het noodig, dat deze menschen er op konden rekenen, steeds hun brood te kunnen verdienen, waarom de stedelijke bevolking (dat wil dus zeggen, zij die een ander bedrijf uitoefenden) verplicht werd zijn benoodigdheden uit eigen kring te betrekken.

Voor het ten uitvoer brengen van dit alles was een omvangrijke contrôle noodig. En de stad was eigenlijk nog maar een primitieve organisatie. Men heeft zich toen gered door deze contrôle te geven aan de broederschappen, die door de vakgenooten zelf werden gevormd. Dit waren belanghebbenden, het waren

---

[1]) Iets soorgelijks zag men voor de wereldoorlog in 't groot. Duitschland kon met gemak de noodige landbouwproducten van overzee aanvoeren. Toch hield het rekening met de mogelijkheid, dat de zee wel eens kon worden afgesloten, en begunstigde het in standhouden van de Duitsche landbouw. — Zelfs de tarwewetjes en derg. in onze tijd moeten mee in dit licht bezien worden.

ook deskundigen, zij deden het bovendien gaarne, omdat ze zoo-doende tegelijkertijd de beste waarborg hadden, dat met hun belangen rekening zou worden gehouden.

En nu spreekt het vanzelf, dat, als het een of ander soort van broederschappen reeds werd aangetroffen, men dit oude om-bouwde, tot het geschikt werd voor de nieuwe taak. Maar nu moet men niet de vergissing begaan, dat men in zulke broeder-schappen de „oorsprong" der gilden gaat zien. Immers, was de stad als „gesloten" economische organisatie niet ontstaan, dan zou er van een vervorming van deze broederschappen tot de stedelijke gilden geen sprake zijn geweest.

Het spreekt wel vanzelf, dat er *gildedwang* moest zijn, d.w.z. dat ieder handwerker verplicht was, tot zijn gilde toe te treden.

154. *Gezicht op Utrecht.*

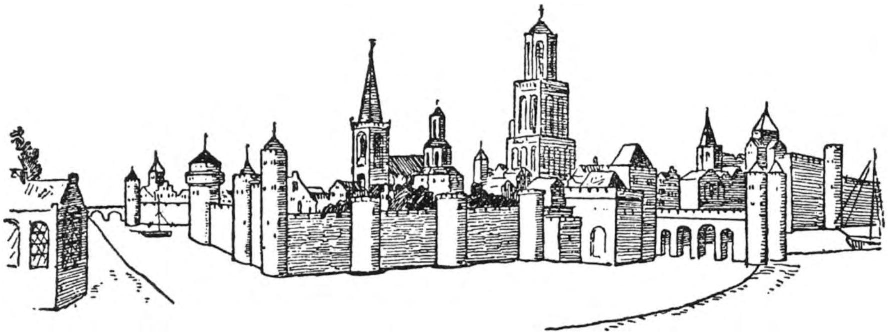

Dit plaatje, naar een schilderij aan het gewelf der St. Jacobskerk, uit de 15e eeuw, geeft een goed denkbeeld van het uiterlijk van een stad in die tijd, met grachten, muren, verdedigingstorens, enz.

Mocht daarentegen het een of andere gilde van zijn positie mis-bruik willen maken, dan kreeg het natuurlijk alle andere, en het stedelijk bestuur tegen zich. Dan trachtte men zich in verbinding te stellen met „leveranciers" van elders. Gewoonlijk mochten die slechts op de weekmarkt hun waren aanbieden, maar bij wijze van uitzondering kregen ze ook wel eens gelegenheid, geregeld hun artikelen aan de poorters aan te bieden. In de regel koos dan het weerspanninge gilde wel eieren voor zijn geld.

Drieërlei soort van werklieden onderscheidde men toen: *mees-ters, gezellen* en *leerlingen.* Alleen de eersten maakten deel uit van het gilde, en zij konden pas worden toegelaten na het ver-vaardigen van een meesterstuk, na het afleggen van de gilde-proef. Slechts bij hooge uitzondering, hoort men van gilden, die uitsluitend door gezellen worden gevormd. Er was trouwens *geen*

sociaal verschil tusschen deze drie groepen. Immers, zoowel gezel, als leerling waren bij de meester „kind in huis." Sliepen met hem onder hetzelfde dak, aten met hem aan dezelfde tafel.

Het gilde had nu o.a. tot taak er voor te zorgen, dat de eene meester het niet beter had dan de ander.

Precies was vastgesteld, hoeveel volk een meester in zijn dienst mocht hebben. Gewoonlijk niet meer dan vier stuks. Hij kon dus slechts eén beperkte hoeveelheid werk op zich nemen en moest het andere aan zijn vakgenooten overlaten. Was het noodig, dat

155. *Verkeerswegen omstreeks 1100.*

Men vergelijke dit kaartje met de beide volgende. Ze zijn alle drie overgenomen uit het werk van A. Pleysier: „De mensch in de leerschool van moeder aarde". Omstreeks 1100, en zeker daarvóór, treft men hier nog weinig of geen steden aan. Althans geen steden in die beteekenis van dit woord, die daaraan in de tekst is gehecht (zie o.a. bl. 190). Toch was er al eenig verkeer, vooral te water en dan bij voorkeur over de groote rivieren en langs de kusten, of zooals in ons land over de minder gevaarlijke wateren achter de kust.

het aantal in verband met de „vraag" werd uitgebreid, dan zorgde het gilde hiervoor.

Bevorderde deze maatregel aanvankelijk de welstand van allen die in het vak hun brood verdienden, later werd het een geweldige rem voor de vooruitgang. Het overgaan tot nieuwe werkmethoden, in het algemeen de technische vooruitgang van het bedrijf is slechts mogelijk bij indienstneming van meer personeel. Wie zou er overgaan tot het invoeren van betere werktuigen, als hij het er voor benoodigde groote aantal personen niet in zijn dienst mocht nemen? Maar dit euvel doet zich pas later voor. In de tijd, waarover wij het thans hebben, is er nog geen sprake van een dergelijke reactionnaire invloed van onze gilden.

De zucht, om alles wat naar concurrentie zweemde, te bannen,

was zelfs zoo groot, dat men een instelling had als het recht van *medekoop*. Het mocht niet eens mogelijk zijn, dat een der gilde-broeders door een speciaal koopje bijzondere voordeelen kon verwerven boven zijn genooten. In het algemeen ging men daarbij uit van de stelling, dat datgene, waarvan twee zouden kunnen bestaan, niet door één mocht worden opgeknapt. Volkomen in overeenstemming met dit alles is het ook, dat niemand méér dan een verkoopgelegenheid mag hebben. De gilden, d.w.z. de be-

156. *Verkeerswegen omstreeks het jaar 1300.*

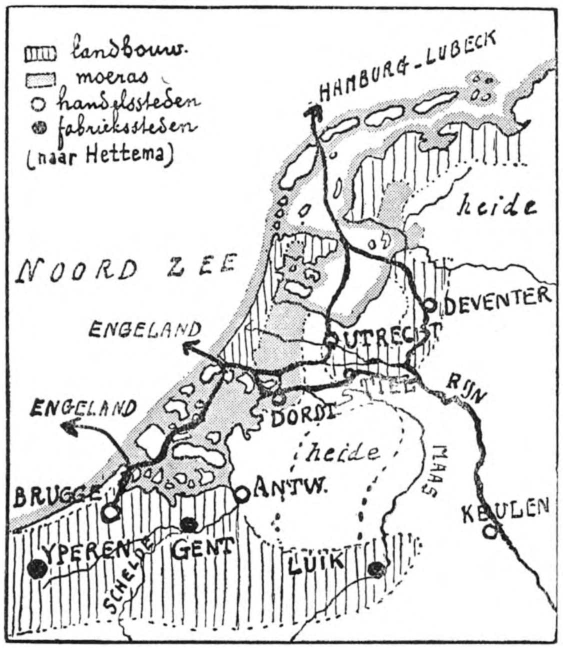

Juist die wateren achter onze voor de scheepvaart zoo gevaarlijke kust en de breede stroomen, die dit gebied een natuurlijk achterland gaven (vooral de Rijn) hebben aan ons land in de Middeleeuwen een zoo groote beteekenis gegeven voor het zich ontwikkelende verkeer. Want de schepen, die uit Noord of Zuid afkomstig, achter deze kust passeerden, zochten hier allicht contact met de bevolking en eveneens met elkaar. En voor de handelaars, die hier hun tocht meer uitsluitend land- of zeewaarts begonnen, gold natuurlijk hetzelfde. Moest er overlading plaats vinden uit grootere in kleinere schepen of omgekeerd, dan waren pleisterplaatsen eerst recht noodig. — Naar mijn meening had op dit kaartje Kampen eigenlijk niet mogen ontbreken. Het was toen reeds een der voornaamste zoo niet de voornaamste handelsstad in deze streken.

stuurders er van, regelen alles: het arbeidsloon, de prijs der artikelen, de kwaliteit er van, de arbeidsduur, enz. Heel streng kijkt het bestuur er op toe, dat de eene gildebroeder de ander zijn

klanten niet afhandig maakt. Maar dit alles gaat onder opper=toezicht van het stedelijk bestuur, eerst van schout en schepenen, straks van burgemeesters en vroedschap. Het spreekt wel van=zelf, dat bij de gilden de wensch moet opkomen in bepaalde omstandigheden, op de samenstelling van dit stedelijke bestuur invloed uit te oefenen. Natuurlijk gelukt dit ook aan deze hechte organisaties. En zoo zien we langzaam maar zeker in de latere Middeleeuwen de gilden veranderen in politieke vereenigingen, die overigens de vakbelangen niet uit het oog verliezen, die ze zoodoende vaak tevens beter kunnen behartigen. Dat ze naast en boven dit alles veel meer waren, behoeft haast geen betoog. Menschen, die zoo nauw aan elkaar verbonden, gezamenlijk op=traden voor hun economische en politieke belangen, moeten in vrijwel elk opzicht een gemeenschap, een broederschap gevormd hebben. — Op de gilden als politieke instellingen komen wij in de volgende bladzijden terug.

Nog een opmerking tot slot. Een regeling als die van het be=drijf in een middeleeuwsche stad met behulp van het gilde, doet in de verte denken aan wat men tegenwoordig gaarne met den naam bedrijfsorganisatie bestempelt. Alleen strekt deze organi=satie zich slechts over een betrekkelijk zeer klein gebied uit, ter=wijl men tegenwoordig bij zoo iets in de eerste plaats aan natio=nale regelingen denkt.

Het marktverkeer en de handel.

De middeleeuwsche stad laat ons voor het eerst zien een han=delsverkeer van een zoodanige omvang, dat het op de maat=schappij een apart stempel vermag te drukken. Voor het goed begrip van het volgende zullen we de ontwikkeling ervan heel in 't kort schetsen.

Van de „Wanderhandel" (zie bl. 138) der maatschappij in het verleden, waarbij alleen zeer bijzondere voorwerpen, en zeker geen artikelen van dagelijksch verbruik worden geruild, tot de handel zooals wij die kennen, is een lange weg. Reeds in de Oud=heid had men ten behoeve van enkele steden aan de Middel=landsche zee een vrij geregelde aanvoer van sommige artikelen gekend. Maar van handel in de zin waarin wij het woord ge=bruiken, was in later tijd ook in zooverre geen sprake, dat het hier niet ging om een geheel vrijwillige ruil. Tot het Romeinsche Imperium behoorende gebieden werden feitelijk verplicht om be=langrijke hoeveelheden goederen te leveren. Daarna is de tijd tot ongeveer 1100 de periode, waarin de West= en Midden=Euro=peesche boer met behulp van ploeg en spade uitgestrekte ge=

bieden verandert in cultuurland, en hand over hand neemt nu het gewone ruilverkeer toe. Een belangrijke invloed heeft ook hierbij ongetwijfeld de kerk, zij het onbewust, uitgeoefend. Als het Christendom n.l. langzamerhand in deze streken doordringt,

157. *Verkeerswegen in de 14e eeuw.*

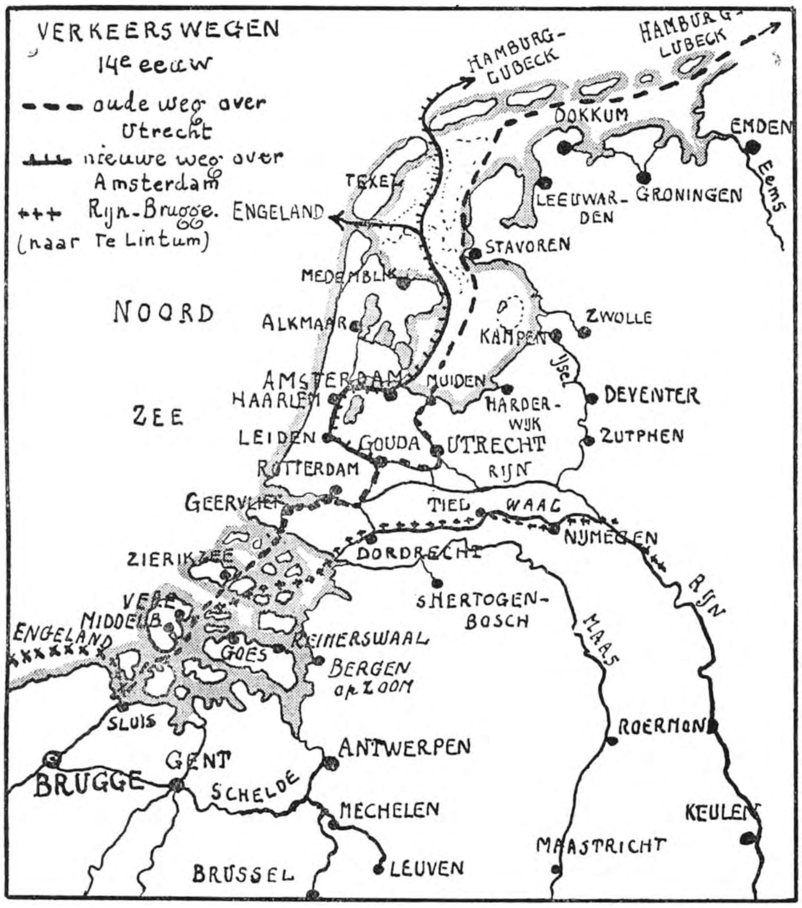

Wij zijn nu volop in het tijdperk der steden gekomen. Toen de schepen nog zeer klein waren, konden ze zonder veel moeite tamelijk ver landwaarts gaan. De belangrijkste steden lagen toen ook meer oostelijk. Als de schepen grooter worden, verplaatsen de centra zich voortdurend zeewaarts. Zoo wordt o.a. de positie van Holland steeds gunstiger.

verschijnen ook zoo hier en daar kerkjes en kerken. Van „kerkgang" is dan nog geen sprake. Het grootste deel dezer boerenbevolking kan slechts op de hoogdagen zijn kerkelijke plichten

vervullen. Zoo komen met Kerstmis, met Paschen, enz. soms groote massa's bijeen. Natuurlijk trachten sommigen daaruit weer hun voordeel te slaan. Allerlei artikelen, ook van dage-lijksch verbruik, worden te koop aangeboden. En het is niet toe-vallig, dat wij het woord *mis* kennen voor een kerkelijke plech-tigheid, en tevens in het woord kermis[1]). Eindelijk geeft deze ontwikkeling het aanzijn aan de stad, dat is aan de geregelde, meestal wekelijksche markt. Eerst beperkt tot een betrekkelijk klein terrein, een „marktplaats", ziet men later de heele stad ver-anderen in een markt, doordat op het plein voor velen geen plaats meer is. Niet alleen worden andere gedeelten ingericht voor speciale artikelen, maar overal verrijzen de winkels en later is de stad, omdat deze winkels alle dagen geopend zijn, eigenlijk geworden tot een permanente markt, zij het ook dat het grootste aantal transacties gedurende lange tijd nog plaats vindt op de marktdag. Straks ook ziet men de eerste sporen van de „groot-handel", waarvoor men in de Nieuwe Geschiedenis de *beurzen* gaat inrichten, verzamelplaatsen voor kooplieden, van heinde en verre samen gekomen. Hier volgt dan een soortgelijke ontwikke-ling als bij de markten. Had men aanvankelijk een beurs voor alles en allen, straks krijgt men aparte voor de verschillende arti-kelen. En in de negentiende eeuw, bij de komst van telegraaf en vooral van telefoon, heeft men reeds de doodsklok geluid over deze beurzen. De kooplieden konden nu immers van uit hun kantoren met elkaar in contact komen. Tot heden is er evenwel niet veel van te bespeuren. Maar wat de toekomst nog eens zal brengen?

Nemen wij — om tot de Middeleeuwsche stad terug te keeren — als voorbeeld de stad Leiden, dan blijkt dat de oudst bekende markt hier is de zoogenaamde „kerkmis" van St. Pieter, gehouden op Hemelvaartsdag, een jaarmarkt „welker oorsprong men niet nader kan aanwijzen en die acht dagen lang placht gevierd te worden". Daarnaast had men in later tijd een tweede jaarmarkt, die begon op de avond vóór St. Margriet, dus op 12 Juli. Van veel meer beteekenis is in die tijd evenwel de Zaterdagsche week-markt, gehouden langs de oevers van de Rijn. Alles was precies geregeld; de onderlinge afstand tusschen de kramen, de afstand tot de huizen, de lengte van de openvallende luiken, evenals die van vensterbanken en luifels, waarop van uit de huizen goederen geëtaleerd konden worden, enz.

Op deze dag stonden daar dan „de potten en pannen, het koren, de boter, kaas en eieren, de kippen en vogels, ijzerwerk,

---

[1]) Men denke hier ook aan het Duitsche woord „Messe".

kolen en allerlei „comanscap" te kust en te keur, „marsemans"-waren en andere zaken van stedelijke of landelijke behoefte. Wat men „bi wechten" kocht of verkocht, moest op de nabijgelegen Stadswaag gewogen worden tegen een vast waaggeld, geheven door hem, die de waag gehuurd had voor het loopende jaar; het gebruik van „onrechten waghe" werden streng gestraft, evenzeer als dit geschiedde, als men bij het tappen van wijn, bier of mede in de „tavernen" een andere maat gebruikte, dan die „van den lesten brande", een der laatsten stadsijk." — Men was dus reeds

158. *Markt in een stad in de Middeleeuwen.*

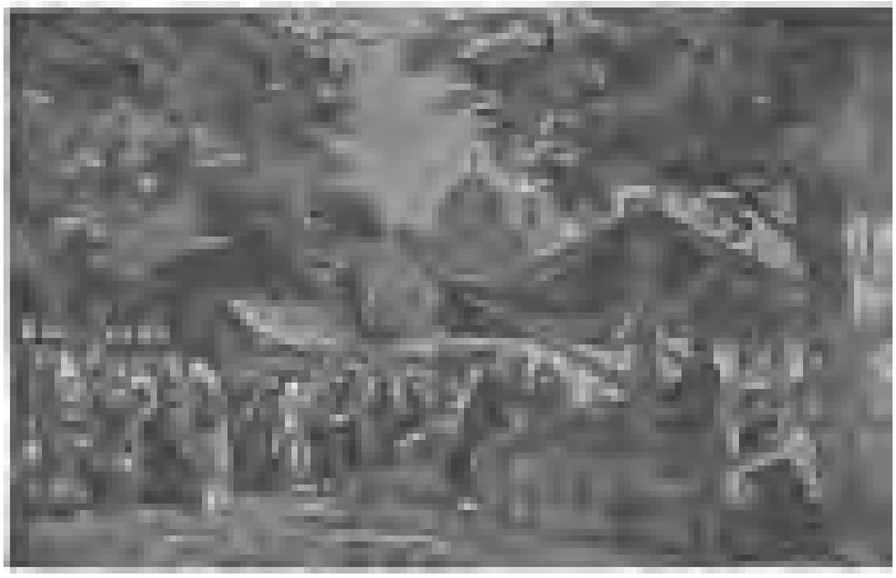

Het is geen teekening van een tijdgenoot, maar men mag vrijelijk aannemen, dat een middeleeuwsche markt er ongeveer zóó zal hebben uitgezien.

gekomen tot eenheid van maat en gewicht, maar.... het was een eenheid die slechts voor een beperkt gebied gold, n.l. alleen voor de stad met zijn omgeving. In elke andere stad gold weer een andere „eenheid". Pas de Fransche Revolutie bracht in dit opzicht een *nationale* „eenheid". En de overheersching van een groot deel van Europa door Napoleon had o.a. dit goede, dat daardoor dit decimale stelsel van maat en gewicht op het grootste deel van het vasteland van Europa werd ingevoerd. Alleen Engeland, dat van deze overheersching verschoond bleef, hield vast aan een ander systeem. Trouwens ook op het vasteland hield

het oude soms met taaie volharding stand. Werken onze vrouwen niet nog heden bij voorkeur met de „el"? — Reeds in het begin van de 15e eeuw had men een aparte „vischmarkt". Streng werd er daarbij op toegezien, dat de visch „gave ende goet" was. Het toezicht werd uitgeoefend door de „ambachtsverwarers" van de vischkoopers en vischvrouwen. Voor de verkoop van vleesch had men de vleeschhal, voor het laken het „wanthuis", terwijl men eveneens reeds een turfmarkt, een houtmarkt en een borstelmarkt had. Vaste plaatsen waren aangewezen voor het smidswerk, de houten vaten, het mandewerk, de stoelen, enz.

Het begin en het einde van de markt werden aangekondigd

159. *Middeleeuwsche winkel.*

Naast de kraam der open markten verschijnt al spoedig de winkel, aanvankelijk in de regel tevens werkplaats. Het plaatje is ontleend aan Jost Amman, die een honderd=tal afbeeldingen maakte voor een „beschrijving van alle standen op aarde". Bij elk plaatje uit dit zes=tiende=eeuwsch boekje staat een versje van Hans Sachs.

door het luiden der klok. Dit was evenwel niet de eenige wijze, waarop de kerk bij dit alles een rol vervulde. „Zooals alle gewich=tige zaken droegen ook de markten een kerkelijke wijding. Zij werden geopend met het oprichten van een kruis en zij duurden totdat dit symbool van den godsdienst weer was „geveld" of neergehaald. „By staende cruce" werd handel gedreven en moest de schuld worden voldaan; de oude rentebrieven houden door=gaans die bepaling in.

Een heel eigenaardige bepaling bestond er met betrekking tot het koren. Voor de prijs, waarop des Zaterdags het koren op de markt was verhandeld, *moest* de korenkoopman gedurende de geheele volgende week zijn koren verkoopen, „also verre hyt

hevet in scepen of in husen binnen Leyden". En wie het, met het doel deze bepaling te ontgaan, zoolang buiten de stad deponeerde, om er de volgende Zaterdag weer mee te verschijnen, verbeurde zijn graan. In 't algemeen werd de kooper beschermd tegen de verkooper.

Voor een goed inzicht in de verhoudingen dier dagen mogen hier een reeks aanhalingen van een liberaal man over deze middeleeuwsche verhoudingen volgen. Ze zijn van de meest bekende der Nederlandsche historici uit de tweede helft der negentiende eeuw, de Leidsche hoogleeraar R. Fruin.

„De broodzetting, die tot op onze tijd heeft voortgeduurd, toont wat de overheid (van die tijd) wenschte en beoogde. Die wensch had zijn grond in dezelfde economische begrippen, die eerst het nemen van rente van geleend geld volstrekt verboden en later tot een zeker maximum beperkten. Elke speculatie was een misdrijf. Partij te trekken van de omstandigheden om goedkoop in te koopen en zoo duur mogelijk weer te verkoopen, was zijn naaste verongelijken en zich onrechtmatig ten zijnen koste verrijken. — In dit alles gelastte de wet niet meer dan de zeden en begrippen meebrachten. Geen snooder bedrijf volgens de algemeene denkwijs, dan dat van de opkooper, geen boozer toeleg dan op duurte van levensbehoeften speculeeren. — Niets kan treffender het verschil tusschen de toenmalige staathuishoudkunde en onze hedendaagsche in het licht stellen dan de vergelijking van beider idealen van de koopman. Aan beide gemeen zijn natuurlijk eerlijkheid en goede trouw, maar dat is ook nagenoeg het eenige waarin zij overeenkomen. In onze schatting (d.w.z. in die van de liberaal der negentiende, eventueel twintigste eeuw) is die koopman de voortreffelijkste, die met tijden en omstandigheden zijn voordeel weet te doen, die koopt tegen de laagste prijzen en tegen de hoogste weer verkoopt, die zijn kapitaal het vaakst omzet, en eindigt met het meeste voordeel te behalen. Maar de middeleeuwsche zedeleer veroordeelde zoo iemand als een boosdoener en een roover, die zijn winst deed met het verlies van anderen, die zich verrijkte door zijn naaste te verarmen; kortom als een die leefde en verdiende te sterven zooals de rijke man in de gelijkenis.

Om door haar geacht en geprezen te worden moest een koopman geheel anders handelen. Op welke wijs, leert ons de lofspraak door een Leidsch geestelijke van de 14e eeuw over een afgestorven graankooper gehouden. — Als koopman had hij zich, volgens aller getuigenis, bij het koopen en verkoopen steeds billijk en rechtschapen betoond, nooit geweigerd van zijn voorraad te verkoopen, nooit een hooger prijs genomen dan de markt-

prijs, om het even of hij won of verloor, nooit op stijgende prijzen gespeculeerd. Hij was dus slechts de tusschenpersoon geweest, die van de boeren kocht, om aan de burgers te verkoopen, met niet meer winst dan zijn genomen moeite in billijkheid vergold."

De stedelijke gemeenschap der middeleeuwen.

In onze middeleeuwsche stad poogde men te leven naar de spreuk: *één voor allen, allen voor één.* En het komt ons dan ook niet vreemd voor, dat tegenover het *vonnis* van iemand als prof. Fruin over die tijd, het oordeel gesteld kan worden van anderen als bijv. prof. Quack [1]).

De Middeleeuwsche stad is verder de eerste maatschappelijke organisatie, die slechts *vrije menschen* kent.

Voorheen had men steeds te doen met een heerschende groep, die een grooter of kleiner aantal onvrijen voor zich lieten werken. In dit opzicht beteekende de komst van de middeleeuwsche stad reeds een vooruitgang van geweldige beteekenis. Over de technische vooruitgang en de in verband daarmee mogelijk geworden omvangrijker behoeftebevrediging spreken wij nu maar niet. Het is dan ook verklaarbaar, dat sommige schrijvers kwaad-aardig beginnen te worden, als er op de Middeleeuwen wordt afgegeven, dat er dan wordt gesproken van „zinledige gemeen-plaatsen", „gevolg van die averechtsche geschiedbeschouwing, die een der meest kenmerkende verschijnselen der negentiende eeuw was."

Helaas ontbreekt ook hier de keerzijde der medaille niet. Zoo-dra men buiten het gebied der stad kwam was het uit met de liefde. Tegenover het platteland heeft de stad zich soms zelfs bepaald misdragen. Het ergst gebeurt dit trouwens misschien wel in de tijd die volgt.

Scherp ook stond de stad vaak tegenover de adellijke heeren, die, vooral in de periode van hun maatschappelijke achteruit-gang, dikwijls het weinig eervolle beroep van roofridder gingen beoefenen. Tegenover hen verbonden de steden zich soms in grootere of kleinere stedenverbonden. Tegenover hen ook kon de nationale vorst in later tijd steeds rekenen op de steun der poor-ters, zijn eigenlijke onderdanen.

De bewoners der stad beschouwden zich in vele opzichten als een groote familie. Natuurlijk hadden ze onder elkaar ook wel eens iets, net als in elke goede familie. En aangezien de tijden ruwer waren dan die van nu, leidde zoo iets dan wel eens tot

[1]) Zie blz. 123.

160. *Winkeliers en klanten in een stad in de 15e eeuw.*

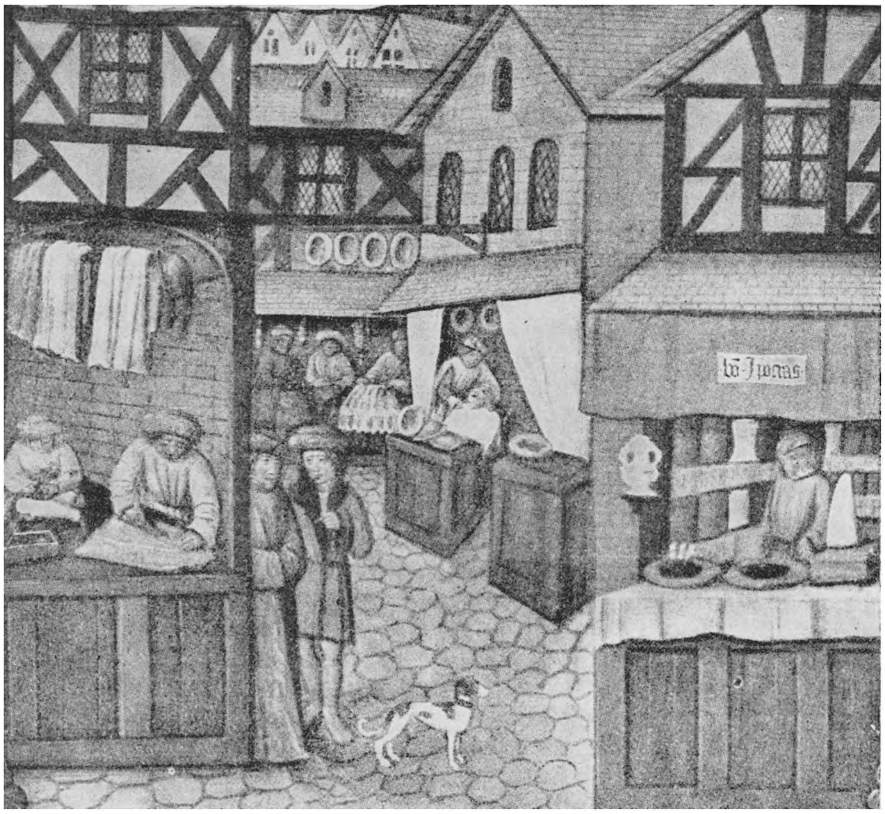

Ook dit plaatje geeft een goed idee van een middeleeuwsche stad. Overal werkplaatsen, winkels en toonbanken. Links een lakenhandelaar, rechts iemand, die o.a. wijn verkoopt. Op de achtergrond een handelaar in pelzen. Daarvoor een barbier.

161. *St. Barbara, de patrones der kerkenbouwers.*

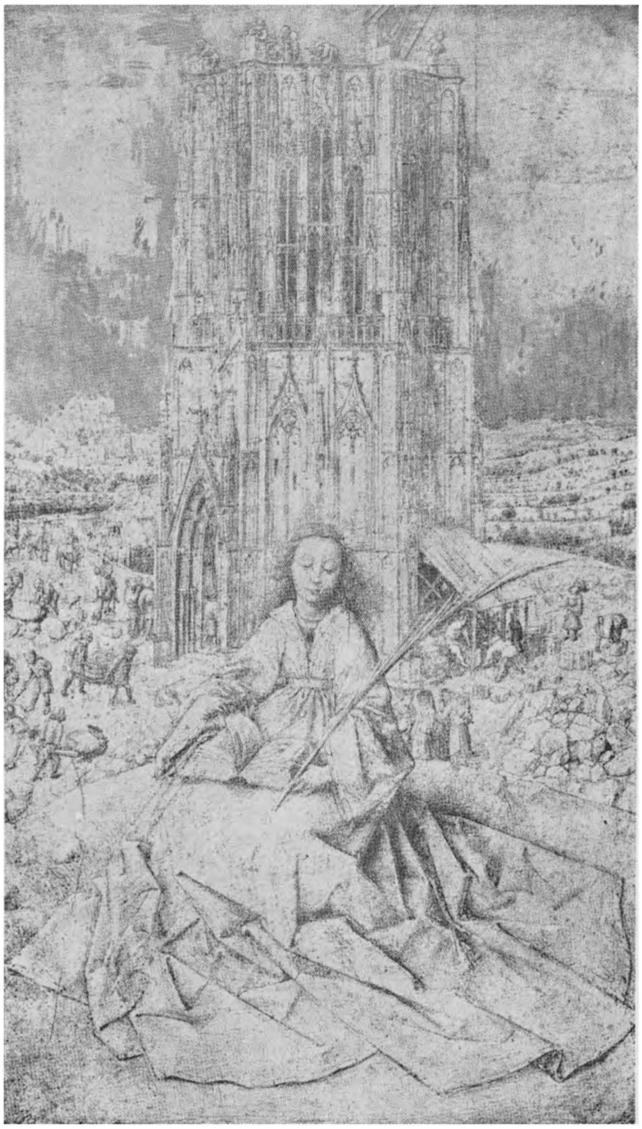

Naar Jan van Eyck (1386—1440), met zijn broer Hubert grondlegger der oud-Nederlandsche olieschilderkunst. Op de voorgrond de Heilige Barbara. Achter haar een toren in aanbouw. Let op de kraan, waarmee de in de „kerkfabriek" afgewerkte steenen omhoog worden geheschen.

grove uitspattingen, maar dat neemt niet weg, dat de gemeenschapsgedachte steeds weer naar voren komt.

Zijn allervoornaamste uitdrukking vindt deze gemeenschapsgedachte in de met vereende krachten opgetrokken kathedralen, waarvan Violet le Duc in zijn bekende werk beweert, dat ze „veel meer als gebouwen met een burgerlijke bestemming dan met een godsdienstige bedoeling" zijn te beschouwen. Jaren en jaren achtereen, soms zelfs eeuwen werd er door de opeenvolgende geslachten aan het huis der gemeenschap gewerkt, dat lange tijd het eenige steenen gebouw was der stad. Hier kwam men samen op alle hoogtepunten van het leven, in tijd van nood en droefenis, als ook in tijden van groote en uitbundige vreugde. Was overi-

162. *Kerkbouw naar een raam.*

Deze teekening is gemaakt naar een raam uit de Kathedraal te Bourges. Afgebeeld zijn o.a. metselaars en beeldhouwers.

gens het leven van de stedeling vaak in hoofdzaak gericht op een voorzien in de materieele behoeften van allen, hier steeg men tot een hooger niveau. Langzaam maar zeker ontwaakten bij de poorters ook de geestelijke behoeften. Juist de welvaart, die over het algemeen in onze steden geconstateerd kan worden, veroorzaakte, dat men zich ook eens met dingen van een andere orde kon gaan bezighouden. — In de kerk hield men de jonggeborene ten doop, werd hij ingeschreven in de doopregisters en zoo als het ware opgenomen in de stedelijke gemeenschap [1]). En als de onverbiddelijke dood onze poorter heeft opgeëischt, dan dragen zijn verwanten en zijn gildebroeders hem naar zijn laatste rust-

[1]) Tot de Fransche Revolutie zijn er slechts weinig plaatsen, waar de wereldlijke overheid een burgerlijke stand inricht.

plaats tusschen of bij muren van het gebouw, dat meer dan eenig ander het symbool is van de commune.

Langzamerhand ontwikkelt zich daarnaast met de uitbouw van het stedelijke bestuur, de behoefte aan een centraal wereldlijk gebouw, het stadhuis en dan krijgt men al gauw de tijd, waarin die met zooveel liefde opgetrokken zetels der middeleeuwsche stedelijke regeeringen worden gebouwd.

Uit de combinatie van gemeenschapszin en zorg voor eigenbelang is dat eigenaardige organisme, dat wij op het oog hebben als we van de middeleeuwsche stad spreken, voortgekomen. Pas toen de voortgang der techniek en alles wat daarmee samenhangt, het mogelijk maakte een stap verder te doen werd de stad een orgaan, waarvan een belemmerende invloed uitging. Natuurlijk heeft de maatschappij zich aan het nieuwe aangepast, maar in menig opzicht blijft de stad tot aan het einde der achttiende eeuw in ons land een conservatieve, vaak zelfs een reactionnaire factor.

C. Naar grooter organen. Het verzet der stedelijke democratiën.

Omstreeks het jaar 1100 kan men in deze streken van de wereld een verandering constateeren, die leidt tot de komst van de stedelijk georganiseerde maatschappij. De stad, een eenheid op economisch gebied, wordt practisch in de regel ook een eenheid op politiek gebied en is een tijdlang als zoodanig in veel opzichten een zelfstandige macht. Men zou haast van een staat kunnen spreken.

Daarnaast bestonden reeds lang andere aanloopen tot onze moderne staat. Wij wijzen op een figuur als Karel de Groote. Met een modern vorst kan men hem en zijn opvolgers zeker niet op één lijn stellen. Toch waren de koningen (soms tevens keizer) op een enkel gebied al zoodanig werkzaam, dat men hen met een modern stadshoofd ten minste kan vergelijken. Maar daarmee is dan ook alles gezegd. Zelfs op de door hen aangestelde „graven" hebben ze zoo weinig invloed, dat zij deze heeren niet kunnen beletten hun functies erfelijk te maken. Men stelle zich eens een oogenblik voor welk een ingrijpende verandering het zou beteekenen, indien onze burgemeesters eens kans zouden zien tot iets soortgelijks. Het is eenvoudig ondenkbaar.

Zeker, sinds de tijd der Karolingers heeft men ook in ons land talrijke graven. Maar met hun macht en hun invloed is het gesteld als met die van de groote heeren boven hen. Die heeft nog slechts weinig te beteekenen. Zij verzorgen o.a. de „rechtspraak" dier dagen. Maar het is er dan ook een rechtspraak naar.

Eerst het toenemende contact van de bevolking met menschengroepen elders, maakt veranderingen noodzakelijk.

En zoo hooren we tegelijk met de opkomst der steden voor het eerst bijv. van de graaf van Holland. Willem V immers is de eerste die zich ± 1100 Comes Hollandiae laat noemen. Ge-

163. *Het stadhuis te Brugge.*

Ook de profane (wereldlijke) bouwkunst wordt nu van beteekenis. Eerst zijn het vooral de stadhuizen, waaraan men zijn zorg besteedt. En evenals bij een kerk plaatst men er gaarne een toren, een belfroot, bij.

durende lange tijd zien wij nu deze twee machten, de stad en en graaf, naast elkaar optrekken. De steden ontleenen hun „recht" aan de graaf. De graaf ontleent al gauw zijn beteekenis

voor een niet gering deel aan het aantal en de belangrijkheid der steden in zijn gebied.

Moge ons land in theorie ook nog behooren tot het „Duitsche Rijk", de practijk leert wel anders. Als de „keizer" bij uitzondering nog eens gehoorzaamheid tracht af te dwingen, dan draait dit gewoonlijk op een mislukking uit.

Zoo was dan omstreeks 1100 het graafschap Holland ontstaan

164. *Plattegrond van het centrum van Amsterdam.*

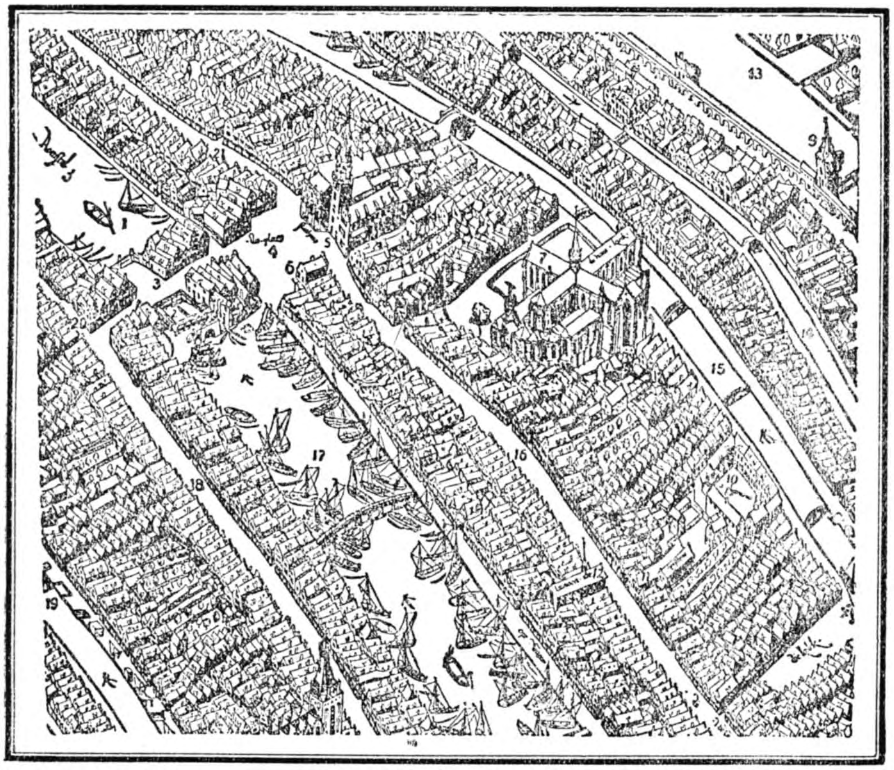

Hierboven een stuk van de beroemde kaart van Cornelis Anthoniszoon uit het jaar 1544. Bij 3 de dam, de tegenwoordige Vijgendam. Wat wij thans de Dam noemen, heette toen de „Plaetse" (4). Daaraan het oude stadhuis (5). Men zoeke verder op de Nieuwe Kerk (7), de oude Waag (6), de oude vischmarkt (2) en de Jan Roodenpoort (9).

uit de samenvoeging van een aantal kleinere gebieden. De bijzonderheden van deze ontwikkeling zijn evenwel niet bekend. Een soortgelijke gang van zaken neemt men bijna overal waar. Men krijgt graafschappen, hertogdommen, bisdommen, enz.

Apart moet hier even worden gesproken over de bisdommen.

Als de graven hun functie tot een erfelijke hebben gemaakt, of trachten te maken, pogen sommige keizers zich daartegen te verweren, door bisschoppen met die grafelijke functies te belasten. Van erfopvolging kan dan immers geen sprake zijn. En telkens als de bisschop sterft, kan de keizer — de opperste leenheer — het gebied opnieuw vergeven aan een hem toegenegen man. Doch reeds in de elfde eeuw leidt dit tot een conflict, de

165. *Het oude stadhuis van Amsterdam.*

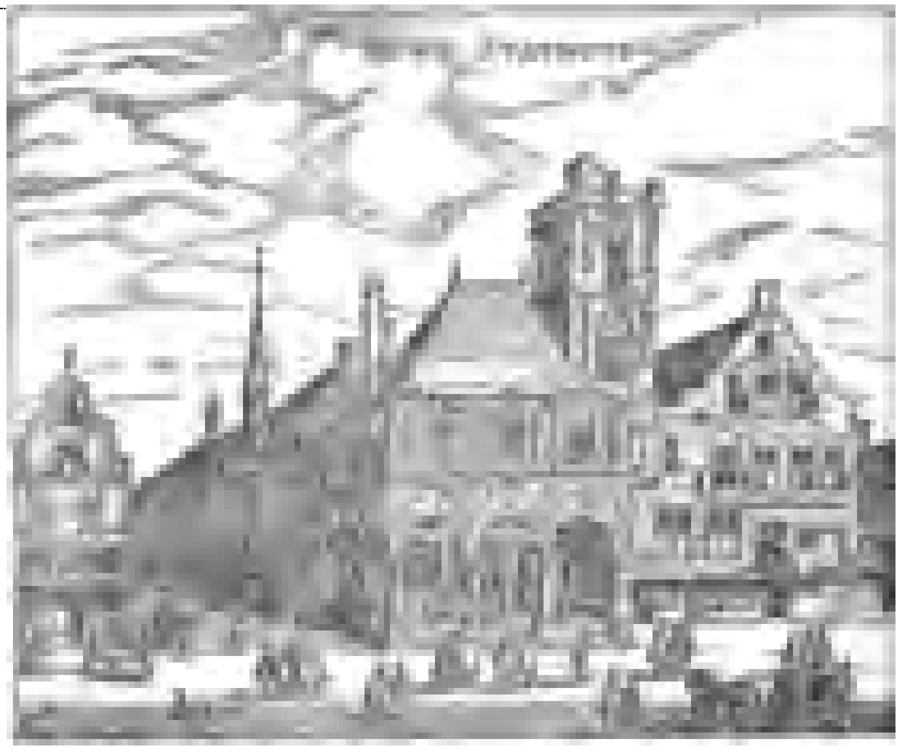

Na een geweldige brand op 23 Mei 1452, die drie kwart van de stad in asch legde, werd dit stadhuis gebouwd. Deze afbeelding is uit de zeventiende eeuw. Het is dan al zóó bouwvallig, dat men de toren heeft moeten afbreken. Op afb. 164 is deze toren nog duidelijk zichtbaar.

zoogenaamde *investituurstijd.* De bisschoppen in het gebied van het Duitsche rijk kregen zoodoende met twee heeren te doen: de paus en de keizer. Als kerkelijke dienaren hadden ze tot superieur de paus, en als wereldlijke de keizer. Maar niemand kan twee heeren dienen. Ook onze bisschoppen niet. Er kwam een moment dat ze moesten kiezen. Aanvankelijk kozen de meesten de zijde

van de keizer. Ze beschouwden zich blijkbaar zelf, hoewel ze een kerkelijke functie bekleedden, vooral als wereldlijke leiders der menschheid. Tusschen paus en keizer kwam het tot een heftige strijd, die een paar eeuwen heeft geduurd. Wij zullen de bijzonderheden er van laten rusten [1]).

Gewoonlijk leest men aan het slot van een beschrijving dezer investituurstrijd, dat keizer en paus beide hun krachten in deze strijd hebben verbruikt en zoo gelegenheid gaven aan de kleinere, de territorale vorsten, om, „op te komen". Vermoedelijk kan men het beter zoo beschouwen, dat beider invloed vóór het conflict veel geringer was, dan gewoonlijk wordt aangenomen, terwijl gedurende de strijd de gewichtige veranderingen op maatschappelijk gebied juist de graven en de hertogen een beteekenis gaven, die ze daarvoor niet konden hebben, o.a. die van beschermers van de steden en het daartusschen zich ontwikkelde verkeer. — Na een paar eeuwen is het in ieder geval wel duidelijk, dat er in Europa nog geen plaats is voor een wereldlijk of geestelijk vorst, die een zoo uitgestrekt gebied als dat van paus of keizer kon overheerschen. Men had te hoog gegrepen. Voorloopig zouden slechts veel bescheidener wenschen verwezenlijkt kunnen worden.

166. *Harderwijk van de zeezijde gezien.*

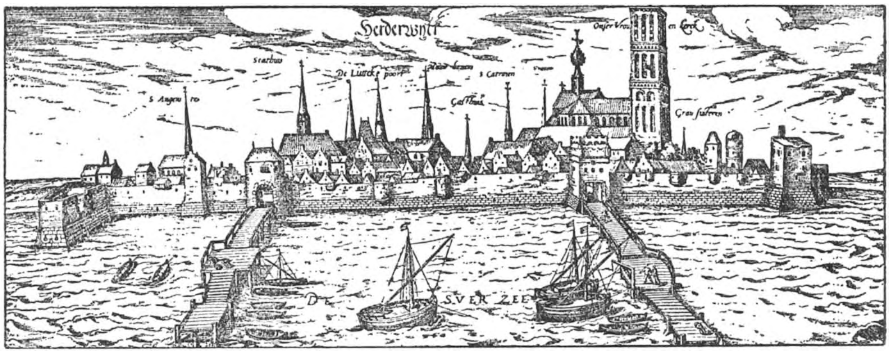

Op de voorgrond „De Suer See", met enkele scheepjes uit die tijd en de nog tamelijk primitieve havenwerken.

Ons land had toen dus, evenals de aangrenzende gebieden, een reeks territoriale vorsten gekregen. De voornaamsten er van zijn

[1]) Met één uitzondering dan. Het was bij de aanvang dezer investituurstrijd, dat Hendrik IV (Duitsch koning, later keizer) door de toenmalige paus, Gregorius VII, in de ban werd gedaan. Hendrik IV heeft toen voor het kasteel Canossa in Italië, waar de paus zich bevond, in de winter van 1077, boete gedaan, een gebeurtenis, die op velen een diepe indruk maakte.

de graaf van Holland, de bisschop van Utrecht, de hertogen van Gelre, Brabant en Limburg. In het Noorden van ons land wijkt de gang van zaken eenigszins af van die elders.

Wij zullen in enkele hoofdlijnen de politieke ontwikkeling dezer territoriale staten moeten volgen. Die van Brabant en Limburg zijn voor het zuidelijke deel van ons land natuurlijk vooral van belang. Maar aangezien deze twee straks geen deel uitmaken van de Republiek der zeven Vereenigde Nederlanden, zullen wij ons beperken tot de eerste drie, waarna dan nog enkele bijzonderheden over het Noorden volgen.

Holland.

Zooals reeds werd opgemerkt komt de titel *graaf van Holland* tegen het einde van de elfde eeuw in gebruik. Men heeft wel de

167. *Harderwijk van de landzijde gezien.*

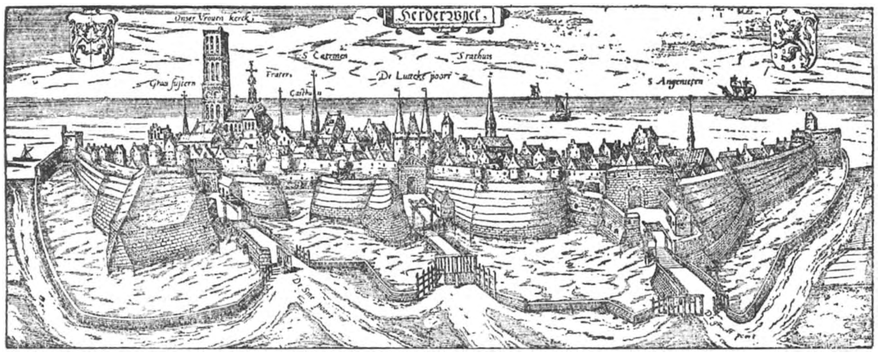

Hier mag vooral de aandacht gevestigd worden op de verdedigingswerken. Evenals bij de vorige afbeelding staan boven de kerken, poorten enz. de namen.

oorsprong van het graafschap gezocht in de schenking van een gebied door een Frankisch vorst, Karel de Eenvoudige, aan een zekere Diederik (Dirk), die men later Dirk I is gaan noemen. Het gebied waarover deze graaf dan „heerscht" reikt eenerzijds misschien tot aan het Vlie en omvatte verder in hoofdzaak wellicht Kennemerland. Hij en zijn nakomelingen worden gewoonlijk genoemd graven „in Friesland".

Het behoeft ons niet zoo erg te verwonderen, dat ze er op uit zijn hun invloed te vergrooten. In het begin van de elfde eeuw vinden we een er van reeds in de buurt van het tegenwoordige Vlaardingen [1]). In de twaalfde en de dertiende eeuw beginnen

[1]) Het is de beroemde Diederik III, waarvan de schoolboekjes voor een deel nog trouw vertellen, dat hij ongeveer 1015 door zijn tol aan de Merwede de stichter van Dordrecht werd. Zoo ver bracht hij het evenwel niet.

de grenzen zich duidelijker af te teekenen. Overstroomingen hebben in het Noorden de situatie grondig veranderd en aan het wordende graafschap hier als het ware een natuurlijke grens geschonken. In die eeuwen wordt dan ook West-Friesland voor goed een bestanddeel van het graafschap. Het laatst van de twaalfde eeuw ziet onze Hollandsche graaf reeds vaste voet krijgen in de streek rond Geertruidenberg, terwijl in diezelfde tijd de uitbreiding van zijn invloed over Zeeland begint. Het gevolg was een lange strijd tusschen de graven van Holland en Vlaanderen, die ten slotte hiermee zou eindigen, dat Zeeland bewester Schelde (d.w.z. Zeeland ten Noorden van de Westerschelde) practisch bij Holland kwam. Het einde van de dertiende eeuw brengt de „voltooiing van het graafschap Holland." Van een gebied langs de Noordzee — hier en daar is het eigenlijk alleen het duingebied, — wordt het tot een „Zuiderzeeland". 't Gebeurt vooral tijdens Floris V en 't gaat ten koste van Utrecht en de edele heeren, die tot dien in hun gebied een vrij groote mate van zelfstandigheid kenden. Dat deze heeren hem dan ook niet bijster goed gezind waren, blijkt onder meer uit het feit, dat hij door enkele er van vermoord is. De gang van het wereldgebeuren konden deze heeren hiermee evenwel niet tegenhouden. Kort er na werden Holland (Zeeland en West-Friesland) en Henegouwen met elkaar vereenigd, d.w.z. ze krijgen dan dezelfde persoon tot graaf.

Het is een tijdperk van aanhoudende strijd tusschen de wordende territoriale staatjes. Door list en geweld, door huwelijk en diplomatie trachten graven en hertogen hun positie te verstevigen. Daarbij maken ze gretig gebruik van de macht der steden, die met hun geld en hun connecties vaak van doorslag gevende beteekenis worden. En deze steden zorgen er wel voor, dat ze bij dit alles niet te kort komen. Menig voorrecht weten ze binnen te halen.

Door huwelijken, enz. was nu de vereeniging van Holland en Henegouwen tot stand gekomen, kan men zeggen. Men trekke evenwel geen verkeerde conclusies. De huwelijken zelf kwamen vaak tot stand uit politieke en dergelijke overwegingen. Zij waren wellicht meer gevolg dan oorzaak.

Reeds in de dertiende eeuw had de graaf behalve aan voorname heeren in zijn gebied, ook wel eens aan vertegenwoordigers der steden „raad" gevraagd bij het „besturen" van zijn graafschap.

Natuurlijk niet, omdat hij niet liever zelf de lakens uitdeelde. In 't gunstigste geval wegens onbekendheid met de locale belangen, die zij vertegenwoordigden, maar in menig geval onge-

twijfeld mee om er zijn positie door te versterken. Men noemde zooiets dan een „dagvaart". In het begin van de dertiende eeuw roept voor het eerst de Hollandsche graaf naast vertegenwoordigers van adel en geestelijkheid, „schepenen ende mannen" van vrijwel alle steden uit zijn gebied bijeen. Later komt het steeds meer voor, dat vertegenwoordigers dezer drie standen door de graaf worden samengeroepen. En aangezien men in die tijd meestal spreekt van stenden of staten, waar wij het woord standen zouden gebruiken, komt de uitdrukking: vergadering der „Staten" in zwang. Geven ze aanvankelijk alleen „raad", hun

168. *De Upstalboom.*

In het noorden (zie bl. 216) was de centralisatie al heel weinig gevorderd in het laatst van de Middeleeuwen. Slechts op het punt van de rechtspraak was er min of meer eenheid. De gezworenen, die onder de Upstalboom bij Aurich werden gekozen, hadden o.a. tot taak de landvrede in dit gebied mee te handhaven. D.w.z. ze moesten trachten te verhinderen, dat particulieren zich zelf recht verschaften.

beteekenis neemt gaandeweg toe. En 't zal zoo ver komen, dat het de heer niet mogelijk is zijn land te regeeren tegen de zin van de belangrijkste groepen van zijn onderdanen. 't Ligt zelfs voor de hand aan te nemen, dat het nooit anders was. Maar door de Statenvergaderingen treedt het ten minste ook duidelijk aan het licht.

Utrecht of het Sticht.

Reeds in de tiende eeuw is de bisschop van Utrecht in verschillende opzichten een figuur van beteekenis. Zeer belangrijk wordt hij echter, als hij door de politiek der Duitsche koningen omhoog wordt geheven (zie bl. 208 e.v.). Hij bekleedt dan een zeer belangrijke geestelijke, maar een even belangrijke wereldlijke functie. Bij het begin van de investituurstrijd weegt de laatste voor hem blijkbaar het zwaarst, ten minste de bisschop van Utrecht schaart zich geheel aan de zijde van de keizer, ja, spreekt zelfs plechtig de ban uit over de paus, diens groote tegenstander. Gedurende korte tijd lijkt het nu of Utrecht een groote staat zal worden. Maar.... de tijden zijn voor zoo iets blijkbaar nog niet rijp. In naam heerscht de bisschop als wereldlijk vorst over een uitgestrekt gebied: Utrecht, stukken van Holland, West-Friesland, belangrijke deelen van het tegenwoordige Gelderland en Overijsel, Drente, Groningen en Friesland behooren ertoe. Maar de werkelijkheid is heel anders. De Hollandsche graaf neemt hem groote stukken af. Aan Gelre verliest hij de Veluwe. En Overijsel ('t Sticht over de Ysel heette het toen) weet zich evenals Drente en Groningen een steeds grooter zelfstandigheid te verweven. Zoo blijft hem in hoofdzaak alleen het tegenwoordige Utrecht. Ook hier is zijn positie echter zwak. Sinds de eerste helft der twaalfde eeuw wordt de bisschop n.l. niet meer benoemd door de keizer, maar verkozen door voorname geestelijken. Zoo'n bisschopsverkiezing is dan steeds een geweldig geïntrigeer tusschen groote heeren in en nabij het Sticht.

De graaf van Holland en die van Geldre probeerden natuurlijk in troebel water te visschen. Als eindelijk een nieuwe bisschop verkozen was, had hij alle mogelijke verbintenissen moeten aangaan, die zijn macht voor de geheele volgende regeerperiode aanzienlijk beperkten [1]).

---

[1]) Om verkozen te worden, moest bisschop Jan van Diest (1323-1341) de volgende offers brengen: aan een gunsteling van de paus 2200 pond, fooien aan dignitarissen 8000 gouden florijnen, zijn ernstigste mededinger 5650 pond, het opnemen van het geld hiervoor kostte hem 500 pond, aan de stad Utrecht 500 pond, aan verschillende Utrechtsche burgers ruim 2200 pond, aan de heer van Abcoude 2000 pond, voor het lossen van de verpande kasteelen te Goor en te Vollenhove moest hij 3000 pond geven, verschillende personen in Kampen 600 pond, een oude schuld van zijn voorganger ten bedrage van 800 pond moest eerst betaald, hijzelf had als domproost van Kamerrijk nog verplichtingen ten bedrage van 1100 pond en de feestelijke intocht kostte hem 2200 pond. Alles met elkaar een bedrag van 27000 pond zwarte Tournoysen, d.i. *f* 122.000. Voor die tijd was dit een enorm bedrag, waarvoor de bisschop verder krom kon liggen, te meer daar bijna al de inkomsten van de bisschop reeds „geheel en al bezwaard" waren.

Gelre.

Ook hier had men aanvankelijk een groot aantal graven, even= als in Holland. Genoemd worden als afzonderlijke gebieden Hamalant, Veluwe, Betuwe, Teisterbant, enz. Ver weg lagen de stad en het land waaraan onze provincie Gelderland de naam heeft ontleend. Het is Gelder, gelegen in Duitschland, niet zoo heel ver van onze Limburgsche grens.

Bij de concentratie, die in dit deel van ons land op ongeveer gelijke wijze als in het Westen, waar Holland ontstaat, het aan=

169. *Munten van de Brunonen.*

Merkwaardig is het, dat, terwijl in later tijd Friesland op het punt van de centralisatie zoo'n eind achteraan komt (zie o.a. het onderschrift bij fig. 168), het gravengeslacht der Brunonen reeds in de elfde eeuw een belangrijke positie had. Een en ander blijkt o.a. ook uit een aantal munten. Hierboven zijn telkens voor= en achterkant van een munt afgebeeld. De eerste is bijv. van Bruno III en afkomstig uit de muntplaats te Staveren, waar ook de nummers 5 en 6 zijn geslagen.

zijn geeft aan Gelre, speelt nu de Graaf van Gelder een belang= rijke rol. Hij weet n.l. het grootste gedeelte van Hamalant en Teisterband te verwerven. Een ander deel van Hamalant komt aan de graven van Zutfen, doch door huwelijk komt ook dit heele gebied bij dat van de graaf van Gelder. Zooveel mogelijk probeeren de graven uit dit geslacht nu hun gebied af te ronden, wat evenwel nooit geheel is gelukt. Een belangrijke aanwinst is

het, als Nijmegen met omgeving wordt verworven. Als stad bestond het reeds voordat de graven een rol konden spelen. 't Was dan ook een zoogenaamde rijksstad. Toen een Hollandsch graaf (Willem II, de vader van Floris V) tot Duitsch koning werd verkozen, heeft hij om de steun van zijn Geldersche collega te verwerven, hem de stad Nijmegen gegeven. Als de graaf van Gelre in de veertiende eeuw de hertogelijke titel verwerft, verandert er feitelijk niet veel. Tot op zekere hoogte was het een erkenning, dat de drager dezer titel nu tot een hooger positie was gestegen, dan die van een simpele graaf uit de tijd daarvoor. — Heel veel later verliest de hertog het gebied, waarnaar zijn hertogdom heet. Niettemin blijft de naam Gelre de gebruikelijke voor de landstreken, die nog tegenwoordig gezamenlijk onze provincie Gelderland vormen.

Het Noorden.

Hier een gang van zaken, die eenigszins afwijkt van de gewone. Reeds in de elfde eeuw heerscht er een gravengeslacht, dat der Brunonen, over een groot gebied. Friesland is dan de andere streken dus feitelijk vooruit. Of het verband houdt met de groote ontwikkeling van de handel der Friezen in de vroege Middeleeuwen? Het is niet onmogelijk. In het laatst van de elfde eeuw verdwijnt dit gravengeslacht echter weer van het tooneel. Zoowel het opkomen als het verdwijnen ervan heeft iets onverklaarbaars.

Als kort daarna elders in ons land de vorming van de territoriale machten begint, dan blijft dit voor het Noorden uit. Wel worden beurtelings de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland met stukken ervan beleend, maar de bewoners onzer noordelijke landstreken trekken zich daar weinig van aan.

Misschien houdt een en ander verband met het feit, dat hier niet, zooals in de andere streken, een tamelijk groot aantal steden opkomt. Maar hoe men dat dan weer moet verklaren? Hier doet zich het eigenaardige geval voor, dat er eigenlijk maar één stad van groote beteekenis komt, n.l. Groningen. Deze stad weet dan een stapelrecht voor zich te verwerven en heeft blijkbaar de macht, zijn omgeving te dwingen, dit te erkennen. Zoo doet de positie van Groningen tegenover de Ommelanden eenigszins denken aan die van de graaf of de hertog elders, en is er dus toch weer eenige overeenkomst met de andere deelen van ons land.

Aan het einde van de veertiende eeuw hebben nu de gouwgraven het overal afgelegd tegen hun grootere broers en zoo hebben we dan (afgezien van het Noorden en de bisdommen Utrecht

en Luik) in de Nederlanden een vijftal groote dynastiën n.l.:
1e. de zoogen. Beiersche (in Holland, Zeeland en Henegouwen).
2e. de Guliksche (in Gelre, Zutfen, enz.).
3e. de Vlaamsche (o.a. ook in Artois).
4e. de Brabantsche (ook in Limburg en Antwerpen).
5e. de Luxemburgsche.

De meeste van deze *dynastiën* zijn reeds door huwelijken

170. *Het Hanzekantoor te Londen, de z.g. Staalhof.*

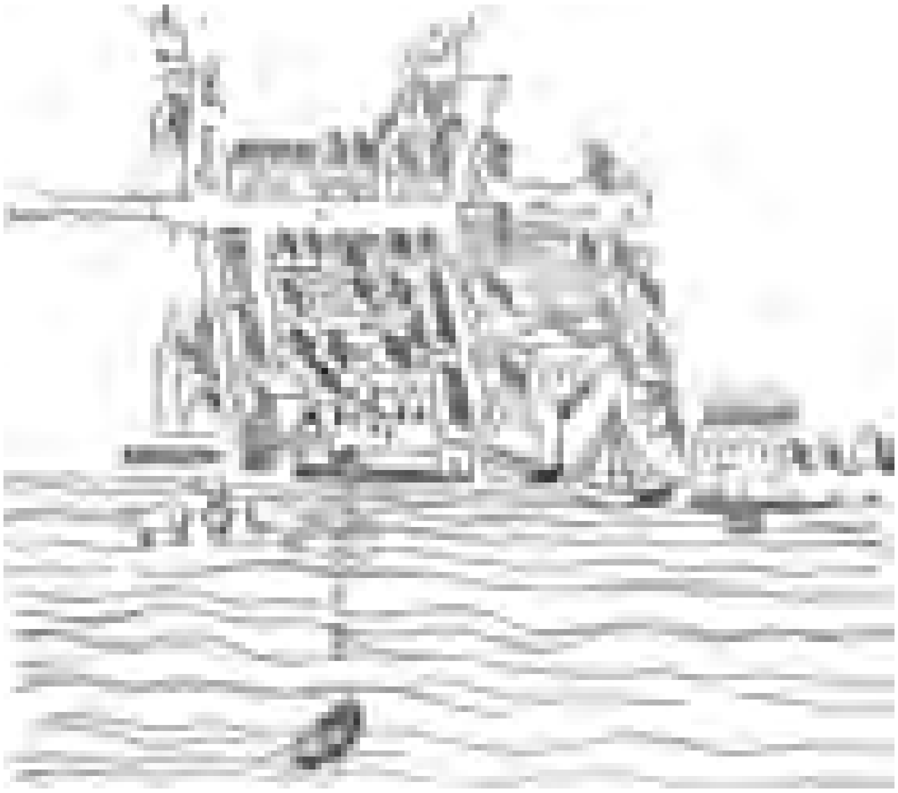

Een der belangrijkste „Hanzekantoren" was wel dat te Londen. Hier woonden de kooplieden te midden der vreemdelingen bij elkaar, onder eigen bestuur en met eigen rechtspraak. Soortgelijke „kantoren" of factorijen had men in Bergen, Novgorod en Brugge.

aan elkaar verwant en met elkaar verbonden. Indien dat zonder bijbedoeling is gebeurd, dan zou het even goed in de volgende eeuw bij het tot standbrengen van een grooter eenheid op politiek gebied, belangrijke diensten bewijzen. Maar men mag gerust aannemen, dat het in 't geheel niet zonder nevenbedoelingen is

gegaan. Voordat er in die dagen in deze hoogere regionen een huwelijk werd gesloten, waren alle consequenties wel ter dege overwogen. Het is dan ook geen toeval, dat juist deze vorsten-huizen, wier gebieden zoo dicht bij elkaar lagen, zoo nauw met elkaar verwant waren.

Men heeft wel eens de opvatting gehuldigd, dat de grootere politieke eenheid wellicht nimmer tot stand zou zijn gekomen, als de machthebbers dier dagen het niet op deze wijze hadden voorbereid. Tegenwoordig zal wel geen ernstig historicus dat

171. *Steden en handelsroutes van het Hanzeverbond.*

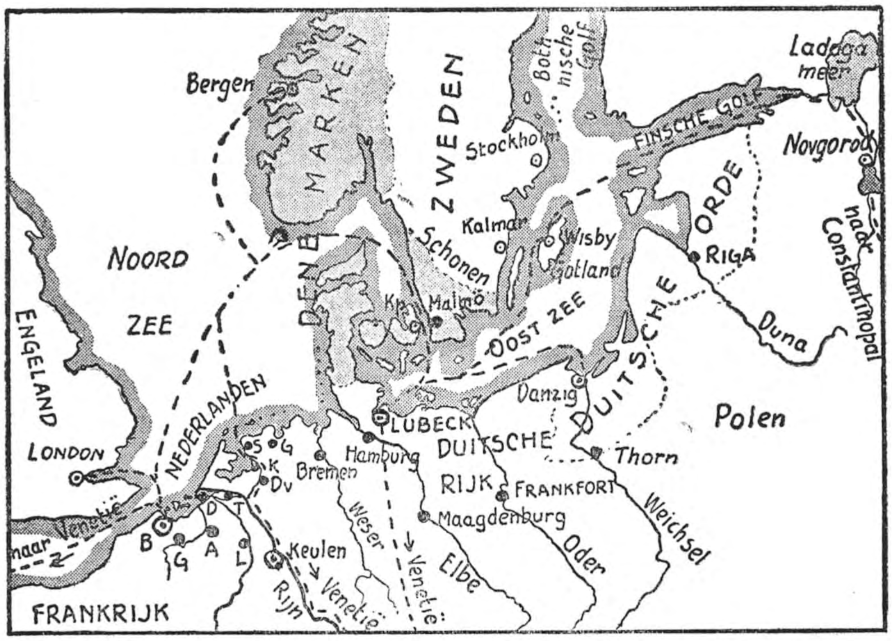

Men ziet, dat het gebied van de Hanze zich uitstrekte van Londen tot Novgorod en van Bergen tot Keulen. B = Brugge, G = Gent, A = Antwerpen, L = Luik, T = Tiel, D = Dordrecht, Dv = Deventer, K = Kampen, S = Staveren, G = Groningen.

standpunt meer innemen. Zeker de huwelijken waren een factor bij de totstandkoming van de grootere eenheid. Maar niet de belangrijkste. Het verkeer had zich ontwikkeld, de handel had zich uitgebreid, het contact was op veel grooter afstanden veel nauwer geworden, de afhankelijkheid der landstreken van elkaar was toegenomen, en dat alles maakte het wenschelijk, in ieder geval mogelijk, dat eenheid kwam, ook daar waar die voorheen ontbrak.

Het is ten slotte het Bourgondische huis geweest, dat in de vijftiende eeuw aan het nieuwe, dat groeiende was, vorm en gestalte heeft gegeven. Maar men versta dit weer niet verkeerd. *Deze* vorstelijke familie is slechts het middel geweest waarvan de historie zich bediend heeft. Een andere zou het allicht evengoed hebben gedaan, misschien zelfs beter. En als geen dezer dynastiën onverhoopt de mannen zou hebben opgeleverd, be-

172. *De Hanze-stad Lübeck.*

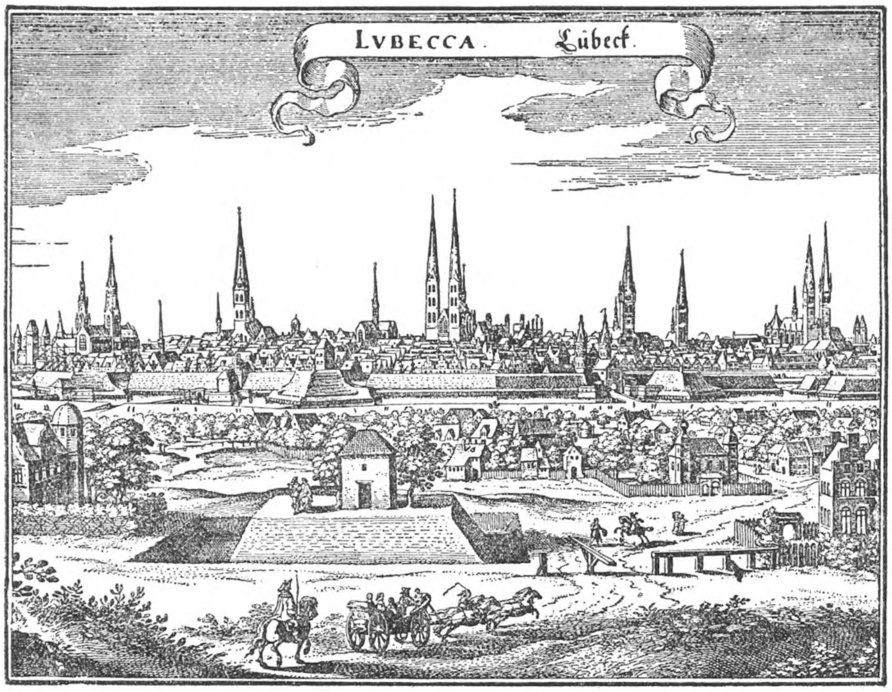

Voor en na kwamen vertegenwoordigers der Hanze-steden te Lübeck samen, welke stad daarmee wel een bijzondere positie in het verbond kreeg. Dit plaatje, uit iets later tijd, geeft overigens nog wel een goed idee van het middeleeuwsche Lübeck.

kwaam genoeg om hier het werk van de verloskundige te verrichten, dan had de geschiedenis nog wel andere pijlen op haar boog gehad.

Wie het meeste belang hadden bij het nieuwe, dat waren ongetwijfeld de steden, met name die, welke zich vooral ook op de handel toelegden. Zij hadden behoefte aan een maatschappij, die over uitgestrekte gebieden de noodige veiligheid kon handhaven, zoodat de koopman met zijn artikelen zich gerust ver van huis

kon wagen, zonder dat hij de kans liep alles te verliezen. Voor zoover de landsheeren in de 13e eeuw deze zekerheid niet kon⸗den verschaffen, trachtten de steden zich zelf te helpen. Allerlei stedenbonden ziet men verschijnen, waarvan de bekendste en voor ons land belangrijkste de zoogenaamde *Hanze* is.

Men heeft getracht één gebeurtenis op te sporen, die be⸗schouwd zou kunnen worden als het begin van deze Hanze. Maar het is niet gelukt. Op een gegeven moment *is* de Hanze er en wel in de laatste helft van de dertiende eeuw. Waarschijnlijk is deze stedenbond niet opzettelijk gesticht, maar als een noodzakelijke vrucht der omstandigheden langzaam gerijpt.

173. *Willem VI en Jacoba van Beieren.*

Terwijl het bijeenvoegen der gewesten, de zoogenaamde centralisatie, later tot stand komt onder leiding van de Bourgondische vorstenfamilie, heeft daarvóór het Beiersche huis in dit op⸗zicht een belangrijke rol gespeeld. De leden er van wisten reeds bijeen te brengen: Holland, Zeeland, West⸗friesland en Henegouwen. Bij hun verdere pogingen moesten ze echter de vlag strijken voor het, overigens nauw er mee verbonden, Bourgon⸗dische huis. Deze plaatjes zijn ge⸗maakt naar beeldjes van hout en brons, in het bezit van de gemeente Amsterdam.

Als men op de kaart lijnen trekt van Londen naar Krakau, van Krakau naar Nowgorod (in Rusland), van Nowgorod naar Bergen (Noorwegen) en vandaar weer naar Londen, dan heeft men het gebied, waarin vrijwel alle Hanzesteden zich bevonden. Het grootste aantal lag in Noord⸗Duitschland. De Hanzedagen wer⸗den gehouden te Lübeck, dat algemeen erkend werd als het „hoofd" van onze stedenbond. Het doel van de bond kan het best als volgt omschreven worden: *bescherming van de koop⸗man in de vreemde.*

Menigmaal heeft de Hanze de strijd aangebonden, ook tegen groote heeren, die de handel belemmerden of waarmee men op eenigerlei andere manier iets had.

't Schijnt vast te staan, dat de Hollandsche en de Zeeuwsche steden niet bij de Hanze waren aangesloten. Wel de steden langs

de IJsel en in 't Noorden Groningen en Staveren. Het doet ons niet vreemd aan, dat daar waar de territoriale organisatie het zwakst was, de behoefte aan contact met de Hanze het sterkst blijkt te zijn geweest.

Hoezeer de Hanze ook trachtte te voorzien in datgene, wat in later tijden door de staat wordt gedaan, van een staat kan men nog niet spreken. Daarvoor is de organisatie te los, daarvoor werden ook de Hanzedagen te ongeregeld gehouden, terwijl de

174. *Philips de Goede en Karel de Stoute.*

Deze twee mannen uit het Bourgondische huis, vader en zoon, hebben bij de centralisatie wel een zeer belangrijke rol gespeeld. Voor bijzonderheden kan naar de tekst worden verwezen.

rechten en verplichtingen der „leden" te weinig omschreven waren. Een dergelijke periode hebben trouwens de echte wordende staten eveneens doorgemaakt.

Toen later de centralisatie grooter afmetingen aannam kon de vorst ook op grooter afstand aan zijn onderdanen veiligheid waarborgen. Langzaam maar zeker verliezen dan de Hanzedagen hun beteekenis.

De centralisatie der Bourgondiërs.

Wij hebben in het voorgaande beschreven, hoe de veranderingen in de maatschappij de komst van iets nieuws noodzakelijk hadden gemaakt. Dat is een *hoofdzaak*. In verhouding daartoe is het een *bijkomstigheid* op welke wijze dit nieuwe zich precies vertoont.

Zeker is het, dat de vorsten en hun raadgevers een belangrijke rol hebben gespeeld. Vroeger zag men zelfs anders niets. Maar hun beteekenis is vaak overschat. Hierop is reeds door de grootmeester der nieuwere Nederlandsche historici, door niemand minder dan prof. Fruin de aandacht gevestigd in een verhandeling over een rechtsgeleerde — Philips van Leiden — die omstreeks 1400 leefde en die dus aan de wieg van het nieuwe stond. Fruin laat er zich als volgt over uit:

175. *De samenvoeging der „Bourgondische" landen.*

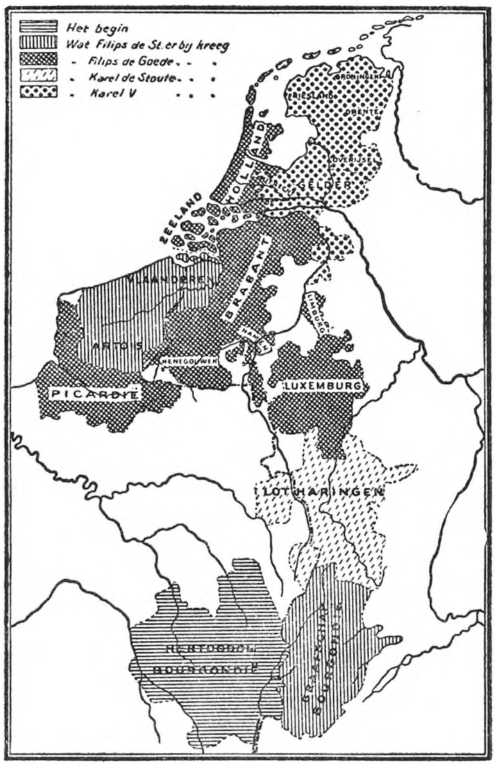

Het kaartje spreekt voor zich zelf. Duidelijk is aangegeven, wat elk der vorsten uit dit „huis" achtereenvolgens verwierf. Opgemerkt kan nog worden, dat Karel de Stoute tijdelijk ook reeds Gelderland had gekregen, maar bij zijn dood ging dat weer „verloren". Eerst in 1543, drie kwart eeuw later, heeft Karel V, zijn achterkleinzoon, het na een strijd van tientallen jaren, weer kunnen bezetten.

„Met iedere omwenteling in den staat gaat een verandering in de staatsbegrippen gepaard. Met de nieuwe instellingen verrijst een nieuw stelsel van recht. Geen wonder. De zedelijke mensch

kan geen vrede hebben met hetgeen wordt, tenzij hij overtuigd is, dat het recht heeft om te bestaan....

Gewoonlijk meent men dat de verandering der begrippen aan de verandering der toestanden vooraf moet gaan, en dat de omwenteling veroorzaakt wordt door een nieuwe wijsbegeerte. Zoo schreven de vijanden der Fransche revolutie deze toe aan de leer van wijsgeeren en encyclopedisten, die kort te voren was opgekomen. Uit het ongeloof verklaren zij de omwenteling. Maar is die verklaring juist? Zij is in strijd met de ervaring. De begrippen wijzigen zich niet willekeurig maar alleen onder den drang van gewijzigde omstandigheden en naar den eisch van nieuwe behoeften.... Zoodra men doordrongen is van de noodzakelijkheid der omwenteling, is men ook overtuigd van haar rechtmatigheid. Een nieuwe theorie moet dat recht bewijzen. Zij moet wettigen wat reeds geschied is en wat nog onvermijdelijk gedaan moet worden; veroorzaken kan zij onmogelijk wat reeds in volle gang is."

Deze taak nu is door de Bourgondiërs en hun dienaren volbracht. Zij hebben de menschen „overtuigd" van de „rechtmatigheid" der „omwenteling", zij hebben gedaan wat nog onvermijdelijk gedaan moest worden.

In het jaar 1363 schonk de koning van Frankrijk het pas verworven hertogdom Bourgondië aan zijn jongste zoon *Philips de Stoute*. Een bewijs dat voor deze „koning van Frankrijk" dit koninkrijk nog allerminst is, wat het een paar eeuwen later voor zijn nakomelingen zal zijn, n.l. „één en ondeelbaar" [1]). Onze Philips werd als practisch man verliefd op Margaretha, de erfdochter van Vlaanderen. Hij zal daarbij niet in de laatste plaats rekening hebben gehouden met het feit, dat de graaf van Vlaanderen tevens graaf was van „Franche-Comté", het gebied, dat aan het zijne grensde. Toen de Vlaamsche graaf in 1384 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde, erfde zijn schoonzoon: Vlaanderen, Artois, Mechelen, Nevers, Rhétel, Franche-Comté, enz. Door deze Vlaamsche erfdochter kregen de Bourgondiërs bovendien contact met Johanna, de hertogin van Brabant, Limburg en Luxemburg. Johanna nam haar maatregelen zoo, dat haar gebieden met die van de Bourgondiërs vereenigd werden, zij het ook langs een omweg. Inmiddels was het Bourgondische huis ook in een innige verhouding tot het in Holland regeerende Beiersche huis gekomen. In 1385 waren n.l. twee huwelijken gesloten. De oudste zoon en de oudste dochter van de Hollandsche graaf

---

[1]) Deze uitdrukking kreeg eigenlijk pas zijn volle zin door de veranderingen die de Fransche Revolutie omstreeks 1800 bracht.

werden toen in de echt vereenigd met een dochter en de oudste zoon van de Bourgondische hertog. In 1404 stierf deze. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Jan zonder Vrees (1404—1419). Toen in 1406 tante Johanna stierf, werd de zaak zoo geregeld, dat in Brabant en Limburg Antonie, een jongere broer van Jan, opvolgde. Men kwam aldus tegemoet aan de wensch der Bra=banders om een afzonderlijke vorst te hebben. Deze Antonie was getrouwd met de plaatsvervangende hertogin van Luxem=

176. *Kruisboog uit de 14e eeuw.*

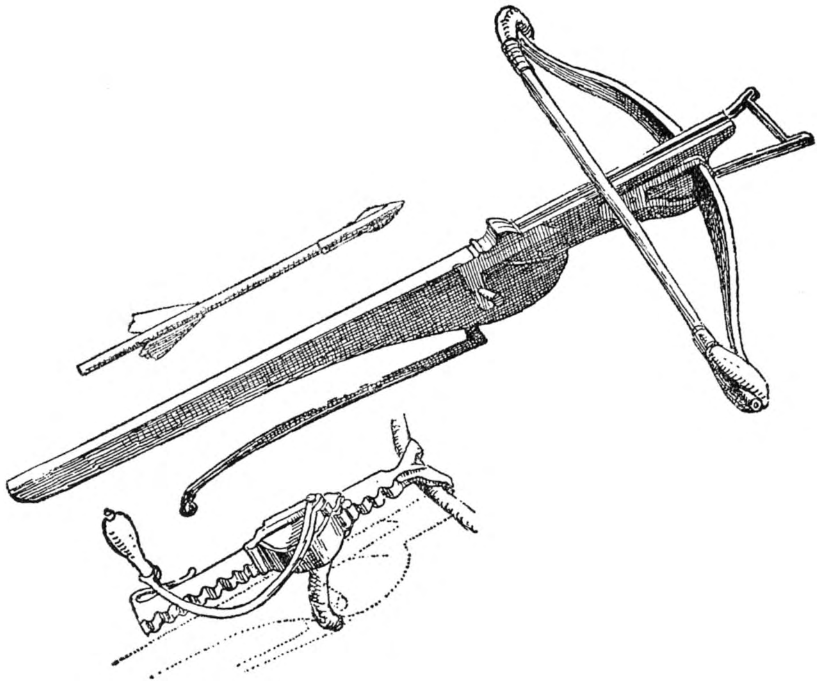

De afbeeldingen 176 tot en met 179 laten ons het een en ander zien met betrek=king tot de ontwikkelingsgeschiedenis der oorlogsmiddelen. Deze kruisboog is in zijn soort een tamelijk volmaakt instrument. Vooruitgang is nog slechts mogelijk door tot een ander principe over te gaan. De volgende plaat toont aan, dat dit ook inderdaad is geschied. Ook in dit opzicht is dit tijdperk als overgangsperiode dus belangrijker, dan menige andere tijd, waarin meer uit=sluitend op het oude wordt voortgebouwd. Het toestelletje links beneden diende, om er de boog mee te spannen.

burg. Bedenkt men, dat tegelijkertijd in Holland, West=Friesland, Zeeland en Henegouwen Willem VI — in dubbel opzicht een zwager van Jan — regeerde, dan is het duidelijk, dat het Bour=gondische huis bij zijn pogingen tot centralisatie mooie vorde=

ringen begon te maken. Tijdens het bewind van Jan zonder Vrees is er dan verder geen vooruitgang te registreeren. Maar onder diens zoon en opvolger Philips de Goede (1419—1467) zijn de vorderingen talrijk en groot.

Een heel bekende episode uit de strijd van Philips voor het uitbreiden van zijn gebied is wel die, waarin het hem gelukt Holland, Zeeland en Henegouwen voor zijn huis te verwerven. Daar was in 1417 Jacoba van Beieren haar vader, Willem VI, opgevolgd. Er zijn in die tijd eigenlijk twee kapers op de kust: het Bourgondische huis en het huis Wittelsbach, uit Luxemburg afkomstig. Voor dit laatste huis was het een geweldige strop, dat Johanna (van Luxemburg, Brabant en Limburg) terwille van de „vrede en de rust" in haar landen zich aansloot bij de Bour=

177. *Bombarde uit de 14e eeuw.*

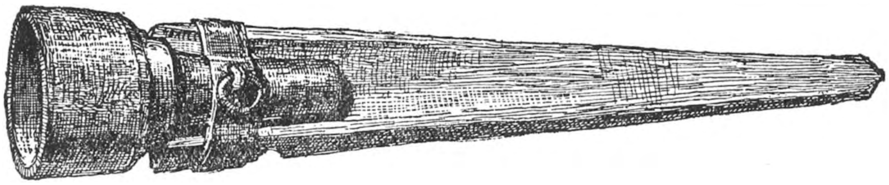

Nog in dezelfde eeuw (vgl. het onderschrift bij afb. 176) maakte men reeds oorlogsinstrumenten als het hierboven afgebeelde, dat zich bevindt in het „musée d'artillerie" te Parijs. Overigens heeft natuurlijk ook het schieten met behulp van buskruit een lange ontwikkelingsgeschiedenis achter de rug. Reeds de Byzantijnen hadden in de eerste helft der Middeleeuwen een stof, die, in brand gestoken, zelfs op het water bleef doorbranden. De Chineezen kenden ook reeds vroeg ontploffingsstoffen. Zij gebruikten ze echter alleen voor vreed= zame doeleinden (in mijnen bijv.). In deze streken is men er voor het eerst gebruik van gaan maken bij de strijd. Misschien is de monnik Berthold Schwarz (± 1300), de zoogenaamde uitvinder van het buskruit, een der eerste construc= teurs van primitief geschut. — Uit zoo'n bombarde werden in de regel steenen kogels weggeslingerd.

gondiërs. Het huis Wittelsbach,[1]) dat in die tijd de Duitsche koningskroon had bemachtigd, maakte hier anders ook goede kansen. Die huwelijken van 1385 waren dan ook in veel opzichten tevens een zege voor het huis Wittelsbach. Immers Willem en Margaretha van Holland behoorden tot die familie. Maar boven= dien werd tegelijkertijd het huwelijk voltrokken tusschen de „koning" van Frankrijk en Isabeau van Beieren, die in Frankrijk de belangen van het huis Wittelsbach moest vertegenwoordigen.

[1]) Het in Holland regeerende Beiersche huis was een tak van het huis Wittelsbach.

Men ziet nu het volgende eigenaardige schouwspel. Tegenover Jacoba, die blijkbaar teveel Bourgondisch is, schuift het huis Wittelsbach eerst een oom van haar, Jan van Beieren, naar voren. Jacoba maakt de band met Bourgondië nauwer door een huwelijk (het was op 18-jarige leeftijd haar tweede) met de zoon van Antonie van Brabant. Bij de strijd in Holland zoeken beide partijen steun. Daarbij scharen de steden zich in het algemeen achter Jan, die dan ook zeer royaal is in het verleenen van voorrechten. Hij geeft hun zelfs het recht op eigen gezag bijeen te komen, om te beraadslagen over de belangen van het land. De partij van Jan is de zoogenaamde *Kabeljauwsche.* Daartegenover staan de *Hoekschen*, de groote heeren en natuurlijk ook wel enkele steden. Hoofdzaak is, dat Jan zegevierde en practisch gesproken in Holland tot aan zijn dood, in 1425, de regeering in handen had. Bij de dood van Jan van Beieren kreeg Jacoba weer een kans. Zij had inmiddels haar man Jan van Brabant verlaten en was met een Engelsche prins getrouwd. Dat was natuurlijk een leelijk ding voor het huis Bourgondië, vooral als er eens kinderen mochten komen. Het gevolg is, dat de strijd tusschen „Hoekschen" en „Kabeljauwschen" spoedig opnieuw uitbreekt. En aangezien de Engelsche prins al heel weinig heeft in te brengen in deze streken (hij is bovendien wegens de steun die Bourgondië elders aan Engeland verleent, niet vrij in zijn bewegingen), heeft Philips de Goede er niet zoo heel veel moeite mee, de menschen hier te „overtuigen" van de „rechtmatigheid" van zijn streven. In 1428 moet Jacoba er in berusten, dat Philips haar ruwaard (d.i. voogd) wordt en in 1433 doet zij zelfs voor goed afstand van haar titels ten behoeve van Philips.

Behalve Holland, West-Friesland, Zeeland en Henegouwen weet die ook nog Namen, Brabant, Limburg, Maçon, Auxerre, Vermandois, Amiens, Ponthieu, Boulogne en Luxemburg te verwerven. Bovendien speelde hij het klaar, dat zijn zoon David bisschop van Utrecht werd. Gaat men dit alles op de kaart na, dan ziet men, dat reeds een groot gebied was gevormd, waarbinnen de koopman zich heel wat rustiger kon bewegen, dan voorheen.

Onder Philips' zoon en opvolger Karel de Stoute (1467—1477) maakt de zaak aanvankelijk groote vorderingen. Die weet ook Gelderland in handen te krijgen (het wordt door de Geldersche hertog aan hem verpand) en in het Zuiden o.a. Lotharingen, waarmee al de landen der Bourgondiërs (als men Luik even uitschakelt) voortaan één aaneengesloten gebied vormden.

Het zou wel een wonder zijn geweest, als het met de Bourgondiërs steeds op deze manier zou zijn doorgegaan, zonder dat

zich ooit eens een kink in de kabel vertoonde. Kort voor de dood van Karel de Stoute begint de tegenslag en het zal dan tot het begin van de zestiende eeuw duren voordat de zaak weer regelmatig voortgang heeft. Het tijdperk na Karels dood, dus het laatste gedeelte van de vijftiende eeuw wordt er nu een van groote verwarring. De Geldersche vorst tracht zijn gebied te hernemen, de Hoekschen weren zich nog eens. Ten gevolge van

178. *Kanon uit de 15e eeuw.*

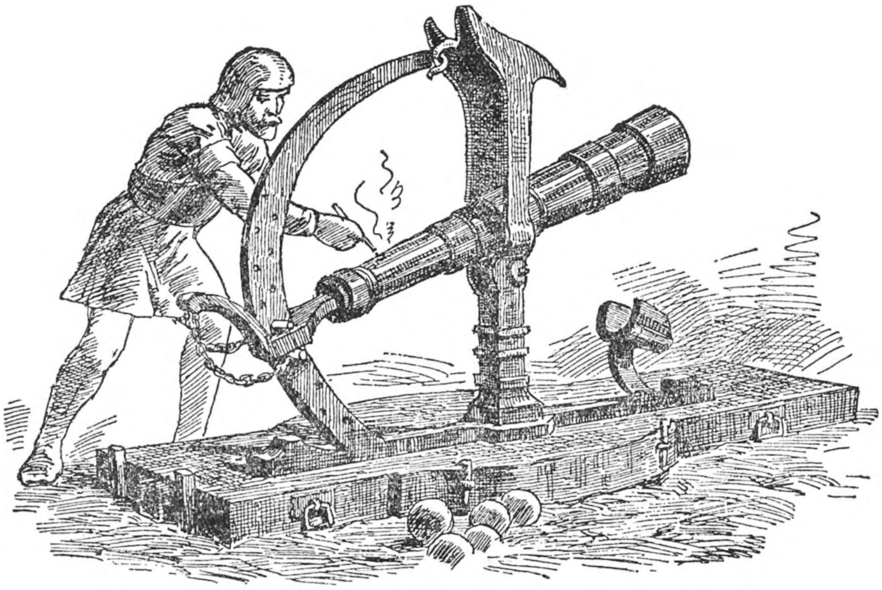

Vergelijkt men dit kanon met de veertiende-eeuwsche bombarde hiervoor, dan blijkt duidelijk, welke groote vorderingen de techniek in een eeuw ongeveer maakte. Het plaatje is geteekend naar een miniatuur in een handschrift uit de 15e eeuw en stelt voor een kanon, dat door Karel de Stoute gebruikt is bij het beleg van Neuss, in 1474. — Vroeger werd vaak de opvatting verkondigd, dat door de vuurwapenen een einde zou zijn gekomen aan de heerschappij der adel in de Middeleeuwen. Dit is zeer overdreven voorgesteld en ten deele zelfs geheel onjuist. Zwaar geschut was heel moeilijk te verplaatsen en daardoor reeds ongeschikt voor de aanval. Voor de achteruitgang van de adel is de maatschappelijke ontwikkeling van veel grooter beteekenis. — Het geschut was een troetelkind der groote heeren, die er natuurlijk veel voor over hadden, maar zoo, onbewust, toch ook de voortgang der techniek in het algemeen bevorderden. Want wat men op het eene terrein ontdekte, vond allicht toepassing op een ander gebied.

de voortdurende strijd wordt de economische toestand hier en daar zeer ongunstig, wat weer tot opstanden, als die van het Kaas en Broodvolk leidt. Men zou kunnen spreken van de

barensweeën van de nieuwe tijd. Maar hoe moeilijk de Bourgondiërs en de voorstanders van de grootere eenheid het ook krijgen, ze houden het hoofd boven water en al verliezen ze hier en daar terrein (Gelre, Utrecht, het hertogdom Bourgondië), over het geheel houdt de schepping der Bourgondiërs stand en als onder Karel V (1515—1555) gunstiger tijden zijn aangebroken, dan volgt al heel gauw de eene stap op de andere. Achtereenvolgens worden Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Drente en Gelre bij de andere Bourgondische landen gevoegd, waarmee dan een staat groeiende is, die ongeveer de omvang zal hebben van het tegenwoordige Nederland plus België. Zooals we zagen is het hertogdom Bourgondië inmiddels voorgoed tot een deel van de wordende Fransche staat gemaakt. Ook daar dus een soortgelijke gang van zaken als in deze landen. (vgl. afb. 175.)

Tegelijkertijd probeeren de Bourgondiërs natuurlijk de gebieden, waarover zij onder verschillende titels (hertog, graaf, markgraaf, enz.) de scepter zwaaien, tot één staat aaneen te smeden. Daarvoor moet dan een groote hoeveelheid van de privilegiën of voorrechten der steden verdwijnen, want wel komen die heel dikwijls in principe met elkaar overeen, maar er is toch ook weer allerlei verschil in bijkomstigheden, zoodat het voor de Bourgondische vorsten niet eens mogelijk zal zijn geweest met al die verschillende „rechten" op de hoogte te komen. Zij probeeren dan ook van hun gebieden één koninkrijk te maken, maar daarin slagen zij toch niet.

De eerste centraliseerende maatregelen zijn van Philips de Goede, die in 1446 de „Groote Raad" tot een regeeringsraad maakt voor al zijn gebieden. In de afzonderlijke gewesten benoemt hij stadhouders, plaatsvervangers. Die van Holland wordt tevens voorzitter van het Hof van Holland, dat in het Holland het hoogste rechtsprekende college wordt. In het laatst van zijn regeering roept Philips ook verschillende malen Statenvergaderingen uit alle gewesten bijeen en in 1465 vraagt hij voor het eerst een „bede" aan deze „Staten-Generaal". Onder zijn zoon Karel de Stoute wordt dat zelfs regel. Een buitengewoon belangrijke maatregel was wel de instelling door deze vorst van het „Parlement te Mechelen", een hoogste rechtbank voor alle Bourgondische landen. Hij vereenigt ook verschillende rekenkamers tot één groote voor het heele gebied.

Zoo vorderde de centralisatie snel. Na de dood van Karel de Stoute kwam er natuurlijk ook op dit punt stilstand, ja zelfs voorloopig eenige achteruitgang. Bij het zoogenaamde „Groot-Privilegie", dat zijn dochter werd afgedwongen, wordt het „parlement" o.a. opgeheven, maar hoe zeer de eenheidsgedachte

vorderingen heeft gemaakt, blijkt uit het recht, dat de Staten-Generaal verwerven, om ook op eigen gezag bijeen te komen.

Belangrijke voortgang komt er pas weer onder Karel V. Daar Karel veel afwezig is (hij is immers tegelijk koning van Spanje, enz., en Keizer van Duitschland) stelt hij een plaatsvervangster, een landvoogdes aan voor al de „Nederlanden". En in 1531, als hij zich vast genoeg in de zadel voelt, regelt hij het bestuur dezer gewesten opnieuw door het uitvaardigen van eenige ordonnanties.

179. *Werkplaats van een fabrikant van harnassen.*

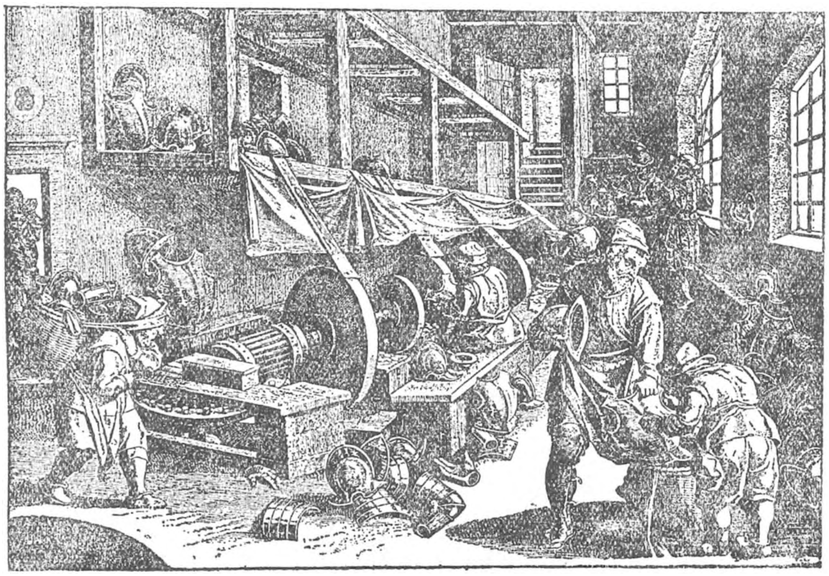

De toelichting bij dit plaatje sluit direct aan bij die van de beide vorige afbeeldingen. Men zou dit bedrijf kunnen beschouwen als een overgangsvorm tusschen het eenvoudige middeleeuwsche bedrijf en een moderne werkplaats of fabriek. De groote heeren vooral waren het, die als afnemers van de harnassen zulke bedrijven deden ontstaan. Zoo bekostigden zij vooral het zoeken naar allerlei technische verbeteringen, die meehielpen een maatschappelijke omwenteling van de grootste beteekenis voor te bereiden. Zoo werkten zij zelve mee aan de maatschappelijke ondergang van hun klasse. — Links ziet men een rad, dat de as in beweging brengt, waarop de verschillende schijven zijn bevestigd. Wellicht werd dit rad in beweging gebracht door de kracht van stroomend water.

Er komt een *Raad van State*, waarin zitting krijgen groote, voorname en invloedrijke heeren. In het algemeen zijn de Bourgondiërs er op uit deze heeren, vooral de hooge adel, zooveel mogelijk aan zich te binden. De kans is dan des te geringer, dat

zij zich aan het hoofd van bewegingen tot het herwinnen der verloren gegane zelfstandigheid zullen stellen. Verder komt er een *Geheime Raad*. Hierin worden vooral bekwame juristen be= noemd en dit wordt dan ook het voornaamste regeeringsinstru= ment van de groeiende staat. Een apart college komt er voor de financiën: de *Raad van Financiën*.

Steeds meer zaken worden nu voor alle gewesten gelijk ge= regeld en waar het eenigszins kan, worden allerlei rechten aan de

180. *De alchimist.*

Ook dit plaatje is typeerend voor de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Geschiedenis. Bij de beschrijving van het tijdperk der ontdekkingen moest her= haaldelijk gewezen worden op het streven in allerlei kringen om landstreken te vinden, die veel goud — door de toenemende handel langzamerhand van groote beteekenis als ruilmiddel geworden — zouden kunnen opleveren. Tegelijkertijd probeerde de alchimist het goud in zijn werkplaats op de een of andere manier te bereiden. Wel gelukte het geen van deze alchimisten, maar waardevolle vondsten werden toch gedaan. Vooral de 16e en 17e eeuw ziet talrijke pogingen in deze richting. Daarna was mee door hun onderzoekingen de wetenschap zoozeer gevorderd, dat men het vruchtelooze zoeken staakte.

locale machten ontnomen. Zoo gaat het proces van de centrali= satie langzaam maar zeker voort.

Niettemin is er ook tegenstand. Vooral als het gaat over de belastingen. Nooit is trouwens de eensgezindheid van 'n grootere of kleinere volksgroep zoo sterk geweest, als wanneer het ging om het afkeuren van de „hooge lasten", door een regeering op=

181. *Mercurius, de beschermer van kunst, muziek, wetenschap en handel.*

Naar een houtsnede van Georg Pencz (± 1500). Hier heeft een tijdgenoot welhaast al het nieuwe bij elkaar gezocht. Rechts een organist met zijn „modern" instrument (vgl. afb. 122). Daarnaast de koopman op zijn kantoor. Iets verder naar links een beeldhouwer met zijn instrumenten. In de nis achter hem een schilder in zijn werkplaats. Midden op de plaat de wetenschap en de studie. Op de achtergrond een stuk van een stad met steenen huizen en handelaars. En boven dit alles de oorsprong er van (volgens Pencz althans), Mercurius, de god van de handel. Men zou in Pencz haast een voorlooper van Marx kunnen zien.

geëischt. In dit geval is men vooral ontevreden over de steeds talrijker wordende „beden”. Zelfs de Staten maken zich in dezen tot tolk van de talrijke mopperaars.

En zoo komt het, dat de Staten=Generaal, eenmaal voor de Bourgondische vorsten een belangrijk middel tot het versterken der eenheid, door diezelfde vorsten in de zestiende eeuw als een hinderpaal worden beschouwd op de weg naar het nieuwe. Vooral de zoon van Karel V, Philips II, zal een poging wagen deze lastige vertegenwoordigers van de bevolking op zij te schuiven. Maar daarover spreken we in een volgend hoofdstuk.

Het verzet der stedelijke democratiën.

Voordat wij iets zeggen over dit verzet der stedelijke democratiën zullen we in het kort uiteenzetten, waarom er voor de stedelijke gemeenschap dier dagen van democratie mag worden gesproken. Nemen wij als voorbeeld de stad Utrecht.

In Utrecht waren de gilden langzamerhand geworden tot politieke vereenigingen, men zou ze haast kiesvereenigingen kunnen noemen. Er was een vast aantal, n.l. een en twintig. Slechts burgers konden gildebroeder worden, maar ook omgekeerd om zijn rechten als burger te kunnen uitoefenen moest men gildebroeder zijn. Zelfs de knechts konden dan ook „aenworpen” (d.i. leden met beperkte rechten) van het gilde worden, n.l. als zij „eigen vuur en licht” hielden. De gilden, die zoo de geheele bevolking der stad omvatten, waren belast met de verdediging der stad in geval van nood. Aan elk der gilden was één der torens aangewezen. En, verdeeld in 11 waken, waren ze belast met de wacht en de handhaving der orde.

Voor de gilden als ambachtsgilden leidde dit natuurlijk tot allerlei moeilijkheden. Eerstens waren er veel meer dan 21 ambachten. Zoodat in menig gilde een heele reeks van beroepen was ondergebracht. Zoo waren in het „Zadelaersgild” ondergebracht behalve de zadelmakers en de scheemakers, de schilders, beeldhouwers, boekbinders en boekdrukkers. Ontstond een nieuw beroep, dan moest dit ergens bij gestopt worden. Ging het met een gilde berg=af, dan moest hier ook met het oog op de verdediging in voorzien worden. In 1418 was het Oudewantsnijdersgild „so cranck van dienste”, dat het in dezen te kort moest schieten. De raad besloot toen, dat de eerste 32 mannen, die het burgerschap zouden verwerven bij dit gilde moesten worden ingelijfd „gelyck of zyt ghilde mitter hant voerden.” Moesten ze voor hun werkelijke ambacht nog tot een ander gilde toetreden, dan konden ze voldoen met één contributie.

De voornaamste functie der gilden in politiek opzicht was evenwel de „morgenspraak" op het St. Janskerkhof op Maria Lichtmis. Uit de volle gildebroeders koos elk gilde dan vijf „kiezers". Deze kiezers benoemden daarna twee „oudermannen" en de gezamenlijke oudermannen kozen nu de 24 raden, die weer genomen moesten worden uit de gilden. Deze oudermannen kozen ook de 12 schepenen. En de schepenen wezen uit de raadsleden, die tot de hoofdgilden behoorden (dat waren er 14 van de 21) de raadsburgemeester aan, terwijl omgekeerd de raden uit de schepenen de schepenburgemeester benoemden.

Reeds in de veertiende eeuw was in Utrecht de zaak zoo geregeld en al ging het naar onze begrippen eenigszins gebrekkig,

182. *Wereldbeeld van Hecatheus en Herodotus.*

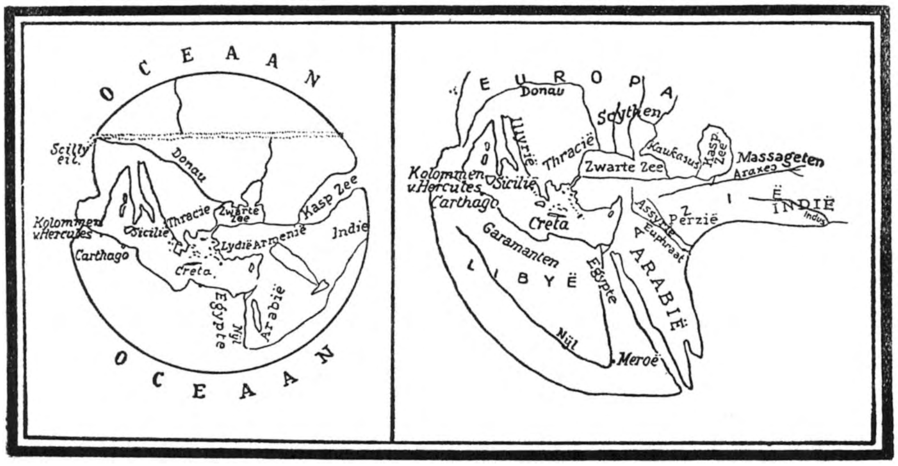

Links dat van Hecatheus (ruim 500 vóór Christus) en rechts dat van Herodotus (ruim 400 vóór Christus). Beide beschouwen de wereld nog als een soort platte schijf, bij Hecatheus omspoeld door een „oceaan", waaromtrent overigens niets bekend was. Herodotus, een beroemd reiziger in zijn tijd, had overal gegevens verzameld en deze te boek gesteld. Overigens zijn beide wereldbeelden geteekend door menschen in onze tijd, die met de werkelijke situatie op de hoogte zijn en, tevens bekend met de gegevens uit hun geschriften, deze kaarten teekenden. Er is natuurlijk geen sprake van geweest, dat deze beide oude Grieken reeds dergelijke kaarten zouden hebben kunnen vervaardigen.

op deze wijze had het volk van Utrecht toen een niet onbelangrijke invloed op de samenstelling der bestuurscollege's.

Natuurlijk woog bij de beraadslagingen in de op deze wijze samengestelde college's het belang van de stad en zijn inwoners het zwaarst, zoodat de gilden, en ook het stedelijk bestuur, in een tijd, waarin de maatschappij bezig was zich uit de knellende

banden van de stad los te maken, in zeker opzicht tot conservatieve elementen geworden waren. In ieder geval was het vrij zeker, dat de Bourgondiërs bij hun centralisatiepogingen, hen tegenover zich zouden vinden. Allerwege zijn zij dan ook bezig, de invloed der gilden op de samenstelling der stedelijke besturen te breken. En vrijwel overal gelukt hun dit. Reeds in de veertiende eeuw is een tendenz in deze richting te bespeuren. Men krijgt „gesloten" vroedschappen. De Bourgondiërs gaan doelbewust op deze weg verder. Een klein aantal (meestal 20, 24, 30, 36 of 40) aanzienlijken wordt voor het leven benoemd in de vroedschap, die bovendien het recht van coöptatie krijgt, d.w.z. als één der leden sterft, dan hebben de overblijvenden het recht om zelf in de vacature te voorzien. Op den duur zal dit leiden tot een zoogenaamde „familieregeering".

Toen Karel V in 1528 ook Utrecht bij zijn gebied voegde, vond hij het bestuur, zooals dat in de voorgaande bladzijden werd beschreven. Het spreekt vanzelf, dat hij er niets van moest hebben. Om op alle gebeurlijkheden voorbereid te zijn begon hij met binnen de muren der stad een sterke citadel te bouwen. Nadat die klaar was kon men een stap verder gaan. In 1538 werd vastgesteld, dat de bestuurders der gilden zich alleen mochten bezighouden met „zaicken hair gilde aengaende." Verder mochten ze alleen „vergaderen" met toestemming van de „lieutenant van den stadthouder-generaal", terwijl men maar één gilde verlof zou geven „op eene dach vergaderinge te maicken". Bovendien: „in allen gilden en sall nyemant moegen wesen, die van der neringe ofte ambochte nyet en zyn ofte geweest en is."

Tegen Karel V, een vorst in wiens rijk de zon niet onderging, waren de Utrechtenaren natuurlijk niet opgewassen. Tandenknarsend moesten ze toegeven. Van de Utrechtsche gilden zegt mr. S. Muller: „Spoedig werden zij, wat ook elders de gilden op hun ouden dag veelal waren: brave, ordentelijke, ietwat bekrompene vereenigingen, naar vermogen ijverig zorgende voor den bloei van het bedrijf, maar gewoonlijk niet veel verder ziende dan hun eigen neuzen lang waren." Zoo hebben ze vrijwel overal het leven gerekt, tot de Fransche revolutie aan dit overblijfsel van de Middeleeuwen een einde heeft gemaakt. Hun oorspronkelijke beteekenis waren ze toen evenwel reeds lang kwijt.

Heel bekend is de poging tot verzet van de stad *Gent*, een van de machtigste en grootste der steden uit die tijd. Karel V, die voor zijn huurleger groote sommen noodig had, vroeg in 1538 aan de „Nederlanden" een „bede" van 1.200.000 gulden. Daarvan moest Vlaanderen het derde deel bijeenbrengen. In de Staten stemden allen toe, behalve die van Gent. De aanzienlijken, beter

met het klappen van de zweep op de hoogte, dan de groote massa van het volk, wilden nog wel toegeven, maar de gilden, prat op hun rechten, weigerden.

Heel duidelijk zijn er dus twee richtingen te onderscheiden. Zoo sterk was de richting der „gematigden", dat men — hoe hoog aanvankelijk ook van de toren was geblazen — ten slotte de stad niet eens tegen de keizer verdedigde. 't Zou trouwens niet mogelijk geweest zijn. In Februari 1540 verscheen Karel in zijn geboortestad omringd door een lijfwacht bestaande uit 4000 piekeniers, 1000 boogschutters, 5000 hellebaardiers en musketiers, voor die tijd een zeer belangrijke troepenmacht. Behalve een

183. *Wereldkaarten van Ptolemaeus en El Idrisi.*

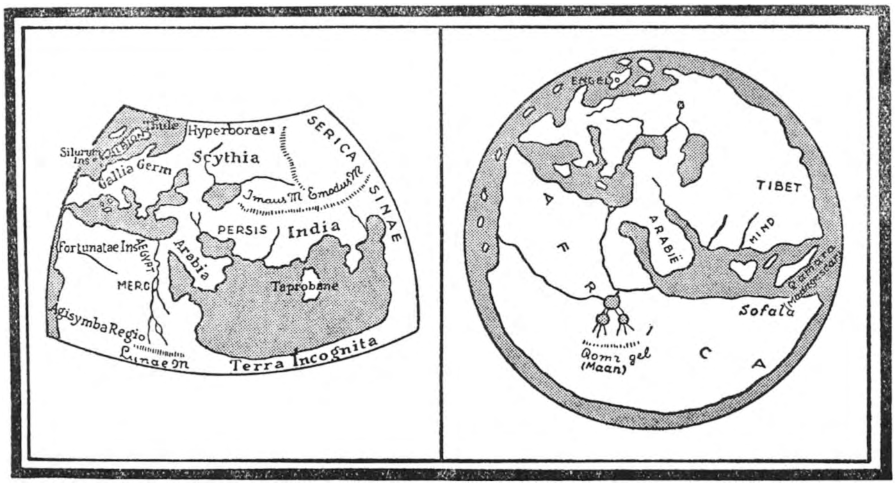

Claudius Ptolemaeus leefde ruim 100 jaar na Christus in Alexandrië. Hij beschouwde de aarde reeds als een bol, die dan het middelpunt van ons zonnestelsel zou zijn. Practische beteekenis kon deze opvatting echter nog lange tijd niet krijgen. In een van zijn werken heeft hij misschien reeds een kaart als de hierboven afgebeelde geteekend. — De rechtsche kaart is van een Arabier, El Idrisi, die ± 1100 na Christus leefde. Onder de Arabieren had men toen verreweg de bekwaamste geografen. Zij kenden werken als die van Ptolemaeus en hadden daarnaast zelf velerlei gegevens verzameld. De vooruitgang is dan ook onmiskenbaar.

schitterende stoet van hooge wereldlijke heeren, had hij in zijn onmiddellijke nabijheid kardinaals, aartsbisschoppen, bisschoppen en andere groote geestelijke heeren, „zoodat de schrik der Kerk zich met den oorlogstoestel vereenigde om de gemoederen der woelzieke burgers ontzag in te prenten," gelijk de geschiedschrijver Motley opmerkt. Alle handvesten, privilegiën en voorrechten van Gent werden vernietigd, enkele der belhamels

werden onthoofd, vele verbannen. Een aantal invloedrijke mannen moest in het hemd en met een strop om de hals de keizer om genade smeeken, nadat ze hun diep berouw hadden betuigd over de ontrouw, ongehoorzaamheid en de schending der wetten. De stumpers, die niets anders gedaan hadden, dan wat hun privilegiën hun veroorloofden.... Zij wisten alleen niet, dat een „nieuwe theorie" bezig was haar „rechtmatigheid te bewijzen". De keizer, „wiens taak het nu was den schijn aan te nemen, alsof in zijn binnenste een tweestrijd plaats vond tusschen rechtmatigen toorn en aangeboren goedertierenheid, speelde zijn rol met veel tooneelmatige berekening." (Motley). Hij gaf de voorkeur aan genade boven gestreng recht. Een citadel, waarvoor hij zelf de eerste steen legde moest de burgers ervan „overtuigen", dat ook in de toekomst verzet niet zou baten.

De tijd van de stad als zelfstandig geheel is voorbij. En als korten tijd later verschillende steden in deze streken de strijd tegen de centralisatie en wat daarmee samenhangt, zullen aanbinden, dan leert de nood hun wel, dat ze slechts aaneengesloten iets vermogen. Zoo is de strijd tegen de centralisatie slechts mogelijk door.... centralisatie. Met enkele bijzonderheden van dit conflict zullen we verderop in dit werk kennis maken.

184. *Arabisch astrolabium.*

Van groote beteekenis voor onze kennis van en omtrent de aarde is de wetenschap der astronomie. Ook hierin waren de Arabieren ver gevorderd (vgl. afb. 183). Een astrolabium was een instrument om er bepaalde hoeken nauwkeurig mee te kunnen meten. — Het hier afgebeelde toestel is omstreeks 1000 na Christus door Arabieren in Spanje vervaardigd. Tegenwoordig gebruikt men met hetzelfde doel andere instrumenten, op zee bijv. spiegelsextanten.

HOOFDSTUK VI.

Het einde der Middeleeuwen.

De geschiedenis kent geen plotselinge overgangen. En elke verdeeling er van in perioden is dan ook slechts tot op zekere hoogte juist. Mag het op het eerste gezicht soms lijken, alsof ergens plotseling iets nieuws opduikt, bijna steeds leert een nauwkeurige beschouwing, dat dit „nieuwe" zich reeds lang van te voren heeft aangekondigd. Ook het onderscheiden van overgangstijdperken tusschen perioden, waarin alles dan vrijwel aan zich zelf gelijk zou zijn gebleven, is feitelijk uit den booze. Geschiedenis is leven, is beweging, is voortgang. De geschiedenis kent geen stilstand.

Niettemin zijn er enkele perioden aan te wijzen, waarin de veranderingen zóó groot en zóó gewichtig en bovendien zóó talrijk zijn, dat het aanbeveling verdient voor een goed begrip der zaak, een dergelijke tijd even apart te belichten, waarbij, dan evenwel het bovenstaande de lezer moge behoeden van het trekken van verkeerde conclusies.

Een van de voornaamste der tijdperken, die in deze beteekenis van het woord, als overgangsperioden kunnen worden beschouwd is wel dat tusschen de zoogenaamde Middeleeuwen en de Nieuwe Geschiedenis. We hebben dit hiervoor reeds even aangeroerd. [1])

Van het groote aantal veranderingen, dat omstreeks 1500 kon worden geconstateerd, willen we er hier slechts drie van de voornaamste uitvoeriger bespreken. Het zijn de *groote ontdekkingen*, de *boekdrukkunst* en de *hervorming*.

A. *Op zoek naar onbekende landen.*

Als men spreekt over de periode der groote ontdekkingen dan bedoelt men daarmee gewoonlijk de tijd kort *vóór* en kort *na* het jaar 1500. Het zal niemand verwonderen te vernemen, dat het met deze ontdekkingen niet anders is dan met de rest. Al lang van te voren zijn ze aan de gang.

Wij zagen reeds, dat de Noormannen hun tijdgenooten een heel eind vooruit waren op het gebied van de zeevaart. [2]) Al heel vroeg brachten ze het tot Engeland, en het is ook waarschijnlijk, dat ze nog voor het begin onzer jaartelling zooveel ervaring hadden, dat ze de Noordzee over durfden te steken van Noorwegen naar Schotland. Langs Shetland-eilanden en Far-Öer kwamen ze

---

1) Zie blz. 118 e.v.

2) Zie blz. 159 e.v.

tot IJsland en vandaar brachten ze het tot Groenland. In de laatste tijd is men tot de overtuiging gekomen, dat hun tochten hen zelfs tot in Amerika hebben gebracht. Men heeft talrijke aanwijzingen daarvoor. Een van de alleroudste is wel een stuk uit het werk van Adam van Bremen: *Beschrijving der eilanden van het Noorden.* Omstreeks 1070 heeft deze geestelijke een reis naar Scandinavië gemaakt en daarbij van alles vernomen. Zoo weet hij te vertellen, hoe de Wikingen in de oceaan nog een eiland vonden dat zij Wijnland noemden, omdat daar druiven in het wild groeiden, evenals koren. Achter dat eiland is echter geen vruchtbaar land meer, doch slechts ijs en nevel. Nu is het wel zeker, dat noch op IJsland, noch op Groenland in die tijd druiven zullen zijn aangetroffen. Maar, hoewel het bericht naar onze begrippen en vooral naar onze kennis, dwaas is, achteraf is het voor menigeen duidelijk, dat men, verder varende, in Amerika terecht is gekomen, vermoedelijk in Nieuw-Schotland. Allerlei andere berichten, vooral uit IJsland steunen deze veronderstelling, zoodat het thans wel vast staat, dat de Noormannen reeds 500 jaar vóór Columbus Amerika ontdekt hebben. Practische beteekenis heeft die ontdekking voor de verdere ontwikkeling van Europa echter niet gehad. Daarvoor was Europa nog niet ver genoeg.

Van belang voor de periode, die wij hier onder handen hebben, zijn ook de pelgrimstochten. Die waren trouwens reeds vroeger begonnen en het is niet onmogelijk dat de kaart, waarvan wij in fig. 76 een gedeelte afbeeldden, in hoofdzaak ten doel had de weg naar Jeruzalem aan te geven.

In de elfde eeuw komen nu de Kruistochten. Voor vele onrustige geesten zal zoo'n pelgrimstocht of een kruistocht niet alleen aan hun kerkelijke en leerstellige behoeften hebben voldaan. Heel dikwijls zijn het tevens onderzoekingstochten. Trouwens heel de Middeleeuwen door, zelfs ook nog in de Nieuwe Tijd, treft men hier in 't Westen de meening aan, dat ergens, ver weg, zich nog een Christenrijk bevindt, waarmee men zoo gaarne in contact zou willen komen. Daarnaast speelde weer de zucht naar gewin een belangrijke rol, zoodat men reeds bij deze eerste ontdekkingstochten stuit op een wonderbaarlijke vermenging van geestelijke en materieele motieven.

Een der eerst bekende tochten is die van Willem Ruysbroeck uit Vlaanderen, die in 1253 een reis begon, welke hem bracht langs de Krim en de Kaspische zee tot in Centraal-Azië, waarna hij over Klein-Azië terugkeerde. Verschillende anderen volgden, zonder dat ons soms meer bekend is, dan het feit, dat ze een tocht gemaakt hebben. Velen ook keerden natuurlijk nooit terug.

Heel bekend zijn de tochten van verschillende leden der Venetiaanschen familie Polo. In het laatst van de dertiende eeuw was één van hen, Marco Polo, zelfs geruimen tijd in dienst van de keizer van China. Na zijn terugkeer werd hij tijdens een oorlog tusschen Venetië en Genua, door de Genueezen gevangen genomen en als gevangene kwam onze globetrotter er nu toe zijn reisbeschrijving op schrift te zetten. Allerlei merkwaardigheden

185. *Fragment van de kaart van Pirigani (1367).*

Bestond voorheen voor de Europeesche mensch practisch alleen de zoogenaamde „Oude Wereld", in het laatst van de Middeleeuwen wordt de neiging hoe langer hoe sterker, om de Atlantische oceaan in te gaan. Reeds vroeg in de Middeleeuwen zijn er waaghalzen op uitgetrokken. De meesten zijn waarschijnlijk nimmer teruggekeerd. Fantastische verhalen deden de ronde, zooals dat over het eiland van St. Brandaan, dat een visch bleek te zijn. Maar in de veertiende eeuw komt uit dit alles toch reeds een kaart als deze te voorschijn, die er wezen mag. De periode der ontdekkingsreizen is begonnen.

weet hij over het China dier dagen te vertellen, waaruit blijkt, dat dit toen in sommige opzichten Europa vooruit was.

Van veel beteekenis zijn ook als wegbereiders de Arabieren geweest. Men vindt ze in de tweede helft der Middeleeuwen op de Indische Oceaan, op de Roode Zee en op de Middellandsche Zee. Het is algemeen bekend van hoeveel beteekenis voor een Mohammedaan (en deze Arabieren waren allen Mohammedanen) een tocht naar Mekka is. Hier dus iets soortgelijks als bij de Chris-

telijke pelgrimstochten. In 't algemeen is trouwens de beteekenis van de groote godsdiensten voor het zich ontwikkelende verkeer nooit naar waarde geschat. Zij leggen reeds een contact tusschen groepen, die wat de maatschappelijke ontwikkeling betreft anders wellicht nog niet tot elkaar zouden zijn gekomen. Van groot gewicht is het daarbij ook, dat de vertegenwoordigers van een en dezelfde godsdienst bijna steeds ook wat de taal betreft zonder bezwaar met elkaar kunnen onderhandelen.

Toch is bij al de genoemden de zeevaart nog in hoofdzaak *kustvaart* geweest. Alleen de Noormannen kwamen iets verder, maar

186. *De kaart van Toscanelli (volgens O. Peschel).*

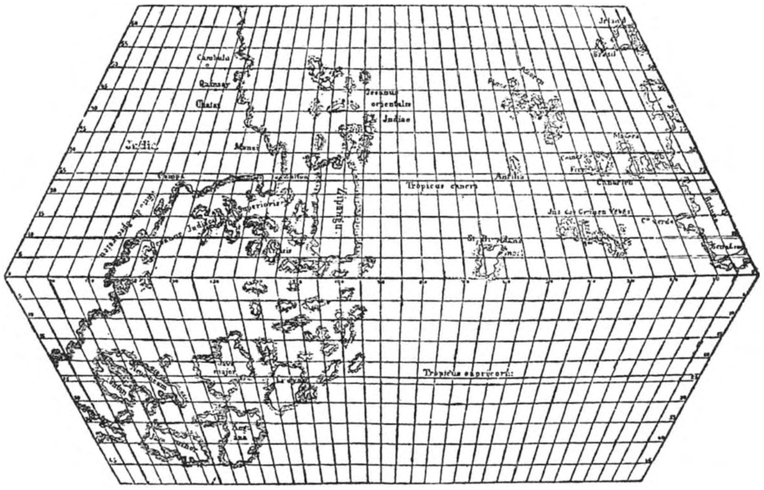

Toscanelli leefde van 1397—1482 te Florence. Hij was een der bekwaamste astronomen van zijn tijd. Hij maakte berekeningen met betrekking tot de grootte der aarde, die achteraf onjuist bleken (waarover niemand zich overigens behoeft te verbazen). Daardoor kwam hij tot de opvatting, dat men Japan naar het Westen reizende veel gauwer kon bereiken, dan door naar het Oosten te gaan. Zulke opvattingen waren koren op de molen van Columbus.

bereikten toch ook Amerika slechts via een „brug" van eilanden. Zoo kan men dus hier en daar al spreken van *zeevaart*. Maar aan de oceaan waagt men zich nog niet.

De overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Geschiedenis brengt ons nu tevens de *oceaanvaart*. Aanvankelijk natuurlijk nog slechts oceaanvaart in de dop. Want voordat men in de volle zin des woords van oceaanvaart kan spreken, moeten eigenlijk drie voorwaarden vervuld zijn. Om te beginnen moet men de beschikking hebben over een behoorlijk *kompas,* dan moet men steeds

kunnen bepalen op welke geographische *lengte en breedte* men zich bevindt en eindelijk moet men goede *kaarten* tot zijn beschikking hebben. Het merkwaardige geval doet zich nu evenwel voor, dat deze drie er slechts kunnen komen *door* de oceaanvaart. Zoo is de komst van het een afhankelijk van het ander, maar ook het omgekeerde is waar.

Wat het *kompas* betreft, de Chineezen schijnen hier de Europeanen vóór te zijn geweest. Toch moet men voorshands aanne-

187. *De vergissing van Columbus.*

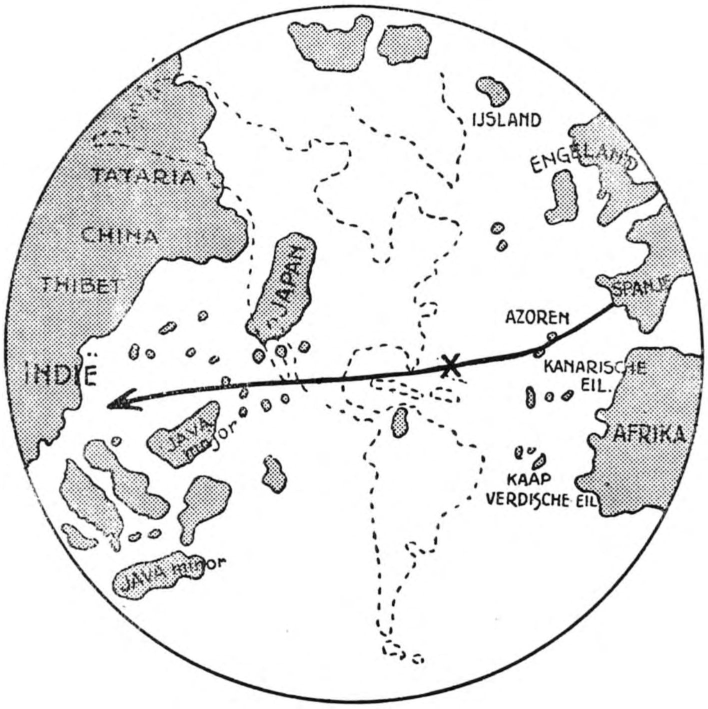

Dit kaartje laat goed uitkomen, hoe Columbus zich — in navolging o.a. van Toscanelli — de wereld dacht, en hoe die er in werkelijkheid uit zag. Men zie verder de tekst.

men, dat men er hier zelfstandig toe is overgegaan, al kan men dan ook de uitvinder er van niet noemen. Dat houdt trouwens verband met het feit, dat men hier eigenlijk met een reeks van vondsten heeft te doen. De eerste berichten hierover zijn uit de twaalfde eeuw. Aanvankelijk was een kompas een bakje water, waarin op een stukje hout een magneet dreef. Pas uit later tijd stamt het instrumentje, dat wij kennen van de horlogekettingen.

Van een magnetische miswijzing wist men eerst natuurlijk nog niet. Toch nam Columbus die reeds op zijn eerste tocht naar Amerika waar.

Ook de mogelijkheid van *plaatsbepaling* kon pas met de ontdekkingstochten vorderen. Men moest immers eerst een tamelijk

188. *Globe van Johann Schöner (1520).*

Men vergelijke deze kaart met de beide voorafgaande. De voorstelling is nog allerminst juist. Maar er is toch een geweldige vooruitgang. Vooral Zuid-Amerika begint al aardig te gelijken. Maar met Noord-Amerika is het nog heelemaal mis. De ergste fout is daarbij, dat er op die breedte een straat zou zijn van de Atlantische Oceaan naar de Groote Oceaan. — Zeer merkwaardig is het verder, dat ten Zuiden van Zuid-Amerika reeds een straat is geteekend, met ten Zuiden daarvan het befaamde, onbekende Zuidland (waarover later). En dat, terwijl de resultaten van de tocht van Magelhaens nog niet bekend waren.

nauwkeurige voorstelling hebben van de aarde en deszelfs rondheid. Dan moest men zich een zekere astronomische kennis verworven hebben, vóórdat uit de zonshoogte op eenig uur van de dag de geographische breedte kon worden afgeleid. Al zoekende heeft de zeeman geleerd, daarbij voortdurend gesteund door de man der wetenschap, zich hiervoor instrumenten te vervaardigen, die hem in staat stellen, vrij precies te bepalen, waar hij zich op aarde bevindt.

Maar dan moest het tevens met de *wereldkaart* in orde zijn. En

189. *Kaart van Amerika naar Sebastiaan Münster (1550).*

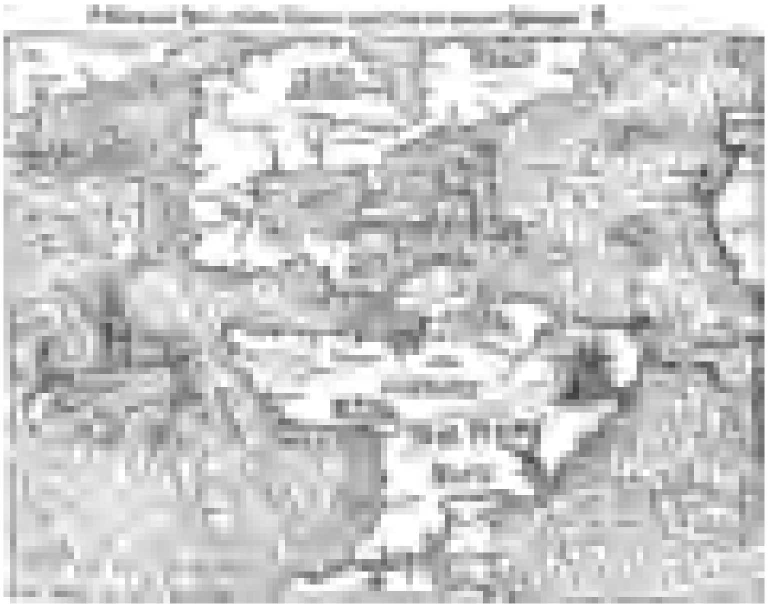

De kaart van Schöner (zie de vorige afbeelding) vertoonde nog zeer ernstige gebreken. Maar men vordert nu snel. Reeds in het midden der zestiende eeuw is men in staat de kaart, hierboven afgebeeld, te ontwerpen. Er mankeert weliswaar nog tamelijk veel aan, maar met de hoofdzaken is het nu toch in orde.

nu is het wel heel duidelijk, dat de oceaan eerst in alle richtingen en tot in de uiterste hoekjes moest zijn doorkruist, voordat er eenigermate betrouwbare kaarten konden worden geteekend.

Een aparte moeilijkheid lag hierbij nog in het feit, dat een gedeelte van een bol op een vlak stuk papier moest worden afgebeeld, wat ook al weer heel wat hoofdbrekens heeft gekost. Al met al heeft het zoodoende nog een paar eeuwen geduurd, voordat men in staat was, aan matige eischen van nauwkeurigheid

voldoende wereldkaarten te leveren. En voor de beide pool-streken is men nu, in 1933 zelfs nog niet eens zoo ver. Maar die zijn dan ook wel van zeer geringe beteekenis voor het verkeer.

De weg om Afrika, *de zeeweg naar Indië,* is gevonden door de Portugeezen. Het is natuurlijk geen toeval, dat juist dit volk in dit opzicht van zoo groote beteekenis is. De ligging van Portugal verklaart wat dit betreft reeds veel. Sinds het begin van de vijftiende eeuw wordt er systematisch gezocht. Merkwaardig is weer, hoe er gehandeld wordt deels uit vroomheid, deels uit zeer practische overwegingen. Zou men eenerzijds gaarne in contact komen met het fabelachtige Christenvolk, anderzijds lacht de een rijke

190. *Vasco da Gama.*

Vasco da Gama, een edelman uit Portugal, is omstreeks 1470 geboren. In Juli 1497 ondernam hij zijn beroemde tocht. Op 20 Mei van het volgende jaar kwam hij in Voor-Indië aan (in de stad Calcoet). Eerst in Juli 1499 arriveerde hij weer in zijn vaderland. De weg over zee naar Indië was gevonden.

winst belovende handel met Indië de leiders van het Portugeesche volk toe. Daarom zet men door, hoe onvruchtbaar de kuststreken van Afrika, die men het eerst ontdekt, ook zijn. En ook hier zou de aanhouder ten slotte winnen. In 1486 bereikte eindelijk Bartholomeas Dias de Zuidpunt van Afrika, Kaap de Goede Hoop en elf jaar later vertrok Vasco da Gama voor het maken van zijn beroemde reis. Op 20 Mei 1498 arriveerde hij in Voor-Indië, om na veel moeilijkheden in de zomer van 1499 weer in zijn vaderland terug te keeren. Hij had onderweg ongeveer het derde gedeelte van zijn volk verloren. Een reis naar Indië had toen dus welhaast dezelfde graad van gevaarlijkheid als tegenwoordig een tocht per vliegmachine naar Amerika. Zoo zou het nog geruime tijd blijven.

Sinds de tocht van Vasco da Gama is het contact tusschen Europa en het verre Oosten steeds nauwer geworden. Voortdurend is het verkeer om de Zuidpunt van Afrika toegenomen. totdat het zich in onze dagen een kortere weg heeft verschaft.

Inmiddels was ook de tweede groote stap reeds gezet. C o l u m b u s had in het najaar van 1492 voet aan land gezet in *Amerika*.

Een eigenaardig kind van zijn tijd was deze Columbus, die waarschijnlijk het levenslicht voor het eerst aanschouwde in de stad Genua, een der metropolen uit de Middeleeuwen. In zeker

191. *Aankomst in Amerika.*

Dit plaatje (uit het laatst van de vijftiende eeuw) stelt voor de aankomst van een galei in Amerika. Men heeft wel eens gedacht, dat het de eerste aankomst van Columbus in beeld brengt. Dat is evenwel zoo niet. Bij zijn drie schepen was toen immers geen enkele galei. Maar Columbus heeft vier reizen naar Amerika gemaakt, begonnen resp. in de jaren 1492, 1493, 1498 en 1503. Misschien heeft dit plaatje betrekking op de tweede tocht.

opzicht was het een nieuwlichter, immers hij was vast overtuigd, dat de aarde een bolvormige gedaante had en zoo ver was de groote massa in zijn tijd nog lang niet. Daarnaast was hij naar onze begrippen zonderling beperkt in zijn opvattingen. Stond iets gedrukt, dan geloofde Columbus vast dat het waar was. Uit het boek van Marco Polo nu had Columbus vernomen van het eiland Zipangu (Japan). Daarnaast had een bekend astronoom, Toscanelli, verkondigd, dat men — indien de aarde een bol was — over zee naar het Westen gaande een kortere weg had af te leggen om in Zipangu te komen, dan over land naar het verre Oosten. Hij stelde zich de aarde dus te klein voor. Columbus, die boven-

dien zeer mystiek was aangelegd, en die in vreemde streken gaarne het Christendom zou verspreiden, wist van dit alles en heeft het plan, naar Japan, eventueel Indië, te varen, niet meer losgelaten. Hij kon niet vermoeden, dat de weg daarheen versperd werd door een werelddeel, dat kort daarna de naam Amerika zou krijgen. Had hij verder eenig besef gehad van de werkelijke afstand tusschen Portugal en Japan langs de weg, die hij wenschte te volgen, dan zou hij waarschijnlijk geen poging hebben aangewend, langs die weg naar de Oostkust van Azië te varen. Het is bekend hoe hij ten slotte in dienst van de koningin

192. *Columbus voor het eiland Trinidad.*

Op zijn derde reis kwam Columbus in Amerika aan bij een eiland, dat hij St. Trinidad noemde. Toen hij kort daarna de mond van de Orinoco ontdekte, dacht hij in volle ernst, dat hij de ingang van het Paradijs had gevonden.

van Castilië en de koning van Arragon kon uitzeilen. Toen hij na ruim twee maanden varens een eilandje bereikte (één van de Bahama-eilanden, maar men weet niet precies welk), meende hij bij Indië te zijn aangekomen, waarom hij de bewoners dan ook Indianen noemde, een naam, die de oorspronkelijke bewoners van het nieuwe werelddeel tot heden hebben behouden. Ook op zijn drie volgende tochten is het niet tot hem doorgedrongen, dat een geweldige afstand hem nog van Indië en Japan scheidde.

Toen het later tot de menschen doordrong, hoe de vork in de

steel zat, moest men nog een naam voor het nieuw ontdekte gebied bedenken en aangezien een van de bekendste reisbeschrijvingen er over van de hand van Amerigo Vespucci was, kwam langzamerhand de naam Amerika in gebruik.

Was Columbus niet door taai volhouden aan 't geen hij zich in het hoofd had gezet, de ontdekker van Amerika geworden, anderen zouden ongetwijfeld reeds spoedig ongeveer dezelfde weg zijn gegaan. Want de tijden waren er rijp voor. Laten wij daarom, zonder op Columbus' verdienste te willen afdingen, hem zien als de verpersoonlijking van een groot aantal mannen, die in volle

193. *Rookende Indianen.*

In het algemeen hebben de „Indianen" meer van de Europeanen kunnen overnemen, dan omgekeerd. Een voorbeeld van het laatste is het rooken. De bewoners van Amerika beoefenden deze kunst reeds, toen de Europeaan er nog niet aan dacht. Vooral sinds de zeventiende eeuw is het „tabakzuigen" nu een der liefste en manlijkste genoegens van de Europeesche mensch geworden. — Op het plaatje zien we een paar rookende Indianen bij een tabaksplant. Blijkbaar rookten ze uit een soort schelp.

vrijheid hun leven op het spel zetten, omdat ze zich gegrepen voelden door de geest van hun tijd, die wees naar nieuwe mogelijkheden.

De weg van Afrika was nu gevonden, naar het Westen varende had men zelfs een geheel nieuw werelddeel ontdekt. Een volgende opgave lag voor de hand. Wie zou het eerst een reis *rondom de wereld* volbrengen? Natuurlijk had men niet de minste

zekerheid, dat er in het Westen een doorgang was uit de Atlantische Oceaan naar de zee, die men in Middel-Amerika reeds aan de overzijde van het vasteland had aanschouwd. Het waagstuk is ten slotte ondernomen door M a g e l h a e n s, een Portugees in Spaansche dienst. Sinds de ontdekking van Amerika, was Spanje zich sterk voor de nieuwe werelden gaan interesseeren. Vooral de geweldige winsten door de Portugeesche vorsten behaald op allerlei artikelen, lachten ook het Spaansche bewind wel toe. Zoo kon Magelhaens in September 1519 zijn merkwaardige tocht beginnen. In het voorjaar van 1520 (voor het zuidelijk halfrond was

194. *Een schip uit het tijdperk der ontdekkingen.*

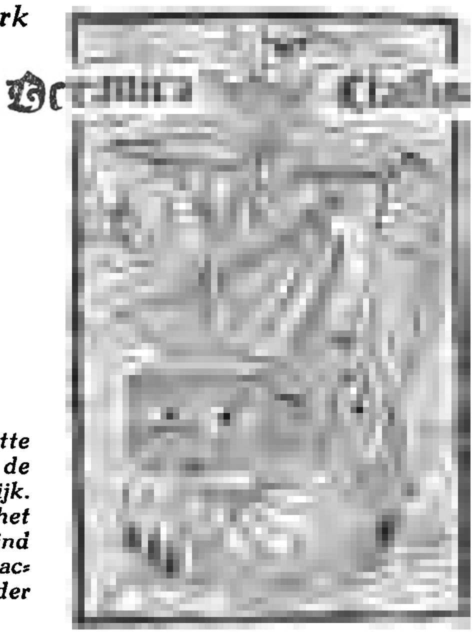

Naar een plaatje uit die tijd. Men lette op het verhoogde achtergedeelte en de mand boven in de mast voor de uitkijk. Met zeilen als die van dit schip was het eigenlijk alleen mogelijk vóór de wind te zeilen. Van laveeren was hierbij practisch geen sprake. Vgl. hiervoor verder met de afbeeldingen 207 e.v.

dat dus tegen de winter) was hij pas tot Patagonië gekomen, waar men moest overwinteren. Een deel der manschappen had er blijkbaar genoeg van. De koppen werden bij elkaar gestoken. Ja, het kwam tot openlijk verzet. Met behulp van list en geweld bleef Magelhaens evenwel de baas en zoo kon hij na een maand of vijf verder trekken. Eind October 1520 was men genaderd tot „Straat Magelhaens" en na een maand ongeveer kwam men door deze Straat (tusschen Vuurland en het vasteland van Zuid-Amerika) in de Groote Oceaan. Bij de tocht over de grootste onzer Oceanen heeft men haast geen eiland gezien. Vreeselijk was de ellende, door de bemanning geleden. Maar Magelhaens wist van geen wijken. Terugkeeren zou toen trouwens weinig ge-

holpen hebben. Pas in het voorjaar van 1522 kwam hij aan de overkant. Het is bekend hoe Magelhaens hier in een gevecht tegen de bewoners der Philippijnen is gesneuveld. Het overschot van zijn volk kwam eerst in September 1522 in Europa terug. Reeds bij het eiland Santiago bleek, dat het zorgvuldig bijgehouden dagboek één dag achter was. Aanvankelijk begreep men er niets van. Reizende van het Oosten naar het Westen hadden

195. *Magelhaens en de naar hem genoemde zeestraat.*

Op dit plaatje is afgebeeld Straat Magelhaens, tusschen Zuid-Amerika en Vuurland, op het moment, dat de schepen van Magelhaens de naar hem genoemde straat zullen invaren. In de inzet een portret van de ontdekkingsreiziger zelf.

zij de overgang van licht naar donker één maal minder geteld, dan degenen, die op dezelfde plaats waren gebleven.

Op de tijdgenooten moet dit alles wel een diepe indruk gemaakt hebben. Vooral die tocht om de wereld. De groote massa zal dat alles niet eens hebben kunnen verwerken. Daarvoor was het te wonderbaarlijk. Maar voor zeer velen kwamen allerlei dingen nu in een ander licht te staan. Menige zaak, die eeuwen lang rots-

vast scheen te hebben gestaan, begon te wankelen. De mensche-lijke blik richtte zich op verder gelegen mogelijkheden. Ook op geestelijk gebied zouden de gevolgen niet uitblijven.

Van het allergrootste gewicht waren ze evenwel direct voor de ontwikkeling van de menschelijke samenleving. Niet alleen voor die uit Portugal en Spanje, maar ook voor die in deze

196. *Producten der Middeleeuwsche phantasie.*

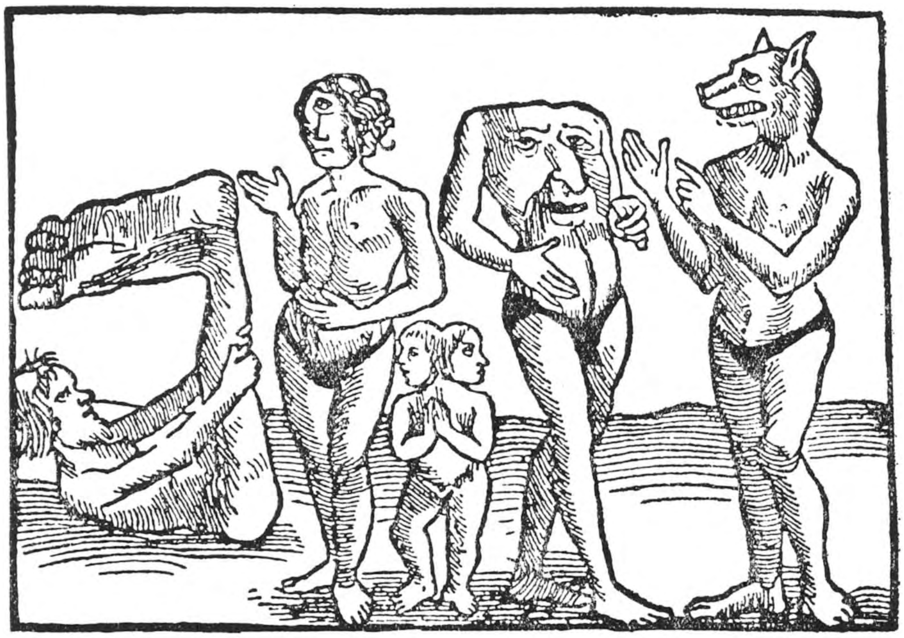

In de Middeleeuwen geloofde men aan het bestaan van allerlei vreemd gevormde wezens. Op dit plaatje zijn er enkele van afgebeeld. Links een „schaduwvoeter", iemand, die slechts één voet had, maar een zoo groote, dat hij in de schaduw er van kon uitrusten. Daarnaast een éénoog. Dan een dwerg, met een Januskop nog wel. Daarop volgt een wezen zonder hoofd, met het gezicht op de borst. En ten slotte een wezen half mensch, half dier. — Producten der Middel-eeuwsche phantasie staat hierboven. De Middeleeuwen hadden een en ander echter overgenomen van de Oudheid. Zelfs de mannen der wetenschap geloof-den toen (in Oudheid en Middeleeuwen) in alle ernst aan het bestaan van dergelijke wezens.

streken. Het verkeer van enkele voorname steden in deze ge-bieden met het Zuiden van Europa nam al spoedig toe. Allerlei producten werden aangevoerd, die men vroeger niet kende of die slechts in zeer beperkte hoeveelheden en tegen fabelachtige prijzen geleverd konden worden. Dat met dit alles handel en

verkeer geweldig toenamen behoeft geen betoog. En de grootere behoefte aan behoorlijke hulpmiddelen voor dit verkeer (wij noemen slechts schepen, voertuigen, wegen) veroorzaakte voor talrijke bedrijven weer veranderingen van niet te onderschatten beteekenis. Daarbij kwam nog, dat belangrijke hoeveelheden edele metalen in Europa werden gebracht, waardoor de waarde van het ruilmiddel sterk daalde, zoodat men in die tijd heel sterke prijsschommelingen kreeg, een verschijnsel, waarvan men de beteekenis en de invloed, vooral op de groote massa der een=voudige menschen, niet hoog genoeg kan aanslaan.

De komst van het continentale verkeer was indertijd samen=gevallen met het ontstaan van de stad als economische eenheid. In de tijd, die we nu onderhanden hebben, zien we de komst der nationale staten op de voet gevolgd door die van het wereld=verkeer.

B. *De boekdrukkunst.*

Met de boekdrukkunst is het evenals met vele andere „uit=vindingen": op de keper beschouwd kan men kwalijk van een uitvinding spreken. Wil men het heel ver zoeken, dan zou men kunnen zeggen, dat de primitieve jager uit het steentijdperk, die het spoor van zijn wild tracht te volgen, reeds met het principe van het drukken op de hoogte was. [1])

Men treft dan ook al heel vroeg sporen aan van echt drukken. De oude Babyloniërs kenden een paar duizend jaar vóór Christus reeds zegelcylinders, die over kleitafeltjes werden gerold en dan daarin bepaalde figuren aanbrachten. Op soortgelijke wijze ge=bruikten de Perzische koningen en de Romeinen meer in het algemeen zegelringen. Theodorik de Groote (ongeveer 500 na Christus) was in het bezit van een soort stempel met al de letters van zijn naam, waarmee hij stukken „onderteekende".

In de Middeleeuwen worden in de kloosters al die prachtige miniaturen vervaardigd. Daarbij komen de monniken er ook reeds toe bepaalde sierletters met behulp van stempels aan te brengen. Bovendien wordt sinds het begin van de Middeleeuwen het be=drukken van stoffen beoefend. Het gebeurde met in hout uit=gesneden figuren. Dat dit alles wel aanleiding moest geven tot de geboorte van de houtsnede, ligt voor de hand.

Toch waren de Chineezen hierin Europa vooruit. Dat waren ze trouwens in meer opzichten. Zoo kenden zij bijv. ook het bus=

---

[1]) Uit dit voorbeeld blijkt in ieder geval de dwaasheid van het verhaaltje omtrent Laurens Jansz. Coster, die zou hebben „ontdekt", dat een uit zijn hand gevallen houten letter een spiegelbeeld in de weeke klei maakte.

kruit al, toen men in Europa nog van geen „bombarden” wist. Doch zij gebruikten het alleen bij de mijnbouw en voor vuurwerk. Maar daar waren het dan ook Chineezen voor. — In de tiende eeuw maakten zij reeds complete boeken, terwijl in de veertiende eeuw Peking al een krant kende.

Vermoedelijk zijn de eerste Europeesche houtsneden in Zuid-

197. *Blokdruk of xylograaf.*

Voorbeeld van een blokdruk. Vóór dat met losse letters werd gedrukt, vermenigvuldigde men reeds teksten en plaatjes op deze wijze (zie de tekst op bl. 253). Wat natuurlijk niet in zich sluit, dat alle blokdrukken dateeren uit de tijd vóór de zoogenaamde uitvinding van de boekdrukkunst. Wel heeft men oude houtsneden uit de veertiende eeuw, maar de meeste blokdrukken zijn van later datum. — Boven dit plaatje staat een stuk in het latijn: „Oefening over het Onze Vader”. Onderaan leest men: „Een bedelare sal syn gheestelic, reijn van herten, aendachtelic. De vlogele bedieden gheestelicheit, de witte cledere reijnicheit. Aendacht betekent tafelkijn. Dus pynt u den bode ghelyc te sijn.”

Duitschland door miniatuurschilders gemaakt. 't Zijn natuurlijk vooral tafereelen uit de bijbel, die op deze wijze vermenigvuldigd worden. Er zijn er evenwel ook, die aan speelkaarten een hoogere ouderdom toekennen. Heel dikwijls bewerkte men de simpele plaatjes met kleuren, waardoor dan soms iets zeer artistieks tot stand kwam.

Werden aanvankelijk uitsluitend losse papiertjes bedrukt, spoedig kwam de wensch naar voren ook boeken te maken. Elke bladzijde werd, ook voor zoover er letters op voorkwamen, in

198. *Johannes Gutenberg.*

Wij zien hier Gutenberg (hij heet eigenlijk Johann Gensfleisch zum Gutenberg) geteekend door een modern kunstenaar, Karl Bauer. Gutenberg werd pl.m. 1400 geboren te Mainz en is daar tusschen 1444 en 1448 begonnen met losse letters te drukken. In 1468 is hij gestorven.

eens gedrukt (blokdruk) en van elk blad werd in de regel maar één zijde gebruikt. Vooral ook in de Nederlanden kwam men er al vroeg toe dit systeem toe te passen.

Zoo langzamerhand was de toestand nu rijp geworden voor een belangrijke stap.

Tot de vijftiende eeuw moest elke bladzijde van een boek in zijn geheel worden gesneden. Bij zoo'n blokdruk kon men na eventueel gebruik van het blok dit wel weggooien. Voor een ander werk kon het geen dienst bewijzen. De drukkers der vijftiende eeuw werden dus als vanzelf voor de vraag gesteld, hoe er gewerkt zou kunnen worden met *losse letters*. Men stond dus eigenlijk voor een technisch probleem. Men kan het op één lijn

stellen met de „uitvinding" van het machinezetten in de negentiende eeuw. Ook dit is meer het langzaam voortschrijden op een bepaalde weg, waarvan de theorethische mogelijkheid door velen zal zijn gezien. Men kan er staat op maken, dat in die tijd door velen los van elkaar werd gewerkt aan de oplossing van dit probleem. En het is dan ook niet vreemd, dat er twee mannen genoemd worden als de „uitvinders" van de „boekdrukkunst".

De te vervullen taak bestond hierin, dat men uitmaakte welke stof zich het best leende om er de letters van te vervaardigen, dat men de meest geschikte vorm hiervoor vond en ten slotte,

199. *Gedeelte van het Psalterium van Fust en Schäffer.*

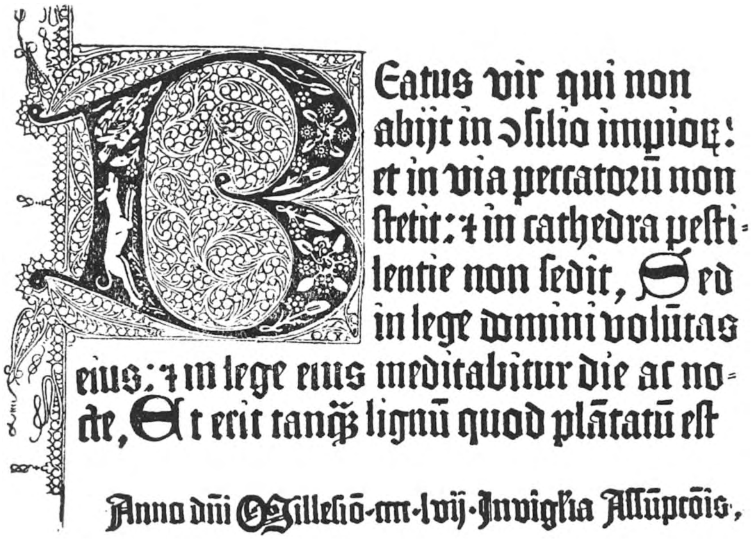
Eatus vir qui non
abijt in consilio impiorum:
et in via peccatorum non
stetit: et in cathedra pesti-
lentie non sedit, Sed
in lege domini voluntas
eius: et in lege eius meditabitur die ac no-
cte, Et erit tanquam lignum quod plantatum est

Anno dñi Millesimo·cccc·lvij·Invigilia Assumpcionis,

Nadat Gutenberg op zij was gewerkt, zette Fust met behulp van de meesterknecht Schöffer de zaak voort. Een van de meest bekende producten uit hun drukkerij is het beroemde Psalterium, waarvan hier een tot op de helft verkleinde reproductie wordt gegeven. Dit Psalterium is in 1457 op perkament gedrukt. Er zijn thans nog zes exemplaren van over.

dat men een middel bedacht om de losse letters goed bij elkaar te houden. Er moesten dus eigenlijk verschillende problemen opgelost worden en misschien heeft hier of daar iemand het wel met een deel ervan klaar gespeeld, terwijl hij bij het andere te kort schoot.

De eerste van wie met zekerheid gezegd kan worden, dat hij met losse letters heeft gedrukt, is de goudsmid Gutenberg uit Mainz. Na talrijke mislukte proefnemingen gelukte het hem

201. *Het Haarlemsche Abecedarium.*

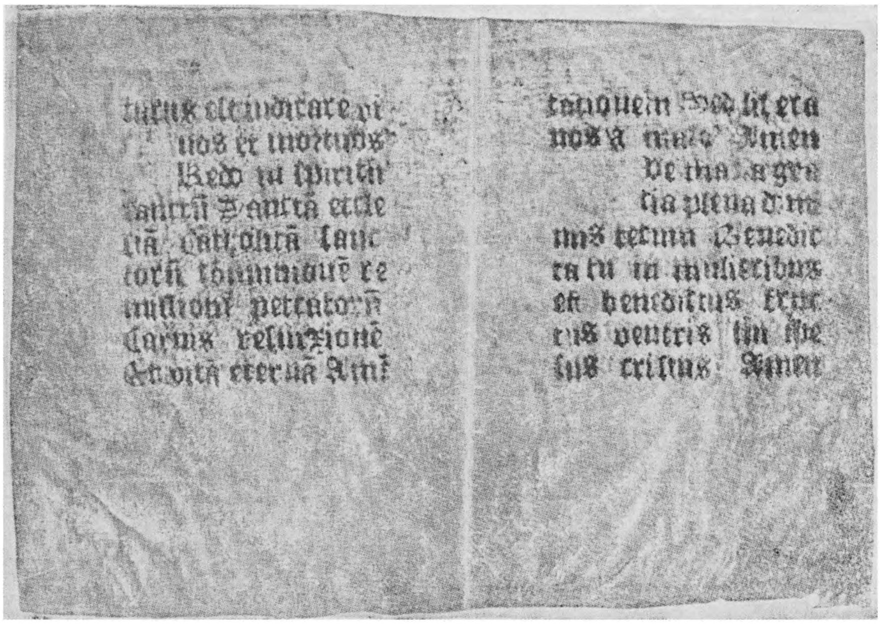

In 1751 werden te Haarlem door de heer M. J. Enschede om een vijftiende-eeuwsch gebedenboek een paar vellen perkament ontdekt, waarop zeer primitief drukwerk, met behulp van losse letters voorkwam. Uit het feit, dat dit drukwerk zooveel primitiever is, dan de eerste producten, die men nu nog heeft van Gutenberg, enz., is wel geconcludeerd, dat juist kan zijn, wat in de zoogenaamde Keulsche kroniek van 1499 staat, n.l. dat Gutenberg een Hollandsch procédé zou hebben verbeterd. — Hierboven is afgedrukt: links een geloofsbelijdenis en rechts o.a. het Ave Maria. Beide in het latijn. In de open plekken hebben waarschijnlijk gekleurde hoofdletters gestaan, die afzonderlijk werden aangebracht. — Bijna alle vóór 1500 op deze wijze vermenigvuldigde stukken zijn op perkament gedrukt.

eindelijk tegen het midden van de vijftiende eeuw de verschillende moeilijkheden op te lossen. Helaas bezat hij niet de middelen om zich vòldoende materiaal aan te schaffen. Hij verbond zich daarom met Fust, een rijk ingezetene uit de stad zijner inwoning, waarna het bedrijf kon worden geopend. Een der eerste uitgaven was een aflaatbrief. Daarna volgden vermoedelijk een paar uitgaven van de bijbel. Toen er oneenigheid ontstond tusschen de beide mannen, trok de arme uitvinder natuurlijk aan het kortste eind. Fust mocht al het materiaal houden. In zijn zaak is toen o.a. een prachtige uitgave van de bijbel verzorgd, waarvan

200. *Lettergieter.*

Eerst toen men in staat was op een eenvoudige wijze een aantal letters van gelijk formaat te vervaardigen en deze tijdelijk zóó naast elkaar te plaatsen, dat ze een horizontaal vlak vormden, kon het drukken een aanvang nemen. De lettergieter is hier afgebeeld in zijn werkplaats, met oven, houtskool, blaasbalg, gietvorm, losse letters enz.

nog een aantal exemplaren over zijn. Eén daarvan bracht in de vorige eeuw de kapitale som van 60.000 gulden op.

Vooral op technische overwegingen zijn sommigen tot de conclusie gekomen, dat in ons land het eerst met losse letters zou zijn gedrukt. Men heeft in 1751 in Haarlem een paar perkamenten bladen gevonden, die om een oud gebedenboek zaten en met losse letters bedrukt waren. Zij achten het nu niet onmogelijk, dat dit drukwerk heel vroeg in Haarlem is gemaakt. Het is n.l. primitiever dan de oudste bekende producten uit Mainz. Onmogelijk is het dus niet, dat een Haarlemmer de uitvinder is geweest en het kan wel zijn, dat die Haarlemmer luisterde naar de naam Laurens Jansz. Coster. Maar eenige zekerheid bestaat er in deze niet.

202. *Bladzijde uit Reintje de Vos.*

Deze uitgave van de Reintje de Vos, de oudste Nederlandsche, dateert uit het jaar 1498.

Dat drydde boek C lxiii

Wo reynke myt grymbart deme greuynge quemē in den hoff. vñ wo reynke syne worde makede vor dem̄ könynge. Dat erste capittel

REynke quam echt in den hoff
Dar in he was vor klaget groff
Vele de eme nicht wol enghunden
Vñ de na syneme leuende stunden

De achttiende=eeuwsche geschiedschrijver Wagenaar zegt, als hij het over de nieuwe kunst heeft: „Ondertusschen bragt zij den vinder geene kleine winst aan: alzo men vermoeden mag, dat de gedrukte boeken, in 't eerst, voor geschreeven en daarom tot hoogen prijs verkogt werden." Als Wagenaar's opvatting juist is, dan is de gang van zaken hierbij wel een zeer merkwaardige. Immers waren de producten der eerste drukkers duur, omdat men ze liet doorgaan voor geschreven werk, in onze tijd betaalt

203. *Boekdrukpers van Plantijn.*

Een der meest bekende drukkers uit de zestiende eeuw is wel Christoffel Plantijn te Antwerpen, „de vorst der nederlandsche drukkers en boekhandelaars", de officieele drukker van de Staten=Generaal. De hier afgebeelde pers bevindt zich thans in het museum „Plantijn" te Antwerpen. Het is onmogelijk na te gaan, hoeveel menschen door de producten van een pers als deze wel zijn beïnvloed en welke gevolgen dat weer voor de maatschappij en haar leden heeft gehad. Maar men mag gerust aan=nemen, dat de invloed van menig „groot" vorst daarbij in het niet verzinkt.

men er juist fabelachtige bedragen voor, omdat ze, hoewel oud, niet geschreven maar gedrukt zijn.

Men heeft de boekdrukkunst wel eens met de, eerst veel later gekomen democratie in één adem genoemd. En daar is inderdaad alles voor te zeggen. Zonder de ons gegeven vermenig=vuldigingsmogelijkheden van het geschreven woord zou er van democratie zeker geen sprake kunnen zijn. Eigenlijk is daarmee de overweldigende beteekenis van de boekdrukkunst reeds aan=gegeven. Ware deze kunst niet uitgevonden, de geheele ontwik=kelingsgeschiedenis der menschheid zou een ander verloop heb=ben gehad. Het is alleen maar ondenkbaar, gezien de ontwikkeling

waartoe de maatschappij reeds was gekomen, dat dit geval zich zou hebben kunnen voordoen.

Op enkele andere belangrijke gevolgen moet hier nu nog even de aandacht gevestigd worden.

In het aan dit voorafgaande gedeelte hebben wij gewezen op de belangrijke gevolgen der ontdekkingen. Het is evenwel duidelijk, dat de resultaten van deze ontdekkingen door de nu veel goedkoopere boeken gebracht werden, waar ze anders zeker niet zouden zijn gekomen. De vorderingen van de één stelden zoo weer anderen in staat er op voort te bouwen. In 't algemeen nam de wetenschappelijke belangstelling met de mogelijkheid om haar te bevredigen geweldig toe. Al het nieuwe, waarmee de mensch op deze wijze kennis maakte, deed hem te eerder ook op ander terrein de blik naar iets anders wenden. Zoo kreeg de maatschappelijke omwenteling een krachtige impuls. En dat het in de hoofden der menschen ging woelen, bij al het vreemde, dat ze vernamen, wie zou zich er nog over verwonderen? De kerkhervorming is ongetwijfeld mede een vrucht van de boekdrukkunst.

Werden voor 1500 de meeste werken nog gedrukt op perkament, na die tijd gaat men steeds meer over tot het veel goedkooper papier, terwijl tevens de gewoonte opkomt de boeken in de landstaal uit te geven, nu ook velen, die het latijn niet machtig zijn, in staat zijn zich eens een werk aan te schaffen. Er is hier een wisselwerking te constateeren. Het talrijker en goedkooper worden der boeken werkt het lezen in de hand, maar ook het omgekeerde is het geval. De eigen taal wordt voor de mensch van veel grooter beteekenis dan ooit daarvoor. En deze taal is weer het bindmiddel der natie bij uitnemendheid. Zoo kondigt deze nieuwe organisatie, de nationale staat, zich ook op dit gebied heel duidelijk aan.

C. *De Hervorming.*

Het kan natuurlijk niet in onze bedoeling liggen in de paar bladzijden, die wij aan dit onderwerp kunnen wijden, de Hervorming eenigszins grondig te behandelen. Wij zullen zelfs geen poging doen de Hervorming als belangrijk geestelijk en kerkelijk verschijnsel te beschrijven, hoe belangrijk zij in dit opzicht ook moge zijn. Wij zullen ons, getrouw aan de opzet van dit werk, tot meer eenvoudige zaken bepalen en probeeren na te gaan, eensdeels, welke veranderingen op maatschappelijk gebied het zijn geweest, die de komst der Hervorming in de hand hebben gewerkt. Daarnaast zal getracht worden enkele belangrijke gevolgen er van zoo helder mogelijk te belichten.

Hoezeer dan de komst van de Hervorming samenhangt met vorderingen der techniek, moge onmiddellijk blijken uit het volgende. In het jaar 1500 werden er, voor zoover bekend, in Duitschland ongeveer 80 boeken gedrukt in de landstaal, elk natuurlijk in een zeker aantal exemplaren.

Daarvoor zijn er in geheel Europa waarschijnlijk in *totaal* slechts 16000 gedrukt. Het is bekend, dat men de hervorming gewoonlijk laat beginnen met het bevestigen van de 95 stellingen aan de slotkerk te Wittenberg door Maarten Luther op de 31e October 1517. Nog in het jaar 1518 stijgt het aantal gedrukte werken in de Duitsche taal tot 150, maar vooral daarna gaat het met sprongen omhoog, in 1519 komt men tot 260, in 1520 tot 570, in 1521 tot 620, terwijl dit aantal in 1524 stijgt tot 900. En dat hier een nauw verband is te constateeren ook met het voortgaande verkeer en de toenemende handel wordt aardig geïllustreerd door een mededeeling van een boekhandelaar over het jaar 1520. In dat jaar zou n.l. deze handelaar op de *Frankfurter Messe* 1400 exemplaren van Luthers geschriften verkocht hebben. Of deze en de andere handelaars en boekdrukkers daarbij uitsluitend door propagandistische bedoelingen gedreven werden? Wij wagen het, dit te betwijfelen.

Nu kan men hiertegen aanvoeren, dat het juist omgekeerd is dan hier gesuggereerd wordt, dat de toenemende belangstelling in de kwesties het aantal werken zoodanig heeft doen toenemen. En dan moet direct worden toegegeven, dat in een dergelijke redeneering een element van juistheid zit. Maar.... dat neemt niet weg, dat wij weinig tegenspraak zullen ontmoeten, als wij beweren, dat een hervormingsbeweging die ruim honderd jaar vroeger zou zijn begonnen, nimmer de wind in de zeilen had kunnen krijgen, zooals die uit de aanvang van de zestiende eeuw.

Ook in een ander opzicht was de Hervorming geheel een kind van die tijd. In de Middeleeuwen voelde men zich nauw verbonden met zijn medemenschen uit de onmiddellijke omgeving. Verder bestond er een vaag gevoel van saamhoorigheid met de geheele menschheid of met de geheele Christenheid, zooals men het ook wel uitdrukte. Practische beteekenis had deze laatste band evenwel zoo goed als in het geheel niet. De kruistochten bijv. kunnen slechts voor een deel aan het bestaan ervan toegeschreven worden. De komst van de nationale staat beteekent nu aan de eene kant vereeniging, maar aan de andere evenzeer scheiding.

En door dit laatste ontstaat licht een zekere tegenstelling tegen die kerk, die een algemeene, een katholieke poogt te zijn. Tegenover deze Roomsch-Katholieke kerk brengt de periode der

hervorming, of wil men de beginperiode der nationale staat, dan ook nationale kerken: in deze streken de Nederduitsche Hervormde Kerk, in Engeland de Anglicaansche (d.i. Engelsche) kerk, enz.

Na het begin van de Hervorming zitten we al heel gauw in de

204. *Maarten Luther.*

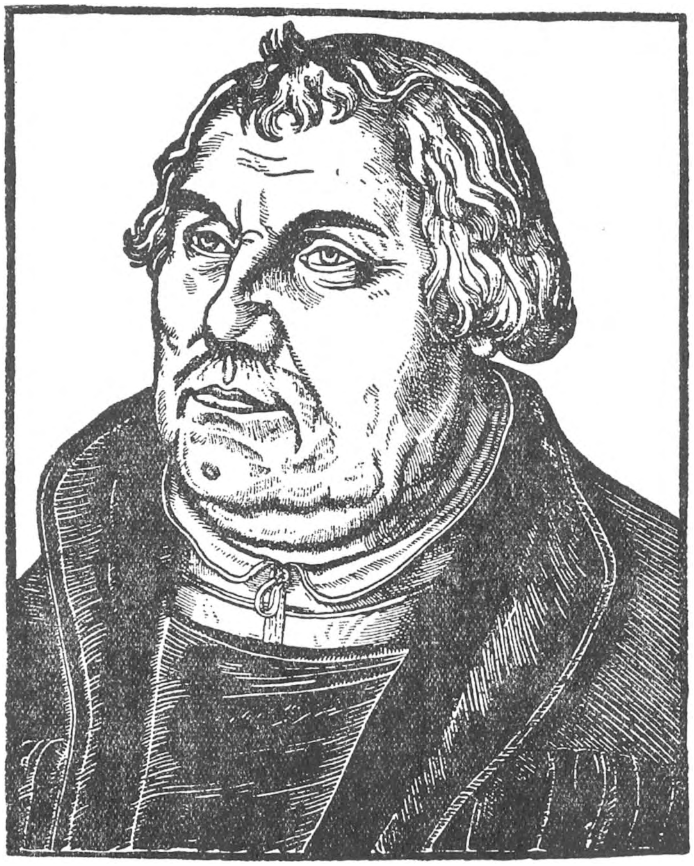

Dit portret van Maarten Luther is een reproductie van een (gekleurde) houtsnede van Lucas Granach, tijdgenoot en volgeling van Luther. — Luther werd geboren in 1483 te Eisleben, waar hij in 1546 is gestorven. Met het bevestigen van zijn befaamde 95 stellingen aan de deur van de Slotkerk te Wittenberg op 31 October 1517 laat men gewoonlijk de Hervorming beginnen.

periode der zoogenaamde „godsdienstoorlogen", die tot in de zeventiende eeuw aanhoudt. Natuurlijk heeft bij veel van die oorlogen de godsdienst een rol gespeeld, soms zelfs een over-

wegende. Maar even zeker is het, dat er bijna steeds andere motieven, of misschien moeten wij zeggen: andere oorzaken, bijkwamen. De tijd, waarin de naties vorm en gestalte beginnen aan te nemen, is er uit de aard der zaak een, waarin conflicten tusschen deze organen licht kunnen uitbreken. Nog in de zestiende eeuw ziet men dan ook meer dan eens de katholieke vorst uit het eene land aan de hervormden uit het andere land de behulpzame hand bieden.

Gedurende lange tijd had de stad naar vermogen het belang van al zijn burgers behartigd, ook tegen de enkeling, die meer uitsluitend het eigen voordeel nastreefde. In menige stad begon dat bij de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Geschiedenis anders te worden. Daarnaast was het platteland onder zijn „edele heeren" er langzamerhand niet op vooruitgegaan. Deze „heeren", eenmaal de leiders der productie, hadden in de afgeloopen eeuwen naast het landbouwbedrijf als voornaamste gedeelte van het productieapparaat, het stedelijk georganiseerde handwerk en thans ook de wordende groothandel zien opkomen. Zagen ze vroeger uit de hoogte neer op de burgerman, die met het werk van zijn handen zich zijn levensonderhoud verschafte, nu waren de verhoudingen omgekeerd. Misschien was in absolute zin bij hen geen achteruitgang in maatschappelijke welstand te bespeuren. Maar relatief was dit zeker in hooge mate het geval. Mee door die omstandigheden zag het er met de plattelandsbevolking vrij treurig uit. Reeds geruimen tijd voor het eigenlijke einde der Middeleeuwen was dit al begonnen. Ja, in meer dan één land had de ontevredenheid en de ellende zich geuit in opstandige bewegingen van het boerenvolk. En menigmaal ging met zoo iets juist gepaard de actie van de een of andere hervormer.

In het begin van de zestiende eeuw was het niet anders. De hervormingsbeweging ging vergezeld van een krachtige actie der boerenbevolking. De kennismaking met sommige gedeelten uit de bijbel, die mede door de boekdrukkunst meer werd geraadpleegd dan voorheen, bracht velen de opvatting bij, dat men zich tot toen al bijster slecht aan het Evangelie had gehouden. Is het vreemd, dat zij van een hervormde kerk iets beters meenden te mogen verwachten. Het program van actie der boeren vertoont dan ook eischen van de meest uiteenloopende aard.

De prijsstijging, ten gevolge van de toevloed van edele metalen werkte vaak de ellende nog in de hand en bracht de menschen soms zelfs tot verbittering, te meer daar men niet begreep, wat de oorzaak van dit alles was. Luther bijv. meende een en ander te moeten toeschrijven aan de handelingen der woekeraars. Met

de grootste felheid liet hij zich over deze lieden uit. „Zoo'n woekeraar zit daar maar rustig op zijn stoel, maar veel beter was het toch, dat hij aan de galg hing, en opgevreten werd door even zooveel raven, als hij guldens heeft gestolen", zegt hij. Men ziet, dat deze hervormer zich niet uitsluitend met theologische en kerkelijke kwesties ophoudt.

Als de oorlog is uitgebroken, dan laat men gaarne de wapenen en de vaandels zegenen door de een of andere geestelijke. Aan een slechte zaak geeft men zoodoende eenige wijding. De min edele drijfveeren, die er veelal achter zitten worden aldus bemanteld, en het lijkt, alsof men te doen heeft met iets van hooger orde. Het behoeft ons niet te verwonderen, dat dergelijke verschijnselen ook tijdens de hervorming waar te nemen zijn.

205. *Een tafereel uit de Boerenoorlog.*

Het tijdperk der hervorming is er tevens een van geweldige sociale botsingen. Die heeft men trouwens reeds gedurende het grootste deel van de vijftiende eeuw. Heel bekend is nu echter de Boerenoorlog van 1524 en 1525. Onder hun aanvoerder Von Bülgenbach, een gewezen huursoldaat, behaalden de boeren eerst groote successen. Maar van verwezenlijking van hun radicale eischen kwam niets terecht. Ook Luther verklaarde zich tegen de oproerige boeren. Zonder veel moeite heeft men ze in het volgende jaar weer kunnen onderwerpen. Vele duizenden zijn toen, nadat ze zich al hadden onderworpen, op schandelijke wijze overvallen en gedood. — Op dit plaatje worden een aantal gevangen genomen boeren door ridders weggevoerd.

Als de „edele heeren" gaan vechten ook voor hun eigen positie (het waren immers volgens een bekend woord slechts bedelaars, geuzen), dan lijkt het soms alsof uitsluitend godsdienstijver de motor van hun handelen is.

Met de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Geschiedenis voltrekt zich nog een gewichtige verandering. Tot die tijd waren de beide oorspronkelijke productiefactoren, de natuur en de arbeid, de voornaamste geweest. Daarna begint steeds meer op de voorgrond te treden het kapitaal, zoo zeer zelfs, dat men eerlang het productiesysteem daarnaar het kapitalistische zal noemen.

In deze periode begint al gauw de bezitter van kapitaal een even gewichtige rol te spelen als in een vorige de eigenaar van de grond. Tot aan het einde van de Middeleeuwen hadden kerk en maatschappij het nemen van rente ongeoorloofd, ja onzedelijk geacht. Ze steunden daarbij op de voornaamste schrijvers der Oudheid. Een arbeidsloos inkomen kon zich slechts de groote grondeigenaar verwerven. Ook op dit punt kwam er verandering. De Roomsche kerk heeft aan het oude trachten vast te houden, maar de practijk van het leven stoorde zich daar niet aan. En *bleef* het nemen van rente iets onzedelijks? Wij zullen het ant= woord laten geven door iemand, die het weten kan. „Vooral Calvijn verdient naar ons oordeel warmen prijs voor de nieuwe

206. *Calvijn.*

Johannes Calvinus was een geboren Fransch= man, die om zijn ketterij zijn vaderland had moeten verlaten. Hij leefde van 1509 tot 1564 en heeft vooral in Genève groote invloed uit= geoefend na 1536. Terwijl Luther onder alle omstandigheden van zijn volgelingen eischte gehoorzaamheid aan de overheid, was volgens Calvijn in bepaalde omstandigheden verzet tegen de overheid plicht. — Het is bekend, hoe de Nederlanders, die de leiding hadden van het verzet tegen Philips II (in het begin van de tachtigjarige oorlog) voor een belang= rijk deel Calvinisten waren, en dan ook naar deze opvattingen van Calvijn handelden.

banen, die hij opende. Hij was de eerste, die met klare bewust= heid positie koos tegen de dwaling van zijn tijd, aan het rente= verbod redelijke grondslag ontnam en met onberispelijke logica het geoorloofde der rente handhaafde. De handel werd door hem in eere hersteld, en alle menschelijk bedrijf ontving van zijne leer nieuwen luister, door op het aardsche beroep den glans der Goddelijke roeping te doen afstralen". [1]) Inderdaad, het komt veel voor, dat men aan zuiver „aardsche" zaken een „god= delijke" glans tracht te geven.

Met het bovenstaande meenen wij te hebben aangetoond, dat bij een bespreking van de omstandigheden, die omstreeks 1500

[1]) Prof. mr. P. A. Diepenhorst, Voorlezingen over de economie. I, bl. 6.

voor de veranderingen op maatschappelijk gebied van beteekenis waren, de Hervorming niet gemist mag worden. Maar nogmaals, men leide hieruit niet af, dat de Hervorming naar onze meening in het bovenstaande volledig zou zijn geteekend. De nadruk is vooral gelegd op hetgeen al de groote veranderingen van die dagen met elkaar verbindt. En steeds stond daarbij het algemeene op de voorgrond. Een bespreking van wat deze dingen voor de bijzondere personen kunnen hebben geteekend, zou ons van het terrein der geschiedenis op een ander gebied brengen.

HOOFDSTUK VII.

Nederland als de wordende natie tusschen de andere. Van de 16e eeuw tot ongeveer 1800.

Rome is niet op een dag gebouwd. En met de *nationale staat* is het — evenals met elke zaak van belang — al net eender. Ziet men zoo in de buurt van het jaar 1500 de eerste verschijnselen, welke wijzen op de nadering er van, het zal nog duren tot het

207. *Verkoop van aflaten.*

Gelijk bekend was vooral de verkoop van aflaten de aanleiding tot het optreden van Luther. Volgens Roomsch-Katholieke opvatting kon men door het koopen van aflaten kwijtschelding of vermindering verkrijgen van „tijdelijke" straffen. Maar de verkoopers zullen wel eens de indruk gewekt hebben, alsof men door het koopen er van de hemel voor zich of zijn verwanten kon openen. — Links wordt het geld in ontvangst genomen. In het midden staat een geestelijke met de pauselijke banbul. Rechts een kardinaal en een monnik.

einde van de achttiende eeuw, voordat de eenheid in optima forma tot stand komt. En net als met alle andere dingen is het een kwestie van vallen en opstaan. Het eene oogenblik kan men belangrijke vorderingen constateeren en in een andere tijd lijkt

het wel, alsof het omgekeerde het geval is. In het begin van de zestiende eeuw kan men met de beste wil van de wereld nog geen „Nederlandsche" staat ontdekken. Men heeft alleen nog de toevallige omstandigheid, dat bijna alle Nederlanders één en dezelfde vorst hebben. Pas in de tweede helft van de zestiende eeuw komt er een organisatie, de Unie van Utrecht, die een gedeeltelijke eenheid tusschen de zeven noordelijke gewesten tot stand brengt.[1]) Via deze gedeeltelijke eenheid, is eindelijk in

208. *Desiderius Erasmus.*

Zijn eigenlijke naam was Gerrit Gerritsz en hij leefde van 1467—1536. Hij is niet alleen voor ons land, maar eveneens voor alle ons omringende streken een voorbereider der Hervorming geweest, door zijn meedogenlooze kritiek op talłooze dingen, die hij verkeerd vond. Volgens Busken Huet, die hem „het belichaamd gezond verstand zijner eeuw" noemt, heeft Europa het slechts drie maal gezien, dat één vernuft zulk een Europeesche vermaardheid verwierf, n.l. Petrarca in de veertiende, Erasmus in de zestiende en Voltaire in de achttiende eeuw. Erasmus heeft zelfs eens geschreven: „in al mijn boeken zult gij mij één doel zien najagen. Luid verhef ik mijn stem tegen de oorlogen die sedert jaar en dag schier de geheele Christenheid onderstboven keeren."

1795 de eenheid een feit geworden. Het verloop van dit proces en enkele andere belangrijke veranderingen, die de menschelijke samenleving in die tijd laat zien, zullen ons in de volgende bladzijden bezighouden.

A. De opstand tegen Philips II en de Unie van Utrecht.

Bij hun pogingen om nieuwe gebieden toe te voegen aan die, welke zij reeds hadden, konden de Bourgondische vorsten op merkwaardige resultaten wijzen. Vermoedelijk zullen ze wel

[1]) Eigenlijk waren het er acht, maar één er van, Drente, werd zoo onbelangrijk geacht, dat het niet meetelde.

gedacht hebben, dat een en ander verband hield met hun eigen bekwaamheden, met de keuze hunner voornaamste dienaren, met hun gelukkig gesternte of iets dergelijks. Het is niet waar=schijnlijk, dat zij een duidelijk inzicht hebben gehad in de histo=rische beteekenis van hun rol. Zij waren er slechts op uit hun invloed, en die van hun familie te vergrooten. Zij kenden in dezen dus ook geen grenzen. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, als de Bourgondiërs op een gegeven moment verder

209. *De Wederdoopers.*

Een der secten uit het begin=tijdperk der Hervorming. Zij onderscheidden zich van de anderen o.a. doordat zij de doop op oudere leeftijd toe=dienden. Vandaar de naam Wederdoopers of Anabaptisten. Het voornaamste verschil met de andere hervormden was in=tusschen misschien wel op ander terrein te zoeken. Zij ijverden krachtig voor sociale veranderingen. Vandaar dan ook, dat Roomsch en on=roomsch eendrachtig optraden tegen de stad Munster, toen de Wederdoopers daar onder leiding van een Hollander, Jan van Leiden, het heft in handen hadden gekregen. (1533—1535) Bekend is hun mislukte poging om in Amsterdam de macht te veroveren in Mei 1535. Het begon met de naaktlooperij. In hun eigen oogen waren zij n.l. „zinnebeelden der naakte waarheid, levende protesten tegen de leugengeest der eeuw". — Op het plaatje is afgebeeld, hoe de doop aan een Wederdooper werd toegediend.

hoopten te kunnen gaan, dan de mogelijkheden van die periode het hun veroorloven.

Nog in de vijftiende eeuw, toen ze aan het verwerven van alle Nederlanden niet meer behoefden te twijfelen, hadden ze hun oogen op gebieden daarbuiten laten vallen. Karel de Stoute aarzel=de, toen zijn dochter Maria oud genoeg werd voor een huwelijk, tusschen Frankrijk en Duitschland. Na zijn dood besliste zijzelf ten gunste van Maximiliaan, de zoon van de Duitsche keizer.

En toen het zoontje van deze twee opgroeide, zocht men het nog verder.

In het tegenwoordige Spanje had men destijds in hoofdzaak twee staten: Arragon en Castilië. Hier precies hetzelfde als elders. De koning van Arragon trouwde met de koningin van Castilië, en zoo kwam de nationale staat Spanje te voorschijn. Gezamenlijk verdreven ze nog de laatste Mooren uit Spanje en tegelijk daarmee (1492) kwam de nieuwe staat na Columbus' reis er toe, zijn geluk op en over de oceaan te beproeven. Ook

210. *Karel V in 1521.*

Naar een houtgravure van zijn tijdgenoot Albrecht Dürer. Karel V is geboren in 1500 te Gent. Van zijn vader Philips de Schoone erfde hij de Bourgondische landen, van zijn moeder Spanje en na de dood van zijn grootvader Maximiliaan, keizer van Duitschland, werd hij na veel intrigues tot diens opvolger gekozen. In 1555/56 deed hij afstand van de regeering. Hij stierf in 1558.

voor Spanje werd het verkeer met verre landen een ontwikkelingsfactor van groote beteekenis. Waar nu de continentale handel in onze streken die van de meeste andere gebieden in belangrijkheid overtrof, is het niet zoo vreemd, dat men van weerszijden wel op eenig contact gesteld was. Een huwelijk kwam tot stand tusschen Maximiliaans zoon, Philips de Schoone, en een Spaansche prinses. Door een reeks van sterfgevallen werd deze laatste ten slotte zelfs de opvolgster in Spanje.

Het was deze samenloop van omstandigheden, die er toe leidde. dat Karel V, de oudste zoon van Philips de Schoone in het begin van de zestiende eeuw onder zich vereenigde de Nederlanden en

Spanje (met zijn koloniën), terwijl hij tevens de titel van keizer verwierf. Met recht kon men zeggen, dat in zijn gebied de zon nimmer onderging.

Is het wonder, dat de jonge vorst een verkeerde kijk kreeg op de verhoudingen in zijn tijd? Is het vreemd, dat hij gepoogd heeft een universeele monarchie tot stand te brengen? De eenheid van alle menschenkinderen is een zoo voor de hand liggend

211. *Maarten van Rossem.*

Bij zijn pogingen om alle Nederlanden in één hand te brengen, vond Karel V als krachtigste tegenstander tegenover zich de hertog van Gelre, eerst Karel van Egmond (tot 1538) en daarna Willem van Gulik (tot 1543). Vooral de eerste heeft zich krachtig geweerd en slaagde er soms bijna geheel in het Noorden te vereenigen tegen het streven van Karel V. In zijn dienst stond tijdelijk o.a. de befaamde Groote Pier van Kimswerd. Zijn voornaamste legeraanvoerder was echter de hierboven afgebeelde Maarten van Rossem, die al stroopende wel tot in Den Haag kwam. Willem van Gulik heeft eindelijk in 1543 het hoofd in de schoot moeten leggen. Toen waren voor het eerst dus alle Nederlanden (met uitzondering van het bisdom Luik dan) onder één vorst vereenigd. — Dit plaatje is gemaakt naar een gravure van de bekende Amsterdammer Cornelis Anthonisz, een tijdgenoot van de afgebeelde.

ideaal, dat men er zich zeker niet over behoeft te verbazen, als men Karel V in deze richting werkzaam ziet.

Helaas was de tijd voor zoo iets nog lang niet rijp. Dat is ons twintigste-eeuwers, bekend als we zijn met de moeilijkheden van de jonge Volkenbond, zonder meer wel duidelijk.

Zoo kunnen we van te voren wel voorspellen, dat dit alles voor Karel V op een geweldige desillusie moet uitdraaien. Aan het eind van zijn leven is hij een gebroken man. Zoo zeer, dat hij — iets geheel ongehoords in die tijd — op 55-jarige leeftijd afstand doet van de regeering.

Het begin van Karels regeering valt vrijwel precies samen met

het begin van de Hervorming. Het schijnt, dat Karel een oogenblik geaarzeld heeft, welke zijde hij zou kiezen. In elk geval heeft hij getracht belangrijke hervormingen *in* de kerk tot stand te brengen. Maar dat hij met zijn plannen ten slotte besliste ten gunste van één religie voor allen, ligt voor de hand. En zoo bindt hij dan de strijd aan *tegen* de hervorming. Als een eenvoudig verbod niet afdoende blijkt, volgen de strengst mogelijke plakkaten. Dat hebben alle dictators met elkaar gemeen. Op de eerste Juli van het jaar 1523 werd te Brussel aan *twee Augustijner monniken* het zwijgen opgelegd. Maar het ging moeilijk, want ze

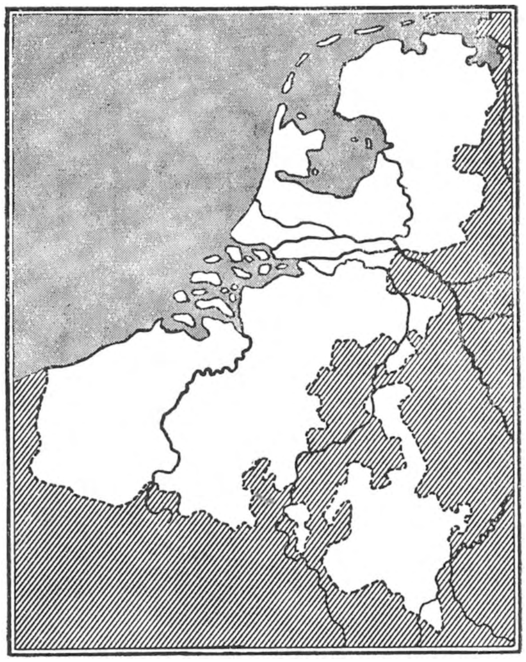

212. *De Nederlanden in 1543.*

Toen Karel V in 1543 ook Gelre verwierf, had hij alle Nederlanden (zie onderschrift bij afb. 211) onder zich vereenigd. De centralisatie maakte dus wel groote vorderingen. Voor het eerst is de vorm van het grondgebied van de latere Nederlandsche staat duidelijk zichtbaar, al blijft later ook alleen het Noorden over.

zongen het *Te Deum laudamus,* „totdat de vlam hunne woorden verstikte". De eerste die in Holland viel was Jan de Bakker van Woerden. In tegenwoordigheid van al wat groot en machtig was, werd het vonnis te 's-Gravenhage voltrokken. Op het laatste moment hadden zijn vrienden hem bij de Gevangenpoort nog een lied toegezongen, waarop hij antwoordde met psalm 31, totdat „de ijzeren band om zijn keel werd toegeknepen". Op soortgelijke wijze zijn in de zestiende eeuw zeker meer dan duizend mannen en vrouwen om het leven gebracht, zonder dat nochtans het beoogde doel werd bereikt.

Toen Karel V afstand deed van de regeering nam men zijn

zoon Philips niet als keizer. Duitschland was toen een kiesrijk. „Kiezers" waren er slechts zeven, de zoogenaamde keurvorsten, in zeker opzicht de aanstaande nationale vorsten. Zij moesten niets hebben noch van een keizer, die iets had in te brengen, noch van centralisatie in die mate. Veeleer waren ze er op uit zich zelf een steeds grooter zelfstandigheid te bezorgen.

Philips II, Karels zoon en opvolger, is natuurlijk niet gelukkiger geweest dan zijn vader. Zijn pogingen, het hem resteerende

213. *Terechtstelling van Jan de Bakker.*

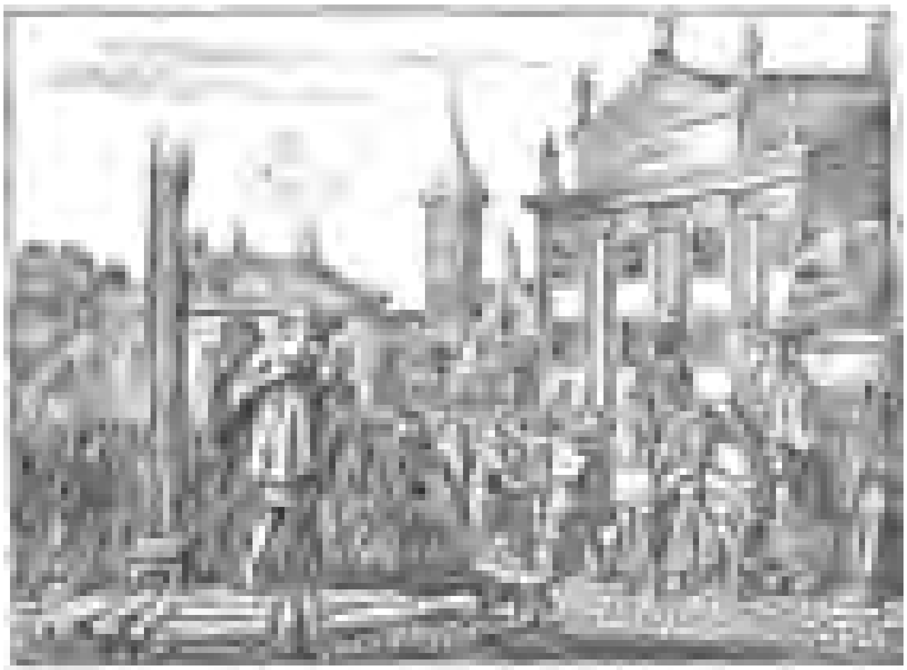

Op 15 September 1525 werd aan Jan de Bakker van Woerden, een gewezen priester, in Den Haag de doodstraf voltrokken. Nadat hij aan een paal boven een houtmijt was vastgebonden, werd hij door de beul geworgd, terwijl tegelijkertijd een op zijn borst bevestigd zakje met buskruit tot ontploffing werd gebracht. Het plaatje is ontleend aan de Historie der Martelaren van A. van Haemstede, een uitgave uit de zeventiende eeuw. Men leze hierbij blz. 270.

gebied (o.a. Spanje, de Nederlanden en Napels) aaneen te smeden tot één moderne staat, onder één absoluut vorst, moesten wel mislukken. Voorloopig waren de tegenstellingen tusschen streken als Spanje en de Nederlanden nog te groot.

Daarbij kwam, dat Philips zich in de eerste plaats Spanjaard

voelde (Spanje was ook zonder twijfel zijn belangrijkste gebied) en dat hij als nationaal vorst de belangen van dat land trachtte te bevorderen. Nu is de periode van opkomst der nationale staten uiteraard tevens één, waarin de tegenstellingen tusschen die staten zich heel sterk doen gevoelen. De groeiende nationale gemeenschap *in deze streken* vorderde evenwel geheel andere maatregelen, dan die *elders,* o.a. doordat hier het verkeer met

214. *Zestiende-eeuwsch binnenhuis.*

Naar een blaadje met een gedicht van Hans Sachs. Men ziet hier reeds vensterglas, maar het zijn nog geen mooie platte schijven, doch een groot aantal kleine, tamelijk bolvormige stukjes. Waarschijnlijk heeft men hier met een welgestelde familie te doen. Doch er is nog geen sprake van het gebruik van vorken, of zelfs lepels. Ook heeft men nog geen afzonderlijke borden. Dat alles komt later in de achttiende eeuw langzaam op. Zie ook het onderschrift bij de volgende afbeelding.

de andere groepen van meet af aan een vrij groote beteekenis heeft gehad. De maatregelen van Philips — in Spanje uitgebroed — waren niet in staat, deze banden en deze belangen voldoende te ontzien. Geen enkele groep was er hier, die zoodoende

de maatregelen van Philips van ganscher harte kon toejuichen. Op den duur kreeg hij allen tegen zich.

Welke is ten slotte de voornaamste geweest van de oorzaken, die de opstand der Nederlanders tegen het wettige gezag onvermijdelijk maakte? Algemeen verspreid is de opvatting dat het de wreede vervolging der hervormden was. Merkwaardig is het, dat een der beste kenners van dit tijdperk, prof. Fruin, eens welhaast het tegenovergestelde heeft betoogd. In zijn *Voorspel van den tachtigjarigen oorlog* schrijft hij: „Niet om deze of gene handeling der regeering is het volk in opstand gekomen; niet om de geloofsvervolging, niet om den tienden penning. Maar het gevoelde dat een anti-nationale regeering het een anderen weg

215. *Vorken en messen van Karel V.*

In het onderschrift bij afbeelding 214 kan men lezen, dat in de zestiende eeuw nog geen vorken bij het eten werden gebruikt. Natuurlijk heeft ook deze regel zijn uitzondering. Karel V had reeds een vork. Maar dat was dan ook een bijzonderheid, merkwaardig genoeg om er speciaal gewag van te maken. Karel V was dan ook een geweldig eter. Hij stond zelfs midden in de nacht als regel nog eens op, om een maaltijd te gebruiken.

opdreef dan dien het altijd bewandeld had; een weg die ten verderve leidde. Na langdurig tegenstreven, na duchtig gezweept en gespoord te zijn, wierp het ten laatste, als een moedig ros, den roekeloozen ruiter af, en koos zich zijn eigen weg". Fruin redeneert blijkbaar zoo: was de godsdienstkwestie er niet geweest, dan had Philips *alle* Nederlanders tegenover zich gehad. [1]) Nu kreeg hij door de loop der omstandigheden ten minste een deel der Katholieken aan zijn zijde. Dit alles wordt aardig geïllustreerd

[1]) Dit laatste kan natuurlijk niet afgeleid worden uit de hierboven aangehaalde zinnen. Vlak daarvoor echter leest men (Fruin: *Verspr. Gesch. I*, blz. 273): „De godsdiensttwisten alleen hebben later aan de regeering eene partij bezorgd, zonder welke zij zich niet had kunnen staande houden."

door een schrijven van de Staten van Holland in 1576 aan de stad Amsterdam. De Staten probeeren Amsterdam dan over te halen de koning óók ontrouw te worden. Zij schrijven o.a.: „In de Religie is wel waar, dat tusschen ons, ende u luyden eenighe diversiteit ende onderscheydt mach zijn, maar is gheen sake om daaromme in de ghemeene saken van den Lande, belanghende Politie, Vrydomme, Gherechtigheydt, Welvaart van 't gemeene Vaderlandt, in oneenigheidt ende verscheyden te blyven: te min, soo wy altydt verclaart hebben, ende als noch verclaren, de wapenen om de Religie noyt aan-ghenomen te hebben."

Toch heeft de godsdienstkwestie zonder twijfel een rol van

216. *Philips II.*

Als zoon van Karel V volgde hij in 1555 in de Nederlanden en in 1556 in Spanje zijn vader op. Dit portret is door T. Bottema geteekend naar een afbeelding uit de zestiende eeuw.

beteekenis vervuld, zij het ook op een eenigszins andere wijze, dan gewoonlijk wordt aangenomen. Indien een regeering van eenig land met haar maatregelen de algemeene welvaart bevordert, dan kan zij wel een potje breken bij haar onderdanen. Zij kan zich aan sommige van haar onderdanen zelfs vrij ernstig vergrijpen, zonder dat de massa van het volk in beweging komt. Wanneer daarentegen een bewind, dat het algemeene belang niet als richtsnoer heeft, bovendien het rechtvaardigheidsgevoel van het volk kwetst, dan kan men er staat op maken, dat het spaak loopt. In het onderhavige geval zou het verzet waarschijnlijk ook zonder de godsdienstkwestie wel zijn gekomen. Door haar

optreden in dezen verspeelde de regeering echter alle achting van de ingezetenen dezer landen, werd haar het stempel der zedelijke minderwaardigheid op het voorhoofd gedrukt. En toen diezelfde bevolking op grond van haar materieele en ideëele belangen naar het middel der revolutie greep, stond zij in alle opzichten zoo sterk, dat zelfs een geweldige macht als die van de Spaansche koning, tegen de opstandelingen, of de verzetslieden, of hoe men onze voorouders ook anders wenscht te noemen, het onderspit moest delven.

Wij zullen thans de voornaamste gebeurtenissen uit die tijd

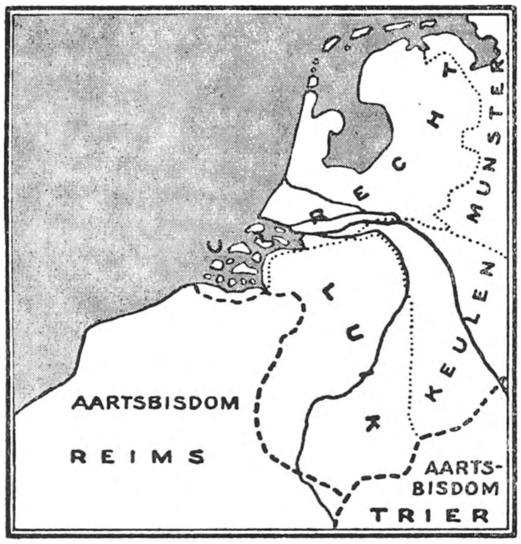

217. *De kerkelijke indee-deeling vóór 1559.*

Zooals men ziet was het grondgebied van Philips II in deze streken kerkelijk ver-deeld over drie aarts-bisdom-men (Reims, Keulen en Trier), die alle hun zetel hadden buiten zijn landen. Daardoor had hij op de benoeming van de desbetreffende aartsbis-schoppen weinig of geen in-vloed, wat wel het geval was met de Fransche koning en de Duitsche keizer, nota bene veelal zijn tegenstanders. Het is begrijpelijk, dat Philips voor verandering in dezen ijverde. Men zie hiervoor verder bl. 276

even de revue laten passeeren. Eerst die van het „voorspel", de tijd van 1555—1568.

In 1555 volgt Philips II zijn vader op. Van hem erft hij meteen een oorlog met Frankrijk, zoodat een reis naar Spanje voorloopig te gevaarlijk is. Van moeilijkheden hoort men aanvankelijk weinig. Philips heeft zijn onderdanen te veel noodig, dan dat hij zich de weelde kan veroorloven, ze al te zeer tegen zich op te zetten. De groote heeren worden natuurlijk geheel door de oorlog in beslag genomen. Als in 1559 de vrede met Frankrijk tot stand komt, begint er wat meer teekening in de feiten te komen. Van de Staten-Generaal, eenmaal een voornaam middel in handen der Bourgondische vorsten ter bevordering van de eenheid, moet Philips niets meer hebben. In 1558 had hij aan

deze Staten een negenjarige bede gevraagd. Elk jaar zouden ze 800.000 gulden moeten opbrengen voor de „benden van ordonnantie", een soort van staand leger. Na heel wat onderhandelen hadden de Staten toegestaan onder voorwaarde, dat de heffing en het beheer der gelden door hen zelf zouden worden ter hand genomen. Philips had dit moeten toestaan en terwijl het juist zijn bedoeling was de heeren eens een poosje vacantie te geven, zouden ze nu voortdurend bijeenkomen en probeeren mee te regeeren.

Na 1559 komen de groote, voorname heeren het eerst in be-

218. *De nieuwe kerkelijke indeeling.*

Tot deze nieuwe indeeling werd reeds in 1559 besloten. Invoering vond plaats in 1561. Men vergelijke met blz. 275 en het onderschrift van afb. 217. Er kwamen nu dus drie aartsbisdommen in het eigen gebied van Philips. Voor de groote heeren was het nog een onaangenaamheid op de koop toe, dat Granvelle tot aartsbisschop van Mechelen, tevens primaat der kerk werd benoemd, terwijl hij kort daarna ook nog tot kardinaal werd verheven. Granvelle was de meest vertrouwde van Philips' dienaren in deze streken en tegen hem hadden zij juist hun actie gericht, tegen de burgerman, waarop zij, mannen van de voornaamste adel uit de hoogte neerkeken, en aan wie zij nu als hun meerdere bij elke gelegenheid de eerste plaats moesten afstaan.

weging. Zij voelen al heel gauw, dat deze landen in het vervolg vanuit Spanje geregeerd zullen worden. En dan beginnen ze onder leiding en aanvoering van de prins van Oranje, eerst met een verkapte, straks met een openlijke oppositie.

Groote ontevredenheid veroorzaakte verder de invoering van een nieuwe kerkelijke indeeling. In die tijd behoorden deze landen tot een drietal aartsbisdommen, waarvan de zetel zich in het

„buitenland" bevond: Keulen, Reims en Trier. Op de benoeming dezer hooge functionarissen kon Philips natuurlijk geen invloed uitoefenen. Het is dus volkomen begrijpelijk, dat hij naar ver⸗andering streefde. Hij bewerkte daarom, dat de „Nederlanden" werden verdeeld in drie aartsbisdommen: een Waalsch, een Vlaamsch en een Geldersch. En in plaats van de 4 bisdommen van vroeger kreeg men er nu 18. Philips hoopte zoo bovendien het kerkelijk toezicht, dat hem lang niet streng genoeg was, te kunnen verbeteren.

Tegelijk met deze kerkelijke indeeling werden andere nieuwig⸗

219. *De aanbieding van het Smeekschrift.*

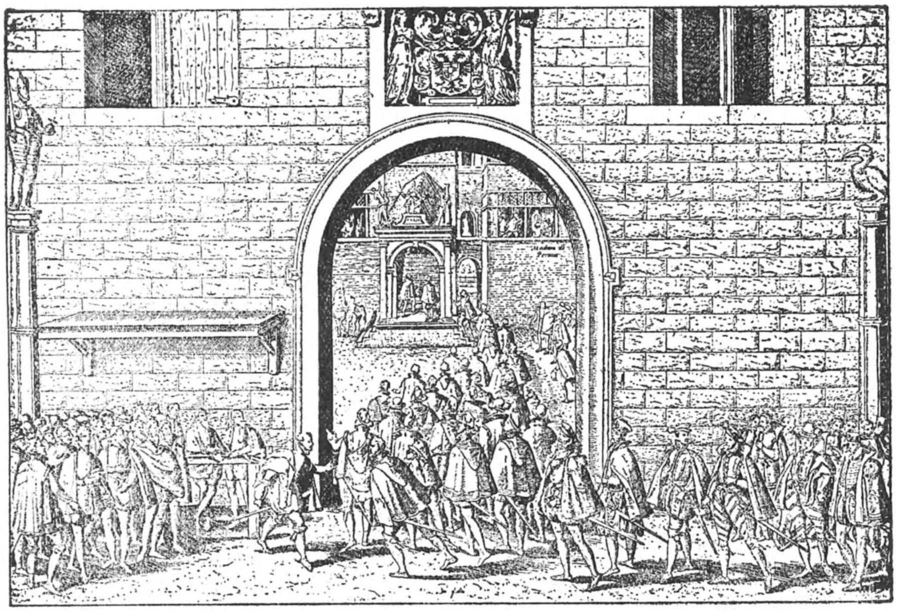

Nadat de actie van de hooge edelen weinig of niets had opgeleverd, zetten Oranje c.s. de lagere adel in beweging. Het Compromis (Verbond) der edelen komt tot stand (zie blz. 279). Het voornaamste feit uit het korte leven van deze organisatie (kort na de Beeldenstorm werd het Compromis ontbonden) is wel de aanbieding van het Smeekschrift. In optocht gingen ze naar de land⸗voogdes. Ze vroegen in hun „smeekschrift" opheffing van de Inquisitie (geloofs⸗onderzoek) en schorsing van de plakkaten tegen de ketters. Al boden de heeren een smeekschrift aan, ze hadden in alle ernst ook wel gedacht aan een geweld⸗dadig optreden. Heel ernstig is ook de vraag overwogen of men gewapend (d.i. zwaar gewapend) dan wel in gewoon tenue zou gaan. Vandaar de vrees van de landvoogdes, die een der heeren uit haar omgeving trachtte weg te nemen door te spreken van bedelaars (gueux). Zoo kwam, zegt men, de naam geuzen in zwang.

heden ingevoerd. In de jaren van 1547—1563 waren op het concilie van Trente allerlei besluiten genomen, die de Roomsch-Katholieke kerk moesten helpen, de oude positie van vóór Luther's optreden te herwinnen. Tot die tijd waren de voornaamste kerkelijke functies vaak gebruikt om adellijke heeren een behoorlijk inkomen te verschaffen. Thans werd o.a. afgekondigd, dat in het vervolg slechts doctoren in de theologie bisschop konden worden.

't Gevolg van dit alles was, dat de lagere adel voor goed uitgesloten werd van het bekleeden der winstgevende betrekkingen.

220. *Prins Willem van Oranje.*

Geteekend door Tjeerd Bottema naar een schilderij, waarschijnlijk van Adriaan Key, een bekend portretschilder uit de zestiende eeuw. Het geeft de prins op tamelijk jeugdige leeftijd.

Vooral voor een in maatschappelijke zin ondergaande klasse was dit weinig minder dan een ramp.

Maar het zwaarst woog misschien wel het volgende. Voor die drie aartsbisschoppelijke en de achttien bisschoppelijke zetels moesten jaarlijks groote bedragen besteed worden. Die werden nu ontnomen aan de vele abten, enz., die voorheen een rijk bestaan er van hadden kunnen leiden. Een storm van verontwaardiging brak los. De kerk zelf werd zoo tot een revolutionnaire factor van beteekenis.

De lagere adel, nog meer dan voorheen bedreigd in zijn be-

staan, begint langzaam maar zeker warm te loopen tegen de.... kettervervolging. Reeds in 1565 steken sommigen van hen de koppen bij elkaar. In de winter van '65 op '66 komt het tot de vorming van een soort politieke partij: het *compromis*. En het volgend jaar gaan de heeren zelfs demonstreeren in de hoofdstad. Ze bieden een „smeekschrift" aan, naar ze zeggen. Maar de eigenlijke bedoeling is, eens te laten zien, hoe talrijk de ontevredenen al zijn, en aldus de regeering te intimideeren. Op hun „verzoek"

221. *Een hagepreek nabij Antwerpen.*

Het woord hagepreek beteekent v e r b o d e n preek. Aanvankelijk werden ze steeds in het verborgen gehouden, meestal in een afgelegen schuur of iets dergelijks. Na het optreden van de edelen van het Compromis werd men vrijmoediger en kwam men meer openlijk samen. Ze kregen toen in veel opzichten het karakter van moderne openluchtmeetings. Alleen waren de verhoudingen veel scherper. Men verscheen dan ook voor een deel gewapend en er werden steeds schildwachten uitgezet.

om de plakkaten te verzachten antwoordde de landvoogdes tegemoetkomend.

De groote heeren zien dit alles gaarne. Hun actie, waarbij zij uitsluitend hun eigen belang op het oog hadden, was op niets uitgedraaid. Misschien dat zij hier een kans kregen. De beweging der lagere adel vond dan ook plaats zeker met hun goedvinden

en misschien zelfs op hun aanstoken. Vooral de prins van Oranje stond voortdurend in nauw contact met de leiders van het compromis, waarin o.a. zijn broer Lodewijk een zeer belangrijke rol speelde.

Ook van de andere kant keek men vol belangstelling naar dit alles. En toen de landvoogdes op het verzoek der edelen om de plakkaten te verzachten, een tegemoetkomend antwoord gaf, was het hek van de dam. Tot die tijd werden de *hagepreeken*, de verboden preeken, slechts in het geheim gehouden. Wel was het

222. *De hertog van Alva.*

Toen de berichten over de Beeldenstorm in Spanje aankwamen, besloot Philips II onmiddellijk uitvoering te geven aan een reeds bij hem bestaand plan en Alva met een sterk leger hier heen te zenden (zie blz. 282). Reeds in 1567 hield hij zijn intocht in Brussel. Gedurende een vijftal jaren is hij dan onbeperkt heerscher in deze streken. Van verzet is feitelijk geen sprake. Eerst in 1572 begint het verzet, dat Alva, mede door de eigenaardige gesteldheid van het land, niet meester kan worden. In 1573 wordt hij dan ook door zijn meester teruggeroepen en door een ander landvoogd (Requesens) vervangen.

aantal deelnemers in de laatste jaren voortdurend toegenomen. Nu ging men er echter toe over, ze midden op de dag, in de nabijheid zelfs der groote steden te houden. Vooral in het Zuiden worden ze tot druk bezochte „meetings" van alle ontevredenen, waaronder zich natuurlijk soms ook wel allerlei gespuis bevindt, dat evenals onze groote heeren (zie boven) de hoop koestert, straks in troebel water te kunnen visschen.

Deze volksbeweging moet zeker voor een deel verklaard worden uit de maatschappelijke ontwikkeling, die het Zuiden reeds geruimen tijd laat zien. Het is de Gentsche hoogleeraar H. Pirenne, die hierop de aandacht heeft gevestigd. Hij heeft aangetoond, dat

223. *Boerenhuis uit de zestiende eeuw.*

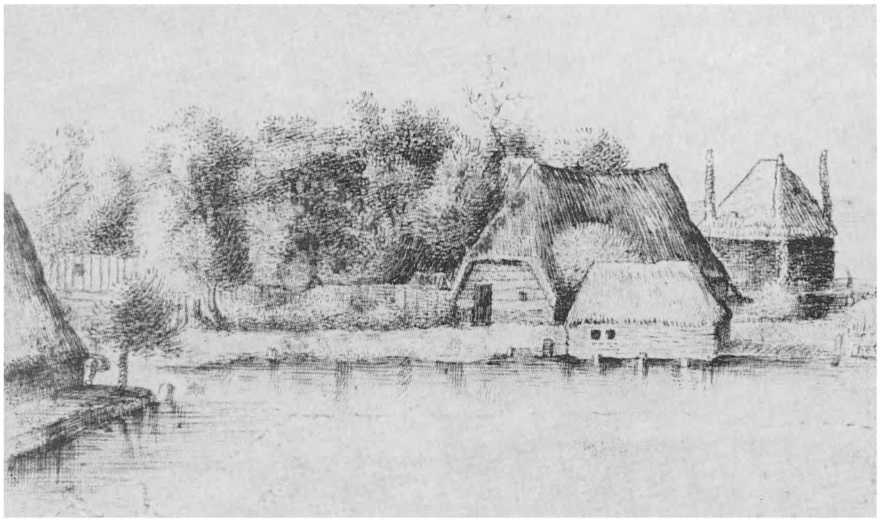

Naar een penteekening, vermoedelijk van Pieter Bruegel de Oude, evenals de afbeeldingen 224, 225 en 226. We hebben hier dus te doen met afbeeldingen van een tijdgenoot, want Pieter Bruegel leefde in deze streken van omstreeks 1525 tot 1569. Deze teekening laat goed uitkomen hoe primitief een boerenhuis er toen nog uit zag.

224. *Nederlandsch dorp uit de zestiende eeuw.*

Eveneens naar Pieter Bruegel. Op de voorgrond rechts een boer, terugkeerende van het werk. Links op de voorgrond pluimvee. Meer naar achteren op de plaat huizen en een kerk met een torentje. Van ramen en vensterglas is nog niet veel te bespeuren.

225. *Voorname hofstede uit de zestiende eeuw.*

Links het woonhuis van de „heer", rechts de boerderij. Het geheel ziet er schilderachtig uit, maar zelfs dit „heerenhuis" zou naar onze begrippen kwalijk bewoonbaar zijn.

226. *Gezicht op een zestiende eeuwsche stad.*

In de stad was men heel wat verder dan op het platteland. De huizen waren er allicht ook beter ingericht. Op deze afbeelding is dat echter niet te constateeren. Men doet echter goed zich van een en ander geen te overdreven voorstelling te vormen. Rechts op de voorgrond een „weg", die naar de stad leidt. Men ziet er voornamelijk boeren op. Van verkeer was dan ook nog maar nauwelijks sprake. De „weg" is feitelijk niets anders dan een landpad met wagensporen. — De afbeeldingen 223—226 zijn genomen naar een verzameling etsen uit het jaar 1559, waarschijnlijk gemaakt naar teekeningen van Pieter Bruegel.

vooral de textielindustrie hier een belangrijke verandering had ondergaan. Men had er zelfs een plattelandsche industrie gekregen, in concurrentie met die van de stad.

En terwijl nu de stedelijke inwoners door hun gilden in staat waren het ontstaan van al te groote sociale verschillen tegen te gaan, ontbrak in deze op het platteland elke rem. Daarnaast toonen nieuw opkomende industrieën ook in de steden (in Antwerpen bijv. het drukkersbedrijf en de diamantindustrie) allerlei trekken, die Pirenne reeds tot het gebruik van het woord „kapitalisme" brengen. Men kan zich voorstellen, hoe de toestand van een dergelijk „proletariaat" in die tijd geweest moet zijn en het is zeker niet vreemd, dat de „religieuze" bewegingen daar het krachtigst waren en tevens het heftigst, waar deze landelijke industrie werd aangetroffen.

In de aldus geladen atmosfeer, kwam het eindelijk tot een uitbarsting. Op elf Augustus stak in het Zuid-Westen van Vlaanderen de *beeldenstorm* op, „een onberedeneerde beweging van maatschappelijk gedrukten en politiek onwetenden" (Gosses). Een week later werd de wereldstad Antwerpen door de beweging gegrepen, die zich daarna over het geheele land, ook over het Noorden, verbreidde. De zesde September bereikte zij Leeuwarden en de achttiende van die maand Groningen. Onherstelbare schade werd toegebracht aan een groot aantal kunstschatten, in de loop der eeuwen in de kathedralen opgehoopt; een groot deel werd zelfs aan de vernietiging prijs gegeven.

Algemeene verwarring was het gevolg. De groote heeren schrokken. Dat hadden ze niet bedoeld. En met de lagere adel stond het niet anders. Het compromis werd dan ook nog in de maand Augustus ontbonden. Als prof. Fruin zegt: „de godsdiensttwisten alleen hebben later aan de regeering een partij bezorgd, zonder welke zij zich niet had kunnen staande houden", dan doelt hij op deze periode. Een groot deel van de vrome katholieken was immers voorgoed van de beweging tegen Philips vervreemd, nu die beweging zich vergrepen had aan wat hun het heiligste was.

Philips had vanuit Spanje de gebeurtenissen der laatste jaren met stijgende verbazing en ergernis aangezien. Reeds had hij het voornemen opgevat door krasse maatregelen de zaak eens op pooten te zetten. Ook zijn vader had indertijd geen zoete broodjes gebakken. Een van zijn beste veldheeren moest hierheen met de opdracht, in verschillende centra sterke citadellen te bouwen, vaste belastingen af te dwingen en aan bijeenkomsten als die der Staten een einde te maken. Door de tijdingen, die in de zomer en

in het najaar van 1566 in Spanje aankwamen, is de uitvoering van het plan alleen iets verhaast. Politiek was de beeldenstorm voor Philips eigenlijk een buitenkansje. Hij had nu immers een prachtig voorwendsel om Alva onmiddellijk met een groot leger naar de Nederlanden te zenden. Gedurende de winter werden de noodige maatregelen genomen en reeds in Augustus 1567 kon Alva aan het hoofd van zijn troepen Brussel binnentrekken.

Een groot deel der schuldigen, grooten en kleinen, was inmiddels, en niet zonder reden, het land uitgevlucht. Want donkere tijden braken aan voor deze streken. Met groote gestrengheid werd opgetreden tegen de „beeldenstormers" en de „heiligschenners". Men ziet het alweer! Iedere beweging heeft haar ideologie. Zelfs die van Alva!

Van eigenlijk verzet tegen Alva is geen sprake geweest. Ja, als de prins van Oranje, zelf een machtig heer, legers organiseert in Duitschland, om zijn verloren positie te kunnen herwinnen, dan is de steun, die hij ontvangt, zoo gering, dat hij onverrichterzake moet terugkeeren (1568).

Alva kan nu beginnen aan de verwezenlijking van zijn opdracht. In het voorjaar van 1569 roept hij de Staten-Generaal voor één dag bijeen. De heeren krijgen van hem te hooren, dat zij zullen moeten opbrengen:

1e. voor éénmaal het honderdste deel van hun vermogen;

2e. steeds bij de verkoop van onroerende goederen het twintigste deel van de waarde; en

3e. bij elke verkoop van roerende goederen het tiende deel van de waarde.

Het waren respectievelijk de honderdste, de twintigste en de tiende penning. De eerste behoefde maar éénmaal te worden opgebracht. Dat baarde dus niet zoo veel zorg. De tweede kwam meer aan, maar huizen en landerijen werden gelukkig niet zoo dikwijls verkocht. Erger was de tiende penning. Hoe moest men bovendien deze belasting innen?

Maar Alva liet niet met zich spotten. Binnen korte tijd gaven dan ook alle Gewestelijke Staten, die er voor in aanmerking kwamen, hun toestemming. Al spoedig echter bleek, dat het nog iets anders is een besluit te nemen, dan het uit te voeren. Vooral Holland en Antwerpen kwamen met allerlei bezwaren in verband met hun handel. Zou die zich niet verplaatsen naar elders? Zelfs Alva moest de gegrondheid van sommige dezer bezwaren erkennen.

Men kwam tot een voorloopige regeling. Bij opbrengst van

een bedrag van twee millioen per jaar zou de invoering der belastingen gedurende twee jaar worden uitgesteld.

Vooral in Holland hoopte men van de gevreesde tiende penning af te komen. Want onze kooplieden begrepen heel goed, dat voor een juiste inning dezer belasting, de vertegenwoordigers der regeering inzage in de boeken moest worden verleend.

Als de periode van twee jaar begint af te loopen komt men tot nieuwe onderhandelingen. Ze willen echter niet vlotten. Dan zoeken de Hollanders contact met de prins van Oranje, hoewel ze hem in 1568 in zijn hemd hadden laten staan. Alva heeft inmiddels te Antwerpen, te Utrecht en te Groningen sterke citadellen klaar gekregen. In het najaar van 1571 geeft hij te kennen, dat langer uitstel niet zal worden toegestaan. Groote onrust, vooral in de Hollandsche steden en niet het minst onder de kleine neringdoenden en de lagere volksklassen. Allerwege wordt het lied van de tiende penning gezongen. De prins van Oranje begreep, dat hij wel eens een kans kan krijgen. „Hadden wij nu gerijpt gelt, so souden wij metter hulpe Gods wel wat goeds hopen uit te rechten." Zoo drukte hij zich uit.

Welnu de Hollanders hadden er wel „gereet gelt" voor over, als zij konden bereiken, dat in het vervolg ook met hun belangen rekening zou worden gehouden.

In 1572 beginnen zij hun gedenkwaardige opstand tegen Philips. De ontevredenen van 1568 vereenigen zich met die van 1572 en de vluchtelingen keeren terug. In het najaar van 1572 verschijnt Oranje in Holland, om er de leiding van het verzet op zich te nemen.

Thans een enkel woord over Prins Willem van Oranje en zijn positie in deze landen. Toen Philips II in 1559 naar Spanje stond te vertrekken, had hij zijn zuster Margaretha tot landvoogdes benoemd over al deze gewesten. Bovendien had hij over verschillende gedeelten nog stadhouders aangesteld. Oranje was met het stadhouderschap van Holland, Zeeland en Utrecht belast. Alleen de grootste heeren kwamen voor zoo iets in aanmerking. Welnu, Oranje was een der eersten onder hen. Zoowel van zichzelf als door zijn huwelijk had hij rijke bezittingen in deze landen.

In Brussel bewoonde hij een schitterend paleis, waar vier en twintig edellieden met de dagelijksche dienst belast waren, terwijl de prins voor de persoonlijke dienst van zich en zijn gemalin er alleen achttien pages op na hield. Al het andere was navenant. De geheele dag werd er open tafel gehouden. Zijn

keuken was dan ook wereldberoemd. Tegen zoo iets was zelfs het vermogen van de prins niet bestand. Al spoedig heeft hij te kampen met financieele moeilijkheden.

Wij hebben gezien, hoe hij in de oppositie ging. Dat godsdienstige overwegingen hem daarbij vreemd waren blijkt uit een brief aan de paus, waarin de prins o.m. schrijft: „Ik hoopte, dat ik die pest der ketterij, welke door de nabuurschap van Frankrijk in mijn prinsdom Oranje gedrongen is, met dezelfde gemakkelijkheid, waarmede zij is binnengeslopen, konde wegnemen en vernietigen."

Als de komst van Alva wordt aangekondigd is de prins één dergenen, die het — terecht — maar beter acht, het land te verlaten. Voordat hij vertrekt, vraagt hij ontslag als stadhouder. Dit wordt hem natuurlijk niet zoo maar verleend. Hij zal eerst verantwoording af moeten leggen. Dat is Oranje echter te risquant. Wanneer men hem zijn ontslag niet *geeft*, dan *neemt* hij het eenvoudig. Philips en zijn dienaren betoogen nu, dat Oranje verplicht is zich naar Brussel te begeven, ten einde zich te verantwoorden. Oranje trekt er zich niets van aan. Eindelijk wordt in de vacature voorzien door de benoeming van iemand anders.

In 1572 volgt de opstand der Hollanders tegen Spanje. Gaarne zou men er de schijn van een wettig optreden aan geven. En hoe speelt men dit klaar? Wel, door te doen, alsof Oranje nog steeds stadhouder is. Hij heeft immers nooit ontslag gekregen....

Als de Staten van Holland op 19 Juli 1572 te Dordrecht bijeenkomen is hun eerste daad de prins te „erkennen" als stadhouder namens Philips II. Tevens zorgen ze dan voor „gereet gelt". De prins krijgt 150.000 gulden en bovendien nog een obligatie tot een bedrag van 500.000 gulden. We zien het merkwaardige verschijnsel, dat Oranje zijn maatregelen tegen Philips en diens dienaren neemt.... in naam van Philips.

Tot de zonderlingste constructies komt men zoodoende. Amsterdam bleef nog een jaar of zes trouw aan de koning, toen de meeste andere Hollandsche steden de vaan van de opstand al hadden gekozen. Bij wijze van straf ontneemt prins Willem nu in zijn kwaliteit van „stadhouder" aan de Amsterdammers het Pael-gelt „wegens hun assistentie van den Hertoge van Alva ende vremde Spangiaerden," om het daarna „aenmerckende de sonderlinge getrouwigheyt van die van Enchuysen" aan de laatste stad te geven. Het gebeurde in Februari 1573.

Nog mooier is evenwel het volgende. Als Leiden stand houdt tegen de troepen van Philips wordt het, gelijk bekend, beloond

met een hoogeschool. De prins van Oranje laat die nu door Philips aan de stad geven, omdat Philips zoogenaamd vreest, dat de opvoeding „des Jeuchts" wel eens schade zou kunnen leiden, daar men zijn kinderen moeilijk naar het Zuiden zou kunnen zenden van wege „de verscheydenheyt ofte onderscheyt van der religie". Verderop in dit merkwaardige stuk deelt Philips(!) mee,

227. *De Raad van Beroerten, ook genaamd: de Bloedraad.*

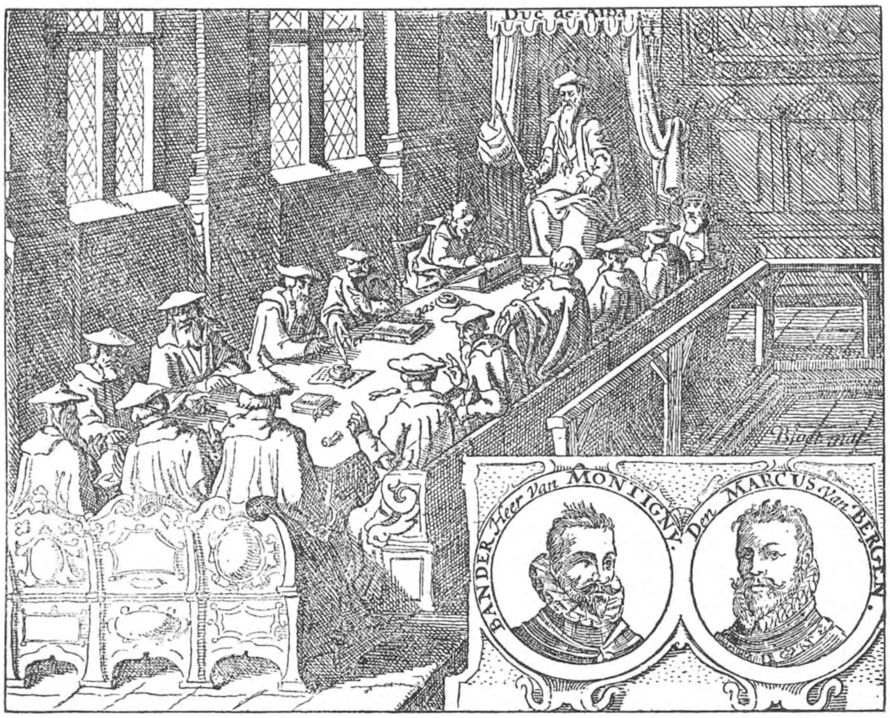

Al heel gauw, nadat Alva in Brussel aankwam, benoemde hij een speciale rechtbank voor de schuldigen aan de Beeldenstorm en eventueele andere beroerten (oproerigheden). Hij vertrouwde n.l. de bestaande rechtbanken op dit punt niet al te zeer en niet geheel ten onrechte. De leden daarvan zouden ongetwijfeld in veel gevallen niet, of naar de zin van Alva en zijn meester veel te licht straffen.

dat hij tot zijn besluit gekomen is „by rype deliberatie ende advys *van onsen lieve Neve,* Ridder van onser Ordere, *Wilhelm Prince van Oraingien,* Grave van Nassau etc., Stadhouder ende Capiteyn-Generaal voor ons".

Aan deze fictie heeft men vastgehouden, totdat, door de zoogenaamde „afzwering" in 1581, deze vertooning een einde neemt.

Wij zullen ons weer niet ophouden met het schilderen van de bijzonderheden van de strijd, die in het jaar 1572 eigenlijk pas voorgoed is begonnen. Aan beide zijden werden natuurlijk de meest gruwelijke wreedheden begaan. Van de door Alva ingestelde speciale rechtbank, de Raad van Beroerten (in de volksmond de Bloedraad), spreek ik maar niet eens. In Naarden lieten de officieren van Alva, nadat de stad zich had overgegeven een groot aantal menschen in een kerk lokken, die daarna in brand werd gestoken. Eenige honderden kwamen op een ellendige manier om het leven. „Toen de woede in de Kerke haar zat hadt,

228. *De moordpartij te Naarden.*

Zoodra Alva in 1572 in het Zuiden de handen vrij had, trok hij naar het Noorden, om daar de opstand te onderdrukken. Door streng optreden (evenals in 1568, toen hij zelfs groote heeren als Egmont en Hoorne het schavot had doen bestijgen) hoopte hij de schrik er in te krijgen. Eerst werd Mechelen onder handen genomen. De soldaten kregen drie dagen vrij spel. Toen Zutfen (men bedenke dat de groote rivieren nog geen bruggen hadden en dat er geen wegen waren. Alva moest daarom over Maastricht naar het Noorden reizen). In Zutfen werd eveneens op gruwelijke wijze huisgehouden. De eerste stad, die nu volgde was Naarden (zie deze blz.). Deze afb. is gemaakt naar een oude gevelsteen in de voormalige Waag te Naarden. Men ziet hier de verzamelde menigte in de kerk. De Spaansche soldaten trekken er reeds op af.

ging 't op een plonderen en blaaken; ook op een moorden van zulken, die zig versteken hadden, wier sommigen aan rappieren gereegen; anderen, met vleeschhouwbijlen, aan stukken gekapt; anderen, als visschen, gekorven werden. Sommigen dienden der wreedheid tot spel: vermids de Spanjaarden hen, met de spitsen

van 't geweer, elkanderen toestieten, en lagchende en schertsende aan hun einde hielpen. 't Verhaal der yslykheden, hier gepleegd, gaat schier 't geloof te boven. Men heeft stokouden 't bloed afgetapt, en het, gulziglyk, ingezwolgen, kranken in 't bedde vermoord, zwangeren geschonden, en haar de vrugt uit het lyf gesneeden, of ze by de borsten opgehangen en doodgemarteld; maagden van dertien en minder jaaren schandelyk misbruikt." (Wagenaar).

Maar ook aan de andere kant gedroegen sommigen zich erger=

229. Gruwelen der Geuzen.

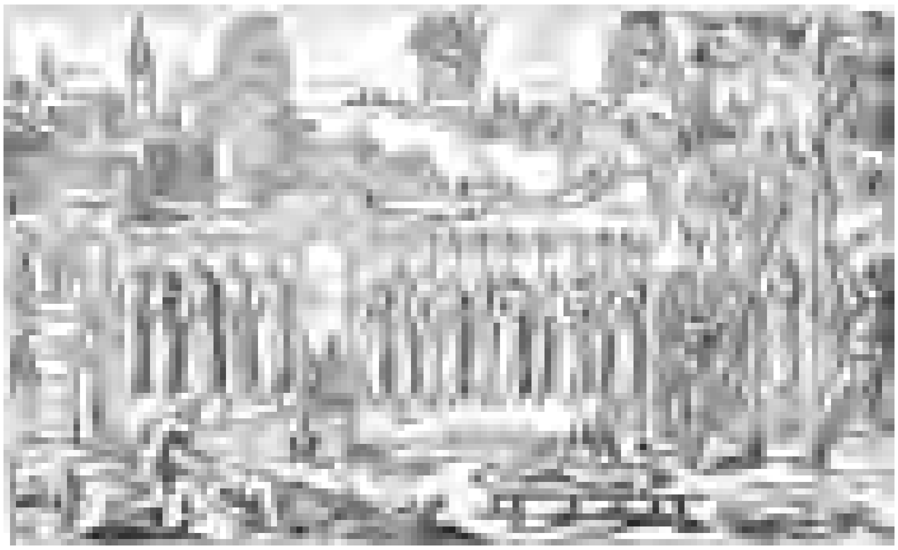

Maakten de Spanjaarden het bont, de Geuzen deden slechts weinig voor hen onder. Bekend is het schandelijk optreden tegen de zoogenaamde Gorkumsche martelaren, onder leiding van Lumey (de veroveraar van Den Briel) zelf gesard en gepijnigd en ten slotte opgehangen. Maar even erg maakte men het elders: Enkhuizen, Alkmaar, enz., de teekening wijst het al uit. Ergerlijk was ook het optreden van mannen als Sonoy tegen de veelal nog Katholieke landelijke bevolking (zie blz 287 en 288).

lijk, zelfs al ging het tegen eigen landgenooten, die wegens Roomschgezindheid, tevens van getrouwheid aan de koning ver= dacht konden worden. „Rekken, spannen, geeselen met versche berkenroeden, in water geweekt, was 't minst, dat men hun aandeedt. Men blakerde de lighaamen van 't hoofd tot de voet= zoolen met lynwaat, in brandewyn gedoopt en aangesteken, totdat zy zo zwart als koolen waren, en de zenuwen hier en daar

bloot lagen. Ook werdt er zwavel, en somtyds een half pond kaarsen tevens verbezigd, om de luiden onder de oxelen en voetzoolen te branden. Zo gemarteld, liet men ze eenige nagten, ongedekt, op den blooten vloer leggen, en met roeden uit den slaap houden. Voor voedsel gaf men hun pekelharing en andere zoute spyze, en weigerde hun een teug dranks, hoezeer ze er om baden. Torren uit de aarde gegraaven, werden den lyderen op den navel gezet, daar men een angel uit haalde, zo lang als

230. *De tuchtiging van Haarlems bezetting.*

Nadat Alva's leger Naarden had onderworpen, ging het naar het trouw gebleven Amsterdam. Van hieruit was in December 1572 het eerst Haarlem aan de beurt. Mocht het vallen dan was meteen een wig gedreven tusschen de opstandelingen van het Noorderkwartier en die van het Zuiden. Zeven maanden heeft het beleg geduurd. Alva's systeem (zie onderschrift afb. 228) had gefaald. Hongersnood dwong ten slotte tot overgave. Wel volgde een gruwelijke tuchtiging van de bezetting (met uitzondering van de Duitschers), maar de burgerij kon de plundering afkoopen en werd dan ook met rust gelaten. — Nog in het zelfde jaar volgde de aanval op Alkmaar. Hij werd afgeslagen. Van Alkmaar begon de victorie: Alcmaria Victrix.

een vingerlid. Men plaatste hun rotten, door Sonoi zelven ten deezen einde overgezonden, eerst onder een steenen stolp, en daarna onder een houten laade, gedekt met een koperen pan, op den blooten borst en buik, en perste de dieren, door vuur op

231. *Soldaten plunderen een dorp.*

Wij gaven hiervoor een paar afbeeldingen over het optreden der krijgslieden in steden en in enkele meer bekende gevallen. Onvermeld blijft veelal het leed, dat men in de dorpen te verduren had, als benden soldaten er door trokken. Plundering was dan ook nog eeuwen daarna aan de orde van de dag. Wij zien de heeren hier systematisch bezig. Een flinke gesloten troep in het midden van het dorp. Anderen forceeren deuren en luiken en halen naar buiten wat hun aanstaat. Men lette op de smeekende houding van talrijke slachtoffers. — Deze afbeelding is gemaakt naar een schilderij, waarschijnlijk van Pieter Bruegel.

de stolp of pan gelegd, om hun naar 't hart en de ingewanden te knaagen...." (Wagenaar). Tot eer van de prins van Oranje moet hieraan worden toegevoegd, dat hij naar vermogen tegen dergelijke beestachtigheden optrad, zonder nochtans steeds op succes te kunnen bogen. [1])

De prins van Oranje heeft steeds getracht al de Nederlanden

232. *Strijdliederen der Geuzen.*

Een strijdende partij heeft strijdliederen noodig. De geuzen hadden er toen vele. Een der meest bekende en tevens een der mooiste is het Wilhelmus. Hiernaast heeft men een facsimile van het titelblad van het Geuzen Liedens Boecxken, genomen naar de tweede uitgave, die van het jaar 1588. Het oorspronkelijke is in twee kleuren gedrukt. In de Platenatlas bij de Nederlandsche literatuurgeschiedenis van Poelhekke en De Vooys (uitg. J. B. Wolters) vindt men er een voortreffelijke gekleurde reproductie van.

bijeen te houden, of liever te brengen, tegenover Philips. Een paar keer lijkt het alsof hem dit zal gelukken. Vooral de gods-

[1]) Hij liet Lumey van der Marck zelfs gevangen nemen, maar durfde hem toch niet streng te straffen. Lumey, een Duitsch Rijksvorst, is toen naar Duitschland getrokken, waar hij later weer Roomsch-Katholiek is geworden. — Hij is ook in zooverre wel een heel merkwaardig type van degenen, die indertijd de strijd tegen Spanje begonnen.

dienst is in dezen echter een geweldige sta=in=de=weg. Ten slotte geeft ook hij de moed op. Maar tegenover het machtige Spanje moeten de krachten toch zooveel mogelijk worden geconcen= treerd. En zoo komen de zeven noordelijke gewesten er eindelijk toe zich nauwer met elkaar te verbinden in een verbond, dat in onze geschiedenis bekend staat als de *Unie van Utrecht.* Na

233. *Noodmunten van Haarlem, Leiden en Amsterdam.*

In die dagen was het net als tegenwoordig. Als moeilijke tijden aanbraken, gingen talrijke welgestelden munten hamsteren, zoodat er gebrek ontstond aan ruilmiddelen. Toen als nu, voorzag men daarin dan door „noodmunten". Onder: papieren noodmunten, gebruikt in 1574 tijdens het beleg van Leiden, waarheen het Spaansche leger was gegaan na de nederlaag bij Alkmaar. Boven: dunne zilveren noodmunten uit Haarlem (1573) en Amsterdam (1578). Amster= dam werd toen belegerd door de opstandelingen. Het heeft kort daarna de zijde der Spanjaarden verlaten, nadat het een overeenkomst (de Satisfactie) met de Prins en de Staten had gesloten.

lange onderhandelingen werd men het eindelijk in Januari 1579 met elkaar eens. Het eerste artikel ervan, ongetwijfeld het be-langrijkste, hield in:

Ende eerst, dat die voorsz. provincien sich met den anderen verbynden, confedereren ende vereenyghen sullen, gelijck si hem verbynden, confedereren ende vereenyghen mits desen, ten ewygen dagen by den anderen te blijven in alle forme ende maniere als off siluyden maer een provincie waren,

234. *Intocht van Willem van Oranje in Brussel.*

Toen de Prins van Oranje eenmaal de wapenen had op-gevat tegen Philips, probeerde hij natuurlijk steeds zooveel mogelijk medestrijders te krij-gen. Aanvankelijk (1568 en 1570) liet men hem vrijwel alleen staan. In 1572 deden Holland en vele andere deelen van het Noorden mee. Natuur-lijk probeerde de Prins ook het Zuiden aan zijn zijde te halen. Daarin slaagde hij pas na de plundering van Antwerpen door de niet- of slechtbetaalde Spaansche soldaten in 1576 (de zoogenaamde Spaansche Furie). Bij de Pacificatie (het Verbond) van Gent ver-eenigden alle Nederlanden zich vrijwillig (de vereeniging van 1543 was meer gedwongen — men leze het onderschrift bij afb. 212) tot het gemeenschap-pelijk verdrijven van de Spaan-sche soldaten (8 Nov. 1576). Spoedig daarop volgt het hoogtepunt uit 's Prinsen leven, zijn glorieuze intocht in Brussel op 23 September 1577, waar hij met veel praal werd binnengehaald en ontvangen. Al heel gauw daarna begint opnieuw de tegenslag en wordt de pas tot stand gekomen eenheid weer verbroken. Door de Unie van Atrecht en de Unie van Utrecht wordt een en ander heel scherp geaccentueerd.

sonder dat deselve hem tenyger tijde van den anderen sullen scheyden, laeten scheyden ofte separeren bij testamente, codicille, donatie, cessie, wisselinghe, vercopinghe, tractaeten van peys, van huwelick noch om geen anderen oorzaecken, hoe dat het gebeuren soude moegen,

onvermindert nochtans een ygelick provincien ende die parti-

culier steden, leden ende ingesetenen van dyen haerluyden spetiaele ende particuliere privilegien, vrijheyden, exemptien, rechten, statuten, loffelicke ende welheergebrachte costumen, usantien ende allen anderen haerluyden gerechticheyden,

waerinne siluyden den anderen nyet alleen geen prejudicie, hynder ofte letsel doen sullen, maer sullen den anderen daerinne met alle behoirlicke ende moegelicke middelen, ja met lijff en goed (ist noot) helpen handthouden, stijven ende stercken ende oick beschudden ende beschermen tegens alle ende een ygelick, wie ende hoedanich die souden moegen wezen, die hem daerinne enich datelicke imbreecke soude willen doen,

welverstaende dat die questie, die enyge van den voorsz. provincien, leden ofte steden van dese Unie wesende, met den anderen hebben ofte naemaels souden moegen crygen nopende haerluyden particulier ende spetiael privilegien, vrijheden, exemptien, rechten, statuten, loffelicke ende welheergebrachte costumen, usantien, ende anderen haerluyden gerechtigheyden, dat dselve bij ordinaris justicie, arbiters oft minlick accort beslicht sullen worden,

sonder dat dandere landen ofte provincien, steden ofte leden van dyen (soe lange sich beyde partien het recht submitteren) hem des sullen hebben te moyen, ten waere hem gelieffden te intercederen tot accordt.

Voor het goed begrip van dit artikel zullen wij nu even het woord geven aan de vroegere Leidsche hoogleeraar P. L. Muller. „Twee punten verdienen hier vooral de aandacht. Ten eerste de voortdurende kracht, die men de Unie bijzette, waarom men zelfs inbreuk maakte op het recht van den landsheer. Overigens geenszins revolutionnair, was de Unie dit hier in hooge mate. In het toenmalige staatsrecht was het recht van vrije beschikking over zijne landen aan ieder vorst volkomen toegekend. Tallooze malen werden lang bijeen gebleven landen gescheiden, om de aanspraken van verschillende erfgenamen te bevredigen, en in

235. *Handteekeningen onder de Unie van Utrecht.*

Er staat achtereenvolgens: Van weghen die Ridderschap des furstendoms Geldre ende Graeffschap Zuytphen — Johann Graff zu Nassau Catzenelnbogen — Van weghen dije van Hollant — G. Poelgheest, P. Buys, Reinier Cant — Van weghen dije Staeten van Zeelant — Willem Roelsius 1579, Nicolaes Blancx, Pieter de Rycke, Caspar van Vosbergen — Van weghen die Staten van Utrecht — Ausonius van Galama, W. van Ameronghen, Jacobus Verhair, vicedecanus Sancti Petri, de mandato capituli, Adriaen van Zuylen, Lambertus van der Burck, jussu capituli, Rembart van Aesweine, Fr. Wteneng, Niclaes van Zulen, A. De Leyden, Lubbert van Cleeff — Van weghen die Staten der Ommelanden — J. E. Jarghes (zie voor de Utrechtsche handteekeningen blz. 334).

de Nederlanden zou dat te minder opzicht hebben gebaard, omdat de provinciën meestal nog zoo kort bijeen waren en nooit één geheel waren geweest. Geen enkel recht ware geschonden geweest, als b.v. Gelderland door Philips II aan een ander was geschonken of als hij, bij huwelijk van een zijner dochters, deze 't een of ander gewest als huwelijksgoed had medegegeven.

Door die bepaling van onscheidbaarheid te stellen, begingen dus de Nederlanders, als zoo dikwijls zonder er veel op te letten, een revolutionnaire daad. Zij maakten een vereeniging

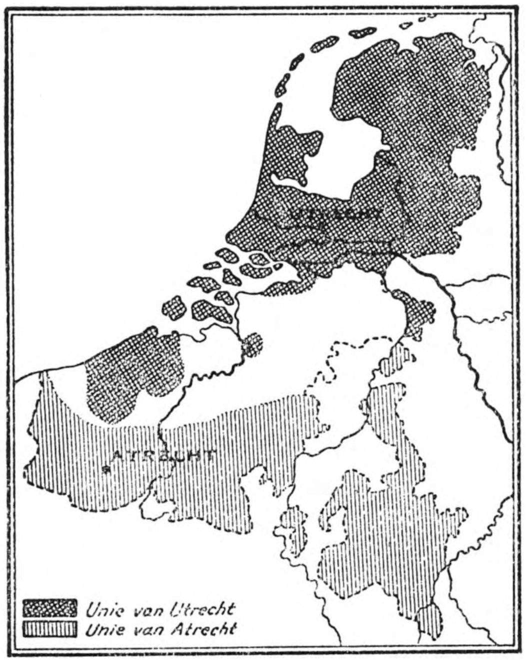

236. *De Unie van Utrecht en de Unie van Atrecht.*

Beide verbonden werden gesloten in 1579. Met de Pacificatie van Gent (zie blz. 291) was het toen voorgoed gedaan. Tusschen de twee hoofdgebieden heeft men voorloopig niemandsland. Eerst na talrijke wisselingen worden de grenzen tusschen Noord en Zuid meer definitief.

buiten den landsheer om, die ze nog heetten te erkennen, dat ging nog; maar zij ontzeiden hem tevens een zijner souvereiniteitsrechten, zij maakten van de Unie een staat, die een andere rechtsgrond had dan de wil der vorsten, van wie overigens alle privilegiën afkomstig waren. Zij maakten dus buiten hem om een grondwettige bepaling. Van daar tot afzwering was de weg niet lang."

Ook het laatste gedeelte van het eerste artikel is in hooge mate belangrijk. De verbondenen zullen niet verplicht zijn zich met eventueele kwesties tusschen twee leden der Unie bezig te houden, behalve dan als bemiddelaars. Men zal het dus met elkaar

eens moeten trachten te worden, met dien verstande, dat het moet geschieden „bij ordinaris justicie", dus zooals het bij een gewoon proces gaat. De zaak mag natuurlijk ook door arbiters of bij „minlick accort" in orde gebracht worden. De groote beteekenis van dit alles is, dat *bewust de oorlog als middel tot oplossing van conflicten buiten de deur wordt gewezen.* Wie denkt hier niet onmiddellijk aan de Volkenbond! En wat het belangrijkste is: hoe dikwijls ook moeilijkheden zijn gerezen tusschen twee of

237. *Moeilijke jaren voor de opstandelingen. (1580—1590.)*

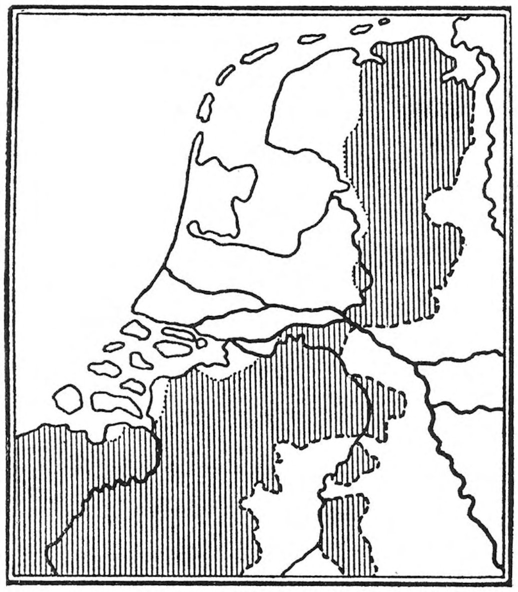

In het jaar 1576 leek het alsof de Nederlanden van Noord en Zuid zich verder eensgezind tegen de Spaansche troepen zouden te weer stellen. Maar al heel gauw bleek dit niet te gaan. Vooral de verdeeldheid op het punt van de godsdienst was in dit opzicht een struikelblok. Na 1579 (het jaar van de Unies van Atrecht en Utrecht) wordt de toestand voor de opstandelingen nu voortdurend moeilijker. De bekwame landvoogd van Philips II, Alexander Farnese, meer bekend als hertog van Parma, onderwerpt door list, omkooperij of geweld, het eene stuk na het andere. Door Rennenbergs verraad gaat in 1580 een groot deel van het Noorden over (Groningen, Drente en een stuk van Overijsel). Men tracht de hulp van Frankrijk te verwerven, door aan de hertog van Anjou (een broer van de Fransche koning) een belangrijke positie te geven. Het draait op niets uit. Door de moord op Prins Willem van Oranje ontvalt aan de opstandelingen de bekwaamste der leiders. Een jaar later kan Parma zelfs Antwerpen binnen trekken. Als Elisabeth, de koningin van Engeland, hiervan schrikt (Antwerpen was ook toen reeds een „pistool op de borst van Engeland gericht"), stuurt zij eenige hulp, onder haar gunsteling Leicester. Ook deze hulp mocht echter niet baten. Het tijdperk van Leicester is bovendien een van heftige verdeeldheid onder de opstandelingen zelf. Het kaartje laat goed uitkomen hoever deze laatsten zijn teruggedrongen. En het zag er naar uit, in die dagen, alsof de opstand een verloren zaak was, want niemand kon toen vermoeden, dat de jaren na 1590 juist het omgekeerde zouden laten zien.

meer der gewesten, tot strijd „met de wapenen der barbaren" is het tusschen leden der Unie niet meer gekomen.

Er was verder een groot aantal bepalingen, die we hier niet

uitvoerig kunnen bespreken. Volstaan moet worden met het opsommen van de voornaamste. De kwestie van de gemeenschappelijke verdediging werd geregeld. Daarvoor kwam er zelfs een soort van dienstplicht van de mannen tusschen 18 en 60 jaar. Men heeft zich daar evenwel niet aan gestoord in een tijd, toen er nog genoeg huursoldaten te krijgen waren. Uitgemaakt werd verder hoe er moest worden besloten tot vrede, oorlog, bestand, enz. Tot gemeenschappelijke belastingen kon slechts met eenparige stemmen besloten worden. Steeds kon één lid ze dus tegenhouden. Men heeft ze tijdens de Unie niet gehad. Verbonden met

238. *De „onoverwinnelijke" vloot.*

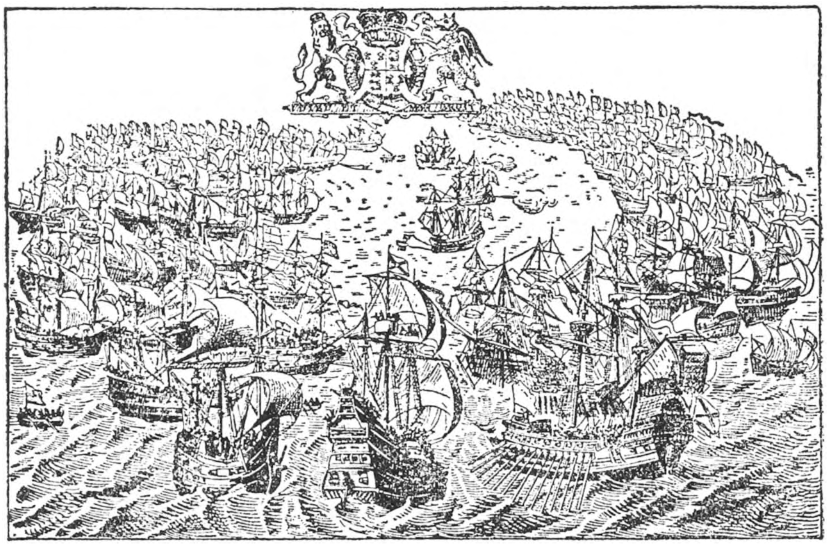

De veroveringen van Parma (zie vorige afb.) en eveneens de onderwerping van Portugal door Alva in 1580, hadden de positie van Philips heel wat versterkt. De hulp van koningin Elisabeth van Engeland aan de opstandelingen bracht Philips er nu te eerder toe te probeeren, door een laatste krachtige poging, alle verzet in deze streken te smoren en tevens Engeland klein te krijgen. De Armada, de onoverwinnelijke vloot, werd uitgerust. Eenige jaren werd er aan gewerkt. In 1588 kwam de machtige vloot deze kant uit. Maar de Nederlanders en de Engelschen hadden eveneens alles gemobiliseerd. En op zee waren die twee volken al heel goed thuis. Met hun kleine, vlugge schepen hebben ze de Spanjaarden voortdurend kunnen hinderen, terwijl ze de Armada konden beletten de haven van Duinkerken binnen te vallen, waar Parma klaar stond met zijn leger, om zich naar Engeland te laten overzetten. Ten slotte moesten de overgebleven groote schepen, om Engeland heen de terugtocht aanvaarden. Stormen hebben toen het vernielingswerk voortgezet. De groote aanval was mislukt. Zoowel in Engeland als in de „Republiek" (zie blz. 298) kon men weer rustiger ademhalen.

andere landen mochten slechts gesloten worden door de leden, na verkregen toestemming van de Unie. Geen lid mocht de Unie verlaten en voor het toetreden van een nieuw lid was aller toe-stemming noodig. Onderlinge geschillen, waarbij alle gewesten betrokken waren en die beslist opgelost moesten worden, zouden aan de „stadhouder" voorgelegd worden. In kerkelijke zaken mochten Holland en Zeeland hun eigen gang gaan, terwijl de andere gewesten zich zouden houden aan de Godsdienstvrede,

239. *Prins Maurits.*

Toen Prins Willem van Oranje in 1584 door moordenaarshanden viel was zijn zoon Maurits nog slechts 17 jaar. Toch is hij in het laatst van 1585 door de Staten van Holland tot stadhouder benoemd. Uit de aard der zaak kon men van hem aanvankelijk niet te veel verwachten. Te meer, daar in die jaren Leicester de eigenlijke bevelhebber van het leger is. Maar Leicester moest in 1587 het veld ruimen. En in 1588 volgde de nederlaag der Armada. Nog belangrijker werden de gebeurtenissen in Frankrijk. Daar werd in 1589 de koning tijdens een burgeroorlog vermoord. Wettige opvolger was Hendrik van Navarre, de leider der protestanten, in dat land Hugenoten genoemd. Philips II meende zich tegen Hendriks troonbestijging te moeten verzetten. Hij wilde zijn eigen dochter Isabella op de troon plaatsen. Daarvoor moest Parma, zeer tegen zijn zin, met het Spaansche leger naar Frankrijk trekken en de opstandelingen hier in het Noorden met rust laten. — Van deze omstandigheid (waaraan wij volgens de geschiedschrijver Fruin, meer dan aan iets anders, ons volksbestaan hebben te danken) heeft Maurits op voortreffelijke wijze gebruik weten te maken. Men leze daartoe de onderschriften bij de volgende afbeeldingen.

„mits dat een yder particulier in syn religie vry sal moegen blyven, ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhalen ofte ondersoucken". Belangrijk is ook het artikel, dat een zekere mate van eenheid in het muntwezen voorschrijft.

De Unie is natuurlijk als grondwet in hooge mate onvolkomen

geweest. Men miste immers alle ervaring op dit punt, toen deze „grondwet" van de *Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden* in elkaar werd gezet. Maar gedurende een paar eeuwen heeft zij toch als zoodanig dienst kunnen doen, en inmiddels was het land rijp geworden voor een nieuwe stap in de goede richting: de *zeven* staatjes werden tot *één* vereenigd. Maar dat gebeurde pas in 1795 en het komt dus later aan de orde.

Wij spraken zoo even van de *Republiek* der zeven vereenigde Nederlanden. Zoover was men evenwel ook nog niet. Voorloopig had men Philips althans in naam nog als souverein. Maar ook na de „verlatinge" (waarover zoo meteen) dacht men nog niet aan

240. *De legerhervormingen van Prins Maurits.*

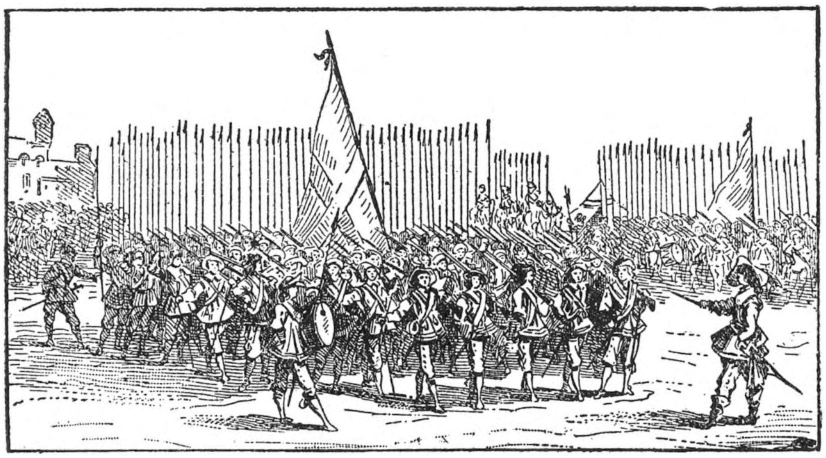

De legers waren in die tijd huurlegers. Kwam het tot strijd, dan probeerde elke partij zooveel mogelijk krijgslieden te huren, soms mede om te beletten, dat de tegenpartij ze anders in dienst zou nemen. Vaak werden deze soldeniers, in de veronderstelling, dat ze zich door plundering wel schadeloos zouden stellen, slecht betaald. Muiterij is dan ook aan de orde van de dag. — Met dit systeem is Prins Maurits gaan breken. Hij gaf de voorkeur aan een be-trekkelijk kleine troep, gemakkelijk verplaatsbaar, die hij geheel in zijn hand had. Daarnaast zorgde hij voor een goede organisatie van het geheel, waarvoor hij de soldaten o.a. liet excerceeren. Belangrijk was ook de veranderde bewape-ning, die hij invoerde. Elke afdeeling werd voorzien gedeeltelijk van pieken, gedeeltelijk van musketten. De laatste moesten de vijand op een afstand reeds kunnen treffen. En tijdens het laden er van (een zeer langdurig werkje in die dagen) genoten de musketiers de bescherming van de piekeniers. (Mede uit het voor die dagen tamelijk ver dragende musket moet de belangstelling van Maurits voor verrekijkers verklaard worden). Heel gewichtig was het verder, dat Maurits het schans- en graafwerk door de soldaten zelf liet verrichten. Men behoefde nu de boeren niet meer te plagen, door ze er voor op te eischen en de (belang-hebbende) soldaten zelf deden het op den duur veel beter.

een republiek. Dat was iets geheel nieuws in deze streken. Men deed dan ook alle moeite om een andere souverein te krijgen, te

241. *De inneming van Breda.*

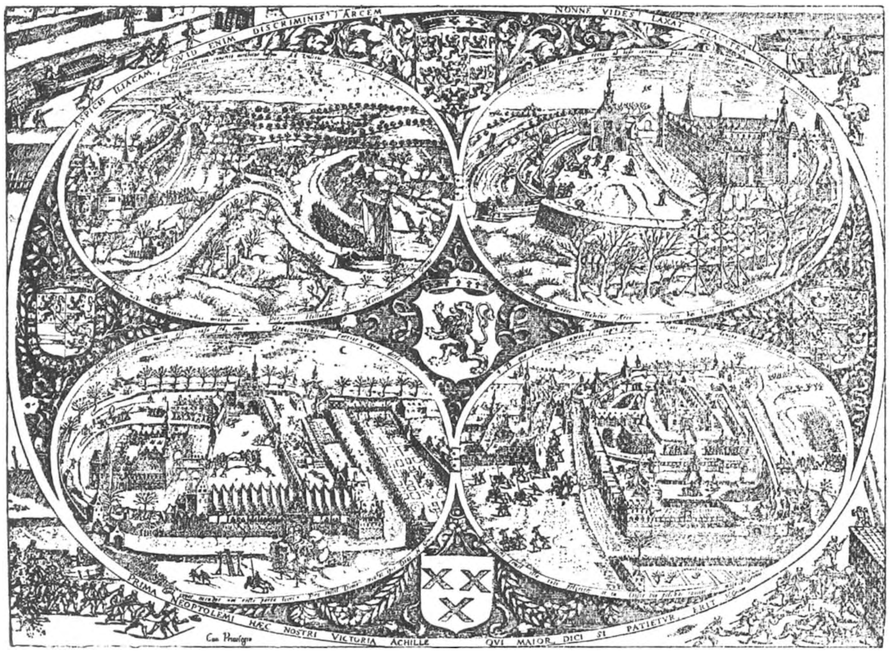

In 1590 begint nu Prins Maurits (men leze ook de onderschriften van afb. 239 en 240) zijn beroemde veroveringstocht tijdens de afwezigheid van Parma. Het eerst is Breda aan de beurt. Door de list met het turfschip krijgt Maurits de stad in handen. De plaatjes spreken voor zich zelf. Links boven ziet men het schip en de troep, die er in moet worden verborgen. Rechts boven halen de Spaansche soldaten de „brandstof" binnen. Beneden is afgebeeld de overmeestering van het kasteel en de stad. — Het verhaal van de inneming van Breda is te bekend, dan dat er hier lang bij stil moet worden gestaan. Daarom slechts één opmerking. Men vertelt gewoonlijk, dat de schipper zoo hard ging pompen, onder het luid zingen van een lied, omdat de manschappen, door lekkage van het schip verkouden geworden, zoo hoestten. Mag men de geschiedschrijver Van Meeteren gelooven, dan is het iets anders. De heeren hadden — hoe zou het in deze landen anders kunnen — ruzie gekregen en wel, „omdat een uyt noot zijn gevoech inde Pot gedaen hadde, daer sy uyt droncken". — Maar Breda was slechts een begin. In 1591 volgden Zutfen, Deventer, Delfzijl, Hulst en Nijmegen. En in het daarop volgende jaar moesten Steenwijk en Koevorden, die de landwegen naar het Noorden beheerschten, er aan gelooven. In 1593 nam Maurits zelfs Geertruidenberg, een van de sterkste vestingen dier dagen, door deskundigen als onneembaar beschouwd. En in 1594 werd de kroon op dit werk gezet door de inneming van Groningen. (Men spreekt gewoonlijk van de „reductie" van Groningen, denkende aan het feit, dat dit gebied nu weer bij de Unie van Utrecht terug kwam.) Zie verder het onderschrift bij afb. 243.

meer, daar eenige steun tegen de machtige vijand niet te ver= smaden was. Men probeert het met een broer van de Fransche koning, men biedt de souvereiniteit de koning van Frankrijk aan, men wendt zich op soortgelijke wijze tot de koningin van Enge= land. Telkens evenwel zonder het gewenschte resultaat. Einde= lijk in 1588 ongeveer dringt het voorgoed tot onze voorouders door, dat deze groote heeren meer hun eigen belangen of die van hun land op het oog hebben, dan de Nederlandsche. Een der eersten, die het uitspreekt, dat men het dan maar eens zonder

242. *Willem Lodewijk.*

Een van de voornaamste hel= pers van Prins Maurits bij hetgeen hij deed voor de her= vorming van het leger, was wel de Friesche stadhouder, zijn neef Willem Lodewijk, een zoon van Jan de Oude.

souverein moet probeeren is François Francken, de bekende pen= sionaris van Gouda. Tegenover hen, die steeds opnieuw pogingen willen aanwenden in die richting, wil hij dan maar eens „met een gerust geweten afwachten tgene de Allerhoogste mocht toeschik= ken". Hij kiest partij voor de republiek, die men ten slotte zoo omstreeks het jaar 1588 algemeen zonder veel omslag heeft aanvaard.

Een daad van de allergrootste beteekenis is verder nog de zoo= genaamde „verlatinge", in de schoolboekjes veelal de „afzwering" genoemd. In hun vergadering van de 26ste Juli 1581 legden de

Staten-Generaal de laatste hand aan een gewichtig stuk. „Na langhe consultatiën hebben zij ten lesten haer selver in Vryheidt gesteldt ende den Coninck van Spaengien met dit volgende Placcaet verklaert vervallen te zyn van de Overheyt ende Heerschappye over haerlieden ende over de Nederlanden." Het stuk werd te Antwerpen gedrukt bij Christoffel Plantijn en op ruime schaal verspreid. De Staten-Generaal betoogden er in, dat het „een yegelyck kennelyck is, dat een Prince van den Lande van Godt ghestelt is, Hooft over zyne Ondersaten, om deselve te

243. *Het grondgebied van de Republiek.*

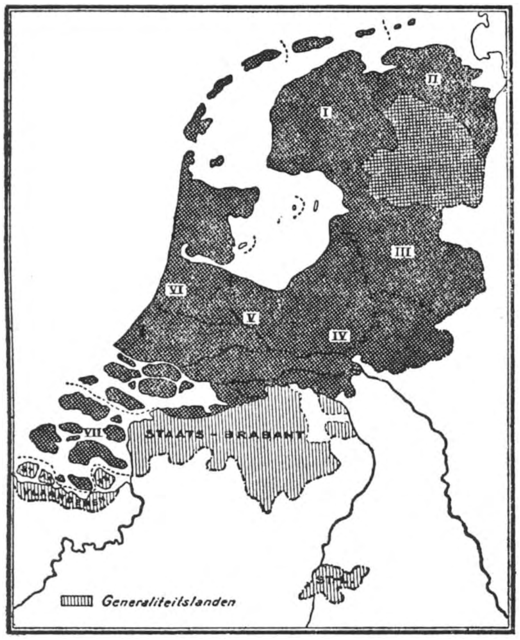

Door de veroveringen van Prins Maurits (vgl. afb. 241) heeft ons land in hoofdzaak de grenzen gekregen, die ons allen zoo gemeenzaam zijn. Men vergelijke daartoe ook nog eens de kaartjes van afb. 237 en afb. 243 met elkaar. Alleen het Limburgsche gebied is er iets later door de veroveringen van Frederik Hendrik aan toegevoegd. — Drie verschillende gebieden moeten voor die tijd goed uit elkaar worden gehouden. Men had: 1e de zeven gewesten, die de Unie van Utrecht met elkaar hadden gesloten, hier aangegeven met de cijfers I tot en met VII. Een geheel aparte positie nam Drente in. En hetzelfde geldt voor de generaliteitslanden en de vazallanden (zie voor een en ander achter in het gedeelte over „Onze Gouden Eeuw", dat begint op blz. 324).

bewaren en te beschermen van alle ongelyck, overlast ende ghewelt, ghelyck een Herder tot bewarenisse van syne Schapen. Ende dat d' Ondersaten niet en zyn van Godt gheschapen tot behoef van den Prince, om hem in alles wat hy beveelt, weder het Goddelyck oft ongoddelyck, recht ofte onrecht is onderdanigh te wezen, ende als Slaven te dienen." Uitvoerig gaan zij na wat er gepasseerd is, waarna zij „doen te wetene, dat wy 't ghene voorsz. overghemerckt, ende door de uiterste noot, als voorz. gedrongen zynde, by ghemeynen accoorde, deliberatie ende overdrage den Coningh van Spaengien verclaert hebben, ende verclaren midts

desen, ipso jure, vervallen van syne Heerschappye, gherechticheid, ende erffenisse van de voorsz. Landen...." Al de dienaren van de nieuwe staat, hooge en lage, moesten binnen korter of langer tijd de Staten „getrouwicheyt *tegens* den Coningh van Spaengien, ende allen syne Aenhangers" zweren.

Het voorbeeld door de Nederlanders in de zestiende eeuw gegeven, vond navolging in de zeventiende in Engeland. Ook daar rolde toen door de wil van het volk een kroon op straat. En op het einde van de achttiende eeuw brengen de Franschen hun koning naar het schavot.

244. *Spotprent van omstreeks 1600.*

Dat de caricatuur al oud is moge blijken uit deze en de volgende afbeelding. Men ziet hier in het midden de Belgische leeuw. Op de kroon de naam Isabella, de dochter van Philips II, die de Nederlanden als bruidschat van haar vader had gekregen (maar de Noordelijke gewesten moest zij zelf eerst nog met haar man Albertus veroveren). Boven de leeuw een adelaar, zinnebeeld van het imperium, het groote Spaansche rijk, dat natuurlijk steeds bereid was Albertus en Isabella te helpen. — De leeuw wordt bestookt door een groot aantal rebellen, oproerlingen, hier heel vriendelijk voorgesteld als wespen en.... gewapende kikkers. Intusschen hebben de Spanjaarden toch maar last genoeg met die gewapende kikkers, een scheldnaam, die ze aan de bewoners van deze landen hadden gegeven. Belgica is hier natuurlijk een naam voor de Nederlanden. — Voor het antwoord der opstandelingen zie men de volgende afbeelding.

Moeilijke tijden hebben de opstandige Nederlanders nog doorgemaakt. Vooral in de jaren tusschen 1580 en 1590 stond het er soms critiek voor. Maar toen was het ergste geleden. In de daaropvolgende tienjarige periode wordt het gebied van de Unie van Spanjaarden gezuiverd. Met de verovering van Groningen in 1594 wordt de tuin gesloten, zooals men in die tijd zei. Zelfs worden er enkele streken buiten de grenzen der zeven vereenigde landjes door prins Maurits veroverd. Ze zijn het begin der Generaliteitslanden, waarvan er successievelijk meer komen. Met de belangen dezer Generaliteitslanden is

gedurende het bestaan van de Republiek nimmer rekening gehouden. Ze werden geëxploiteerd als koloniën. Pas de gebeur⸗ tenissen van 1795 hebben dit veranderd.

Officieel nam de strijd tegen de koning van Spanje eerst in 1648 een einde. Toen pas werd bij de Vrede van Munster door hem de onafhankelijkheid van de nieuwe staat erkend.[1])

Practische beteekenis had dit echter niet. Alles bleef bij het oude. Tegelijkertijd werd vastgesteld, dat de Zeven vereenigde Nederlanden geen deel meer uitmaakten van het oude Duitsche rijk. Ook in dit opzicht veranderde er echter niets. Reeds vóór het einde der Middeleeuwen was de beteekenis van dit Duitsche „rijk" verbleekt door de veel nauwere banden, in het laatste

245. *Spotprent van om⸗ streeks 1600.*

Deze afbeelding moet worden vergeleken met de vorige, is er als het ware een antwoord op. De Nederlandsche leeuw, ge⸗ tooid met het woord „libertas", vrijheid, is bezig de Spaansche varkens en de wespen en sprinkhanen, waarmee waar⸗ schijnlijk de Roomsche geeste⸗ lijken bedoeld zullen zijn, te verdrijven, daarbij de steun genietende van Jehova, boven de wolken. Het tafereeltje links boven stelt natuurlijk voor, hoe de Armada door stormen wordt vernield.

deel der Middeleeuwen gelegd. Het „rijk" zelf zou zijn schijn⸗ bestaan nog voortzetten tot het jaar 1806. De zeven Neder⸗ landen, in 1648 nog gedeeltelijk zelfstandig, waren toen al tot een nationale staat aaneengesmeed.

B. *De Nederlanders op verre zeeën. De Vereenigde Oost⸗ Indische Compagnie.*

„De natuur heeft Europa, naar den aard zijner voortbrengselen, als in twee helften verdeeld, die elk ontberen wat de andere overvloedig bezit, en die daarom als vanzelf tot het onderling

[1]) Het was in die dagen, dat de burgerij van Amsterdam besloot, als een aandenken aan het heugelijke feit, het beroemde stadhuis bij de Dam te bouwen. Slechts ongeveer 150 jaar heeft het de burgers als zoodanig gediend.

verruilen van haar overvloed geleid worden. De landen aan de Oostzee zijn rijk in graan, in hout, in visch; de landen bezuiden het Kanaal brengen ruimschoots wijn, olie en zout voort. In deze waren, destijds nog meer dan thans eerste levensbehoeften, en in de wol der tallooze kudden van Engeland, benevens de daarvan, meest in de fabrieken van Vlaanderen, vervaardigde stoffen, werd vanouds de groote handel gedreven.

Tusschen de Oostzee en de Middellandsche, — tusschen het Oosten en het Westen, zooals men toen zei, — lagen juist in het midden de Nederlanden, die buitendien door den Rijn met Duitschland, door de Noordzee met Engeland in natuurlijke verbinding waren gesteld. Vanzelf werden zij de marktplaats, waar de handelaars uit alle streken elkaar ontmoetten. Daarheen brachten de logge schepen van Spanje en Portugal, van Venetië en Genua de waren van Zuid-Europa en de kostbaarheden van Indië, die over Alexandrië of Constantinopel de Middellandsche zee bereikt hadden. Daarheen brachten de Oosterlingen wat zij op hun stapelplaatsen te Bergen en Nowgorod hadden ingekocht. Daarheen voerde de Rijn de Rijnsche en Moeselwijnen en het hout der Duitsche bergwouden. Daar bracht Vlaanderen de wollen waren ter markt, die zijn nijverheid had vervaardigd. Daar kon ieder vinden wat hij noodig had. Van die handelsbeweging laten zich de sporen volgen tot in de verre oudheid, toen Dorestad nog de grootste handelsplaats van het Noorden was." [1])

Had de gunstige ligging van ons land in de latere Middeleeuwen de stad Brugge gemaakt tot een der voornaamste handelssteden der geheele wereld, met de kentering der tijden was vooral Antwerpen ten koste van het oude Brugge omhoog gestegen.

In de zestiende eeuw werd „nergens ter wereld een zoo uitgebreide handel gedreven" als in Antwerpen. Eigen scheepvaart kenden deze plaatsen evenwel niet zoo zeer. Hun bloei werd veroorzaakt door de komst der vreemde handelaars.

Daarnaast kwam in Holland, door de groote ontwikkeling der haringvangst van lieverlede ook een belangrijke scheepvaart. Het wegbrengen der gekaakte haring, [2]) het halen van het benoodigde

---

[1]) Aldus Fruin, in zijn *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog*. Ook voor het schrijven van de volgende bladzijden werd herhaaldelijk gebruik gemaakt van het dertiende hoofdstuk uit dit werk, waarvan wij de lezing ten sterkste aanbevelen. — Men leze over dit contact tusschen Noord en Zuid ook nog eens bladzijde 160 hiervoor.

[2]) Fruin merkt op dat misschien geen uitvinding voor ons land zoo heilrijke gevolgen heeft gehad als die van het eenvoudige haringkaken. Een voedsel, dat anders spoedig bederft en niet verzonden kan worden, werd, door die bewerking verduurzaamd, een voorwerp van handel.

zout — reeds in 1475 hadden Hoorn en Enkhuizen een vloot van zeventig met zout bevrachte schepen op zee — leidde als het ware van zelf tot vrachtvaart. Het is immers voor de hand liggend, dat men omzag naar een grooter of kleiner vracht voor het ledige schip, ten einde het voordeel van de reis zoo groot mogelijk te doen zijn.

In het laatst van de zestiende en in de zeventiende eeuw wordt nu de Republiek de zetel dezer handel. De Zuidelijke Nederlanden verliezen dan de positie, die ze zoo lang innamen. Het kan ten deele verklaard worden uit het feit, dat hun Noordelijke buren hen zooveel mogelijk belemmerden. Zoo werd bijv. de Schelde gesloten voor de handel op Antwerpen en de Republiek

246. *De ontwikkeling van het zeil en het zeilen.*

De afb. 246, 247 en 248 zijn opgenomen met het doel, een belangrijke episode in de ontwikkeling van het zeilen iets nader te belichten. Hierboven is weergegeven een deel van een plattegrond van de stad Hoorn. Het scheepje in de midden is van het oudste type. Dan volgen de beide grootste. Ze stammen uit de tijd tusschen 1400 en 1500 en hebben nog bijna geheel een dwarsscheepsch tuig, waarmee eigenlijk alleen voor de wind kan worden gezeild. In de zestiende eeuw gaat men nu over van de dwarsscheepsche tot de langscheepsche optuiging. Het scheepje boven heeft dan ook reeds een zwaard. Het kon laveeren.

slaagde er in, de groote koopstad meer dan twee eeuwen lang er onder te houden. Dit werd echter in de hand gewerkt door de groote veranderingen, die de laatste jaren van de zestiende eeuw brachten, vooral onder invloed van een geweldige toename der hoeveelheden edel metaal, tengevolge waarvan de prijzen zich in een kort aantal jaren nog eens verdubbelden. In 1586 deed het koren in een tijd van schaarschte 53 goudguldens het last, in 1598 steeg dit bedrag tot 146 goudguldens. Doordat die periode voor onze wordende nationale staat zich kenmerkt door een druk verkeer stroomt het geld deze landen binnen. Het Zuiden daarentegen lijdt in dubbel opzicht, want niet alleen wordt het op een gewelddadige wijze belemmerd, maar de prijsstijging, gepaard gaande met een waardevermindering van het geld, is voor de bewoners precies hetzelfde als een heel sterke verarming.

In het Noorden ziet men juist een snel toenemen van de welvaart. In West-Friesland, „waar kort geleden zeep om te wasschen weelde was, wordt nu het kostelijke graan tot stijfsel verwerkt". Van de Zuid-Nederlanders waren diegenen er nog het best aan toe, die tijdig met hun heele hebben en houden naar het Noorden waren getrokken. Op hun beurt bewerkten ze zoo weer mee de opbloei dezer landen.

In het jaar 1587 passeerden ongeveer 800 Nederlandsche

247. *Drinkhoorn van het Grootveerschippersgilde te Harlingen.*

Boven een verkleinde afbeelding van de drinkhoorn, beneden een op veel grooter schaal weergegeven fragment van de versiering. De hoorn dateert uit het jaar 1550 en is volgens de overlevering een geschenk van Philips II. Men late zich niet van de wijs brengen door het jaartal 1627. Elders staat op de hoorn het jaartal 1550. Op de hier afgebeelde ring ziet men eerst een klein scheepje. Dan een boeier of overzeesch veerschip met o.a. smalzeil en gaffeltopzeil, fok en kluiver. Het daarop volgende schip heeft een sprietzeil, evenals het vierde en het zesde. De andere zijn zeeschepen. Met behulp van deze smakzeilen kon men laveeren, door het langscheepsch zeil plotseling om te gooien. Vooral voor de binnen-

vaart, dat is hier mede die op de Zuiderzee, was deze ontwikkeling van het grootste belang. En de eigenlijke zeevaart stond met deze binnenvaart natuurlijk weer in nauw contact. Uit het feit, dat een groot aantal vondsten, in dit opzicht van belang, moet worden toegeschreven aan bewoners der Zuiderzeesteden, kan o.m. de belangrijkheid van deze streken voor het verkeer in die tijd worden afgeleid.

schepen de Sont. Kort daarna waagden de handelaars zich ook in de Middellandsche zee en in 1597 zeilden reeds meer dan 400 schepen uit Holland en Zeeland naar het Zuiden. Uit Spanje en Portugal haalden onze schepen al geruime tijd de waren, die daar vanuit verre landen gehaald, opgestapeld werden. Het spreekt vanzelf, dat bij onze voorouders de wensch moest opkomen, zelf naar Indië te gaan.

Dit wordt nog in de hand gewerkt door de maatregelen van Philips, die het met leede oogen aanziet, dat zijn opstandige onderdanen door de handel op zijn eigen land zulke belangrijke

winsten behalen. Vooral, nadat ook Portugal in zijn handen is gevallen, zit hij de Noord-Nederlandsche schippers en handelaars menigmaal dwars, zoodat deze er eindelijk de brui van geven. Zouden ze niet even goed zelf de waren uit Indië kunnen halen?

In theorie kan men langs vier verschillende wegen van hier naar Indië varen: om de zuidpunt van Afrika, om het Noorden van Azië, om de zuidpunt van Zuid-Amerika en langs de noordkust van Noord-Amerika.

248. *Een schip met smakzeil.*

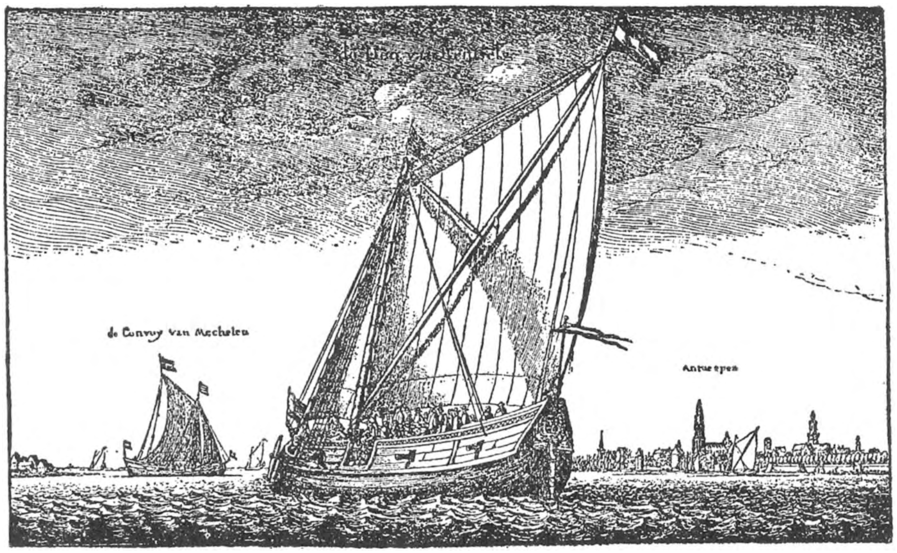

Naar een ets van W. Hollar (zeventiende-eeuwsch kunstenaar). Op de voorgrond een „smakker", zoo genoemd naar het model zeil. Op de achtergrond de stad Antwerpen. Het water op de voorgrond is dus de Schelde.

Van deze wegen was de oudste, die om de Zuidpunt van Afrika, in handen van Spanjaarden en Portugeezen. Hij leverde dus tamelijk groot gevaar op voor de opstandige Nederlanders. Die om het Zuiden van Zuid-Amerika was lang, en had bovendien hetzelfde nadeel. Sommige geologen uit die tijd verkondigden nu de meening, dat de weg naar Indië om Azië heen wel eens korter kan zijn, dan die om Afrika. Vooral ook de Amsterdamsche predikant Plancius, die zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt door onze schippers en piloten van zijn groote kennis

op het gebied der zeevaartkunde te doen profiteeren, was deze meening toegedaan.

Balthasar de Moucheron, van Antwerpen naar Middelburg verhuisd, heeft de stoot gegeven tot het ondernemen van de eerste poging.[1]) Zij ging uit van de Overheid (de Staten van Holland en de stad Amsterdam). In de zomer van 1594 ging men naar het Noorden. De bedoeling was te onderzoeken of het wenschelijk was een echte ontdekkingstocht te beginnen. De tocht is beschreven door Jan Huyghen van Linschoten, die vast

249. *Petrus Plancius.*

De Amsterdamsche predikant Plancius (1550—1622) is onge⸗twijfeld een van de merkwaar⸗digste figuren uit die tijd. Zijn belangstelling ging vooral ook uit naar de zeevaartkunde en alles wat daarmee samenhing. Zeelieden werden door hem onderwezen in alles wat hen te pas kon komen. Ontdekkings⸗tochten werden door hem ont⸗worpen. Vooral als adviseur van de Amsterdamsche stede⸗lijke regeering heeft hij groote invloed kunnen uitoefenen.

overtuigd was, dat de weg „bij Noorden om" „zes mael corter (zoude) wezen als den wech die als nu van de Portugezen in treyn en gebruyckinge" was. Men vond o.a. de doorgang tus⸗schen het vasteland en Nova⸗Zembla en ontdekte dat achter deze eilanden zich wederom een zee bevond. Langs die weg wilde men verder zoeken, al meende Plancius, dat men beter deed *om* Nova⸗Zembla heen te varen (zie afb. 253 en 254).

In 1595 volgde een tweede poging. Men ging nu iets later in het jaar. Bij de Amsterdamsche schepen was, evenals de eerste

---

[1]) Hij was „oorspronkelijk" afkomstig uit Normandië en is het is dus niet onmogelijk, dat wij in hem een der nakomelingen hebben te zien van de eerste Oceaanvaarders van Europa, de Noormannen.

maal, de vermaarde Willem Barents. Ditmaal leek alles veel minder gunstig. Men moest wijken voor „'t crachtich aendrijven van 't ijs". De Amsterdammers hadden nog wel willen overwinteren „om also te besien, of sij yet meer conden uytrechten", maar lieten zich daar toch nog van afbrengen. Het geringe succes had ten gevolge, dat de Staten zich terugtrokken. De stad Amsterdam evenwel, waar Plancius zoo'n groote invloed had, liet het er nog niet bij zitten. In 1596 begonnen Heemskerck, Barents en De Rijp [1]) hun beroemde tocht. Men voer om Nova-Zembla heen, maar liep daar vast tegen het ijs. Kon zelfs niet meer terug. Een poging om Straat Waygatsj te bereiken, mislukte eveneens.

Met veel moeite werd een huisje opgericht, het „behouden huys", waarin de mannen de lange poolnacht (van October tot Februari) doorbrachten. Stookte men hout, dan genoot men alleen iets van de warmte, als men bijna in het vuur kroop. Toen men het probeerde met kolen, uit het schip meegenomen, had men weer andere narigheid. „Om de lieffelijcke warmte binnen te houden" had men alle kieren dichtgestopt, met het gevolg, dat het maar een haartje scheelde, of allen waren door kolendamp omgekomen. Na talrijke moeilijkheden kon eindelijk in Juni 1597 de terugtocht aanvaard worden met de bootjes, die voor dat doel wat opgekalefaterd werden. Het was een moeilijke tocht voor de verzwakte, ja haast uitgeputte mannen, beurtelings over ijs, land en water. Toen men reeds een heel eind gevorderd was, stierf Willem Barents. Dit bracht de overblijvenden „gheen cleijn bedroeftheijt in, want hij de principael beleijder ende eenigher stuerman was, daer wij ons op verlieten ende vertrouden; maer conden teghen Godt niet doen, des wij ons tevreden moesten stellen".

Thuis gekomen werden de mannen behoorlijk gevierd. In de eigengemaakte pakjes werden ze rondgeleid. Mochten zelfs zoo de „Heeren Burghemeesteren vertellinghe" doen van hun wedervaren. Maar 't was nu wel duidelijk, dat men zijn pogingen in die richting beter kon staken.

Later is het nog geprobeerd langs de Noordkust van Amerika. Vooral de pogingen van de Engelschman Hudson ten deele in dienst van de Oost-Indische Compagnie zijn bekend. In 1609

---

[1]) De Rijp en de zijnen probeerden het meer naar het Noord-Westen. Ze hadden het ongeluk, dat er „een gadt in het schip geseylt" werd, waardoor ze het „quaelyck conde bove houde". De lading werd toen verstuwd en nadat het lek gevonden was werd „daer een lap voor gesmeete en gestopt en gecalwaterdt totdat het dicht lach". Op de terugreis kwam men tot aller verbazing weer bij elkaar.

voer hij uit op de „Halve Maen". Het was op die tocht, dat men o.a. terecht kwam bij de rivier de Hudson en bij het schier-eiland, waarop later de stad Nieuw-Amsterdam werd gesticht. Het heele gebied daar heette toen Nieuw-Holland. Later is deze streek aan de Engelschen gekomen en werd de naam Nieuw-Amsterdam vervangen door New-York. Weer een eeuw later (in

250. *De tocht van Heemskerck en Barentsz.*

Mede op aandrang van Plancius hebben onze voorouders geprobeerd een weg naar Indië te vinden „om de Noord". Ze behoefden dan niet Spanje en Portugal (tijdens de 80-jarige oorlog onze vijanden) te passeeren. In de zomer van 1594 werd een verkenningstocht ondernomen, waaraan ook Linschoten (zie afb. 253) deelnam. De resultaten waren gunstig. Een poging, het volgend jaar ondernomen, om de doorvaart te vinden, mislukte echter. De stad Amsterdam (de vorige tochten gingen mee uit van de Staten-Generaal) heeft toen nog een poging willen wagen. Het is de befaamde tocht van Heemskerck en Barentsz geworden met de overwintering op Nova-Zembla. — Wij zien hier de manschappen op de terugtocht, beurtelings over het ijs en door het water trekkend. Op de plaat is goed te zien met welk een zorg de zieken en gewonden werden behandeld.

het laatst van de achttiende eeuw) heeft men zich daar van Engeland los gemaakt (de Amerikaansche vrijheidsoorlog). Toen sloeg het geboorteuur van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

Een der pogingen om Indië te bereiken langs de Zuidpunt van Zuid-Amerika leidde tot de eerste tocht der Nederlanders

om de wereld. Onder leiding van Olivier van Noort voeren 12 Augustus 1598 een viertal schepen (twee uit Rotterdam en twee uit Amsterdam) naar het Zuiden. Eerst op 29 Februari van het jaar 1600 kwamen zij, na ontzettende moeilijkheden, eindelijk in de Groote Oceaan. „Ende also quamen wij dese dach in de Zuyt Zee, daer wij Godt=Almachtigh af loofden en dankten."

251. *Kaart van Nova=Zembla.*

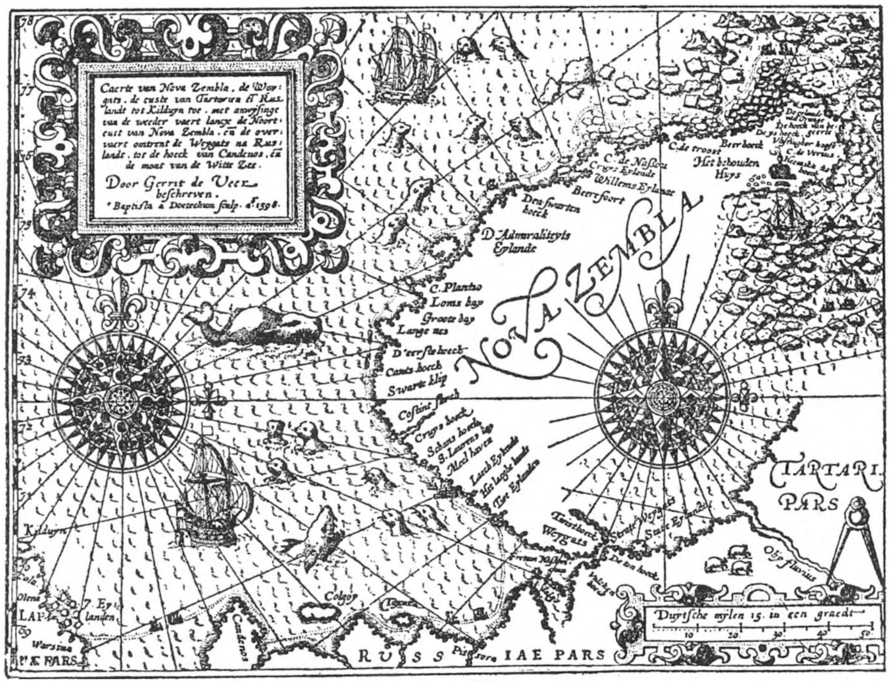

Deze kaart is genomen uit de reisbeschrijving van Gerrit de Veer, een dergenen, die met Heemskerck en Barentsz overwinterde op Nova=Zembla. Alleen de westelijke kust, benevens een stukje van de oostelijke is op de kaart gezet. Al het andere was immers nog onbekend. Men ziet boven het „behouden huis", gebouwd van drijfhout, waarin men de barre winter doorbracht. Met een dubbele stippellijn is de terugtocht langs de beide eilanden aangegeven. Men probeeere eens een exemplaar van de reisbeschrijving van Gerrit de Veer in handen te krijgen, of leze anders een verkorte weergave er van bijv. in het werkje van dr. M. G. de Boer: „Van oude Voyagiën".

Had men tot dien voor en na veel last met de inboorlingen ge= had, ook op enkele eilanden in de Stille Zuidzee lieten deze zich niet altijd van de gunstigste zijde kennen. Op het eiland Guam — reeds meerdere malen door Europeanen bezocht — was het volk

„zoo diefachtigh ende behendigh in het stelen, dat het wonder is." En met de zedelijkheid was het blijkbaar heelemaal niet in orde. De vrouwen liepen bijna geheel naakt. „'t welck is als oft men Adam ende Eva in ons landt geschildert sagh." Langs de Philippijnen ging het naar Oost-Indië. Veel last had men van de Spanjaarden, die de onzen natuurlijk naar behooren tegenwerkten. Na allerlei wederwaardigheden kwam Van Noort eindelijk op 28 Augustus 1601 weer in het vaderland terug. Met 245 man en 4 schepen was hij uitgevaren, „dan hij en heeft maer zijn grootste

252. *Het Jan Mayen Eiland met de Beerenberg.*

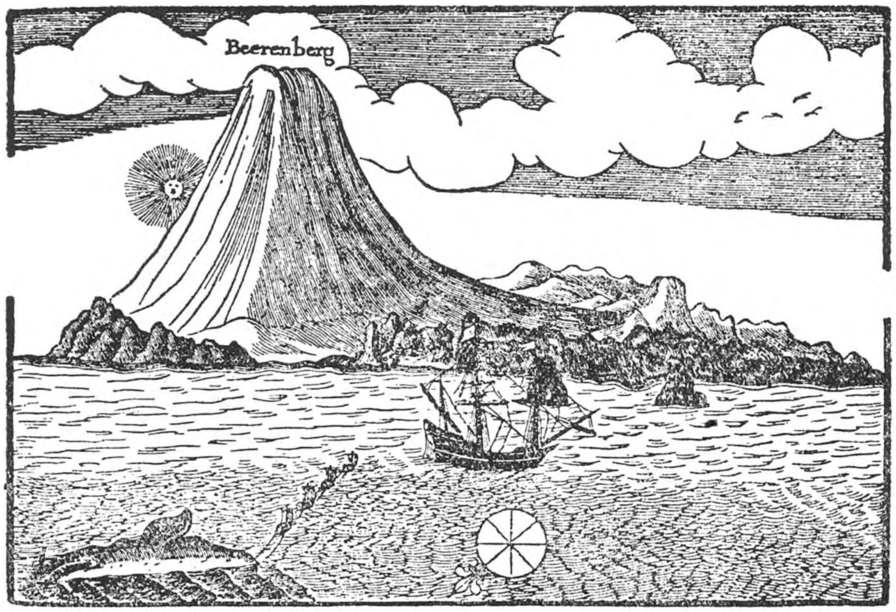

Al heel gauw beoefenden onze voorouders de walvischvangst, in hoofdzaak om de traan, die gebruikt werd in de lampen, voor de zeepfabricage, voor het raffineeren van zwavel, enz. Ook de baleinen hadden natuurlijk groote waarde. Wij zien op het plaatje o.a., hoe een gevangen walvisch door een aantal zeilbootjes wordt weggesleept.

schip te huys gebracht en 45 ghesonde mannen, al in syde ghecleet. In somma hij en bracht zijn Reeders geen profijt thuis."

Inmiddels was men reeds tot de conclusie gekomen, dat het beter was ook maar de gewone weg naar Indië te nemen. Men denke n.l. niet, dat deze weg onze voorouders onbekend was. Menige Nederlander was reeds in dienst van Spanje of Portugal

naar het verre Oosten getrokken en had bij die gelegenheid zijn oogen goed de kost gegeven. De bekendste van hen is zeker wel Jan Huygen van Linschoten, die in 1579 op zestienjarige leeftijd uit Enkhuizen naar Spanje was getrokken, waar zich ook een paar broers van hem bevonden. Geruime tijd werkte hij in dienst van de aartsbisschop van Goa, in Voor-Indië. In 1593 arriveerde hij weer in zijn vaderstad Enkhuizen, waar hij al spoedig overging tot het te boek stellen van zijn ervaringen. Zoo ontstond zijn be-

253. *Jan Huygen van Linschoten.*

Geboren in 1563 te Haarlem, verhuisde Jan Huygen waarschijnlijk al spoedig met zijn ouders naar Enkhuizen. Op 16-jarige leeftijd trok hij reeds de wereld in en vertoefde o.a. geruime tijd in Portugal en in Indië. In 1592 kwam hij in het vaderland terug, goed bekend met de weg van en naar Indië en met de toestand in het door de Portugeezen bezette gebied. Hij nam in 1594 en 1595 deel aan de tochten, die ten doel hadden de Noordoostelijke doorvaart te vinden. Uitvoerige beschouwingen, voorzien van talrijke kaarten en teekeningen naar aanleiding van die tochten zijn er van zijn hand verschenen. Zijn belangrijkste werk is echter wel zijn Itinerario (het eerste deel van de titel luidt: Itinerario, voyage ofte schipvaert, van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugals Indiën). Hij vertelt hierin aan de Nederlanders, wat hij in de jaren tusschen 1579 en 1592 voor belangrijks in die streken waarnam. Zoo wees hij zijn landgenooten als het ware de weg in en naar dit verre, begeerde land.

roemd werk: *Itinerario voyage ofte schipvaert naar Oost ofte Portugals Indiën*. Het werd nog aangevuld met aanteekeningen van zijn plaatsgenoot, de geneesheer Bernard ten Broecke. [1]) Deze was al even bereisd; hij bezocht o.a. Syrië en Egypte, en had verder met lezen zijn kennis verrijkt.

[1]) Bekend onder zijn Latijnsche naam: Paludanus.

In 1595 vertrok een vlóot, uitgerust door een „Compagnie van van Verre", van de reede van Texel met het doel, Oost⸗Indië te bereiken. Een der leiders van de onderneming was de opperkomies Cornelis de Houtman.

Ondanks de tegenwerking der Portugeezen gelukte het handelsbetrekkingen aan te knoopen met de vorst van Bantam. Begin 1597

254. *Kaart van Jan Huygen van Linschoten.*

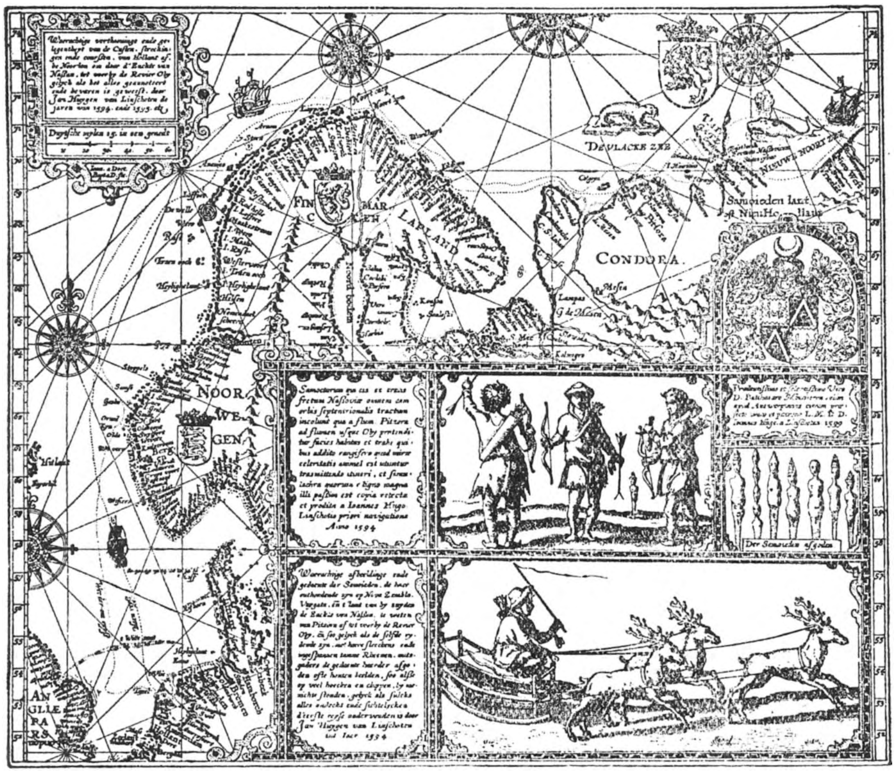

In de jaren 1594 en 1595 nam Jan Huygen van Linschoten deel aan de, mee op last van Staten⸗Generaal ondernomen verkenningstochten in het Noorden. Hij maakte toen een groot aantal voortreffelijke kaarten en teekeningen. Als voorbeeld wordt hier een verkleinde weergave gegeven van de door hem vervaardigde kaart van de kusten van ons land tot voorbij Nova⸗Zembla.

kwamen zoo de eerste door Nederlanders gehaalde specerijen in ons land.

Een tweede tocht in de jaren 1598—1600 ondernomen leverde veel grooter voordeelen op. Men slaagde er n.l. in door te dringen tot de specerij⸗eilanden bij uitnemendheid, de Molukken. Met een

rijke lading werd de terugreis ondernomen, zoodat niet alleen de kosten van de onderneming geheel gedekt waren, maar bovendien aan de aandeelhouders een winst kon worden uitgekeerd van 100 pCt.

Nu was het hek natuurlijk van de dam. De ontwikkeling begon, die de Nederlander zou maken tot de voornaamste handelaar van de wereld. Maar het ging lang niet iedereen naar de zin. Wij hoo=ren zelfs een verzuchting van een tijdgenoot, die zegt: „Voor geld

255. *Kaart van Indië door J. H. van Linschoten.*

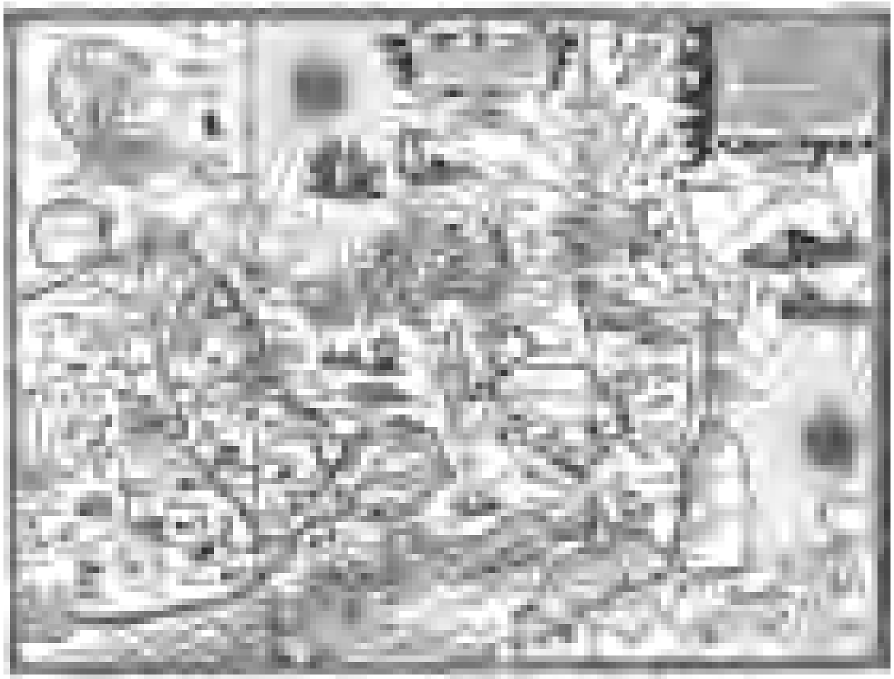

Deze kaart uit Jan Huygens Itinerario is een „waerachtige afbeeldinge van alle die custen ende landen van China", enz. en van „alle bijleggende Eylanden, groote ende cleynen." Er zijn uit de aard der zaak nog vrij groote fouten ge=maakt, (zoo is bijv. Java in verhouding tot Sumatra veel te groot) maar voor de zeelieden was zoo'n kaart even goed een voortreffelijk hulpmiddel. Men lette er op, dat niet het Noorden, maar het Oosten hier boven ligt.

heeft de Hollandsche koopman alles veil, hij zou zijn God verkoo=pen, zoo hij hem maar kon leveren." Dat had men misschien niet verwacht van onze vrome voorouders.

Voorheen was het regel, dat ook de „grootste" zaken door één zakenman konden worden ondernomen. In de tijd, die wij nu

onder handen hebben verandert dit vrij plotseling. Aan een reis naar zoo verre streken is zoo veel resico verbonden, dat één persoon dit niet kan dragen. Te meer niet, daar het steeds noodzakelijk is meerdere schepen uit te rusten. 't Zou al te zeer een loterij worden. Zoo komt men er toe het risico te deelen, door het oprichten van maatschappijtjes, compagnieën van Verre. Vooral na de geslaagde tochten rezen ze als paddestoelen uit de grond.

Onder leiding van de bekende staatsman Oldenbarnevelt ging

256. *Plaat uit Van Linschoten's Itinerario.*

Nadat Van Linschoten in zijn Itinerario eerst de reis en daarna de verschillende landen en steden heeft beschreven, met hun bevolking, volgt het een en ander over de dieren en de producten. Na het vertoog van Jan Huygen volgt vaak een wetenschappelijke beschrijving door zijn vriend, de Enkhuizer geleerde Paludanus. Een en ander soms verlucht met teekeningen. Hier boven een plaat die betrekking heeft op de peper, een van de voornaamste der specerijen.

men nu al gauw nog een stap verder. De moeilijkheden, die men in Indië vreesde van de zijde der Portugeezen, het feit, dat de compagnieën elkaar zoowel ginds bij het koopen, als hier bij het verkoopen der artikelen, sterk beconcurreerden, zoodat ze elkaar letterlijk „het geld uit de beurs voeren", bracht hen er toe de

handen ineen te slaan. En zoo kreeg de groeiende nationale staat in het jaar 1602 zijn eerste particuliere nationale organisatie. Geheel particulier was die trouwens niet. Zij kreeg om te beginnen octrooi van de Staten-Generaal.

Voor een bepaalde tijd (later herhaaldelijk verlengd), kreeg de *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* het recht van alleenhandel op de gebieden ten Oosten van Kaap de Goede Hoop en te bereiken *door* Straat Magelhaens. Een voor die tijd reusachtig bedrag

257. *Kaart van Voor-Indië enz.*

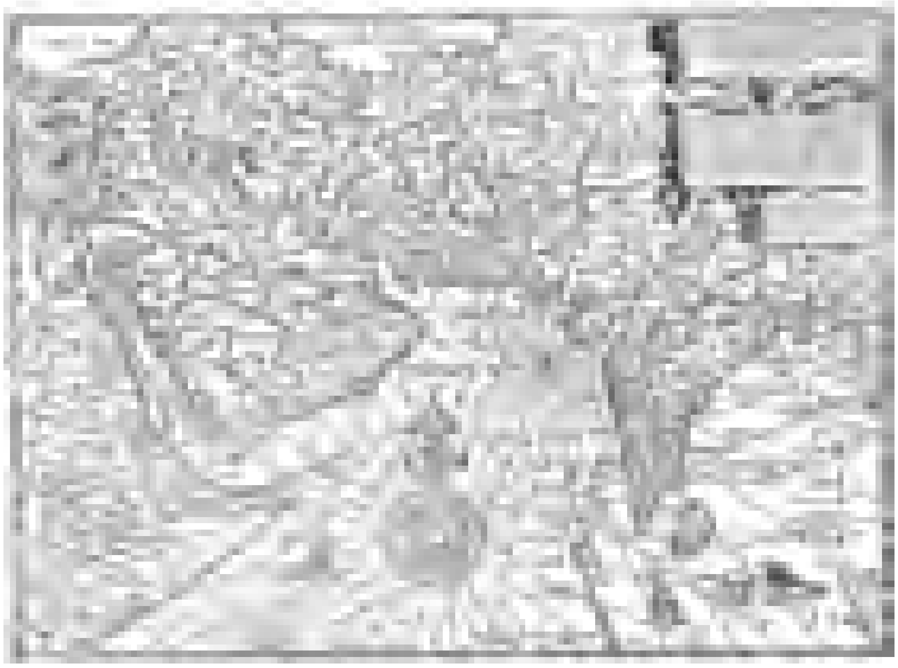

Ook deze kaart is een verkleinde reproductie van een afbeelding uit het reisverhaal van Jan Huygen van Linschoten.

van zes en een half millioen werd bijeengebracht, waarmee men op groote schaal zaken kon beginnen.

De Compagnie begon met voor de handel contracten te sluiten met verschillende inlandsche vorsten. Daarbij ging men er al heel gauw toe over factorijen te stichten. Doch op dit stadium blijft men slechts korte tijd staan. Spoedig komt het zoo ver, dat militaire macht wordt aangewend, om de inlandsche vorsten te dwingen hun „verplichtingen" na te komen. Tot dit doel worden dan ook al forten gesticht en vandaar tot het bezetten of stichten van

steden en het veroveren van heele kustgebieden is geen groote afstand. Tegelijkertijd wordt de strijd aangebonden tegen de concurrenten uit andere landen. Portugeezen en Spanjaarden moeten spoedig wijken. Alleen met de Engelschen heeft men veel „verdriet."

Toen de Compagnie voor goed gevestigd was, bleek ras, hoe verkeerd het in veel opzichten is, geheele gebieden over te leveren

258. *Onze voorouders in den vreemde.*

Allerlei merkwaardige dieren en planten zagen onze voorouders op hun reizen. En waar de dieren nimmer met menschen in aanraking waren gekomen, daar trof men ze soms zeer mak aan. Jammer genoeg was dat voor de zeelieden vaak een aanleiding om ze bij honderden neer te slaan. De reisbeschrijvingen werden door de tijdgenooten natuurlijk gretig gelezen. Deze plaat is afkomstig uit een beschrijving van de tweede reis der Hollanders naar Indië, die onder leiding stond van de Amsterdammer Van Neck. De schepelingen zijn hier op Mauritius, een eiland in de Indische Oceaan.

aan op winstbeluste kooplieden. Men ging over tot het systeem van gedwongen leveranties. En als de arme inlanders zich niet prompt hielden aan de gegeven opdrachten, wat betreft de te verbouwen producten, dan zagen bewindhebbers der Oost-Indische

Compagnie er niet tegen op de oogsten opzettelijk te vernielen. Ja, als de arme stumpers, die in het zweet huns aanschijns hun grond bebouwd hebben, tot wanhoop gebracht, tegen zooveel onrechtvaardigheid in verzet kwamen, werd dit in bloed ge⸗ smoord. Van menig eiland is de bevolking vrijwel uitgeroeid....

Wel heeft Nederland in Indië iets goed te maken.

Nog twee, voor de uitbreiding van onze kennis van de aard⸗ oppervlakte zeer belangrijke tochten der Nederlanders moeten we

259. *Het veroveren van een Portugeesche kraak.*

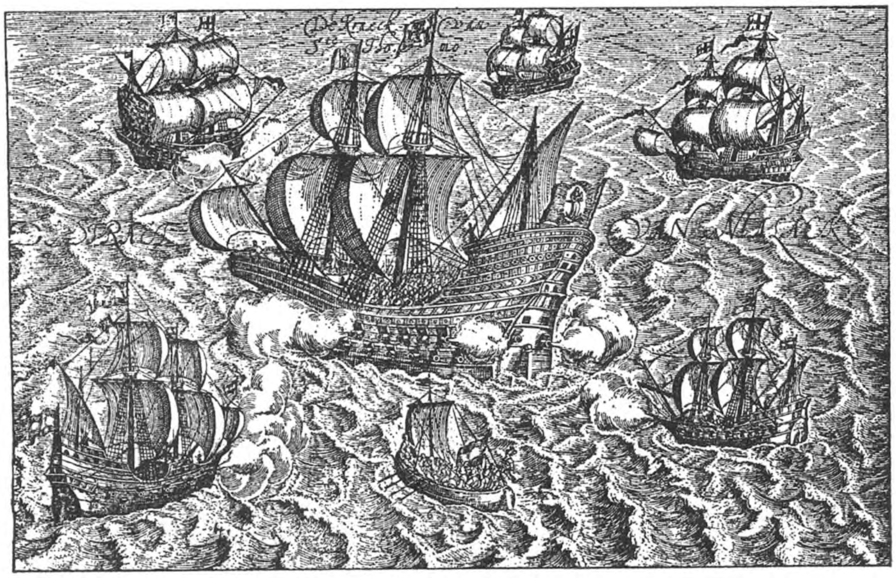

Een kraak was een in die tijd vooral door de Spanjaarden en Portugeezen gebruikt groot soort schip. Hier wordt afgebeeld het veroveren van de beroemde kraak van St. Thomé in de straat van Malakka door de Engelschen en de Hollanders. Uit sommige van deze schepen heeft men groote hoeveelheden Chineesch porcelein naar ons land kunnen brengen, „kraakporcelein" genoemd, waarop de liefhebbers toen reeds zeer gebrand waren. Deze kraak was zoo rijk geladen, dat men acht dagen noodig had voor het lossen.

hier even noemen. Beide hebben ze tot doel de ontdekking van het onbekende Zuidland.

De eerste is die van Jaques Le Maire en de Hoornsche schipper Willem Schouten.

Een der grootste kooplieden uit die dagen was Isaac Le Maire, in 1585 van Antwerpen naar Amsterdam verhuisd. Hij is een der oprichters van de V.O.C. en een der voornaamste bestuur⸗

ders hiervan. Maar door allerlei omstandigheden was hij met zijn medebewindhebbers op minder goede voet gekomen. In 't algemeen waren zijn collega's hem niet voortvarend genoeg. Maar bovendien had hij zich bij het verdeelen van de buit waarschijnlijk niet altijd onbaatzuchtig genoeg gedragen. Sommigen spraken zelfs van zekere dieverijen. De tweespalt liep ten slotte zoo hoog, dat Le Maire overging tot een poging, om door het werpen op de markt van groote hoeveelheden aandeelen der V.O.C., het crediet der Compagnie te ondermijnen. Zijn actie

260. *Een fort uit het jaar 1617.*

Handel en roof gingen in die dagen hand in hand. Het moge o.a. blijken uit de vorige afbeelding. Natuurlijk wisten de inboorlingen van de streken, waarheen men toog, dit ook al gauw. Toen dan ook schipper Pieter van den Broecke in 1617 schipbreuk leed op de kust van Soeratte, werd in allerijl bovenafgebeeld fort aangelegd. Natuurlijk deed men iets dergelijks eveneens overal, waar men zich voor langer of korter tijd vestigde.

bleef niet zonder uitwerking. Het was zelfs noodig van Overheidswege met maatregelen te komen. Le Maire moest wijken, in de letterlijke zin van het woord. Hij verliet Amsterdam en vestigde zich metterwoon te Egmond.

Nu wierp hij het evenwel over een andere boeg. Reeds lang dacht men, dat op het Zuidelijke deel der aarde zich een groot vasteland bevond, het zoogenaamde Terra Australis Incognita. In het eiland Vuurland (ten Zuiden van Zuid-Amerika) en later

eens in de sommige ontdekte gedeelten van de kust van Australië, dacht men enkele Noordelijke punten van dit, overigens onbekende gebied, voor zich te hebben. Blijkbaar had nu Isaac Le Maire verschillende geruchten vernomen, volgens welke Vuurland een *eiland* zou zijn, zoodat men niet uitsluitend *door* Straat Magelhaens uit de Atlantische Oceaan in de Stille Zuidzee zou kunnen komen. Waarschijnlijk was voor en na wel eens een

261. *Willem Jansz. Blaeu.*

Van de grootste beteekenis voor de zeevaart was het, dat er goede atlassen kwamen. Een der meest verdienstelijke figuren op dit gebied is wel de uitgever Willem Jansz. Blaeu (1571—1638), die zich omstreeks 1600 te Amsterdam op het Damrak vestigde, vanwaar hij later verhuisde naar de Bloemgracht. Het meest vermaard is wel zijn atlas, in drie deelen, met kaarten, zooals men ze tegenwoordig slechts zelden meer aantreft.

schipper, die door Straat Magelhaens wilde passeeren, per ongeluk of door de weersgesteldheid te ver gedreven. In ieder geval, Isaac Le Maire was er voor zich van overtuigd, dat men ook verder naar het Zuiden een doorvaart naar de Groote Oceaan zou vinden.

Onder zijn leiding kwam nu tot stand een „Australische Compagnie". Twee pijlen had de ondernemende koopman zoo op zijn boog. Ten eerste had hij de kans het onbekende Zuidland te vinden, en wie weet welke rijkdommen hem dit in de schoot

zou werpen. In de tweede plaats had hij eenige kans het mono-polie van de V.O.C. te breken. Die had immers het octrooi voor de vaart *door* Straat Magelhaens. Voor een eventueele vaart ten Zuiden van die Straat had zij *geen* octrooi.

In de zomer van 1615 kon men eindelijk uitvaren. Twee zoons van Le Maire gingen mee. De oudste, Jacques Le Maire, kwam aan het hoofd der onderneming te staan. Inderdaad werd meer naar het Zuiden een doorvaart gevonden, maar van het Zuid-

262. *Een gevecht met Duinkerker kapers.*

Het hier weggelaten onderschrift bij deze plaat luidt: „De slagh vant hantie tegens twee Duijnkerckers". Het stelt n.l. voor de strijd van kapitein Cornelis Jansz de Haan tegen twee Duinkerker kapers. Voor de onzen vormden deze Duinkerkers lange tijd een voortdurende bedreiging. In de leerboeken voor onze jongeren kan men veel lezen over de verdorvenheid van deze zeeroovers. Men bedenke evenwel dat menige brave Hollander of Zeeuw het winstgevende bedrijf der zeerooverij even hartstochtelijk beoefende of liet beoefenen, als dit met de Duinkerkers het geval was.

land was niets te bekennen, hoe men ook zocht. Toen werd de tocht voortgezet over de Groote Oceaan naar Indië. Daar aan-gekomen, in het gebied van de V.O.C. zelve, werd hun door de

Gouverneur=Generaal Jan Pietersz. Coen meegedeeld, „dat zij haer schip ende goet alles moesten afstaen ende in zijn handen overleveren". Als een gevangene is Jacques Le Maire naar het vaderland teruggestuurd. Hij is onderweg gestorven....

De tweede tocht, in dit verband van belang, is die van Abel Tasman in de jaren 1642 en 1643. Het doel was meer zeker=heid te krijgen omtrent het nog steeds onbekende Zuidland. Deze onderzoekingstocht begon, in opdracht van de toenmalige Gouverneur=Generaal van Oost=Indië, Van Diemen, op Mau=

263. *De Eendracht en het jacht Hoorn.*

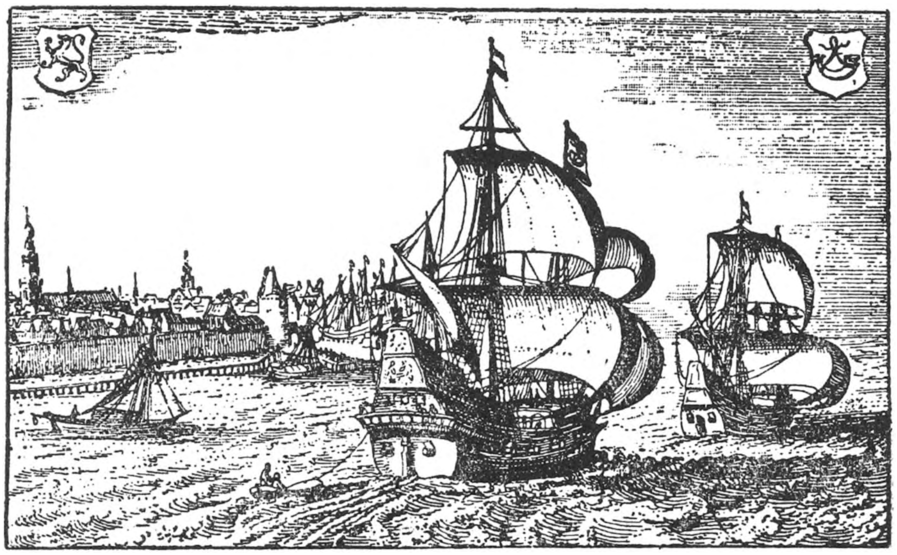

De V.O.C. had octrooi voor de vaart op de landen, te bereiken „door" straat Magelhaens. Men dacht n.l. aanvankelijk, dat Vuurland de noordelijkste punt was van een groot vasteland, ten zuiden van Zuid=Amerika, het zoogenaamde Onbekende Zuidland (zie afb. 270). Toen de bekende koopman Isaac Le Maire kwestie had gekregen met zijn medebestuurders van de V.O.C., heeft hij ge=tracht de compagnie dwars te zitten door het zoeken van een weg ten zuiden Vuurland. Daartoe rustte hij een paar Hoornsche schepen uit (tusschen Hoorn en Amsterdam bestond een tamelijk groote naijver). Schipper Schouten en de zoon van Le Maire, Jacques slaagden er in deze opdracht te volbrengen. Maar de Compagnie was Le Maire te machtig. Hij heeft geen voordeel van zijn onder=neming kunnen plukken. Op de achtergrond de stad Hoorn.

ritius. Van hieruit voer Abel Tasman naar het Zuiden tot op ongeveer 50 graden zuiderbreedte. Nog steeds was geen spoor van land te ontdekken. Toen werd het roer gewend en voer men

naar het Oosten. De kaartjes bij dit gedeelte spreken verder voor zich zelf. Men ziet er duidelijk op, wat door de tocht van Abel Tasman kwam vast te staan. Het bewijs was geleverd, dat Nova Hollandia, lange tijd gehouden voor een deel van Terra Australis, een eiland was. Al heel gauw werd het gebruikelijk dit land nu maar Australië te noemen. Vooral toen men in de volgende eeuw door de reizen van de Engelschman Cook de zekerheid kreeg, dat ook Nieuw=Zeeland een eiland was. (Zie de afb. 275 en 276.)

Zoo breidde de kennis omtrent de aarde zich langzaam maar zeker uit. In de achttiende eeuw kwam men tamelijk goed op de hoogte met de aardoppervlakte, voor zoover die met zeeën

264. *Een „Groenlantsvaerder".*

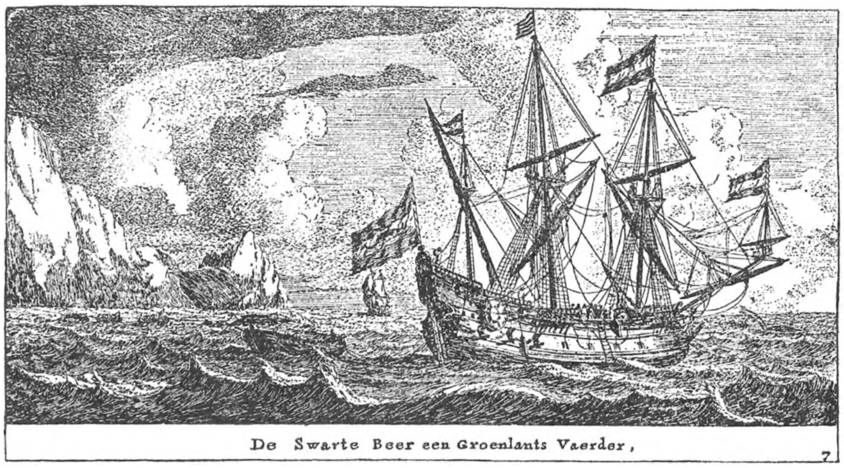

Behalve de vaart op de Oost, was al heel gauw de walvischvangst van groote beteekenis. Men ziet hier de afbeelding van „De Swarte Beer", uitgerust voor de vaart naar het hooge Noorden.

of oceanen is bedekt. (Uitzonderingen vormen slechts de pool=streken.) De negentiende en de twintigste eeuw zouden soort=gelijke pogingen brengen voor de nog niet doorzochte vaste=landen. Het wordt dus duidelijk, dat men eigenlijk in onze tijd voor 't eerst pas tamelijk juiste kaarten van de geheele aarde heeft kunnen maken, althans voor het bewoonde deel. In het viertal eeuwen sinds ongeveer 1500 zijn in dit opzicht wel merk=waardige resultaten bereikt, meer dan in alle eeuwen daarvoor.

C. *Onze „Gouden" Eeuw.*

Doordat in ons land handel en scheepvaart en vele andere dingen, die hiermee nauw samenhangen, eerder tot ontwikkeling

waren gekomen, dan elders, heeft de Republiek der Zeven Ver-eenigde Nederlanden lange tijd een rol kunnen spelen in Europa, waarop deze staat krachtens de uitgestrektheid van het land of het aantal der inwoners geen aanspraak zou hebben kunnen maken. Toen de andere landen in dit opzicht hun schade hadden ingehaald, veranderde dat natuurlijk grondig. Het heeft evenwel een heele tijd geduurd, voordat menig Nederlander het heeft kunnen verkroppen. En al hebben we ons tegenwoordig bij de feiten neergelegd, onze voorouders uit de vorige eeuw mochten nog graag droomen van het „groote" verleden. In die tijd was het dan vooral ook gebruikelijk, om de zeventiende eeuw te verheerlijken als de „Gouden" eeuw. De achttiende eeuw

265. *Handschrift van Michiel de Ruyter.*

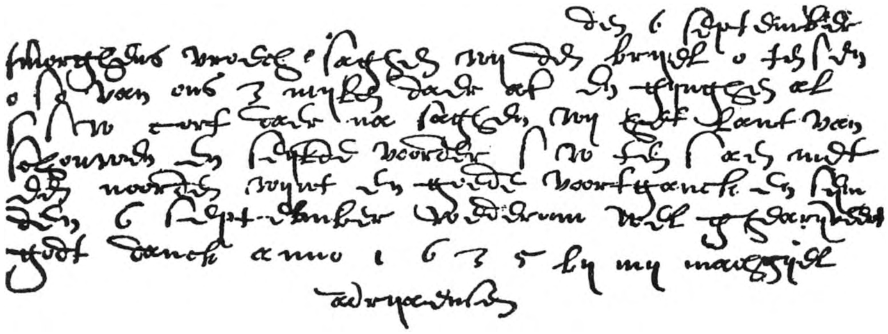

Een dergenen die als stuurman van zoo'n walvischvaarder (zie afb. 264) dienst heeft gedaan is de beroemde admiraal Michiel Adriaanszoon de Ruyter. Van 29 April tot 6 September maakte hij o.a. een reis naar de wateren van het eiland Jan Mayen onder schipper Jochem Jansèn. Het journaal is door Michiel bij-gehouden. Hierboven een facsimile van het slot. Men trachte maar eens, het te ontcijferen. Er staat: Den 6 September smorghens vroech saghen wij den Bryel (Den Briel) O. ten S. en O.S.O. van ons 3 mijlen daer af en ginghen al S.S.W. Cort daer na saghen wij het lant van Schouwen en seilde voorder S.W. ten S. aen met een noorden wint en goede voortganck en zijn den 6 September wederom wel gheariveert Godt dank. Anno 1635 bij mij Machgijel Adıyaensen.

kreeg de schuld van deze nadeelige wending en werd mitsdien smalend de eeuw van „verval" genoemd. Zoowel het een als het ander is grootelijks ten onrechte geschied. In onze dagen is men daarvan dan ook vrijwel teruggekomen.

In dit hoofdstuk zal nu eerst getracht worden heel in het kort een overzicht te geven van de staatsinstellingen van onze Repu-bliek. Wij zullen ons daarbij echter tot het allervoornaamste moeten bepalen. Een grondige behandeling ervan zou zeker een heel boekdeel vergen, vooral ook doordat alle onderdeelen van

de Republiek, als de gewesten, steden, enz. de zaak afzonderlijk en verschillend hadden geregeld.

De makers van de Unie van Utrecht hadden natuurlijk wel begrepen, dat de gewesten, die nu „ten ewygen daeghen" bijeen zouden blijven „als off siluyden maar één Provincie waren", liefst ook een behoorlijk werkend centraal bestuur moesten hebben.

Aanvankelijk had men hiervoor gedacht aan de *Raad van*

266. *Overwintering op Spitsbergen.*

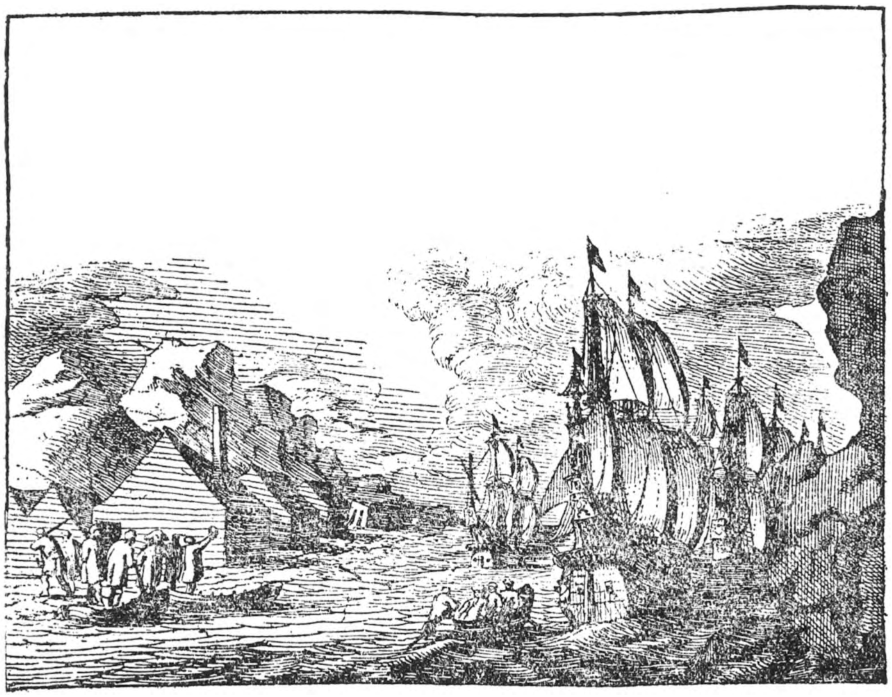

Vooral ook bij Spitsbergen werd de walvischvangst beoefend. Men had er zelfs een nederzetting, eenisgzins toepasselijk „Smeerenburg" genoemd, aangelegd. Aanvankelijk was men er alleen des zomers. Maar soms vond men na een winterhalfjaar alles vernield. (waarschijnlijk door Engelschen). Zoo kwam de wensch op, te probeeren of men er zou kunnen overwinteren. Zeven moedige mannen stelden zich beschikbaar. Hierboven is afgebeeld het vertrek van hun kameraden op 30 Augustus 1633. De zeven op de wal wuiven ten afscheid. Het mag een wonder genoemd worden, dat ze het leven er niet bij ingeschoten hebben. Een van hen, Jacob Segersz. van der Brugge heeft het journaal bijgehouden, dat natuurlijk al gauw in druk verschenen is. Het is herdrukt in een bundel „Walvischvaarten", overwinteringen en jachtbedrijven in het hooge Noorden 1633—1635 door S. P. l'Honoré Naber". (Oosthoeck's U.M. Utrecht.)

State. Door de loop der omstandigheden is ten slotte de leiding van het geheel in handen gevallen aan de *Staten-Generaal.*

Men heeft hiervoor verschillende oorzaken genoemd. Sommigen meenen het vooral te moeten toeschrijven aan de aanwezigheid van een paar Engelschen in de Raad van State. Sinds wij bij onze strijd tegen Philips II van de hulp van koningin Elisabeth gebruik hadden moeten maken, hadden deze heeren er zitting in. Het ligt ook voor de hand, dat deze omstandigheid meegewerkt

267. *Overwintering op Spitsbergen.*

Het journaal van de zeven, die de winter van 1633—1634 op Spitsbergen doorbrachten, spreekt voortdurend van bittere kou en van ijs en sneeuw. Voortdurend werden ze door beren bedreigd, vooral als ze zich buiten waagden, wat uiteraard voor en na toch diende te geschieden, zelfs in de lange poolnacht. Natuurlijk maakten ze ook voor en na jacht op de dieren. Op het plaatje hierboven is een treffen met deze monsters afgebeeld. Eindelijk op 27 Mei 1634 kwam een sloep met volk „daerover wij al 't samen seer verblijd waren, God danckende dat hij ons so langhe bewaert hadde ende voor alle prijckel (gevaar) beschermt". De overwintering was ditmaal gelukt. (Zie ook de volgende afb.)

heeft. Anderen zien hier echter in de eerste plaats de invloed van Oldenbarnevelt. Als voornaam dienaar van de Staten van

Holland was hij steeds bij de Hollandsche delegatie of bezen= ding, zooals men toen zei, ter Staten=Generaal. En omdat hij *altijd* meeging, in tegenstelling tot de andere heeren, die wel eens *niet* werden aangewezen, was hij het best met de verschil= lende in behandeling zijnde zaken op de hoogte.

In de Raad van State evenwel had de Advocaat van Holland geen zitting. Deze telde naast de twee Engelsche heeren 12 leden, waarvan Holland drie, Gelderland, Friesland en Zeeland twee en de andere gewesten elk één benoemden. [1]) Hoewel ze gestuurd

268. De beide hieraan vooraf= gaande afbeeldingen hebben betrekking op een geslaagde overwintering op Spitsbergen. Dat het ook anders kon bewijst het bovenstaande facsimilé van het titelblad eener uitgave van het jaar 1634. Men leze slechts. Tegelijk met de zeven die op Spitsbergen bleven, waagden zeven anderen het op Mauri= tius, d.i. het Jan Mayen=eiland. Op 26 Augustus 1633 zeilde de vloot naar huis, de zeven mannen achterlatende. Toen men 4 Juni 1634 terugkeerde vond men de mannen alle dood. De eerste was 16 April gestorven. Het journaal is nog bijgehouden tot 30 April.

IOVRNAEL.
OFTE.
Voyagie vande Groenlants-
Vaerders / Namelijck vande Seven Matrosz. die
Gheblevenwaren op het Eylant genaemt Mau-
ritius om op het selfde Eylant te overwinteren/oock om
te besien hoe hem dit Lant toe soude draghen/
den gheheelen Winter.

Noch hebt ghy hier by, de Beschrivinghe van haer handel,
ende wandel, oock wat sy gehoort ende gesien hebben, als Beeren,
Wal-visschen ende meer andere Zeegedrochten, alles perfecktelijcken
Beschreven, tot de tijt haires Overlijdens toe.

TOT ROTTERDAM.
By Abraham Nering, Boeckvercooper / by de Roode
Brugghe/ Op het Zeeusche Veer/ inde Druckerije
ANNO. 1634.

waren door de gewesten, waren ze alleen verantwoording schul= dig aan het algemeen, aan de Generaliteit.

In de Raad van State werd ook eenvoudig *gestemd* en bij meerderheid van stemmen beslist. Het is dus duidelijk, dat dit lichaam zijn organisatie gekregen had in een tijd, toen de een= heidsgedachte sterk naar voren kwam. In de Staten=Generaal daarentegen werd heel anders gehandeld. „Die vergadering geleek op niets minder dan op een hedendaagsch parlement. De leden zaten of stonden, de afgevaardigden van iedere provincie

[1]) Groningen (Stad en Lande) benoemde natuurlijk eerst een lid, nadat het door Maurits veroverd was, d.i. dus na 1594.

bij elkander, om een tafel, aan welker midden de president van de week een armstoel innam; aan het lager einde zat de griffier. Naast en tegenover den zetel van den voorzitter stonden fluweelen stoelen, voor de Prins van Oranje, als deze zelf ter vergadering verscheen, en voor koninklijke ambassadeurs, die het recht hadden zich in persoon tot de vergadering te wenden, wat steeds met een zekere plechtigheid geschiedde. De president stelde, zoodra de vergadering met het voorlezen van het gebed door den griffier geopend was, de aanhangige zaak in behandeling met een voorstel, een ***propositie***. Hij was daarbij tamelijk vrij, want hij

269. *De verovering van de Zilvervloot.*

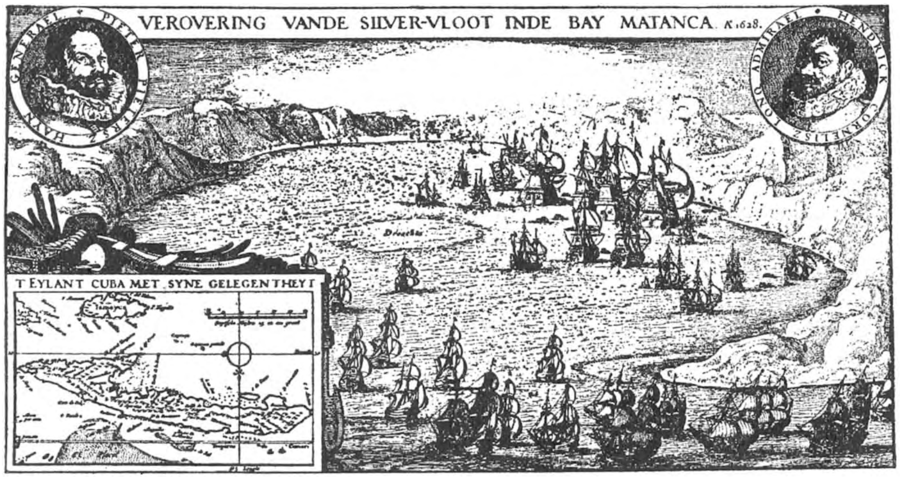

De West-Indische Compagnie heeft zich nimmer erg op de handel toegelegd. Van meet af stond de kaapvaart op het eerste plan. Het is bekend, hoe Piet Hein er in 1628 in slaagde een van de befaamde zilvervloten te vermeesteren. Vele millioenen (zie hier achter onder: „De laatste jaren van de oorlog") stroomden naar deze landen. Zij stelden de onzen in staat het volgende jaar iets groots aan te vangen. Te meer, daar de Spanjaarden door deze gang van zaken des te erger met geldgebrek hadden te kampen. Gedurende de zomer van 1629 kon Frederik Hendrik nu voldoende troepen werven, om de stad 's-Hertogenbosch in handen te krijgen. Zoo heeft de verovering van de Zilvervloot ten gevolge gehad, dat het Roomsche 's-Hertogenbosch met omgeving bij de Republiek de Zeven Vereenigde Nederlanden werd gevoegd.

kon niet gedwongen worden een zaak in behandeling te brengen. 't Was dus lang niet onverschillig wie presideerde, of liever uit welke provincie de president was, want ook de voorzitter was zoo goed als elk ander lid gebonden aan zijn last (d.i. zijn opdracht).

Was de propositie gedaan en waren de daarop betrekking hebbende rapporten door de presidenten der betrokken commissiën uitgebracht en de ter zake dienende stukken door den griffier voorgelezen (die daartoe achter den stoel van den president ging staan), dan vroeg de president aan de provinciën om *advies;* was dit voor elk gewest door één lid uitgebracht, dan maakte de president de *conclusie,* tenzij een provincie de zaak wilde *overgenomen* hebben en dus verzocht niet te *concludeeren,* vóór er door haar of door alle gewesten, en niet zelden ook door den Prins, nader advies was uitgebracht. 't Hing er natuurlijk veel van af, *hoe* de president concludeerde, daar er niet met *voor* of *tegen* werd gestemd, maar de president uit de woorden der adviezen had op te maken, welke bedoeling er aan ten grondslag lag. Weigerde de president te concludeeren, omdat hij het gevoelen der overgroote meerderheid niet wilde uitspreken en tot besluit der vergadering verheffen, dan ruimde hij, zoo hij geen verderen strijd wilde verwekken, zijn zetel in aan zijn laatsten voorganger. — De *conclusie* werd vervolgens door den griffier *geresumeerd* en *geëxtendeerd,* d.w.z. samengevat en in officieele bewoordingen gebracht. Eerst kort vóór den Munsterschen vrede werd besloten, dat dit niet terstond, maar eerst in de volgende vergadering zou geschieden. Vroeger werd er, als president en griffier het eens waren, dikwijls zóó zonderling met die *resumptie* en extensie gehandeld, dat de *resolutie* (het op schrift gestelde besluit) volstrekt niet overeenkwam met de bedoeling der voorstanders. Eindelijk, als de officieele tekst was goedgekeurd, werd hij door den president voor *gezien* en door den griffier *ter ordonnantie der Staten-Generaal* geteekend en kon zij uitgevaardigd worden".[1])

Groote en gewichtige nadeelen had een dergelijke inrichting van het voornaamste centrale regeerings-lichaam. Om te beginnen was er geen vaste voorzitter, zoodat de vergadering dikwijls het meest leek op een schip zonder roer.

Elke zaak kon door middel van het „overnemen" op de lange baan worden geschoven, wat dan ook geregeld gebeurde. Maar vooral het *vaststellen* van de resolutie geschiedde op een meer dan gebrekkige manier. Eén van de meest merkwaardige dingen in onze oogen was daarnaast echter wel, dat nimmer over de financiën behoefde te worden gesproken, om de eenvoudige reden, dat de Staten-Generaal die niet hadden. Men vergelijke dit alles eens met de gang van zaken in onze Tweede Kamer, waar bij elke aanhangige zaak de financieele zijde een der belangrijkste is. Slechts de afzonderlijke gewesten hadden inkomsten.

[1]) Overgenomen uit P. L. Muller: *Onze Gouden Eeuw.*

En nu was vastgesteld welk deel (welke quote zei men vroeger) elk geweest in de gezamenlijke uitgaven had bij te dragen. Holland, het rijkste gewest betaalde 58 pCt., Friesland, 11½ pCt. en de andere een nog lager procent. Een middel om een niet betalend gewest te dwingen, zijn verplichtingen na te komen, bezat men feitelijk niet. Nam men nu beslissingen, die al te zeer indruischten tegen de wenschen der afzonderlijke leden van de Unie, dan liep men de kans, dat de gelden zeer slecht zouden

270. *Kaart van Amerika uit het jaar 1629.*

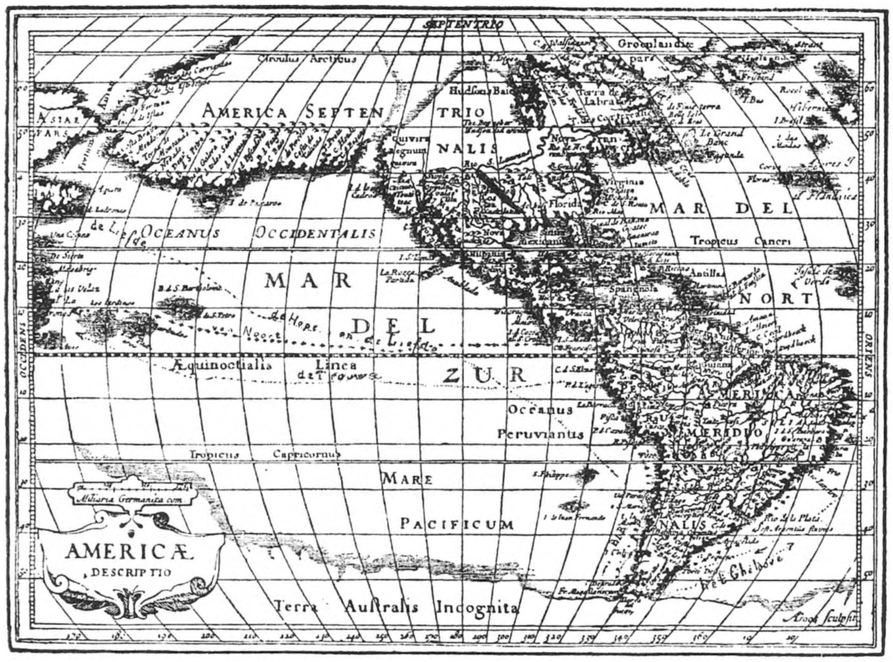

Op deze kaart van Amerika is nog aangegeven het Onbekende Zuidland (Terra Australis Incognito), waarvan Vuurland naar men dacht de Noordpunt was (zie blz. 320). Wij hebben al gezien, hoe o.a. Le Maire poogde omtrent de landen ten zuiden van Zuid=Amerika meer zekerheid te verkrijgen. Pas door de ontdekkingstocht van Abel Tasman (zie afb. 271) kreeg men de zekerheid, dat dit land, althans in de vroeger vermoede vorm, niet bestond.

binnenkomen. Het allerergste zou het zijn als Holland, veelal ook nog de geldschieter van de andere gewesten, niet op tijd over de brug kwam. Ja, een ieder begrijpt wel, dat het practisch niet mogelijk was een beslissing te nemen, waarvan de uitvoering veel geld zou vergen, als Holland er tegen was. Deze regeling was als geknipt, om Holland in de Staten=Generaal een zeker

overwicht te geven en daarmee aan de vertegenwoordigers van dat gewest, waarvan in het begin Oldenbarnevelt ongetwijfeld de voornaamste was. Het is daarom voor de hand liggend aan te nemen, dat Oldenbarnevelt mee bewerkt heeft, dat de Raad van State naar de achtergrond werd gedrongen.

Toch moet naar mijn meening de hoofdoorzaak elders gezocht worden. De Gewesten waren wel bij elkaar gekomen en vormden nu wel in zekere opzichten een eenheid, maar deze eenheid was „onder hooge druk" tot stand gekomen. Het gemeenschappelijk gevaar was een voorname factor geweest. In rustiger tijden zou de eenheid er misschien nog niet zoo grif gekomen zijn. Mochten

271. *Het slot van het journaal van Tasman.*

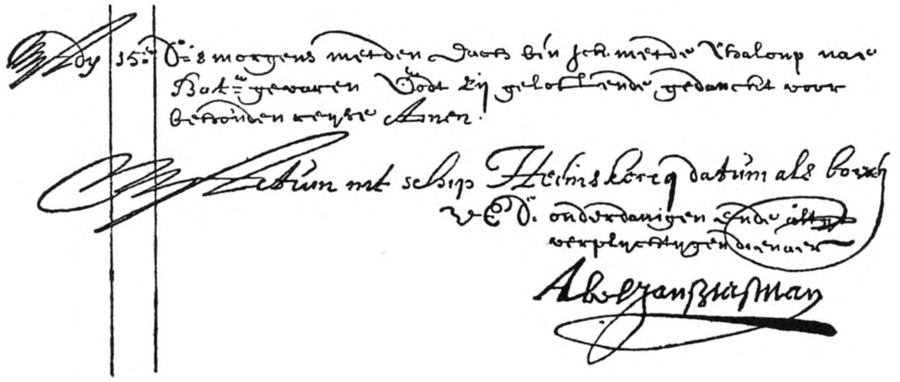

In opdracht van de gouverneur-generaal Anthonie van Diemen heeft Abel Jansz. Tasman in 1642 een tocht ondernomen om het Onbekende Zuidland te verkennen. Hij voer van Mauritius (Indische Oceaan) naar het Zuiden, maar kwam niet bij eenig land. Op 49° Z.B. wijzigde hij zijn koers en ging naar het Oosten. Na lang varen ontdekte hij op 29 November de zuidkust van Tasmania. Nog zette hij de tocht in Oostelijke richting voort. Langs de Westkust van Nieuw-Zeeland voer hij eindelijk naar het Noorden. Het bewijs was geleverd, dat Nieuw-Holland een groot eiland was en dat er ten minste in die streken geen Zuidland bestond. Langzaam is toen de naam Australis overgegaan op Nieuw-Holland, dat thans uitsluitend als Australië bekend is. — Hier boven het slot van Tasman's journaal in fascimilé. Er staat: May 15den D-s morgens met den dach ben ick met de Chaloup (sloep) nae Bat'a (Batavia) gevaren Godt zij gelooft ende gedanckt voor behouden reyse Amen. Actum int schip Heemskerck datum als boven UEd onderdanigen ende altijd verplychtygen dienaar Abel Jansz. Tasman.

er sterke centripetale factoren in de toenmalige maatschappij zijn, ook de centrifugale, ook de conservatieve werkten nog krachtig. Met het afnemen van het gevaar werden ze zelfs geduchter.

De overgroote meerderheid was voldaan met wat men had tot stand gebracht. Verder wenschte men nog niet te gaan. Zoo wonnen het voorloopig de middelpuntvliedende krachten. Het zou nog een paar eeuwen duren, voordat de maatschappij rijp was voor een nieuwe stap in de richting der eenheid.

Sindt het jaar 1593 komen de Staten-Generaal dagelijks bijeen, ze zijn permanent geworden. Het spreekt wel van zelf, dat allerlei minder belangrijke zaken door hen eenvoudig werden afgehandeld. De andere werden voorbereid in een commissie, waarin gewoonlijk alle zeven gewesten door één lid vertegenwoordigd waren. Ook de raadpensionaris van Holland had er meestal zitting in.

In naam hadden de Staten-Generaal de leiding der buitenlandsche zaken. In de practijk werden die echter in hoofdzaak geleid door één op de voorgrond tredende persoon. Aanvankelijk was dat Oldenbarnevelt. Later in de zeventiende eeuw achtereenvolgens Frederik Hendrik, Johan de Witt en stadhouder Willem III. Moesten er evenwel *beslissingen* genomen worden, dan kwamen de Staten-Generaal er bij te pas. En dan was er van geheimhouding geen sprake meer. Want de leden moesten hun „last" ontvangen van de Staten van hun gewest, en die weer van de besturen der steden, enz. Door de *onderhandelingen* aan één persoon over te laten hield men die tenminste vrijwel geheim.

De Raad van State hield maar heel weinig over, toen de strijd tusschen dit lichaam en de Staten-Generaal beslecht was. Tegen het einde van het jaar mocht de Raad een soort van begrooting opmaken van de uitgaven der Generaliteit voor het volgende jaar. De meeste gemeenschappelijke kosten werden gemaakt voor de verdediging van het grondgebied. Daarom werd deze begrooting dan ook *de staat van oorlog* genoemd. In buitengewone omstandigheden kon de Raad zich met een petitie (verzoek) om gelden wenden tot de Staten-Generaal. Ten slotte had dit lichaam nog de rechtspraak over de aan hem ondergeschikte ambtenaren.

De staatsregeling der *afzonderlijke gewesten* was natuurlijk voor alle zeven (acht) verschillend. Het waren immers oorspronkelijk geheel zelfstandige staatjes. Toch was er wel eenige overeenkomst.

Overal moest om te beginnen ongeveer in dezelfde behoefte worden voorzien. Daarbij had men tijdens de ontwikkeling der verschillende instellingen wel eens naar elkaar gekeken.

Een van de eigenaardigheden er van is wel, dat al deze rege-

lingen feitelijk een landsheer veronderstelden. Inmiddels had men die landheer zijn congé gegeven, zonder dat men opzettelijk de wet was gaan wijzigen. Ja, men hield zelfs een tijd lang vast aan de fictie, dat er nog wel een landsheer was. Pas langzamerhand immers is men zich in deze streken bewust geworden, dat men van de monarchale in de republikeinsche regeeringsvorm was overgestapt.

Een gevolg van deze dubbelzinnigheid is ook de eigenaardige positie van de stadhouder in verschillende gewesten. Maar daarop komen wij nog terug.

Als voorbeeld van een gewestelijke bestuursvorm zullen wij die

272. *Barbarijsche galeien.*

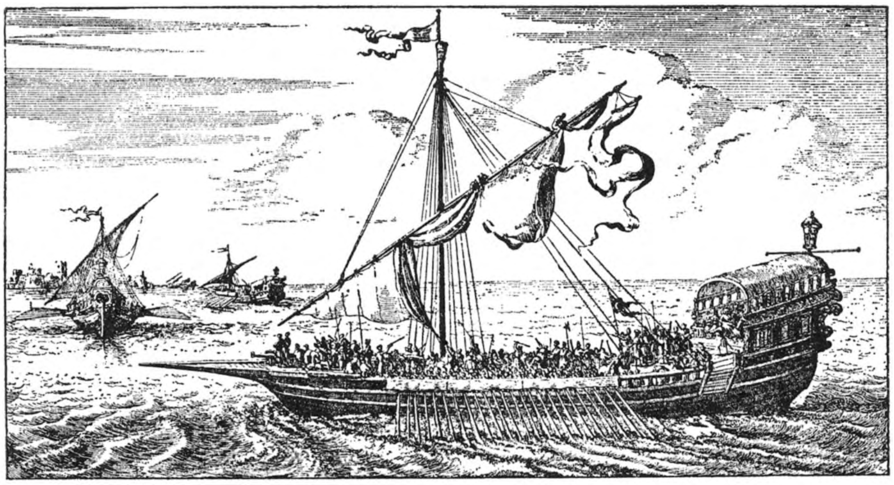

Zeerooverij kwam in die dagen veel voor (zie ook afb. 262). Vooral de Noordkust van Afrika was een streek waar de heeren zeeroovers zich gaarne ophielden. Zij maakten graag gebruik van een lang soort schip, dat snel kon zeilen, maar bovendien met behulp van groote roeiriemen kon worden voortbewogen.

van het voornaamste gewest, *Holland,* iets uitvoeriger bekijken. Evenals elders was de Statenvergadering het voornaamste lichaam. Het woord staten beteekent eenvoudig *standen.* Men had dus te doen met de (vertegenwoordigers der) standen. Dat waren er oorspronkelijk drie: adel, geestelijkheid en de derde stand. Door de loop der omstandigheden was dit aantal in onze gewesten teruggeloopen tot twee. De geestelijkheid was tijdens de opstand uitgeschakeld. Alleen in Utrecht leefde die in zeker opzicht voort in de colleges van de geëligeerden, die de voormalige geestelijke

goederen beheerden en in de Statenvergadering stem hadden. [1]) In Holland echter niets van die aard. De vertegenwoordigers der ridderschap, die tevens geacht werden het platteland te vertegenwoordigen, hadden één „stem". Daarnaast hadden achttien steden (de zoogenaamde stemhebbende) er elk ook één. Aanvankelijk was een lid van de ridderschap voorzitter der Statenvergadering. Later (reeds tijdens Oldenbarnevelt) deed de advocaat van den lande (of de raadpensionaris zooals men hem na 1621 noemt) het. Daarbij werd dan ongeveer gehandeld, zooals in de vergadering van de Staten-Generaal (zie blz. 328 e.v.). Dit verklaart meteen hoe het kwam, dat de raadpensionaris een zoo overheerschende positie

273. *Optreden tegen zeeroovers.*

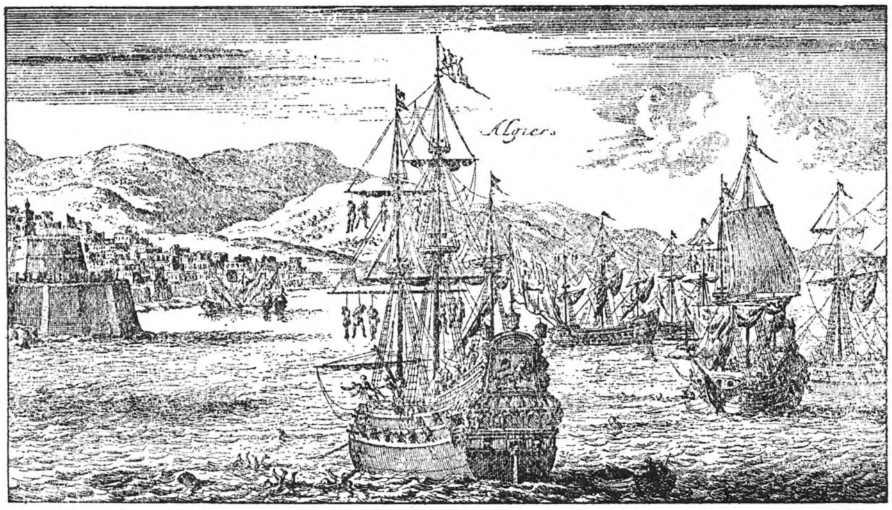

„Kapitein Lambart met zes schepen uit Holland na Algiers gesonden doet 125 gevangene zeeroovers in 't gesicht van deselve stad aen de reën (de raas) ophangen en rug aan rug gebonden in zee werpen." Een andermaal werden een aantal Algerijnsche schepen eenvoudig verbrand. Van halve maatregelen hield men in zulke omstandigheden blijkbaar niet.

kreeg. Bij die achttien steden onderscheidde men dan weer de zes zoogenaamde groote steden: Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda, die reeds heel vroeg door de graaf van Holland werden uitgenoodigd te verschijnen en de twaalf kleine: Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Den Briel, Alk-

[1]) Zie hun handteekeningen onder de Unie van Utrecht op afb. 235. Men vindt daarbij o.a. Jacobus Verhair, vice-decanus (d.i. deken) Sanchi Petri, die blijkbaar teekent namens kapittels. (Er staat immers achter *de mandato capitule.)*

maar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medemblik en Purmerend. Alle andere steden hadden eenvoudig niets in te brengen, evenmin als het platteland.

Als de Staten vergaderden verschenen nu negentien delegaties, die van hun lastgevers (in hoofdzaak de stedelijke regeeringen) voor belangrijke zaken een nauwkeurig omschreven opdracht

274. *Lodewijk de Geer.*

Een merkwaardige figuur uit die tijd is wel Lodewijk de Geer. „Koopmansgenieën als Lodewijk de Geer, Gabriel Marcelis en Elias Trip exploi=teerden op groote schaal de bergwerken van Zweden en de Deensche vetweiderijen, traden op als leveranciers van de Zweedsche en Deensche regee=ringen voor geschut, troepen, schepen en voorraad van aller=lei aard, als bezorgers van in= en uitvoer, weldra als bankiers der noordsche regeeringen, als haar agenten in moeilijke om=standigheden. De beide noord=sche mogendheden waren zoo van de Nederlanders geheel en al afhankelijk." (Blok). De Geer leverde eens aan de Zweedsche regeering een heele oorlogsvloot van 30 schepen met matrozen en al. Ja, er werd zelfs een admiraal bij ge=leverd. — De Geer woonde te Amsterdam in het bekende „Huis met de Hoofden". Trip en zijn broer in het „Trippen=huis.

hadden meegekregen. 't Gewestelijk bestuur had dus dezelfde gebreken als dat van het geheel. Ook hier kreeg een stad als Amsterdam een invloed veel grooter dan een aantal kleinere steden met elkaar. Soms zelfs weegt de invloed van deze eene stad op tegen die van alle andere samen.

Tweeërlei zaken had de Statenvergadering te behandelen. In de eerste plaats die van de Generaliteit. Want de vertegenwoordigers van het gewest in de Staten=Generaal moesten daar immers een advies uitbrengen. In de tweede plaats de zaken van het gewest

zelf. In beide gevallen waren de „afgevaardigden" echter gebonden aan de opdrachten van hun lastgevers, de regeerders der stemhebbende steden en de ridderschap.

Voor de regeling der dagelijksche zaken had men dan nog de twee colleges van Gecommiteerde Raden, één voor het Noorderkwartier (het stuk ten Noorden van het IJ) en één voor het Zuiderkwartier. Zij kwamen dagelijks bijeen en voerden de besluiten der Staten uit. Zooveel mogelijk zat er uit elke stad een lid in. Kleine zaken werden natuurlijk ook door deze colleges afgedaan. De Gecommiteerde Raden voor het Zuiderkwartier riepen zoo noodig de Statenvergadering bijeen, terwijl zij tevens de agenda samenstelden. Men kan de colleges van Gecommiteerde Raden in sommige opzichten vergelijken met onze colleges van Gedeputeerde Staten.

In de andere gewesten was het gewestelijk bestuur nu op soortgelijke wijze ingericht. Doch al was er principieel gelijkheid, in de uitwerking liepen ze soms tamelijk ver uiteen. Zoo had in enkele gewesten (Gelderland en Overijsel) de adel een veel grootere invloed dan in Holland. Verder onderscheidde men er ook onder de Statenvergadering (hier Landdag genoemd) een viertal kwartieren. In Overijsel kwamen op de Landdag ruim veertig ridders en de vertegenwoordigers van de drie steden. Men rekende, dat de stemmen of adviezen van de ridderschap zoowat opwogen tegen die van de steden. Maar als men in deze beide groepen verdeeld stemde, dan draaide het soms uit op de grootste ruzie. Gelukkig heeft men — trouw aan het beginsel van de Unie van Utrecht — het steeds bij woorden gelaten. Tenminste tot burgeroorlog is het nooit gekomen. Groningen gaf iets soortgelijks te zien. Stad en Lande wogen vrij wel tegen elkaar op. Het tweede deel, ook wel genoemd de Ommelanden, bestond uit drie kwartieren: Hunsingo, Fivelingo en het Westerkwartier. Een groot stuk van de overige deelen van het gewest werd dus mede door de stad Groningen vertegenwoordigd. Hoe vreemd het tijdens de Republiek nu kon toegaan, moge blijken uit het volgende citaat: „De regeering der Ommelanden, tevens hun vertegenwoordiging in de Staten van Stad en Lande, berustte bij de Staten der Ommelanden, de vergadering der jonkeren, hovelingen, eigenerfden en volmachten der drie kwartieren. Vóór de omwenteling hadden natuurlijk de prelaten (abten) en ook de pastoors zitting gehad; thans was er geen onderscheid meer tusschen hovelingen en jonkeren, en stonden deze eigenlijk gelijk met de andere, niet adellijke eigenerfden, allen, die minstens 30 grazen (een gras was ongeveer een halve hectare), ter waarde van 1000 Emder guldens, in vrij eigendom bezaten. Wanneer echter een dorp geen zoo

gegoed man onder zijn inwoners telde, was het bevoegd om een tweetal bezitters — *gebruikers* zeide men in Groningerland — van een gelijk aantal grazen af te vaardigen, dat geen vrij eigen maar, zooals men 't uitdrukte, *beklemd* land was. Want reeds sinds lang was die eigenaardige vorm van verdeeld bezit in de Ommelanden in zwang, waarbij de bloote *eigendom* aan den een,

275. *De tocht van Abel Tasman.*

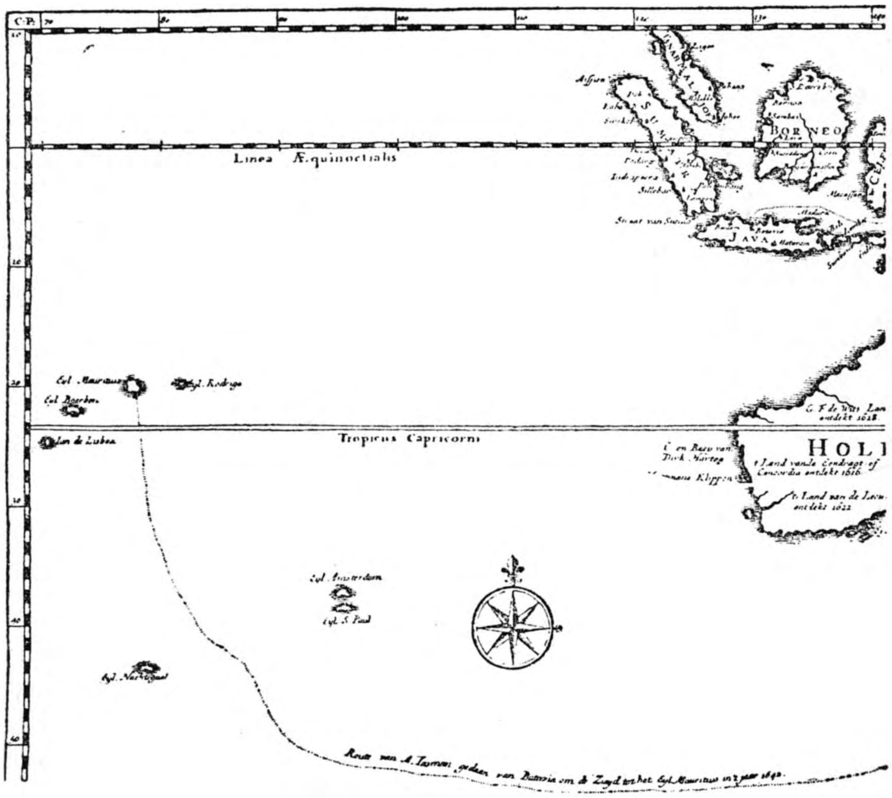

„Caert van de nieuwe ontdekte Ooster en Zuider Landen ontdeckt by de Compagnie ontdeckers behalve het norder deel van Nova Guinea ende het

het erfelijk onopzegbaar *gebruik* tegen vaste jaarlijksche, gewoonlijk zeer laag gestelde pacht en bij verschillende gelegenheden te geven „geschenken", aan den ander toekomt. Bij het door allerlei beperkingen, in de eerste plaats door uitsluiting van niet-hervormden, sterk afnemen van het getal landeigenaars, die gerechtigd waren ter vergadering te verschijnen, nam het getal der volmachten sterk toe, maar bij de wijze van zaken behandelen, die

in de Ommelander Staten in zwang was, diende dat geenszins om de inrichting democratischer te maken.

Immers, als de vergadering bijeen was en de gevoelens — want van stemmen in onze zin was daar ook geen sprake — moesten worden opgemaakt, placht voor elk kwartier (Hunzingo altijd het eerst) een der edelen het zijne uit te spreken, dat, zoo 't niet

276. *De tocht van Abel Tasman.*

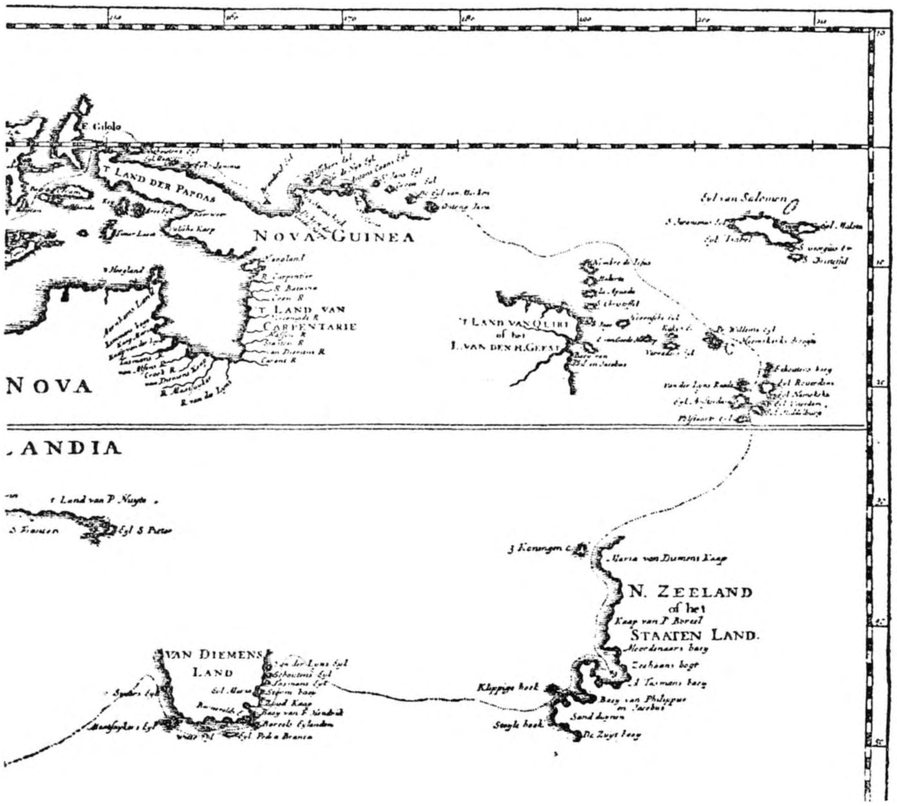

westeynde van Java; dat warck aldus by malcanderen gevoecht ut verscheyden schriften alsmede ut eygen bevinding by Abel Jansen Tasman." — Men vergelijke dit kaartje met een goede kaart van Australië.

weersproken werd, als dat van het kwartier gold. Gebeurde dit wel, dan begaven zich alle vertegenwoordigers van het kwartier in de kwartierskamer en behandelden daar de aanhangige zaak onderling, waarbij natuurlijk de eenvoudige „beklemde meiers", die in vele opzichten van de rijke edellieden afhankelijk waren en daarenboven niets van staatszaken afwisten, bezwaarlijk hun

oppositie tegen de heeren konden volhouden. Alleen als dezen onderling in strijd waren, duurde 't lang, eer de zaak beslist was. Daar nu twee kwartieren het derde overstemden, konden kleine meerderheden in twee kwartieren de misschien hoofdelijke sterkere minderheid, zelfs een geheel kwartier en talrijke minderheden in de twee andere, overstemmen...." Daar kwam nog bij, dat sommige jonkers bovendien nog, doordat zij de rechtspraak in handen hadden, een overwegende invloed op de boeren konden uitoefenen. In de vergadering der Staten van Stad en Lande kwamen soms wel meer dan twee honderd personen bijeen. Het is in verband met het bovenstaande duidelijk, dat daarbij wel eens verschil van meening kon bestaan over de vraag of iemand terecht aanwezig was. Herhaaldelijk gaf dan ook reeds het onderzoek der geloofsbrieven aanleiding tot tooneelen als die welke de vroegere Poolsche landdag zijn vermaardheid hebben bezorgd.

Overigens valt sterk op, hoe b.v. in Groningen het platteland veel beter vertegenwoordigd was in het gewestelijk bestuur, dan in Holland, waar de steden (en dan nog alleen de stemhebbende) het platteland geheel overheerschten.

In Friesland werden de Staten gevormd door de dertig grietenijen (verdeeld in drie kwartieren) en de elf steden (samen het vierde kwartier vormende), zoodat „vóór een besluit der Staten van Friesland kon worden opgemaakt, de afgevaardigden van elf en dertig corporatiën moesten worden ingelicht, gehoord en voor zoover noodig gevolmachtigd. Nergens kon de zaak zoo op de lange baan geschoven worden als in Friesland. En dat wil voor die tijd wat zeggen. 't Ging er op zijn elf-en-dertigst.

Met betrekking tot het bestuur van *de onderdeelen der gewesten* was er uiteraard nog veel grooter verscheidenheid. De regeling voor de „kwartieren" doet gewoonlijk sterk denken aan die voor de geheele gewesten. Wij zullen ons hier dus vooral ophouden met de steden.

Had de stad in de Middeleeuwen een in veel opzichten democratische regeeringsvorm, toen de landsheer der opkomende territoriale gemeenschap de steun er van tegen de weerstrevende adel heel goed kon gebruiken; tegen het einde van dat tijdvak was dit alles grondig veranderd. In deze streken hebben o.a. de Bourgondiërs het bestuur van de stad in handen gelegd van een gesloten college, een *vroedschap.* Men nam hiervoor niet steeds hetzelfde aantal. Gewoonlijk tusschen de twintig en de veertig. Deze heeren, meestal uit de gegoede burgerij genomen, hadden zitting voor hun leven.[1]) Vandaar dat het een *„gesloten"* college

[1]) Een uitzondering vormde Utrecht, waar de leden der Vroedschap na 1618 telkens voor één jaar door de stadhouder werden aangewezen.

was. Stierf er één van hen, dan kwamen de anderen samen om een nieuw lid aan te wijzen. Dit noemt men het recht van coöptatie. In de regel mochten de vroede heeren evenwel niet direct de opvolger aanwijzen. Ze konden slechts een nominatie, een voordracht indienen bij de landsheer. Als de stedelijke regeering het recht van coöptatie had, en dat was het gewone geval, dan moest dit te zijner tijd wel tot een familieregeering leiden. Dit was dan ook in vele steden reeds het geval vóór de opstand tegen Spanje.

Toen deze streken tegen Philips in verzet waren gekomen heeft men vrijwel overal de stedelijke regeeringsvorm gecon-

277. Stadsgezicht in de zeventiende eeuw.

Naar een ets door J. van den Velde. Wij zien hier een stukje van Amsterdam omstreeks 1610. Let op het primitieve vervoermiddel rechts. Om de wielen is nog kwalijk een ijzeren band te bespeuren.

tinueerd. Hier en daar kwam wel de wensch op, aan de gilden weer eenige invloed op het bestuur der stad te verschaffen, maar daar is niets van gekomen.

Men had nu geen landsheer meer, doch erkende als zijn vertegenwoordiger een „stadhouder" (zie bl. 284 en 300). Het spreekt vanzelf, dat de magistraatsbestelling (het aanwijzen van nieuwe vroedschapsleden uit de nominatie, enz.) nu aan deze stadhouder kwam. Dat is de heele republiek door, dus tot 1795, zoo gebleven. Slechts in stadhouderlooze tijdperken moest het anders gebeuren. In theorie kwam het recht dan aan de Staten van het gewest. Doch die gaven het meestal aan de stad zelf, zoodat de vroedschappen zich in zoo'n tijd geheel naar eigen willekeur konden aanvullen, indien dit noodig was.

Aan het hoofd van een gemeente staat de raad, zegt onze gemeentewet. Aan het hoofd van een stad stond in die tijd de vroedschap. Maar de vroedschap van toen beteekende heel wat meer, dan de raad van thans. In twee opzichten zelfs. *Ten eerste*

doordat de gemeenteraad om de vier jaar naar het inzicht der burgerij vernieuwd wordt. Hebben de heeren en dames raads-leden het naar de zin der kiezers niet goed gedaan, dan kunnen deze zorgen voor een andere bezetting van het college. Niet alzoo met de heeren van de vroedschap. Die waren onafzetbaar. *Ten tweede* had de vroedschap een woordje mee te spreken over de zaken van het gewest en via het gewest over die van het land. Ja, zij hadden zelfs het laatste woord bij dit alles. Als het goed ging moest zelfs in de Staten-Generaal geadviseerd worden, zooals de heeren uit de verschillende vroedschappen dit wenschten.

Tegenwoordig is het, wat dit laatste betreft juist andersen. De gemeenteraden hebben zich te schikken naar wat de er boven geplaatste lichamen hun voorschrijven. Wel een bewijs, hoe

278. *Een toeslede.*

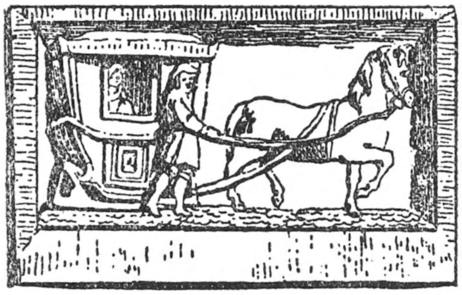

De straten in onze zeventiende-eeuw-sche steden moesten naar onze be-grippen eigenlijk nog straten worden. Van „bestrating" was in de meeste gevallen nog geen sprake. De wagen was dan ook als vervoermiddel in de steden haast onbruikbaar. Meestal was het zelfs verboden van wagens gebruik te maken in bepaalde stads-gedeelten, omdat de weg door de wielen te zeer werd vernield. Van-daar dat men te eerder zijn toevlucht nam tot een vervoermiddel als de hier afgebeelde toeslede, die zich in Amster-dam bijvoorbeeld nog tot in de negentiende eeuw heeft kunnen handhaven.

geweldig de eenheidsgedachte in onze tijd gevorderd is. En tevens, hoe sterk de middelpuntvliedende krachten toen nog waren.

Het dagelijksch bestuur der stad was gewoonlijk in handen van heeren burgemeesters, meestal twee, drie of vier. Het waren zeer machtige heeren. Wel ontleenden ze hun bevoegdheid aan de vroedschap. Maar daarin hadden zij zelf zitting en ze waren er vaak de leiders der „groote" groepen. Wel traden de heeren na een jaar af, maar ze konden later weer benoemd worden. Bovendien werden de oud-burgemeesters in de eerste plaats aan-gewezen voor de vertegenwoordiging in de Gewestelijke Staten.

In de stad Amsterdam hadden de burgemeesters zelfs een zeer bijzondere positie, doordat het kiezen van burgemeesters hier niet door de vroedschap geschiedde, maar door burgemeesters en oud-burgemeesters, benevens schepenen en oud-schepenen. Met

het volste recht kan men dan ook in Amsterdam zeggen: eens burgemeester, altijd burgemeester.

Het gevolg was, dat in Amsterdam de vroedschap maar heel weinig had in te brengen. En de burgemeesters? Men vertelt, dat eens een buitenlandsche vorstin bij een ontmoeting met een Amsterdamsch burgemeester aan deze vroeg of hij ook van adel was. Waarop onze burgemeester antwoordde: „Mevrouw, wij zijn de koningen van het land!"

In de meeste steden was de vroedschap evenwel een zeer invloedrijk college; o.a. doordat het de burgemeesterskeuze in handen had.

Slechts in enkele steden was nog een spoor overgebleven van vroegere volksinvloed. Zoo in *Dordrecht*, waar men het college der „goede luyden van achten" had. Als de vroedschap in Dordrecht bijeenkwam voor de burgemeesterskeuze, dan mochten deze acht door de overlieden der gilden aangewezenen meedoen. Maar verder hadden ze niets in te brengen, terwijl ze tegenover de „heeren" altijd een minderheid vormden. De invloed der burgerij was dus wel zeer gering. Invloed van de gilden vond men in Holland verder in geen enkele stad. — Wel waren er nog enkele steden, waar de burgerij op de een of andere manier eenigszins in de keuze der burgemeesters werd betrokken. Zoo in *Enkhuizen*. Hier werden op oudejaarsdag de namen van 72 voorname burgers, drie aan drie op briefjes geschreven, waarna deze briefjes zorgvuldig „in des stadts kiste" werden opgeborgen. Op nieuwjaarsdag, na de middagpredicatie werden deze briefjes in een overdekte kom door de schout aan de schepenen aangeboden. Elk der zeven schepenen trok er één uit. De dragers der 21 namen werden gehaald. Het spreekt vanzelf, dat alle deftige burgers die in aanmerking kwamen vol spanning zaten te wachten. Op het stadhuis gekomen mochten deze 21 heeren de drie nieuwe burgemeesters kiezen. De vierde werd dan door deze drie uit de vier aftredende burgemeesters gekozen. Evenals in Amsterdam kreeg men door die eene, nog een jaar blijvende burgemeester, tenminste eenige continuïteit in het dagelijksch bestuur der stad. De burgemeesters moesten echter gekozen worden uit de vroedschap, in het geheel bestaande uit twintig heeren. Vier hiervan, de burgemeesters van het vorige jaar, vielen af. Dus moesten de 21 hun keuze doen uit de zestien overblijvenden. Hoe weinig personen in die tijd eigenlijk iets in te brengen hadden blijkt wel uit het volgende. Er waren 21 vroedschapsleden. Daarnaast had men dan nog één schout en zeven schepenen. Deze acht en twintig heeren deelden in Enkhuizen de lakens uit. Alle anderen hadden op wettige wijze *niets* in te

brengen. — Iets soortgelijks had men in *Hoorn*. Daar kwamen de rijksten (aangewezen door de vroedschap) op Goede Vrijdag met de vroedschap samen in de Groote Kerk. In een fluweelen zakje werden dan zooveel boonen gedaan als er menschen waren, waaronder echter negen zwarte. Het was natuurlijk een heele eer, als men mee „te boon" mocht gaan. Zij, die een zwarte boon uit het zakje haalden, werden keurman. En de negen keurmannen mochten nu uit de vroedschapsleden de keuze doen. — Doch wat men in Dordrecht, Enkhuizen en Hoorn aantrof was uitzonde-

279. *Koetswagen uit de zeventiende eeuw.*

Deze koetswagen uit het begin van de zeventiende eeuw, naar een ets van J. van den Velde, laat ons zien, dat het reizen in die tijd niet steeds een pretje was. De koets is feitelijk weinig meer dan een open wagen met een afdakje er boven. En de vier paarden waren met het oog op de slechte wegen natuurlijk hard noodig. Vaak ging men zelfs met zes stuks er voor. — De teekenaar heeft hier een idee van de maand Mei willen geven. Blijkbaar is door het gezelschap de een of andere ruïne bekeken.

ring. Elders had *niemand* uit de burgerij ook maar *iets* in te brengen.

De *rechtspraak* berustte in de steden bij *schout en schepenen*. De schout, gewoonlijk tevens hoofd der politie, vervulde bij de schepenbank verder een soortgelijke rol als bij onze rechtbanken de officier van justitie. De schepenen werden in de regel voor een jaar gekozen, terwijl de schout meestal langer in functie bleef. Tegenwoordig is het zoo geregeld, dat slechts zij die een speciale studie van recht en wet hebben gemaakt, bij de rechter-

lijke macht benoemd kunnen worden. In die tijd was iets dergelijks niet vereischt.

Op het platteland was de rechtspraak meestal in handen van *baljuwen*. In Holland had men bijv. de baljuwschappen Rijnland, Delfland en Schieland. Slechts in de steden en in de zoogenaamde hooge heerlijkheden [1]) had de baljuw niets te zeggen. De baljuwen werden in den regel door de stadhouder benoemd en hadden een groote invloed. Overigens was er natuurlijk een groote verscheidenheid ook op het gebied van de organisatie der rechterlijke macht.

In kleine zaken spraken de rechtbanken van de samenstellende deelen der gewesten zelfstandig recht, zonder dat men van de uitspraak in hooger beroep kon gaan. Slechts bij gewichtige kwesties was dit mogelijk. Zoo was bijv. het Hof van Holland een hof van

280. *Karossen uit de zeventiende eeuw.*

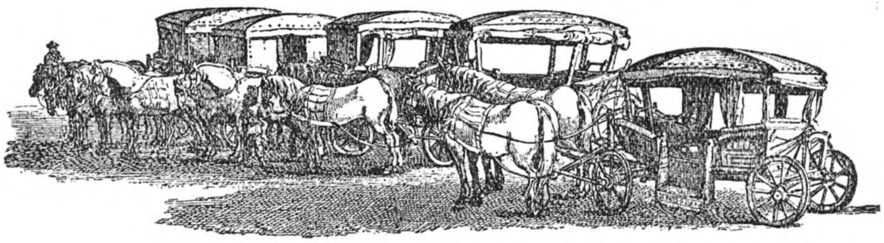

Hier is weergegeven een fragment van een plaat uit W. Bleau: Tooneel der Vereenighde Nederlanden, verschenen in 1649. Afgebeeld is het Binnenhof met Ridderzaal, enz. Midden op het Binnenhof staan de karossen te wachten op de heeren regenten, die nog aan het vergaderen zijn. Het zijn alle nog open wagens, als die van de vorige afbeelding.

appèl voor de uitspraken van de schepenen en de baljuwen. En in enkele zaken, als hoogverraad, had dit Hof zelfs het uitsluitend recht om te vonnissen. Hoogere rechtbanken dan de gewestelijke had men evenwel niet.

Kort na het sluiten van de Unie van Utrecht zijn er wel pogingen aangewend om te komen tot de oprichting van een Hooggerechtshof voor alle provinciën. Maar ook op dit gebied hebben de voorstanders van de gewestelijke souvereiniteit het gewonnen. Alleen voor Holland en Zeeland kreeg men een Hooge

---

[1]) Een „heer"-lijkheid was het gebied van een heer. Was het heel vroeger meestal een adellijk heer, die zoo'n gebied bezat, in de zeventiende eeuw waren het veelal rijk geworden stedelingen. Schout en schepenen in zoo'n heerlijkheid werden benoemd door de heer.

Raad, maar die twee waren dan ook reeds lang nauwer aan elkaar verbonden dan de andere gewesten.

Merkwaardige dingen kon men in die tijd beleven, althans naar onze begrippen. Een heerlijkheid als Kuilenburg, toebehoorende aan de graven van Waldeck, maakte van geen der gewesten deel uit. En menigeen, die iets op zijn geweten had, trok in onze „gouden" eeuw dan ook per snelste gelegenheid naar een dergelijke vrijplaats, waar hij zich tamelijk veilig voelde voor de grijparmen der toenmalige justitie.

Ieder onderdeel had verder zijn eigen *strafwetgeving*, in 't algemeen zijn *recht*, en tengevolge daarvan heerschte er ook op dit gebied de grootste ongelijkheid. Voor de zwaardere misdrijven werd dit eenigszins hersteld door de gewestelijke hoven, die natuurlijk voor dezelfde misdaden ook zoo ongeveer dezelfde straffen oplegden. Maar van de vonnissen voor de kleinere misdrijven kon men nu eenmaal niet in hooger beroep gaan.

Een aparte positie namen in die tijd nog de *vazallanden* en de *generaliteitslanden* in. Zij maakten niet zelfstandig deel uit van de Unie, maar waren aan eenig gebied ondergeschikt. De generaliteitslanden aan het geheel. Tot de laatste behoorden Zeeuwsch-Vlaanderen en de stukken van Limburg en Brabant, welke op de tegenpartij waren veroverd.

Ze zijn er gedurende het bestaan van de Republiek (dus tot 1795) tamelijk slecht aan toegeweest. Met de belangen der bevolking werd door de heerschers dier dagen geen rekening gehouden .De andere gewesten probeerden er slechts zooveel mogelijk voordeel uit te trekken.

Iets beter was Drente er aan toe. Het had ook geen stem in de Staten-Generaal. 't Werd door de anderen als te onbelangrijk beschouwd, immers het bracht voor de gemeenschappelijke uitgaven slechts één procent op van hetgeen de andere gewesten te zamen gaven. Maar het kon eigen zaken toch naar goedvinden regelen en was dus niet overgeleverd aan de willekeur der andere gewesten.

Pas na 1795 zijn deze gebieden met de andere streken van de Republiek gelijkgesteld.

Van volksinvloed, de zich wettig en regelmatig kon uiten, bemerkt men weinig of niets .Slechts in het Oosten, waar handel en verkeer van geringe beteekenis zijn en waar de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen langzamer gaat dan in de zeeprovinciën, heeft zich het een en ander uit de Middeleeuwen beter kunnen handhaven, zoodat men er tenminste hier en daar een spoor van wettige volksinvloed kon waarnemen. Elders was zelfs van eenige openbaarheid der beraadslagingen geen sprake.

Toch trekke men uit dit alles geen verkeerde conclusies. Geen enkele regeering kon de wil der massa op den duur trotseeren. Al waren de „Heeren" der Republiek nog zoo machtig en al miste het volk ook elke behoorlijk *omschreven* invloed op de gang van zaken, *zonder* invloed was de gewone burger natuurlijk *niet*. Veel konden de heeren regenten zich ongetwijfeld veroorloven, maar als ze het al te bar maakten, of als ze te velen met hun maatrege= len kwetsten, dan liep het volk te hoop. Van opstootjes kwam het bij menige gelegenheid welhaast tot oproer. Gedurende de geheele

281. *Een zeventiende=eeuwsche „weg".*

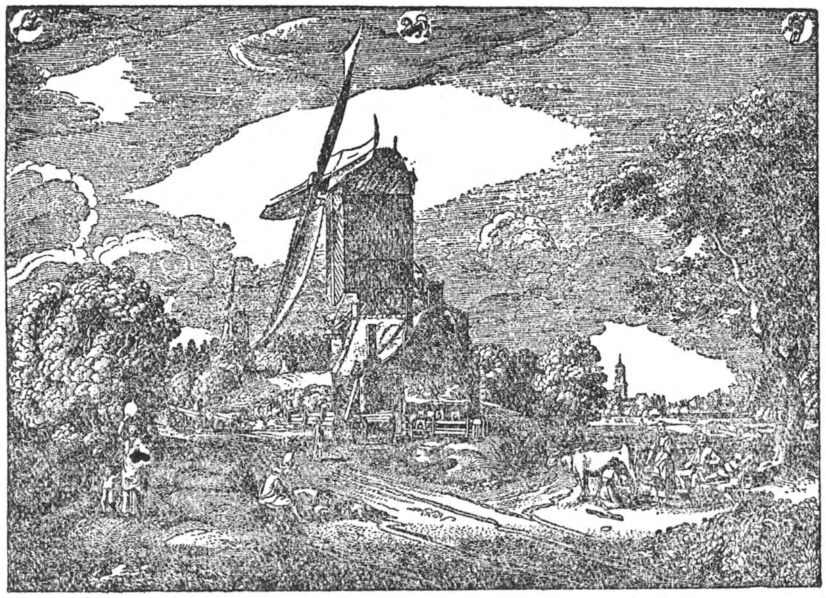

Eigenlijk kan hier van een weg nog kwalijk worden gesproken. Geen bestrating en geen behoorlijke afbakening, zooals wij dat nu gewend zijn. Op zulke wegen kon men zich slechts begeven met zeer zware, sterk gebouwde voertuigen. Eerst toen men verharde wegen kreeg, kon men het probeeren de wagen in riemen te laten hangen of op veeren te laten rusten. Omstreeks 1800 kwam het pas zoo ver. — Hier mag verder nog gewezen worden op de prachtige molen, die ook in cultuur=historisch opzicht een goed vertegenwoordiger van dit tijdperk is. Het plaatje hierboven is gemaakt naar een ets van J. C. Visscher.

duur der Republiek heeft men er mee te kampen gehad. In onze tijd beroepen de Anti=Revoluitionnairen en de Christelijk=Histo= rischen zich gaarne op onze gouden eeuw. Ze zouden de tegen= woordige mensch wel willen vervormen naar het model van onze zeventiende=eeuwsche voorouders. Of ze daarbij wel bedenken,

dat onze voorouders om een haverklap naar het middel van oproer en revolutie grepen?

Men hoede zich verder ook voor een andere verkeerde beoordeeling van de instellingen dier dagen.

Wij twintigste-eeuwers vergelijken ze natuurlijk onmiddellijk met de onze en dan valt zonder eenige twijfel deze vergelijking uit in het voordeel van die uit onze tijd. Maar een dergelijke vergelijking is niet heelemaal billijk. In de eerste plaats was veel van wat ons heel gewoon en voor-de-hand-liggend lijkt, de mensch van die dagen geheel onbekend. Van allerlei democratische methoden had men eenvoudig geen begrip. Bovendien zat men natuurlijk vast aan de mogelijkheden, die de toenmalige maatschappij bood.

282. *Reiziger overvallen door roovers.*

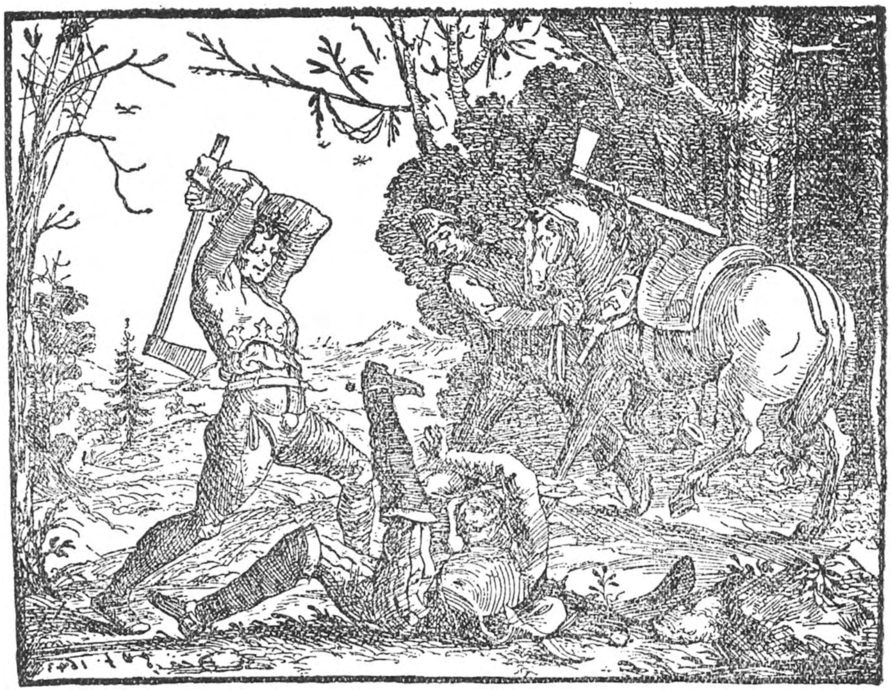

Het aantal reizigers was, in verhouding tot later, nog gering. En de behoefte aan verkeersmiddelen dus eveneens. Ook voor de veiligheid kon nog niet gedaan worden, waartoe men later in staat bleek, toen men grooter en beter georganiseerde organen als de nationale staten kreeg. Hoe slecht de reiziger er vaak aan toe was als hij zonder geleide zijn „weg" moest vervolgen, laat ons deze ets uit de zeventiende eeuw zien.

En dat waren uit de aard der zaak geheel andere dan die wij kennen. Waarschijnlijk waren de instellingen van de Republiek der zeven Vereenigde Nederlanden voor hun tijd even „volmaakt", als de tegenwoordige het zijn voor onze dagen. Dat wil dus zeggen, dat menigeen er vrede mee kan hebben, maar.... eveneens, dat kleinere of grootere groepen een sterke behoefte voelen aan verandering, aan verbetering zullen ze zeggen. Gedurende de Republiek heeft men ze steeds gehad. Aanvankelijk slechts zwakke stroomingen. Maar in het laatst van de achttiende eeuw neemt het aantal dergenen, die belangrijke hervormingen willen, sterk toe. Er zijn dan ook groote veranderingen op til. Wij komen op dit alles in de volgende bladzijden uitvoeriger terug.

D. *Uit de „geschiedenis" der Gouden Eeuw.*

Niet zonder reden hebben wij het woord geschiedenis hierboven tusschen aanhalingsteekens gezet. Wij zullen n.l. in 't kort in dit hoofdstuk de volgende onderwerpen de revue laten passeeren:
1e. de twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand;
2e. de veroveringen van Frederik Hendrik;
3e. de strijd tusschen Stadhouder Willem II en de Staten van Holland pl.m. 1650 (met de aanslag op Amsterdam);
4e. de tijd van Johan de Witt en Willem III en de oorlogen uit de tweede helft der zeventiende eeuw.

Dat is dus veel van wat men in de meeste leerboeken aantreft als *de* geschiedenis. In werkelijkheid heeft men hier echter te doen met een reeks van gebeurtenissen, veelal lotgevallen, waardoor de in die tijd levende menschen werden getroffen en die met een haast oneindig aantal zouden kunnen worden uitgebreid, indien men maar bronnen als bijv. de moderne kranten tot zijn beschikking had. Voor het doel, dat de historicus zich in de regel stelt: zien hoe het heden zich uit het verleden ontwikkelde, hebben zij echter geen groote waarde. Deze gebeurtenissen of lotgevallen zijn n.l. niet op te vatten als de *oorzaken* van de veranderingen die optreden, maar veeleer als de *gevolgen*. Men kan dan ook heel goed met de ontwikkelingsgeschiedenis van een bepaald land op de hoogte zijn, zonder dat men van de lotgevallen veel weet. En wij zouden dus ook over deze lotgevallen, die de zeventiendeeeuwsche Nederlanden hebben meegemaakt gevoegelijk kunnen zwijgen, ware het niet, dat om allerlei andere redenen bekendheid met enkele daarvan toch wel waarde heeft. Bovendien brengen zij ons in aanraking met enkele personen uit de zeventiende eeuw en hebben wij gelegenheid te zien, hoe de staatsinstellingen enz., waarvan wij de groei tot en met de Gouden eeuw hebben gevolgd, in de practijk gehanteerd werden.

En dan is het natuurlijk ook wel eens voorgekomen, dat bepaalde gebeurtenissen invloed uitoefenden ten bunste van een bepaalde verandering in staat of maatschappij, al zal wat de hoofdzaak betreft de staat zich hebben moeten richten naar de behoeften

283. *De beurs te Amsterdam in de zeventiende eeuw.*

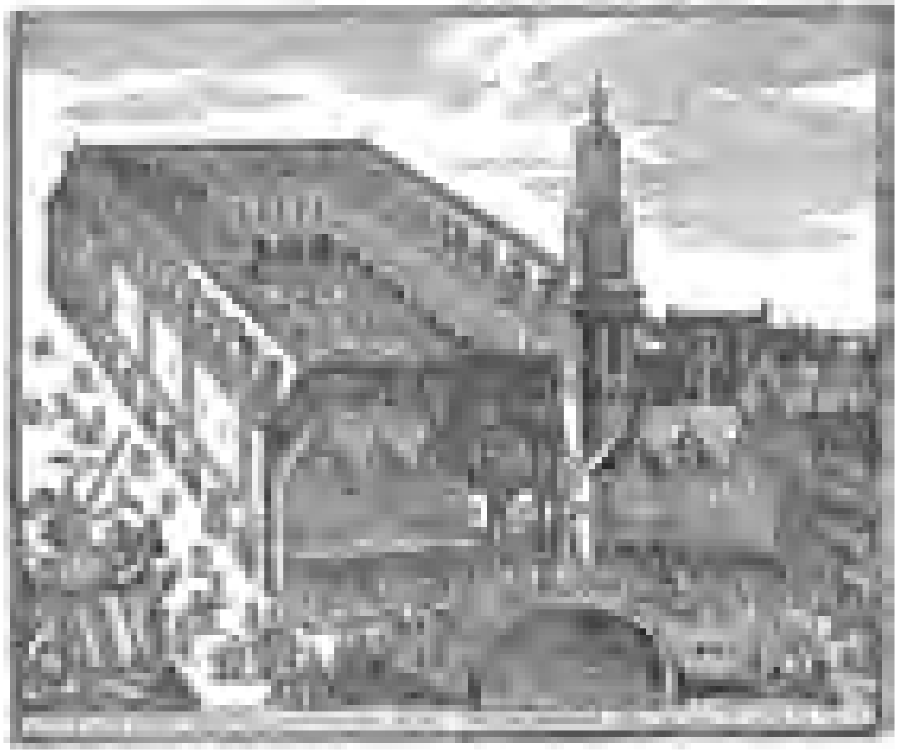

Toen de handel nog slechts een geringe omvang had, was er geen sprake van vaste plaatsen, waar koopers en verkoopers elkaar ontmoetten. In de Middeleeuwen vervulden de markten, vaak gehouden op pleinen, hoe langer hoe meer deze rol. Nog later ziet men het verschijnsel, dat kerken of bepaalde stadswijken gebruikt worden als plaatsen van samenkomst voor de een of andere groep handelaars. Eindelijk, in de zeventiende eeuw, gaat men over tot het bouwen van beurzen. De Amsterdamsche beurs bevond zich gedeeltelijk boven het water van de Amstel, bij de Vijgendam. Zie verder het onderschrift bij afbeelding 284.

van de maatschappij, waaruit de voornaamste wijzigingen in de regel wel te verklaren zijn.

Het Twaalfjarig Bestand. Het was een pauze in de Tachtigjarige oorlog. Gedurende twaalf jaren, van 1609 tot 1621, zouden de wapenen rust. Aan beide kanten was door sommigen zelfs ernstig

gestreefd naar een definitieve vrede. Maar over de voorwaarden kon men het nog niet eens worden. Dus deed men het voorloopig met een wapenstilstand.

Vooral Oldenbarnevelt was eerst ten gunste van de vrede, later voor een bestand erg in de weer geweest. De kosten van de oorlog waren tot een voor die tijd zeer hoog bedrag gestegen, zoodat het soms buitengewoon veel moeite kostte om het noodige bij elkaar te brengen. Holland, dat daarbij ook nog dikwijls als geldschieter

284. *De Korenbeurs te Amsterdam in 1664.*

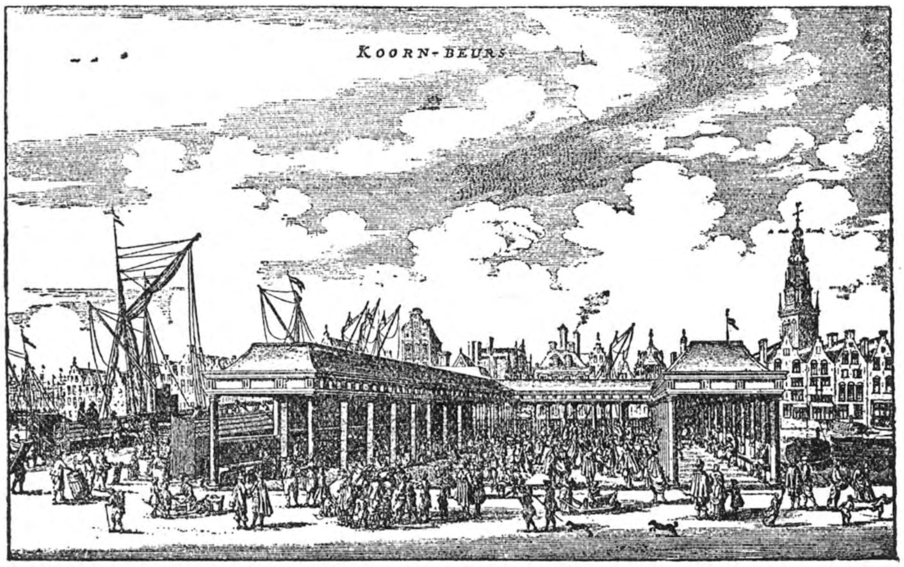

Men moest er langzamerhand zelfs toe overgaan voor de verschillende soorten van handelsartikelen een afzonderlijke beurs te bouwen. Kort na het oprichten van de groote beurs werd in 1617 aan het Damrak bij de Oude Brug een houten gebouw over het water heen getimmerd, waar de graanhandelaren konden samenkomen. In de volgende eeuw kwam er een nieuw steenen gebouw voor in de plaats (1768). Men leze bij dit alles vooral nog eens hetgeen op bl. 200 staat.

van de andere gewesten moest fungeeren, voelde dit natuurlijk het sterkst.

Op hulp van het buitenland behoefde men verder voorloopig niet te rekenen. Zelfs lag er eenig gevaar in, deze hulp te vragen. Het bleek n.l. juist in die tijd, dat de koning van Frankrijk, Hendrik IV, er wel zin in had, ook de Nederlanden onder zijn scepter te krijgen. Het spreekt vanzelf, dat de burgerij van Holland vooral hier groote gevaren moest zien. Had men zich daar-

voor met zooveel moeite losgemaakt van Spanje? Haar voornaam=ste vertegenwoordiger, Oldenbarnevelt, werd door dit alles slechts versterkt in zijn opvatting, dat er een einde moest komen aan de oorlog. De 9de April 1609 werden de onderhandelaars namens beide partijen het te Antwerpen eens.

Toch waren er in den lande vele tegenstanders, zoowel van bestand als vrede. Om te beginnen prins Maurits met zijn aanhang. Hij had het leger der verbonden gewesten opgevoerd tot het beste van zijn tijd en hij had er natuurlijk de voorkeur aan gegeven, de strijd voort te zetten, totdat aan de tegenstander de voorwaarden konden worden gedicteerd. Maar een programma had hij toch eigenlijk niet, zeker niet een, dat in afzienbare tijd te verwezen=lijken zou zijn. Dus stond hij zwak tegenover de staatsman Oldenbarnevelt. Mokkend heeft hij toen als het ware berust.

Felle tegenstanders vond men ook onder een groep kooplieden, die juist met het plan rondliepen een West=Indische Compagnie op te richten. Van meet af aan stond daarbij niet de uitbreiding van de handel op de voorgrond, maar de strijd tegen Spanje. Dit land moest de oorlog vooral voeren met behulp van het edele metaal, dat door de zilvervloten uit West=Indië naar het moeder=land werd gebracht.

Welnu, op deze zilvervloten sloegen begeerige kooplieden het oog. Niet alleen om de „winst" natuurlijk. Zoo diende men tevens de zaak der Nederlanden. Neen nog meer, het was de zaak van God zelf die men steunde, door het paapsche Spanje de hartader van de oorlog te verstoppen. — Kwam het tot een bestand, dan ontging onze kooplieden dit fortuintje. Dus was hun verzet heftig en zij deinsden voor geen middel terug. Op de meest persoonlijke en geraffineerde manier werd hun voornaamste tegenstander, Oldenbarnevelt, bestookt.

Het spreekt vanzelf, dat de tegenstanders van het bestand (eventueele vrede) hun egoïstische motieven niet te sterk op de voorgrond konden schuiven. Oogenschijnlijk komt dan ook het grootste verzet van de kant der Calvinistische dominees en van de Zuid=Nederlandsche ballingen. De eersten waren toen wellicht veel meer de spreekbuis van een groep, die zeer reëele wenschen najoeg, dan zij zich dit bewust waren. Dat verdere degenen, die om hun geloof indertijd het Zuiden hadden moeten verlaten, het sterkst de wensch koesterden ook die gebieden aan de Span=jaard te ontrukken, behoeft ons niet te verwonderen. En toch is het ook nog de vraag in hoeverre zelfs deze groep door andere motieven werd gedreven. Mannen als Usselinx bijv. behoorden tot de voornaamste ijveraars voor de op te richten West=Indische Compagnie.

Vooral in Amsterdam was de invloed der laatst genoemden tamelijk groot. De vertegenwoordigers ervan hebben in de Staten van Holland dan ook ernstige tegenstand geboden. En er waren er, die het de Advocaat van den Lande zeer kwalijk namen, dat hij in de kwestie van het Bestand zijn zin doorzette. Ook Zee= land, waar de prins o.a. als Eerste edele een vrij groote invloed had, verzette zich lang. Men liet zich door Maurits te gemakke=

285. *Het Nieuwezijds Heerenlogement.*

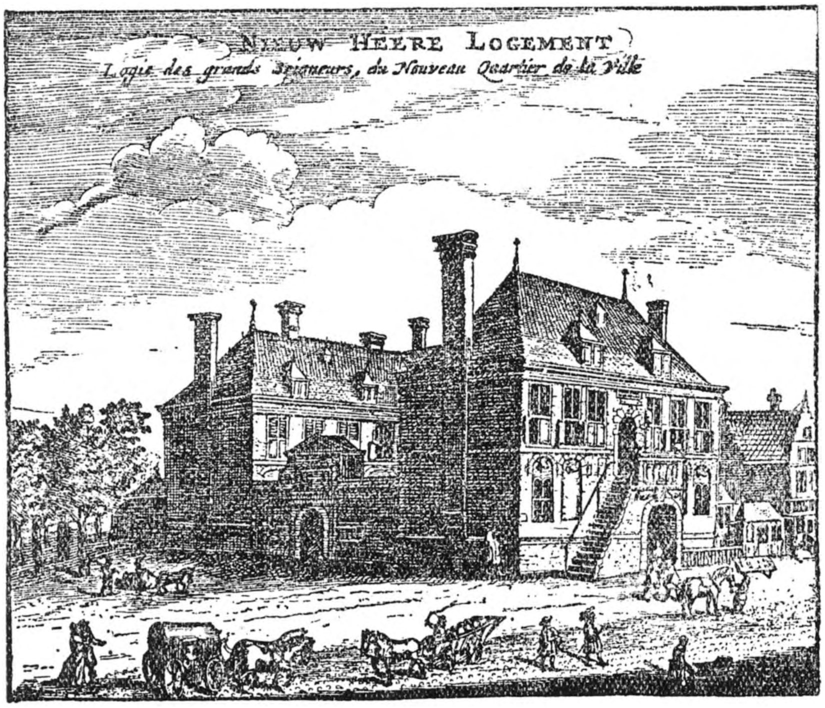

Het toenemend aantal vreemdelingen gaf uiteraard aanleiding tot het ontstaan van logementen, hotels. Dit gebouw stond bij de Haarlemmerdijk. Het was eigenlijk gebouwd als vleeschhal. Later is het aan de West=Indische Compagnie verhuurd. In dit gebouw werden de schatten van de Zilvervloot dan ook gebor= gen. (Zie bl. 373.) In het midden der zeventiende eeuw werd het als logement ingericht.

lijker overhalen, daar velen hier door de een of andere vorm van zeeroof, van de oorlog voordeel trokken. Als er later (vlak vóór 1648) over de definitieve vrede wordt onderhandeld, verzet Zee= land zich om deze reden zelfs tot op het uiterste en weet het de vrede geruime tijd tegen te houden.

Er lag dus direct bij het begin van het Twaalfjarig Bestand reeds aardig wat brandstof opgestapeld. Maar er was meer. Wij hebben reeds gewezen op de twee richtingen, die met betrekking tot de bestuursvorm in de jonge Republiek waren te bespeuren. Had aanvankelijk, in het benauwdste deel van de opstand, de eenheidsgedachte zich sterk naar voren gedrongen, toen het grootste gevaar geweken was stak het particularisme onmiddel-lijk de kop weer op. Dat men bij het begin van het Bestand in dezen nog niet tot stabiele verhoudingen was gekomen, blijkt uit de poging van Oldenbarnevelt in 1609 om Maurits de titel

286. *De Dam te Amsterdam in 1638.*

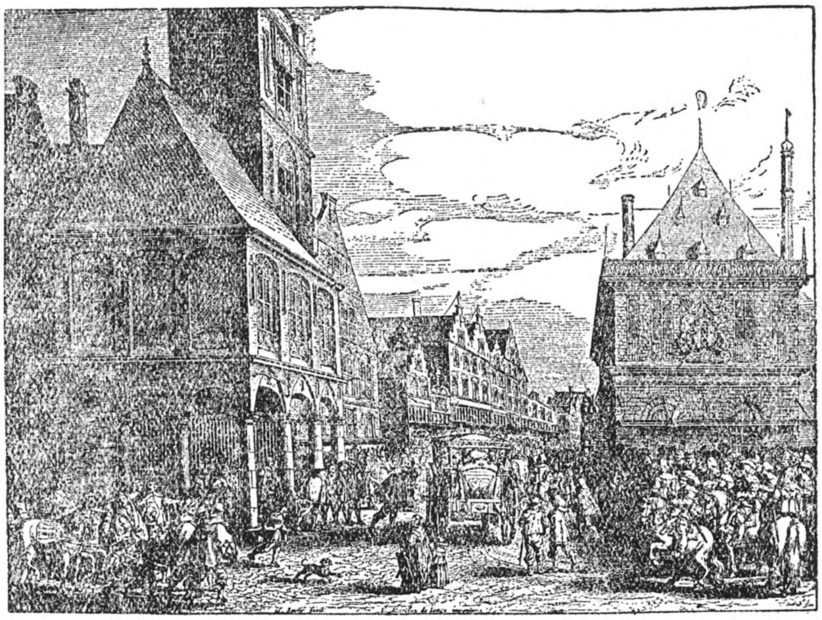

Men staat hier ongeveer op de plaats waar de Kalverstraat begint. Links het oude stadhuis (zie ook afb. 165). Tot de bouw van het nieuwe besloot men pas na de Vrede van Munster (1648). Op de achtergrond de Nieuwendijk. Meer rechts het mooie oude Waaggebouw, dat later helaas is afgebroken. Op deze afbeelding is weergegeven het bezoek van de Fransche Koningin-weduwe Maria de Medici aan de burgemeesters van Amsterdam in het jaar 1638.

van Gouverneur-Generaal te bezorgen. Ongetwijfeld wensch-te hij een krachtiger centraal gezag, maar de „aristocratique regieringe" moest er niets van hebben. De heeren regenten wenschten hun positie niet te verzwakken. En dan moest ook een man als Oldenbarnevelt berusten. Maar een ieder voelt

hoe gemakkelijk er, bij de onvolkomen staatsregeling van onze nationale staat in wording, conflicten, zelfs botsingen konden komen.

Er waren nu verder sedert het begin van de beroerten onder degenen, die de kern van de opstand vormden, op godsdienstig, of misschien moeten wij zeggen op kerkelijk gebied, heel duidelijk twee hoofdstroomingen waar te nemen. Reeds in de zestiende eeuw sprak men van de „rekkelijken" en de „precysen". De namen spreken voor zich zelf. Wij kunnen hier natuurlijk niet

287. *Het Prinsenhof te Amsterdam.*

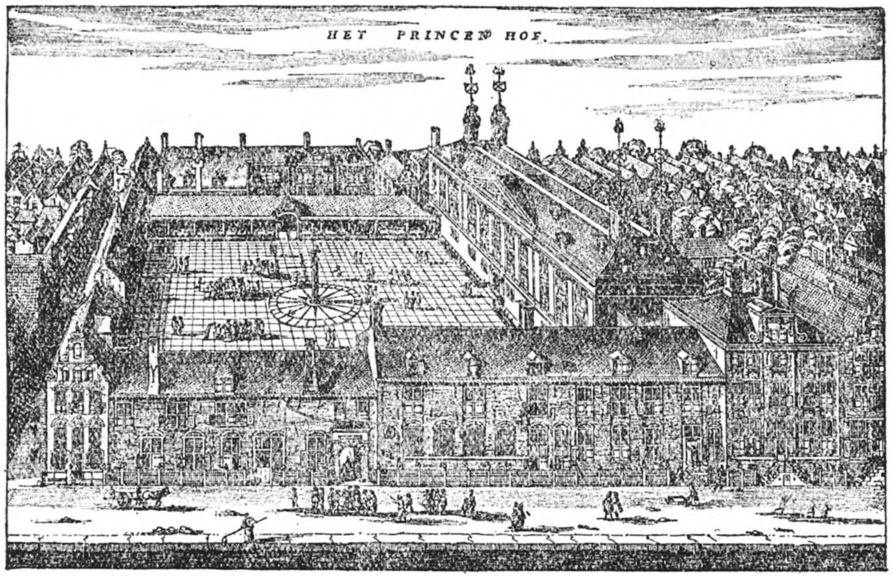

Zooals de naam reeds kan doen vermoeden, was dit de residentie van de prinsen van Oranje, als ze in Amsterdam vertoefden. Later is het de zetel van het gemeentebestuur geworden (toen het eigenlijke stadhuis op de Dam tot paleis was ingericht). Tot op heden is dit zoo gebleven. Men lette op de zuil midden op de binnenplaats, waarvan de schaduw als uurwijzer dienst kon doen.

op theologische kwesties in gaan en zullen ons daarom beperken tot een enkel kardinaal punt van verschil. De precysen onder de Calvinisten waren van oordeel, dat de kerk hoegenaamd geen inmenging van de staat had te dulden. Met de kerk bedoelden ze natuurlijk de „ware" kerk. Voor de niet-ware gold dit uiteraard niet. Integendeel, hier moest de staat er juist voor zorgen, dat er bijv. geen sprake kon zijn van een openbare uitoefening der godsdienstplichten.

Tegenover deze precysen nu stonden de rekkelijken, ook wel genoemd de libertijnen. Zij waren wel onroomsch, maar niet gereformeerd zooals de anderen. Voor een deel vonden zij ook de strijd tusschen Roomsch en Onroomsch niet zoo belangrijk. Voor hen waren veel belangrijker de andere kanten van het conflict tusschen de Nederlanders en Philips II. En al zagen zij aan de eene kant wel in, van welk een beteekenis het Calvinisme en de Calvinistische geloofsijver voor de zaak van de opstand waren, aan de andere kant wilden zij de oogen niet sluiten voor het feit, dat nog steeds de overgroote meerderheid der bewoners van het gebied van de Unie trouw bleef aan de Roomsche kerk. Zij waren de mannen van de practijk. Tot hun richting moet men dan ook rekenen figuren als prins Willem, Oldenbarnevelt, P. C. Hooft, Hugo de Groot en vele anderen. Het waren de libertijnsche regenten vooral, die in ieder geval wilden vasthouden aan de suprematie van de staat over de kerk, ook en vooral over de „ware", de gereformeerde kerk.

Onder de vele geschilpunten, die men toen *in* de gereformeerde kerk verder had, nam een bijzondere plaats in dat van de predestinatie. Kort na het begin der zeventiende eeuw was het hierover tusschen twee Leidsche hoogleeraren, Arminius en Gomarus tot een conflict gekomen, waarin vrijwel heel de gereformeerde wereld stelling meende te moeten kiezen. Men kreeg de strijd tusschen Arminianen en Gomaristen, in wezen vrijwel precies dezelfde als die van eertijds tusschen de rekkelijken en precysen.

Reeds geruimen tijd waren o.a. de Staten van Holland, was met name Oldenbarnevelt bezig, de menschen op dit punt tot matiging te bewegen. Evenwel zonder veel resultaat. Herhaaldelijk flikkerde het smeulende vuurtje weer op en soms moest de overheid, om erger te voorkomen, wel eens min of meer hardhandig optreden tegen een predikant of een hoogleeraar.

Inmiddels zat de katholieke kerk niet stil. De eerste jaren na 1572 hebben er in het gebied van de opstand geweldige slagen aan toegebracht, maar tamelijk spoedig kwam de kentering. Sedert 1583 hadden de Roomschen in Sasbout Vosmeer, eerst als vicaris-generaal, later (1592) als apostolisch-vicaris, weer een hoofd. Het bleek zelfs noodig maatregelen te nemen. Hem werd het verblijf hier te lande dan ook ontzegd, evenals trouwens in 1596 aan de Jezuïten. Men kan in het beroemde artikel van Fruin: *De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVIIe eeuw,* de bijzonderheden van dit belangrijke verschijnsel vinden. In 1602 werd dezelfde Sasbout Vosmeer zelfs tot aartsbisschop, feitelijk van Utrecht, zoogenaamd van „Philippi in partibus infidelium" benoemd.

Ongetwijfeld heeft de activiteit van die kant ook in het kamp der hervormden de belangstelling voor kerkelijke zaken weer aangewakkerd en de wensch van de mannen der „ware” gereformeerde religie om hun kerk op de gang van zaken ook in de staat een grootere invloed te geven meer beteekenis verleend. Terwijl omgekeerd de gematigden, de libertijnen, in een scherp optreden tegen het weder opluikende katholicisme juist een gevaar moesten zien. Zou een al te zeer in verdrukking levende groep niet eerder geneigd zijn zich met een buitenlandsche macht te verstaan? En de grootste helft der bevolking was nog steeds roomsch!

Waren dus de meeste regenten gaarne genegen „paapsche

288. *Jan Adriaansz. Leeghwater.*

Leeghwater werd in 1575 in De Rijp geboren. Hij is omstreeks 1650 gestorven. Leeghwater is wel een zeer typische vertegenwoordiger van zijn tijd. De toenemende technische ontwikkeling, in vereeniging met het vooral door de handel verzamelde kapitaal (dat o.a. belegging zocht), maakten het mogelijk groote stukken land droog te leggen. Als waterbouwkundige, als molenbouwer, maar ook als metselaar en bouwmeester (van hem zijn bijv. de mooie raadhuisjes van Graft en De Rijp) is hij van groote beteekenis geweest. Ook Frederik Hendrik wist van zijn bekwaamheden te profiteeren. *(Zie blz. 374.)*

stoutigheden” tegen te gaan en hielden zij de bepalingen tegen de uitoefening van de Roomsche godsdienst mee in stand, zij waren aan de andere kant bereid veel door de vingers te zien. Als de schout maar goed in de contanten werd gezet, dan was voor de Roomschen geen kou aan de lucht. Om het in de taal dier dagen te zeggen: de katholieken kregen gelegenheid om te „composeeren”, ze konden zich voor hun „conventikels” zelfs „abonneeren”. Zoo sneed het mes van twee kanten!

De gereformeerde kerk echter wilde om te beginnen vrijheid voor zich zelf, maar daarnevens medewerking van de regeering tot uitoefening van strenge censuur. Het is duidelijk, dat de Staten van Holland voor een ingewikkeld geval stonden. Hier zou zelfs de stuurmanskunst van Oldenbarnevelt te kort schieten.

Nog voor het begin van het Bestand hadden de Staten van Holland, die niets liever wilden dan een minnelijke schikking, geprobeerd de beide hiervoor genoemde hoogleeraren in de Godgeleerdheid tot elkaar te brengen. Het was evenwel op niets uitgedraaid. Toen hadden de Staten de heeren bevolen: „het verhandelde stil te houden, de onderlinge vrede te bewaren, en niets te leeren, strijdig met de Schriftuur, Belijdenis en Catechismus". Het was alles wat de regeering kon doen, maar met zulke algemeenheden redde men het natuurlijk niet. In Alkmaar kwam het tot een openlijk conflict: vijf predikanten werden geschorst. De schutterij, vreezende dat de regeering der stad troepen zou laten aanrukken, bezette het stadhuis en hield er dag en nacht de wacht. Prins Maurits en de Staten van Holland kwamen er aan te pas. Maar zelfs toen de regeering van Alkmaar was afgezet en nieuwe mannen de plaats der oude innamen, was er van vrede geen sprake. Reeds gingen de kerkelijke besturen van Hoorn en Enkhuizen zich met het geval bemoeien.

Terzelfdertijd kwam het in Leeuwarden tot een volslagen oproer. Op Nieuwjaarsdag 1610 gooide een volksmassa de glazen van het stadhuis in, drong naar binnen en joeg de regeerders er uit. 't Duurde een heele tijd voordat de rust terugkeerde. Op het einde van het jaar vermaande de stadhouder, Graaf Willem Lodewijk, de Gedeputeerde Staten van dat gewest, zorg te dragen, „dat er geene Spaanschgezinden, Papisten, omgekogten en andere vijanden van den Staat in 't bewind raakten". Met die Spaanschgezinden, Papisten, enz. werden natuurlijk de gematigden, de aanhangers van Arminius bedoeld.

Nog hooger sloegen de golven in Utrecht, waar trouwens duidelijker dan elders ook andere geschilpunten zich lieten gelden. Nadat prins Maurits eerst al een bezoek aan de stad had gebracht, moest hij later zijn broer graaf Frederik Hendrik op de stad afsturen, waarbij het bijna tot een beleg kwam.

Inmiddels vergaderden in 1610 een aantal predikanten, aanhangers van Arminius, in 't geheim voor het opstellen van een *remonstrantie*, een vertoog, aan de Staten van Holland. Zij omschreven daarin hun opvattingen in een vijftal stellingen.

De tegenstanders antwoordden met een *contra-remonstrantie*, waarin zijn hun standpunt nauwkeurig formuleerden en de Staten ten slotte verzochten de zaak voor te leggen aan een Nationale Synode of aan de buitenlandsche hoogescholen.

Zoo ging het eenige jaren door. Kwesties hier en kwesties daar. De Staten van Holland spoorden herhaaldelijk tot verdraagzaamheid aan, natuurlijk steeds zonder resultaat. Toen in enkele plaatsen het recht van de stedelijke overheid betwist werd om

zoo noodig, bijv. ter wille van de rust en de vrede, in te grijpen, gaven de Staten uitdrukkelijk te kennen, dat de regenten hiertoe *wel* gerechtigd waren. De heeren hadden het trouwens nooit anders opgevat. In Rotterdam had een makelaar gezegd, „dat hij liever van een varken, dan van een der (Arminiaansche) Predi⸗kanten getrouwd wilde worden". De regeering der stad ontnam hem hiervoor het burgerrecht voor de tijd van een jaar en het recht om zijn beroep uit te oefenen voor altijd. Maar het gelukte

289. *De Arminiaansche „drekwagen".* *

Hoe vriendelijk tegenstanders op kerkelijk gebied elkaar in die tijd bejegenden, moge blijken uit bovenstaand plaatje, voorstellende een „drekwagen" met Arminianen. Deze plaat werd uitgegeven in 1618. Er stond een lang gedicht bij, waarin o.m. geïnsinueerd werd, dat deze wagen zich bevond „op een wegh na Romen". In dit gedicht werden tevens de letters verklaard. Op de „drekwagen" waren mannen geplaatst als Uytenbogaert, Arminius, Coornhert, Vorstius e.a.

de stedelijke regeerders niet, steeds hun wil door te zetten. On⸗danks de pogingen om de boel bij elkaar te houden, kreeg men in verschillende plaatsen „scheurkerken". In Schoonhoven, Gouda, Rotterdam, Brielle, Hoorn, Alkmaar, Den Haag en in menige andere plaats kwamen de Gomaristen, nu in de regel Contra⸗Remonstranten genoemd, meer of minder in het geheim samen voor het houden van hun godsdienstoefeningen.

Zoo bleef de zaak hangen tot het jaar 1616. Oldenbarnevelt en

de Staten van Holland gingen voort op de ingeslagen weg. Leelijk was het evenwel voor de gematigden, dat de stad Amsterdam zich steeds scherper tegenover de meerderheid stelde, vooral ook onder invloed van de teleurgestelde kooplieden (zie blz. 352). Bij Amsterdam voegden zich al spoedig Enkhuizen, Edam en Pur- merend. Toen evenwel ook een invloedrijke stad als Dordrecht neiging begon te vertoonen die zijde te kiezen, begon men aan de andere kant het gevaarlijke van de situatie te beseffen. De onverzoenlijkheid der partijen maakte het waarschijnlijk, dat het conflict niet op vreedzame wijze zou kunnen worden opgelost.

Oldenbarnevelt wilde in ieder geval tot klaarheid komen. Wel hadden de Gomaristen zich voor en na eenigszins beroepen op de Prins. Maar die had voorloopig althans nog geen stelling ge- kozen. Van theologische kwesties had hij weinig verstand. Hij zal er trouwens ook niet zooveel belangstelling voor gekoesterd hebben. Het is bekend, hoe hij met betrekking tot het voor- naamste twistpunt der predikanten, de praedestinatie, eens ge- zegd heeft, niet te weten of ze „groen of blauw" was. Tot Maurits nu richtte zich Oldenbarnevelt voorzichtig met de vraag, of hij tot handhaving van het gezag der Staten met zijn troepen zou willen tusschenbeide komen.

Hiermee was een der moeilijkste problemen voor die tijd aan- gesneden, bij de eigenaardige positie die de Stadhouder nu een- maal bekleedde. Was hij souverein of was hij dienaar? En in het laatste geval, wie moest hij dan gehoorzamen: de Gewestelijke Staten of de Staten Generaal? Als Stadhouder was hij aangesteld door de Staten en dus ongetwijfeld hun dienaar.

Het spreekt vanzelf, dat voor Maurits de eenheid van het leger een zaak van het grootste gewicht was. Hier nu lagen voetangels en klemmen. Om technische redenen in hoofdzaak, was men overgegaan tot een wijze van betaling der troepen, waarbij ieder der gewesten een bepaald deel had te verzorgen. Dat was een stap in de richting van decentralisatie. Het zich in dienst stellen van een der gewesten voor een bepaalde zaak, zou een tweede stap naar die kant geweest zijn. Gelukkig herinnerde Maurits zich te rechter tijd, dat de Stadhouder van ouds belast was met de handhaving van de „ware" religie. En hij gaf aan Oldenbarne- velt te kennen, dat hij onzijdig wenschte te blijven, al kon hij dan ook de „inquisitoriale" maatregelen der Staten niet goed- keuren.

De Staten van Holland en Oldenbarnevelt stonden dus voor het geval, dat ze een leger betaalden, maar dat dit in een bepaald geval niet voor hen zou opereeren.

Op de stedelijke schutterijen, waarin de Gomaristen veelal een

290. *Sasbout Vosmeer.*

De beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog waren voor de katholieken en de katholieke kerk wel zeer droeve tijden. Strenge plakkaten waren in 1572 door de Staten-Generaal en door de Staten der áfzonderlijke gewesten uitgevaardigd. Maar nog in het laatst van de zestiende eeuw begon de katholieke kerk zich eenigermate te herstellen. Daarbij trad wel zeer op de voorgrond de man die hierboven is afgebeeld en die eerst als vicaris-generaal, later als apostolisch-vicaris en nog later als aartsbisschop, de propaganda voor de kerk leidde (bl. 356).

groote invloed hadden, konden zij ook niet rekenen. Er zat dus niets anders op voor deze „regeerders", dan te berusten of om te zien naar middelen, die hen in staat zouden stellen hun wil door te zetten.

Dit klemde te meer, toen prins Maurits in het voorjaar van 1617 vrijwel openlijk de zijde koos van de Contra-Remonstranten, door met veel militair vertoon een van hun diensten in de Kloosterkerk te Den Haag bij te wonen.

Een paar weken later kwam het antwoord van de Staten van Holland, of als men wil van Oldenbarnevelt, in de z.g.n. *Scherpe Resolutie* van 4 Aug. 1617. Het is een lang stuk, waarin zij „Prince Maurits als Gouverneur, oock me Vrouwe de Princesse van Oraingne mitsgaders Prince Hendryck" verzekeren „van de oprechte affectie van de heeren Staaten van Hollandt en West-Vrieslandt" en waarin zij plechtig verklaren dat „behoudenisse van de ware ghereformeerde religie" mag worden begeerd, maar waarin zij tevens besluiten, dat de „resolutiën op de kerckelycke saaken.... met alle moderatie ende discretie sullen moghen achtervolcht ende by alle bequame middelen ghearbeidt worden, omme de goede inghesetene in ruste ende stilte te houden". Voorzoover burgemeesters en vroedschappen het noodig oordeelen worden ze gerechtigd tot het „aennemen van meer volck van wapenen". En als iemand zich daarover wil beklagen dan zal dat „aen niemant anders als aen de heeren Staeten" mogen geschieden. Verder zal aan alle „oversten, capiteynen, andere officiers ende volck van oorloghe" bevolen worden „den heeren Staeten... ende de magistraten van de steden, daar sy in garnisoen gebruyckt worden, ghetrouwe en ghehoorsaam te wesen.... op peyne van cassatie...."

De Staten van Holland gingen dus over tot de vorming van een eigen legermacht en dreigden, de soldaten, die trouw bleven aan de stadhouder, niet meer te zullen betalen. Kregen zij gelegenheid hun zin door te zetten, dan zou het met de eenheid van het leger niet alleen gedaan zijn, maar dan zou de zelfstandigheid van de gewesten nog grooter zijn geworden, dan ze reeds was.

En ook ten opzichte van een andere kwestie namen de Staten resoluut stelling. Van een provinciale synode wilden zij niets weten. Die zou immers het recht om te beslissen aan de kerkelijke heeren hebben gegeven.

Zij wilden de zaak zelf regelen in dit stadium. Hadden ze in een vroeger stadium, toen ze hoopten de godsdienstige kwesties in vrede en vriendschap te kunnen beslechten, niet geheel afwijzend gestaan tegen een nationale synode, nu de zaken zóó ston-

den kon ook daar niets van komen „omme 't gheene den heeren Staten van Hollandt ende West-Frieslandt nae de rechten der landen *alleen* toecomt, met andere niet ghemeen te maecken".

Wat dit laatste betreft stonden ze zeer zeker in hun recht. Art. XIII van de Unie van Utrecht bepaalde onder meer: „Ende soeveel tpoinct van der religie aengaet, sullen hem die van Hollandt ende Zelant draegen naer haerluyden goetduncken....".

Doch men had niet meer met een rechtskwestie alleen te doen. Reeds was de machtskwestie gesteld. In een vergadering van de Staten van Holland zei prins Maurits: „Het is met vele oratiën en verbloemde redenen niet te doen, maar (kloppend op het gevest van zijn rappier) hiermee zal ik de religie, die mijn vader in deze landen geplant heeft, verdedigen." Het behoeft geen

291. *„Triumph-wagen van de Waert-ghelders."*

Een der vele spotprenten uit de tijd van het bestand. Bij deze houtsnede hoorde een gedicht, dat tot opschrift had: „Triumph-wagen van de Waertghelders, waermede sy te Lande uytvaren ende ons verlaten". Er was aan toegevoegd een „Vermaen-Liedeken, om tsamen wederom in Eendracht, Liefde ende Vrede met malkanderen te leven".

betoog, dat de eenheid van het leger en de staatseenheid Maurits heel wat meer ter harte ging dan de religie, maar het was nog niet zoo slecht van hem gezien om die stelling te betrekken.

Het was nu fataal voor Oldenbarnevelt, dat een minderheid in de Staten van Holland, waarbij het invloedrijke Amsterdam, zich onvoorwaardelijk bij Maurits aansloot.

't Werd eigenlijk een spelen van de kat met de muis. Aan de eene kant Maurits met een vootreffelijk leger, aan de andere zijde zijn tegenstanders met een handjevol „waardgelders" (zoo noemde men het door de stedelijke regeeringen hier en daar aangenomen volk — het woord beteekent eigenlijk wachtgelders: de betrokkenen ontvingen n.l. een zekere vergoeding en moesten daarvoor dan op het eerste sein verschijnen.

In de Staten-Generaal hadden de andere gewesten meer dan eens het overwicht van Holland als iets drukkends gevoeld. Hoe kon het anders! Maurits liet zich nu door een deel van dit college ruime volmachten geven en ging daarna zeer systematisch te werk. Eerst onderdrukte hij elke tegenstand buiten Holland. Vóór het midden van 1618 kwam hij hiermee klaar.

Daarna was Holland aan de beurt. De Staten-Generaal machtigden hem (in een bijeenkomst geheel buiten medeweten van Holland), om alles te doen, wat tot de dienst van het land noodig werd geacht, waarna Maurits overging tot het gevangen nemen van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en nog een paar heeren, terwijl hij op een tocht langs de stemhebbende steden overal voor zoover hij dat noodig oordeelde „de wet verzette".

In het najaar van 1618 lieten de Staten-Generaal een *Nationale Synode* samenkomen, maar men liet de heeren van de kerk niet geheel vrij en zelfstandig beslissingen nemen. „Politieke commissarissen woonden haar namens de Staten bij, om op den gang van zaken toezicht te houden". Tot Mei 1619 bleven de heeren bijeen. Op de besluiten die er genomen werden komen wij nog even terug.

Inmiddels was ook het proces tegen de gevangenen begonnen. Het noodlottige was hier, dat de gevangenneming reeds tot veroordeeling dwong, want liet men de gevangenen loopen, dan stempelde men daarmee deze arrestatie tot een onwettige handeling. De gewone rechter zou Oldenbarnevelt c.s. ongetwijfeld hebben vrijgesproken. Dus nam men zijn toevlucht tot een buitengewone rechtbank, waarin zelfs persoonlijke vijanden van de Advocaat zitting kregen.

Wij zullen ons met de bijzonderheden van het proces, dat nu volgde niet ophouden. Het was een aaneenschakeling van onrechtvaardigheden. Ten slotte werd Oldenbarnevelt schuldig verklaard aan het verstoren van de godsdienst, het grootelijks bedroeven van de Kerk en God, het in praktijk brengen van verderfelijke staatsregelen, het tegenhouden van de Nationale Synode, het uitvaardigen van de Scherpe Resolutie, het bedroefd zijn over de bezetting van Den Briel door Maurits, enz. enz. en mitsdien veroordeeld om „gebracht te worden op 't Binnenhof, ter plaatse daartoe bereidt en aldaar geëxecuteert te worden met den zwaarde, dat de dood er na volght".

Op 13 Mei 1619 moest de grijsaard het schavot bestijgen, waar het vonnis ten aanschouwe van een menigte nieuwsgierigen werd voltrokken. Het was een gerechtelijke misdaad.

De andere gevangenen werden tot levenslange opsluiting veroordeeld. Het is bekend hoe een van hen, Ledenberg, door de

292. *Terechtstelling van Van Oldenbarnevelt.*

Op de dertiende Mei van het jaar 1618 werd Van Oldenbarnevelt op het Binnenhof onthoofd. Door een venster van de Ridderzaal werd hij op het schavot geleid, waar de scherprechter reeds klaar stond om „justitie" te doen.

293. *Johan van Oldenbarnevelt.*

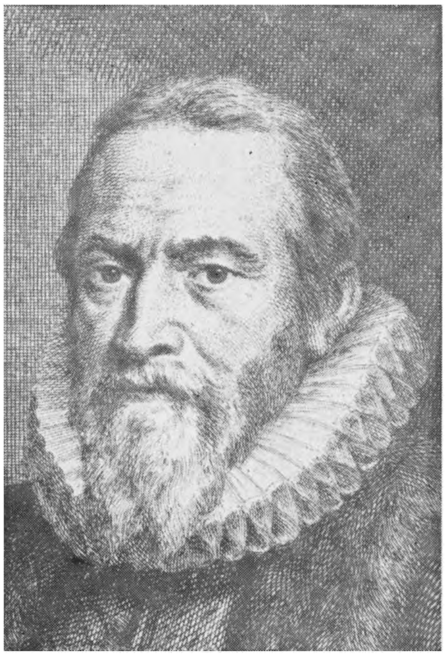

hand aan zich zelf te slaan, de verbeurdverklaring van zijn goederen heeft trachten te voorkomen. 't Was echter tevergeefs. Slechts één er van Moersbergen, kon men er toe brengen gratie te vragen, die hem voorwaardelijk werd verleend.

Het verhaal van Hugo de Groot, die ontsnapte uit zijn gevangenis (het slot Loevestein) is overbekend. Hogerbeets werd later begenadigd door Maurits' opvolger, prins Frederik Hendrik.

Het was hard tegen hard gegaan. Wij twintigste eeuwers hebben wel eens de opvatting, alsof de politieke strijd speciaal in onze dagen erg fel wordt gevoerd. En inderdaad, soms is dit ook zoo. Maar in vroeger tijd ontzag men elkaar nog heel wat minder dan nu. Heel dikwijls werd de strijd persoonlijk. Laster en verdachtmaking waren gewone middelen. Ongehoord fel ging men elkaar te lijf tijdens het Twaalfjarig Bestand. Een stroom van „blauwboekjes" ging over het land, schotschriften van het formaat onzer brochures. Ze vervulden in zeker opzicht de rol van onze tegenwoordige kranten, voorzoover die méér zijn dan leveraars van nieuws en in zeker opzicht zijn deze „blauwboekjes" dan ook te beschouwen als de voorloopers er van. Trouwens ook als nieuwsbrengers slaat in die tijd (eigenlijk reeds iets vroeger) het geboorte-uur van onze West-Europeesche kranten. Bij het leger van Maurits was vóór het Bestand al iemand werkzaam als „courantier". De executie van Oldenbarnevelt was voor hem aanleiding ook in vredestijd zijn beroep nog eens ter hand te nemen. Van een periodiek verschijnen was echter nog geen sprake. Daarvoor zou men nog eenige tijd geduld moeten hebben.

Hoewel het er veel op lijkt, dat de strijd gedurende het Bestand in godsdienstige geschilpunten zijn uitsluitende oorzaak vond, de historici zijn het er thans vrijwel over eens, dat het groote conflict een staatkundig conflict was. Hier botsten op elkaar dezelfde stroomingen, waarover wij op blz. 332 reeds even spraken. Was er eenerzijds een neiging om tot grooter centralisatie over te gaan, om veranderingen aan te brengen in de richting van de nationale staat, anderzijds bleek het gewestelijke particularisme nog zeer sterk. In het laatst van de zestiende eeuw had dit het in de practijk zelfs gewonnen. Tijdens het Bestand was de tegenovergestelde tendens weer iets krachtiger. Maurits, als de voornaamste vertegenwoordiger ervan, voerde dus ongetwijfeld een vooruitstrevende, ja in sommige opzichten een revolutionnaire politiek. Oldenbarnevelt en de Staten van Holland waren de conservatieven van die dagen, in enkele opzichten (men denke b.v. aan het leger), was hun streven zelfs reactionnair.

En het resultaat van eenige jaren strijdens was nu, dat men in

hoofdzaak alles bij het oude liet. Men heeft er Maurits en de zijnen wel een verwijt van gemaakt.

Hij had, gebruik makende van de omstandigheden, de staatsregeling der Republiek moeten hervormen, dat wil dus zeggen: hij had de eenheid moeten bevorderen door bijv. de Staten-Generaal of de Stadhouder een grootere macht te geven. „Onverantwoordelijk was in 1618 de gelegenheid verzuimd den regeeringsvorm.... eens voor altijd te verbeteren," schrijft een onzer bekendste historici. En als een verklaring voor dit verzuim komt men dan met redeneeringen als de volgende: De overwinnaars wilden het laten voorkomen alsof dat wat zij gedaan hadden in overeenstemming was met de wet, maar zouden door een verandering van de wet te kennen hebben gegeven „dat hun optreden met de oude Staatsregeling toch feitelijk wel in strijd was geweest". Ook is gezegd: de overwinnaars wilden hun revolutie doen doorgaan voor een restauratie.

Het wil ons voorkomen, dat men zoodoende een krijgsman als prins Maurits verkeerd beoordeelt. In onze tijd houdt een legeraanvoerder zich met juridische of moreele overwegingen niet zoo zeer op. De wereldoorlog heeft ons er tallooze voorbeelden van getoond. In die tijd was dat niet anders. Maurits, die als bevelhebber van ons leger vooral met onze verhouding tot het buitenland had te maken, zag heel goed wat er in dit opzicht aan onze staatsregeling mankeerde. En als hij kans gezien had de in zijn oogen noodzakelijke verbeteringen aan te brengen, wij gelooven, dat hij het dan niet zou hebben nagelaten. Maar als een goeden strateeg had hij ook rekening te houden met de werkelijke machtsverhoudingen.

Welnu, de verhoudingen waren toen nog niet van die aard, dat een volgende stap in de richting van centralisatie moest worden gezet. Het verkeer en de ruil waren voor een groot procent nog lokaal gebonden. Het stedelijke en gewestelijke particularisme hadden in deze omstandigheden hun voedingsbodem. De regenten, die door Maurits in de plaats van Oldenbarnevelt's aanhangers waren benoemd, hadden wat dit betreft geen andere opvattingen dan hun voorgangers. Als Maurits had doorgezet, dan had hij allicht een nieuwe strijd ontketend, waarin hij om te beginnen zeker Amsterdam niet aan zijn zijde zou hebben gezien.

Men kan de twisten tijdens het Bestand beschouwen als groeistuipen. De twee hoofdstroomingen hadden zich nog eens met elkaar gemeten. Van groote veranderingen kon voorloopig geen sprake zijn. Misschien was een uitbreiding van de macht der Gewestelijke Staten, als positief resultaat van een eventueele

294. *Verkleinde reproductie van een blaadje, beschrijvende de terechtstelling van Van Oldenvarnevelt.*

Verhael vanden doot des Advocaets van Hollant/ Johan van Olden-Barnevelt/ hoe hy op den 13. Mey 1619. inden Haghe onthooft is/ also ick't selve gesien hebbe.

NAer dat de uytspraecke tot Dordrecht van't Synode Nationael over de vyf Remonstrantsche Artyckelé uytgesproké was) daer uit selve Synode eenighe vande E. Heeren Examinateurs en Rechters over de ghevanghenen by de Politiquen gesetén hadden / hebben de E. Heeren Examinateurs in den Haghe vergadert / terstont hun daer by ontboden / 'tghetal nu vol zijnde/ hebben de saecke te samen ten principalen beghinnen af te handelen / zijnde deselve Heeren dese voorleden Weke daer mede kloeck doende gheweest.

Daer op ghevolcht is/ dat den Advocaet Barnevelt Sondach verleden den 12. Mey 1619. aen ghesevdt is/ dat hy des anderen daechs soude sterven / daer op twee Predicanten by hem ghestiert zijn/ te weten/ Anthonius Walesius ende Joannes la Motius. Des Maendaechs smorghens heel vroech werter een Schavot ghemaeckt op't Binnen-Hof voor de trappen van de Sale / ende werden de Vensters tot een deur-gang gemaeckt/ om ghevoechlijcker daer op te komen/ ende is het sandt met een kiste smorghens heel vroech daer op ghebracht.

Ten drie uren begonnē op de trommels te slaē om de Soldaten te vergaren. Terwijlen dit gheschiede voor vier uren quamen beyde de Soons vanden Advocaet by den Ed. Heere Voocht/ zijnde een vande Heeren Examinateurs / daer sy terstont weder uyt quamen ende naer huys ginghen. De Soldaten by een zijnde/ quamen in seer schoone ordre aen trecken/ elck op zijn plaetse daer hy bescheyden was / daer sy smorgens voor ses uren al stonden. Op het binnen hof stont de Guarde vanden Doorluch. Prince van Orangien/ de Compaignie vanden Ed. Heere van Brederode/ en Hopman Wevers Compagnie. Voor het Hof op de groote plaets stondt de Guarde vanden ouden Prince saligher H. L. M. syn Ghenade Graef Ernsts Guarden/ ende de Colonels Compagnie vande Engelschen/ altsamen cloecke uyt ghelesene Soldaten. Ondertusschen quamen de E. Heeren Examinateurs al te samen boven. Voor ses uren moelter qualijck yemant op't Binnen-hof comen syn [illegible] gescheyden zijn/ maer naer seven urē werter een yegelijc diet geliefde te sien/ by troupen door de Soldaten ingelatē/ so dat ick gisse datter int binnen-Hof waren wel drie of vier duysent menschen.

Tusschen acht ende neghen uren wert den Advocaet ghebracht voor de E. Heeren Examinateurs ende Rechters op de Rolle daer d'Advocatē pleyten/ daer hem int bywesen van groote menichte zijn bekentenissen in Artyckels voor-ghelesen werdt / ende hem ghevraecht in presentie van alle de omstanders/ oft soo niet waer en was/ daer op hy antwoorde Ja. Hy sat op een dry-stal terwylē dit voorlesen ghescniede.

Dit gedaen zijnde/ gingh tusschen syn Dienaer/ Joannes La Motius ende andere met het stocrken in syn handen over de Sale naer t'Schavot/ daer hy op quam ontrent neghen uren / hadde aen een swarten satynen tabbaert/ ende was voorts al int swart ghecleet.

Op t Schavot comende / hoorde ick hem sprekē int corte op dus-danighe manieren: Ick ben geen Landt-verrader/ maer een Patriot/ knielende terstont metten Predicant La Motius ende de ghene die op't Schavot waren/ neder/ daer La Motius een heerlick ghebedt in Neder-duytsch dede / daer nae het Vader onse / ende vervolghende het Christelijcke Gheloove/ (syn knecht hielt hem terwylen hy op syn knien lach ende badt in syn rechter arm.)

Dit ghedaen zijnde / trock selver syn Tabbert uyt/ maeckte de knoopen van syn wambays haestelijck los/ dat hy terstont van syn knecht liet uyt halen: Sette selver een Mutsken op syn hooft/ dat hy over syn oogen troch/ hier sach ick dat syn handen beefden/ hy werdt vanden selven knecht voor 'tsant geleyt/ daer hy terstont knielende/ syn knecht hem voor 'tleste 'themt vande schouderen dede/ het laetste ick hem hoorde spreken was op dus daniger manieren: Heer in uwen handen bevele ick mynen Gheest. Terstont haelde den Beul van Utrecht het Sweert uyt/ ende hieu hem metten eerstē slach het hooft af/ soo dat de Justitie al ghedaen was smorghens voor half thienen.

Dit is t'eynde gheweest van den Advocaet van Hollandt/ zijnde een Man van 73. Jaeren / van ouderdom voor over buckende / gaende met een stocrken/ zijnde magherachtich van lichaem. Het lichaem met het hooft met kleeren ende al wert in de kiste ghelepdt / ende losselijck toe-ghespijckert/ ende ghebracht inde Kercke op't binnen-Hof. Sijn Dienaer hadde hy ghemaeckt (soo my ghesevdt werdt) alle Jaren drie hondert gulden/ een onverstaecht Jongh-man/ die in't eynde met sijn Meester te werck ginck / als of hy hem ter Tafel diende/ sonder dat ick sijn Meester of hem een traen hebbe sien laten. Naer dat de Executie gedaē was soude den Dienaer by den Doorluchtighen Prince ontboden zijn.

De belijdenisse ende sententie daer over hy dese straffe lijdet soude ghedruckt werden / ende werdt binnen dese Weke noch verwacht / zijnde ghedeelt in verscheyden Artyckelen. Nae dat d'executie ghedaen was stont het Hof een kleyn half ure ghesloten/ dat doen open ghedaen wiert / ende ghinghen drie Beuls met haer knechts eerst uyt.

Terwylen men besich was met d'executie/ quamender by duysenden Menschen van Delff ende die quartieren.

Hoe het voort met d'ander ghevanghene Heeren af loopen sal / verwachtmen met eenen/ want men seyde dat de Heeren Rechters dese weke niet sullen scheyden/ voor de saecke ten principalen zijn afghehandelt.

Over het doode Lichaem van Ledenberch soude eerst-daechs ooch Sententie ghesproken werden.

Den Bisschop van Enghelandt met meest de uytheemsche Professoren ende Predicanten (die tot Dordrecht op het Synodo Nationael gheweest zijn) waren inden Haghe / wat daer noch te doen is/ was onbekent/ maer men meynt dat elc weder corts naer Pinxsteren vertrecken sal. Godt ghebe dat alles ten besten come / ende ons lief Vaderlant in ruste/ vrede/ ende eendracht florere.

Daer werdt mede ghesevt dat syn Ghenade Graef Hendrick voor Pinxsteren uyten Hage soude vertrecken / om de Ruyterye in alle plaetsen te monsteren.

Wat voorders passeert sal ic U. E. toecomende Vrydaghe inde Courante mede deelen.

Ghedruckt tot Amsterdam, by Broer Iansz. out Courantier in't Legher van sijn Princel. Excel. vvoonende in S. Niclaes straet, naest den vergulden Os, 1619.

Uit dergelijke blaadjes ontstonden in de zestiende eeuw de eerste periodiek verschijnende krantjes.

overwinning van Oldenbarnevelt, ten minste voorloopig afgewend.

Naast dit gevolg kan dan nog worden gewezen op het verhoogde aanzien, dat voorloopig de Stadhouder genoot en de daarmee verband houdende rol, die Maurits en deels ook Frederik Hendrik in de eerstvolgende jaren hebben gespeeld. Voor hen, die de val van Oldenbarnevelt hadden meegemaakt, was een schip op het strand een baken in zee. Maar nog eens, het is zeer de vraag of het particularisme ook zoo rustig was gebleven, als het zich ernstig bedreigd had gevoeld.

Op kerkelijk gebied was het niet anders gegaan. Ook hier weinig of geen verandering. Onder toezicht van heeren Com-

295. *Zeventiende-eeuwsche smederij.*

Naar een uithangbord uit het jaar 1614. In deze en de volgende afbeeldingen geven wij het een en ander over de bedrijven van die tijd. De gewone vorm is nog steeds het kleinbedrijf. Eerst de achttiende eeuw zou in dit opzicht belangrijke veranderingen brengen. Zie hiervoor het laatste gedeelte van dit hoofdstuk: „De achttiende eeuw. (D.).

missarissen hadden de mannen van de Synode vergaderd. De voornaamste beslissingen waren:

1e. De leer der Remonstranten werd veroordeeld.
2e. Aangenomen werden de zoogenaamde Formulieren van Eenigheid, waarin de „zuivere" leer nu werd vastgelegd.
3e. Besloten werd de bijbel opnieuw in het Nederlandsch te doen vertalen. 't Zou natuurlijk een „zuivere" vertaling worden en twisten over de uitleg van bepaalde gedeelten er van behoefden dan niet meer zoo talrijk te zijn.
4e. Ontworpen werd nog een nieuwe Nederlandsche kerkorde.

Wat kwam er van dit alles terecht?

Om met het laatste punt te beginnen, dit ontwerp is steeds ontwerp gebleven. De nieuwe Nederlandsche kerkorde is nimmer ingevoerd. Alles bleef hier dus bij het oude.

En al had men de leer der Remonstranten veroordeeld, ja de predikanten zelfs een „acte van stilstand" laten teekenen, al heel gauw werden ze weer geduld en in 1634 kreeg deze richting in Amsterdam zelfs weer een opleidingsschool voor haar predi-kanten. Eenige jaren daarvoor had de stad zijn Atheneum illustre gekregen, de school, waaruit veel later de universiteit van Amsterdam zou voortkomen.

Van een afnemen der onderlinge ruzies was verder geen sprake.

296. *Het baggeren van turf.*

Een nieuw bedrijf was in die dagen de turfgraverij. Gedurende lange tijd had men hout kunnen stoken, maar de voorraad er van was niet onuitputtelijk. Toen moest men wel naar iets anders omzien. Eerst is het veen aan de beurt. In Groningen is Adriaan Wildervanck een dergenen die de leiding neemt. Veen-koloniën ontstaan, waarvan er een naar hem genoemd is. Dit plaatje is ontleend aan een Amsterdamsche uitgave van het jaar 1618.

Twisten bleven aan de orde van de dag, al stond niet steeds hetzelfde leerstuk in het middelpunt der belangstelling.

Zelfs met de bijbelvertaling ging het niet zoo heel vlot. Want wel waren de a.s. vertalers reeds benoemd, maar toen men bij de Staten aanklopte om de noodige gelden, gaven die geen ant-woord. De oorlog eischte na 1621 weer zooveel van de aan-dacht, dat de Contra-Remonstrantsche regenten de bijbelver-taling geheel uit het oog verloren. Eerst in 1625 verschenen de

vertalers bij de heeren in Den Haag tot het maken van voor-loopige schikkingen. De Staten wezen Leiden aan, om aldaar „in Gods naam, met kloeken moed het werk aan te vangen en met vereenigde krachten te voleindigen". In 1626 werd de eerste bijeenkomst der commissie plechtig geopend en op 10 October 1635 was men eindelijk klaar. Twee jaar later verscheen, even-eens te Leiden, de eerste druk.

De invoering er van geschiedde evenwel niet zonder groote moeilijkheden. Wie aan een bepaalde vórm gewend is, kan zich soms maar slecht met nieuwe vereenigen. Nergens was de tegen-stand echter heviger dan te Amsterdam, „waar trouwens het licht in kampstrijd was met de duisternis, opgeklaarde gods-dienstkennis met onwetendheid, die haar vastheid had in vele diep-gewortelde vooroordeelen, en door haar kracht tegen al wat nieuw was, schoon beter dan het oude, de overhand behaalde. Dit was de oorzaak, dat er nog eenige jaren verliepen, eer de nieuwe vertaling in de openbare kerken der onderscheidene provinciën werd ingevoerd".

Voor onze Nederlandsche taal is de nieuwe bijbel van de grootste beteekenis geweest. In de verschillende deelen der Republiek sprak men toen (evenals nu) sterk van elkaar ver-schillende dialecten of talen. De nieuwe bijbel heeft krachtig meegewerkt aan de vorming van een in het geheele gebied der Unie erkend zoogenaamd „algemeen beschaafd Nederlandsch".

De nationale bijbel heeft mede de komst van een officieele taal voor het heele gebied van de aanstaande nationale staat, van de komst waarvan ook de eerste en eenigste Nationale Synode tijdens de Republiek een symptoom was, voorbereid.

De laatste jaren van de oorlog.

In 1621 trad de oorlogstoestand weer in. Natuurlijk ging men onmiddellijk over tot de oprichting van de West-Indische Com-pagnie. Tot groote veldtochten kwam het echter direct nog niet. De bevelhebber der Spanjaarden nam in 1622 Gulik, maar stiet spoedig hierna het hoofd voor Bergen op Zoom. [1]) Meer succes had hij met een aanval op Breda. Juist terwijl Maurits op zijn sterfbed lag (1625) werd het duidelijk, dat de stad het zou moeten opgeven.

Na Maurits' dood benoemden de meeste gewesten zijn broer F r e d e r i k H e n d r i k tot stadhouder. De Staten-Generaal stel-

---

[1]) Uit deze tijd is het bekende lied afkomstig: *Berg op Zoom, hout u vroom* (d.i. dapper). En Berg op Zoom heeft de „Spaensche scharen' gestut, zooals het lied dat vroeg.

den hem tevens aan tot Admiraal-generaal en tot Kapitein-generaal. Hij werd dus opperbevelhebber van de geheele vloot en het geheele leger. Maurits had het niet verder kunnen brengen dan tot Admiraal-generaal. De gebeurtenissen tijdens het Bestand hadden getoond hoe zelfs met betrekking tot het leger de eenheid soms gevaar kon loopen. Die kans wilde het algemeen bestuur dus niet meer loopen.

Al spoedig gelukte het aan de nieuwe stadhouder door de inneming van Oldenzaal en Grol het Oosten van de Republiek definitief van vijanden te bevrijden.

Tot een wapenfeit van grootere beteekenis kwam het echter

297. Gezicht op Haarlem.

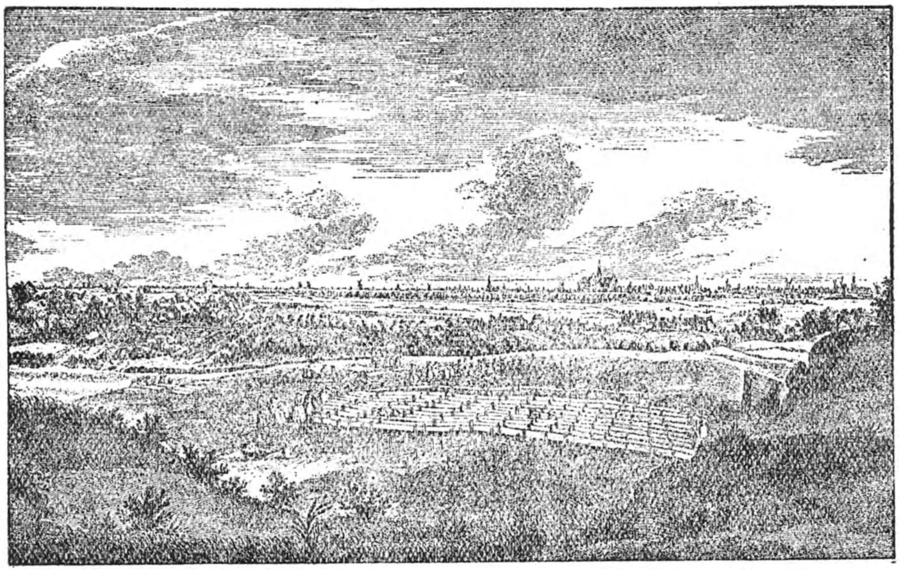

Het volledige opschrift van de kopergravure, waaraan dit fragment is ontleend, luidt: „Gezigt op de Stad Haarlem, en de Linnen- en Gaaren-Bleekerijen te Overveen, te zien van de hooge Duinen agter de Kleever Laan". Vooral het zuivere water in die buurt was oorzaak, dat dergelijke bedrijven in deze omgeving opkwamen.

eerst nadat Piet Hein in dienst van de West-Indische Compagnie er in was geslaagd een „zilvervloot" te vermeesteren. Veel moeite had hij er eigenlijk niet eens voor behoeven te doen, gelijk blijkt uit beschrijving van Dionysius Spranckhuysen in 1629, waaraan de volgende tirade is ontleend:

„Maer de Christelijcke Religie corrigeert alle die Enormiteiten

van den Oorlogh. Want ghelijck Godt het swaert van zijn Gerechticheit bestrijckt met de Olie van sijn Barmherticheijt. Also laeten oock alle de Kinderen Gods onder het vigeur van den Oorlogh blijcken de sachtmoedicheijdt des Geestes.

De Heer Generael droegh sich in desen Zeestrijdt als een Christelijck Capiteijn, want de strafheijdt van sijn handen en vuysten vermenghde hij met de soeticheijdt van sijn woorden en beloften, roepende onder het schieten geduyrichlijck *Bonne Guerre.* Ende dese stemme was so krachtigh, dat de Spanjaarden

298. *Weefgetouw omstreeks 1650.*

Een goed idee van een aantal bedrijven uit die tijd geven de etsen van J. G. van Vliet uit het jaar 1635. Als voorbeeld is hier genomen een weefgetouw. Op de achtergrond is iemand bezig garen te winden.

dadelijck haer geweer afwierpen, omlaegh liepen, en haer selven in de ghenade van den Heer Generaal bevolen."

De meeste last had hij nog met eigen en vreemd volk van wege „de veelheid van plonderagie". Vooral de Engelschen, die het zilver van de Spanjaarden, hetwelk wij „door Godes Genade hebben bekomen, gaarne zouden aantasten", baarden de opperbevelhebber later eveneens veel zorg en noopten hem tot speciale maatregelen. Begin Januari 1929 had men echter de buit veilig en wel in patria. De waarde er van werd geschat op 11.510.437 gulden, wat een voor die tijd enorm bedrag is. Hoeveel de netto opbrengst bedroeg is niet met zekerheid te zeggen. Uit het feit, dat de portie van de stadhouder 700.000 gulden bedroeg heeft

men kunnen afleiden, dat die ongeveer 7.000.000 gulden bedroeg.[1]) Is het vreemd, dat de prins aan Piet Hein een gouden keten en een medaille vereerde, met het prinselijk wapen binnen een lauwerkrans aan de eene en de spreuk „Je Maintiendrai" aan de andere kant? De overwinnaars werden trouwens overal „magny-fyckelyck" getrakteerd, want de vreugde was algemeen. Slechts Janmaat toonde zich ontevreden en „pleegde insolentiën" voor het West-Indische Huis aan de Heerenmarkt te Amsterdam, waar de kostbaarheden werden opgeslagen (afb. 285). De oproerlingen gaven voor dat de „Bewindhebbern den buyt in 't begin groot gemaakt hebben, ende nu verkleynen, om haer te onthouden haer

299. *Een droogscheerder en een kaarder.*

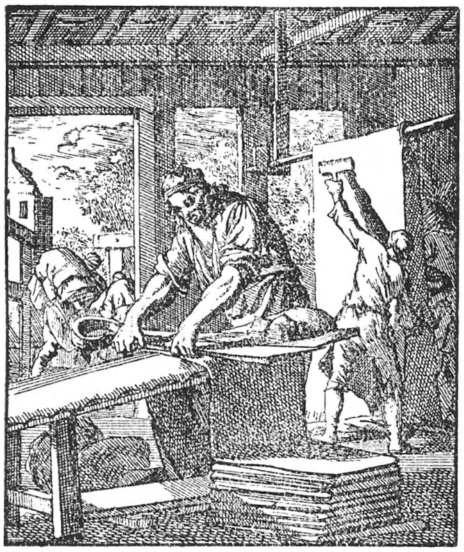

Het bedrijf dat nog de grootste overeenkomst vertoonde met het tegenwoordige, was de lakenfabricage, de „draperie", zooals men toen zei. Men had daarbij immers reeds een tamelijk ver doorgevoerde arbeidssplitsing. In afzonderlijke werkplaatsen werd de wol behandeld. Eerst werd ze in een sloot gewasschen, dan werd de wol van de huid gehaald (door de plootsters), dan volgden o.m. het verven, het spinnen, het weven, het vollen (het reinigen en kneden van het doek), het kaarden (oorspronkelijk met de kaardedistel) en het droogscheren, het met een groot, scherp mes bewerken van het droge, ruige laken, waardoor het mooi glad werd. De plaat is uit: „Spiegel van het menselijk bedrijf", door J. Luiken (1694).

gerechtigheyt". De onlusten werden echter spoedig bedwongen.

Het wapenfeit van grootere beteekenis, waartoe de verovering van de Zilvervloot leidde, was de belegering en inneming van 's-Hertogenbosch in het jaar 1629. Ook toen reeds was de oorlog zonder behoorlijke geldmiddelen niet goed te voeren. En in dit opzicht was Piet Hein's overwinning een tweesnijdend zwaard gelijk. Aan onze kant was de beurs boordevol en met de Spaansche schatkist zag het er droeviger uit dan ooit te voren.

---

[1]) De Stadhouder had n.l. aanspraak op een gerechtigheid van 10 pCt. der netto-winst en Jan de Witt verklapte in later tijd, dat Frederik Hendrik *f* 700.000.— kreeg.

's-Hertogenbosch gold weliswaar voor onneembaar, maar prins Frederik Hendrik, die blijkbaar ook op dit terrein een goed strateeg was, begreep, dat zoo'n gelegenheid zich misschien nooit meer zou voordoen. De Bosschenaren dachten zich wel met het water van Dommel en Aa, waarmee de onmiddellijke omgeving van de stad blank werd gezet, te kunnen verdedigen.

Maar de prins, die een reeks van wallen om de vesting legde en de nieuwste snufjes van de (toen) moderne techniek toepaste (niemand minder dan Leeghwater stond in zijn dienst), keerde dit wapen juist tegen de belegerden. In de zomer stelden die hun hoop toen nog op een ontzettingsleger, dat uit Duitschland kwam opdagen, maar zelfs een inval van deze benden in ons land tot voor de poorten van Utrecht, was niet in staat het „Nederlandsche Rome' te redden. In September 1629 moest de stad zich overgeven. De schatten van de Zilvervloot hadden het onze voorouders mogelijk gemaakt tijdelijk zelfs meer dan 120.000 man op de been te houden.

Eenige jaren later (1632) werd weer een aanval op het Zuiden ondernomen. De zaak was goed voorbereid. Een paar hooge officieren van het Spaansche leger kregen ieder het peuleschilletje van 100.000 gulden. Daarvoor zouden ze een tocht van de onzen langs de Maas „begunstigen". Al spoedig vielen Venlo en Roermond en na een moeilijk beleg ook Maastricht in onze handen.

Sinds 1635 voeren wij de oorlog in nauwe samenwerking met Frankrijk, dat zich in die tijd onder leiding van Richelieu als opkomende nationale staat vooral bedreigd voelt, doordat de Habsburgers van Spanje met hun verwanten in Duitschland (Oostenrijk) tijdens de Dertigjarige oorlog (1618—1648) aardig op weg zijn, de leiding weer in handen te krijgen. Maar tot geweldige krachtsinspanning komt men niet meer. Een zilvervloot kan men nu eenmaal niet elk jaar bemachtigen. Dus moest het komen van de offervaardigheid der gewesten.

Die offervaardigheid nu was niet klein geweest in de tijden, toen het water onze voorouders tot aan de lippen stond. Maar hun wenschen waren thans bevredigd. Velen moesten zelfs niets hebben van verdere successen. Onze kooplieden hadden in de Generaliteitslanden en ten deele ook in de Zuidelijke Nederlanden een voortreffelijk afzetgebied. Zij voelden er niets voor hun Zuidelijke broeders zelfs maar voor een deel tot gelijkberechtigden te maken.

Heel merkwaardig is in dit verbond de houding ten opzichte van Antwerpen. Frederik Hendrik zou gaarne deze stad aan de Spanjaarden ontrukt hebben. En, zuiver militair geredeneerd, is hij daartoe waarschijnlijk wel in staat geweest. Maar Amsterdam

moest er niets van hebben. De Schelde zou geopend moeten worden, en de Amsterdamsche kooplieden zouden hun geld als het ware uitgeven, om een lastige en gevaarlijke concurrent er bij te krijgen. Verschillende keeren heeft de prins een aanslag beproefd (o.a. in 1638, 1641, 1645, 1646), maar steeds tevergeefs. 't Is voorgekomen, dat de Amsterdammers aan de tegenpartij de noodige oorlogsmiddelen leverden. Zoo sneed het mes van twee kanten. Als ze ook aan het Nederlandsche leger hadden verkocht zelfs van drie.

Veel is er dan eigenlijk ook niet meer gebeurd te land. In

300. *Het Stadhuis te Amsterdam.*

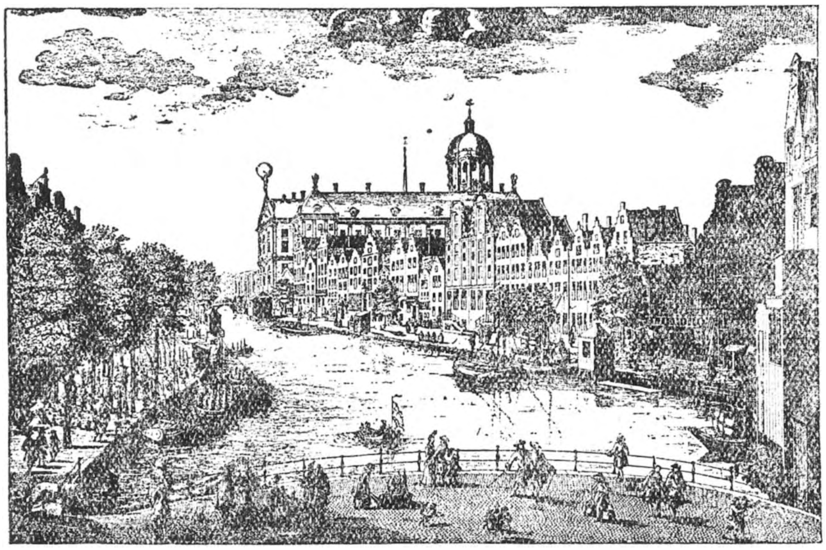

Toen de strijd met Spanje in 1648 tot een voor onze voorouders goed einde was gekomen, besloot Amsterdam een nieuw stadhuis te bouwen (vgl. 286). Een ander deel van de bevolking had een toren bij de Nieuwe Kerk willen oprichten, maar de eersten wonnen het. De toren, waaraan men overigens wel is begonnen (Leeghwater werkte er o.a. aan), is nooit afgemaakt. Men ziet van het nieuwe stadhuis hier de achterkant, over de toen nog niet gedempte Nieuwezijds Voorburgwal. Het oorspronkelijke onderschrift luidt: „Gezigt van de Bloemmarkt, Pijpemarkt en het Stadhuys van Amsterdam".

1637 gelukte het aan de stadhouder de oude Heerlijkheid der Oranjes, Breda, te hernemen. De tegenpartij maakte van de gelegenheid gebruik, om Venlo en Roermond te bezetten. Het gevolg was, dat de beide laatste plaatsen in 1648 nog niet deel uitmaakten van de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden. Ze zijn pas in de achttiende eeuw verworven (afb. 243).

Een der voornaamste gebeurtenissen uit deze tijd is wel de zeeslag bij Duins. De Spaansche koninklijke regeering, gehandicapt door de bezetting van Breisach in de Elzas, kon de verbinding met de Zuidelijke Nederlanden tijdelijk slechts over zee tot stand brengen. Haar vloot werd echter door Tromp zeer hardhandig aangepakt en vluchtte naar de reede van Duins. Na herhaalde sommaties en na bekomen verlof van de Staten werd de vloot op Engelsch gebied aangegrepen en grootendeels vernietigd. Als de Engelsche koning, Karel I, door de strijd met het parlement niet machteloos geweest was, dan had deze daad wellicht andere gevolgen gehad. Trouwens nog jaren later is ons van Engelsche zijde deze schending der neutraliteit onder de neus gewreven.

Het voornaamste gevolg van de krijgsbedrijven na het Bestand is dus wel het veroveren van groote stukken van onze tegenwoordige provincies Brabant en Limburg, die aanvankelijk als *Generaliteitslanden,* later (in 1795) als *gelijkberechtigde provincies* bij het Noorden werden gevoegd en hoewel ze menige trek met het Zuiden gemeen hebben, ook na de scheiding van 1830 bij ons land zijn gebleven.

Sinds 1643 ging men ernstig over de vrede aan het onderhandelen, te *Munster* de partijen van de tachtigjarige oorlog en te *Osnabrück* die van de dertigjarige. Een der moeilijkste punten was ten slotte nog ons verdrag met Frankrijk, dat het sluiten van een afzonderlijke vrede verbood. Toen Frankrijk echter, nadat men het over de bepalingen van de aanstaande vrede met de Spanjaarden eens was geworden, geen haast maakte, lapte men aan onze zijde dit verdrag aan de laars en besloten de Staten-Generaal met vier tegen drie stemmen tot de vrede. Vooral Zeeland, waarschijnlijk omdat in dit gewest zoovelen van de kaapvaart profiteerden, protesteerde heftig. Doch al had het de bepalingen der Unie mee (die immers o.a. voor het sluiten van de vrede „eenparigheid" eischte) op 5 Juni 1648, precies tachtig jaar na de terechtstelling van Egmond en Hoorne werden overal in het land de klokken geluid. De Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden werd plechtig onafhankelijk verklaard, zoowel ten opzichte van de Spaansche koning als van de keizer van Duitschland.

De aanslag op Amsterdam (1650). Bij de twisten in het midden van de zestiende eeuw, die hun hoogtepunt vonden in de aanslag van stadhouder Willem II op Amsterdam, ging het in wezen om dezelfde tegenstellingen, die tijdens het Bestand hadden geleid tot de val van Van Oldenbarnevelt.

Zooals wij al zagen lieten de voorstanders van de gewestelijke zelfstandigheid onmiddellijk na 1618 niet te veel van zich hooren, te meer daar er door Maurits aan de regeeringsvorm weinig of niets werd veranderd. In de practijk is voorloopig de invloed van de stadhouder (eerst Maurits en later Frederik Hendrik) grooter, dan dit vóór 1618 het geval was. Van Frederik Hendrik kon men zelfs wel zeggen, dat hij onze buitenlandsche politiek leidde, al berustte die in naam bij de Staten-Generaal. Tijdens het eerste deel van het bewind van Frederik Hendrik ging men er herhaaldelijk toe over, de belangrijkste zaken te laten afhandelen door het zoogenaamd „Secreet Besogne", een soort geheime

301. *Intocht van de gezant der Staten-Generaal in Moskou.*

In alle deelen der aarde zochten de kooplieden uit de zeventiende eeuw hun slag te slaan. En de diplomaten hadden vooral ook tot taak in het belang van onze buitenlandsche handel werkzaam te zijn. Dit plaatje is afkomstig uit een werkje van de gezant Koenraat van Klenck, getiteld: „Voyagie aan zijne Zaarsche Majesteit van Moscovien" (Amsterdam 1677). 1. De Stalmeester. — 2. Acht Hantpaerden met witte manen en staerten. — 3. De Heer Maerschalck. — 4. Edellieden. — 5. Twalef lackayen (lakeien). — 6. De Koets daer zijn Exelenti Klenck in sadt. — 7. Pagien (pages) te paert.

raad, waarin alleen de stadhouder en een klein aantal van zijn vertrouwden zitting hadden (in de regel de raadpensionaris, de griffier en voor elk gewest één lid). Nu was de instelling van dit „secreet besogne" mee veroorzaakt door iets anders. Er zijn er tegenwoordig, die gaarne mogen afgeven op de verdorvenheid

van de menschheid in onze dagen. Neen dan vroeger! Vooral onze gouden eeuw wordt ons voorgehouden door onze anti-revolutionnaire en christelijk-historische tijdgenooten. Het spijt ons, dat wij deze illusie moeten verstoren. Het secreet besogne was eenvoudig noodig van wege het veelvuldig voorkomen van omkooperij. Onze degelijke voorouders zagen er niet tegen op voor goed geld de gewichtigste staatsgeheimen aan de vijand te leveren. Daartegen moest men zich wel wapenen.[1])

In het laatste gedeelte van het stadhouderschap van Frederik Hendrik was er echter alweer een grondige verandering te bespeuren. Verschillende omstandigheden werkten hier samen. De prins was lang niet meer dezelfde van vroeger. De gebeurtenissen van het jaar 1618 lagen al niet meer zoo versch in het geheugen. Langzaam maar zeker hernam Holland (en in Holland vooral Amsterdam) de leiding. Zoo invloedrijk was bijv. Amsterdam al weer geworden, dat de prins, die de vloot meer wilde centraliseeren, door de tegenstand van Amsterdam gedwongen werd, zijn plannen te laten varen. Ook bij de vredesonderhandelingen vóór 1648 namen de vredelievende gewesten de leiding.

Hoewel dan ook Frederik Hendrik's zoon en opvolger Willem II (1647—1650) een groot voorstander was van het voortzetten van de oorlog, heeft hij het totstandkomen van de vrede niet kunnen verhinderen. Natuurlijk beriep hij zich op de verplichtingen die het verdrag van Frankrijk ons oplegden, al zal de zucht, om evenals zijn voorouders, lauweren te plukken geen geringe rol hebben gespeeld bij het bepalen van zijn standpunt.

Toen de vrede evenwel een feit was, meende Holland, dat wel

---

[1]) Met het ophemelen van de zeventiende eeuw van zekere zijde, moest men ook in ander opzicht iets voorzichtiger zijn. Men leze bijv. maar eens het volgende uit het bekende werk van prof. P. L. Muller, *Onze Gouden Eeuw:* „Hoever de opvatting van zedelijkheid en kieschheid van die dagen met de onze verschilde, hoeveel minder streng men dacht over dingen, die thans, zelfs in landen, waar 't met de zedelijkheid niet nauw wordt genomen, algemeen aanstootelijk worden geacht, wordt door niets zoo duidelijk bewezen, dan door de positie, welke de bastaarden der prinsen van Oranje in een land als het onze innamen. Niet alleen de onechte zonen van Maurits en hun afstammelingen, maar ook die van Frederik Hendrik voerden openlijk den naam Nassau en namen een hooge plaats in, ongeveer de eerste naast hun wettige verwanten, aan het hof en in de maatschappij. De hooge rang van den vader wischte den smaad hunner geboorte uit en hun kinderen werden de evenknieën der aanzienlijkste geslachten. Door de prinsen van Oranje in 't oog loopend begunstigd en met rijke goederen begiftigd, verkregen zij en hun afstammelingen de aanzienlijkste betrekkingen, werden soms zelfs opgenomen onder het uitgelezen deel van den Hollandschen adel, de ridderschap, en hadden geen geringen invloed ook in staatszaken". — En, ons nog eens op een ander gebied begevende, bij de heffing der convooien en licenten, de voornaamste belastingen in die dagen, was fraude aan de orde van de dag.

een deel der huurtroepen kon worden afgedankt. Het was een zoo redelijk en voor de hand liggend voorstel, dat er slechts weinig verzet tegen kwam. Was men het echter over het principe al eens, over de uitwerking ging dit niet zoo gemakkelijk. Tamelijk vlot werd men het in 1648 nog eens over een afdanking van 50 man per compagnie, wat reeds een belangrijke bezuiniging opleverde (3 millioen per jaar). De organisatie van het leger werd op die manier niet aangetast. Het kader bleef immers en door

302. *Ets naar en door Pieter Quast.*

De gewone geschiedbronnen houden zich voor die tijd in de regel niet met de zoogenaamde „lagere standen" bezig. Meestal weten we dan ook heel weinig van de levenswijze van deze groepen. Daarom is deze ets hier opgenomen. Het tafereeltje spreekt zoo wel voor zich zelf.

werving van een voldoend aantal ervaren soldaten (die steeds disponibel waren) zou men in korte tijd de sterkte van het leger weer kunnen opvoeren.

Het schijnt, dat men in Holland in dit laatste een gevaar zag. Althans dit gewest wilde, blijkens voorstellen in 1649 gedaan, bovendien het aantal eenheden verminderen en dus een opruiming houden onder het kader. De bedoeling was dat een en ander zou

gelden voor het volgende jaar. Toen men evenwel vóór Januari 1650 niet tot overeenstemming kon komen, bleef ook in het voorjaar van 1650 alles bij het oude. Het was duidelijk, dat Holland op die manier aan het kortste eind trok en dat het misschien een volgende keer weer zoo zou loopen. De prins heeft er waarschijnlijk wel op gehoopt. Hij had echter buiten de waard gerekend.

303. *De „tandarts"*.

Van een eenigszins behoorlijke hygiëne was natuurlijk nog geen sprake. De barbiers oefenden zoo'n beetje het bedrijf van de tegenwoordige artsen uit. En tandentrekken en derg. was altijd nog eenvoudiger. Wij zien hier de tandmeester bezig. Ook wat dit betreft is er sindsdien heel wat ten goede veranderd.

Toen men het in de eerste helft van 1650 weer niet eens kon worden over de afdanking (wel waren de partijen elkaar een heel eind genaderd), besloot Holland spijkers met koppen te slaan. Op 4 Juni 1650 deelden de Staten van dat gewest aan de kapiteins der regimenten, te hunner repartitie (d.w.z. die zij betalen moesten),

die naar hun opvatting voor afdanking in aanmerking kwamen mee, dat ze *na* 1 Juli geen soldij meer zouden ontvangen.

Een knuppel in het hoenderhok! 't Was eigenlijk precies hetzelfde wat de Staten van Holland in 1617 hadden gedaan en ook het verder verloop doet sterk denken, aan de gebeurtenissen van toen. Door een minderheid in de Staten-Generaal liet prins Willem zich een opdracht geven, als die aan zijn oom Maurits in 1618. Volgens deze opdracht moest er een „bezending" bij de stemhebbende steden langs, om die te bewegen geen troepen af te danken, en verder werd de prins „versocht ende geauthoriseert"

304. *Balspel in de zeventiende eeuw.*

Naar een ets van David Teniers (1610—1690). Links een herberg, met een toepasselijk uithangbord. Daarnaast een gewoon huis. Let op het primitieve van beide. Het balspel, door de mannen beoefend, is wellicht een voorlooper van het later zoo druk beoefende kolven, waarvoor men thans nog in sommige deelen van het land de „kolfbanen" heeft.

„om alle noodige ordre te stellen ende die voorsieninge te doen ten eynde dat alles in goede rust ende vrede gekonserveert ende insonderheit gemainteneert ende vastgehouden de Unie".

Tegen de zin van de Staten-Generaal stelde de prins zich zelf aan het hoofd van de bewuste „bezending". Met een stoet van 400 officieren trok hij door Holland, zonder er echter veel pleizier van te beleven. Van de 18 steden die hij had te bezoeken, weigerden er 9 ronduit zijn verzoek in te willigen. Het meerendeel van de andere gaf, beleefder, te kennen dat ze wel zouden antwoorden ter Statenvergadering. Eén stad was er die de beleefdheid zoo ver

dreef, dat ze de prins verzocht, maar heelemaal niet te komen. De wegen waren zoo slecht, en de prins mocht eens een ongeluk krijgen.... Het bontst maakte het evenwel Amsterdam. Daar weigerde men te erkennen, dat de prins kon fungeeren als afgezant van de Staten-Generaal en met recht. De prins werd dan ook als zoodanig niet ontvangen. Toen hij daarna als stadhouder toegang vroeg tot de vroedschap, werd ook zulks niet toegestaan. De Amsterdammers behoefden dus de prins niets te weigeren,

305. *Het ganstrekken.*

Als voorbeeld van een tamelijk barbaarsch volksvermaak, is hier deze afbeelding van het ganstrekken opgenomen, een bezigheid, die in de omstreken van Amsterdam in de zeventiende eeuw druk werd beoefend. Later kwam er het palingtrekken voor in de plaats; waaraan de overheid in het laatst van de negentiende eeuw eerst een einde heeft gemaakt.

omdat ze zelfs zijn verzoek niet hadden aangehoord. In Haarlem handelde men op soortgelijke wijze.

Het spreekt vanzelf, dat Willem II door dit alles tot over het kookpunt gebelgd was en dus greep hij naar het tweede deel van zijn „opdracht". Hiervan maakte hij gebruik door:

1e. Zes heeren regenten uit verschillende Hollandsche steden

onverhoeds gevangen te laten nemen wegens „ijdele, opgepronckte, neuswijsighe welsprekentheit" in de Statenvergaderingen.

2e. Over te gaan tot een aanslag op Amsterdam.

Mocht het eerste al vlot van stapel loopen, met het tweede ging het eenigszins anders. Een deel der troepen verdwaalde, waardoor van een verrassing niets kwam. Amsterdam stelde zich in staat van verdediging. Gelukkig zag Willem II wel in, dat een

306. *School uit de zeventiende eeuw.*

Dit plaatje heeft al heel weinig toelichting noodig. Man en vrouw zijn hier met vereende krachten bezig de jeugd te onderwijzen. Blijkbaar ging dat niet steeds op vreedzame wijze. Men vergelijke dit plaatje met de volgende afbeelding.

beleg ook voor hem zeer kwade kansen had, terwijl aan de andere zijde Amsterdam schade vreesde voor de handel, welke zich tijdelijk allicht naar andere plaatsen zou richten.

De beslissing die volgde was oogenschijnlijk in 't voordeel van de prins. Op 't punt van de legersterkte gaf men toe. Enkele van zijn voornaamste tegenstanders (de gevangen genomen heeren en in Amsterdam de gebroeders Bicker) moesten bovendien hun zetel in de regeering er aan geven.

Maar de prins had veel meer op zijn programma gehad. En wanneer hij als overwinnaar in Amsterdam was verschenen, dan zou er heel wat anders zijn gebeurd. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat zijn richting daarmee blijvend zou hebben geregeerd. In Engeland had zijn schoonvader, Karel I, kort te voren in een conflict met zijn onderdanen de strijd verloren en het schavot moeten bestijgen.

Feitelijk bleef ook nu alles bij het oude. De Staten van Holland gaven geen enkele van hun rechten prijs. En als de prins in het laatst van 1650 niet plotseling was gestorven, dan waren er misschien moeilijke dagen voor de Republiek begonnen.

Nu had de dood van de Stadhouder een geweldige versterking van Holland, in het algemeen van het particularisme ten gevolge. Besloten werd geen kapitein-generaal en geen admiraal-generaal te benoemen, terwijl Holland en de meeste andere gewesten het voorloopig ook zonder stadhouder zouden stellen. Het eerste stadhouderlooze tijdperk (1650—1672) begon. De gewesten, zelfs de steden, kregen een grooter zelfstandigheid, dan ze in tijden gekend hadden. Maar aan de andere kant: de Unie bleef gehandhaafd en tegenover het buitenland bleef men één lijn trekken.

Evenals in 1618 was dus in wezen aan onze staatsregeling niets veranderd, al sloeg de naald van de weegschaal *nu* naar de andere zijde even door. Nog steeds wogen de beide krachten vrijwel tegen elkaar op. Dat zou met kleine schommelingen nog haast anderhalve eeuw zoo blijven.

De tijd van Johan de Witt en Willem III. Wij zullen in dit gedeelte ons eerst in hoofdzaak bezighouden met de „binnenlandsche" politiek, om daarna afzonderlijk te bespreken de verhouding tot het buitenland, die voor dit tijdperk zeer merkwaardig is.

Het lijkt eenigszins vreemd, deze twee mannen zoo tegelijkertijd te behandelen, want heel duidelijk zijn zij de vertegenwoordigers van de twee tamelijk scherp tegenover elkaar staande partijen van de Republiek: de *Staatsgezinden* en de *Prinsgezinden.*[1]) De eersten hebben de teugels in handen tot 1672, de laatsten zitten daarna op het kussen.

Men moet zich echter van de beteekenis van deze verandering geen verkeerde voorstelling vormen. Een regeeringswisseling als die van 1672 is misschien wat zijn gevolgen betreft het best te

[1]) Sinds de twisten van 1650 komen deze namen meer en meer in gebruik. Omstreeks 1650 werden de eersten veelal aangeduid met de naam Loevesteinsche fractie, naar het slot Loevestein waarheen de zes gevangen genomen heeren waren gevoerd evenals indertijd Hugo de Groot c.s.

307. *Gemengde school in de zeventiende eeuw.*

Dat er ook andere scholen waren dan het soort afgebeeld in figuur 306, toont dit plaatje. Het is een school voor meer gegoede leerlingen. Het verschil is wel heel groot.

308. *Avondbezoek in de zeventiende eeuw.*

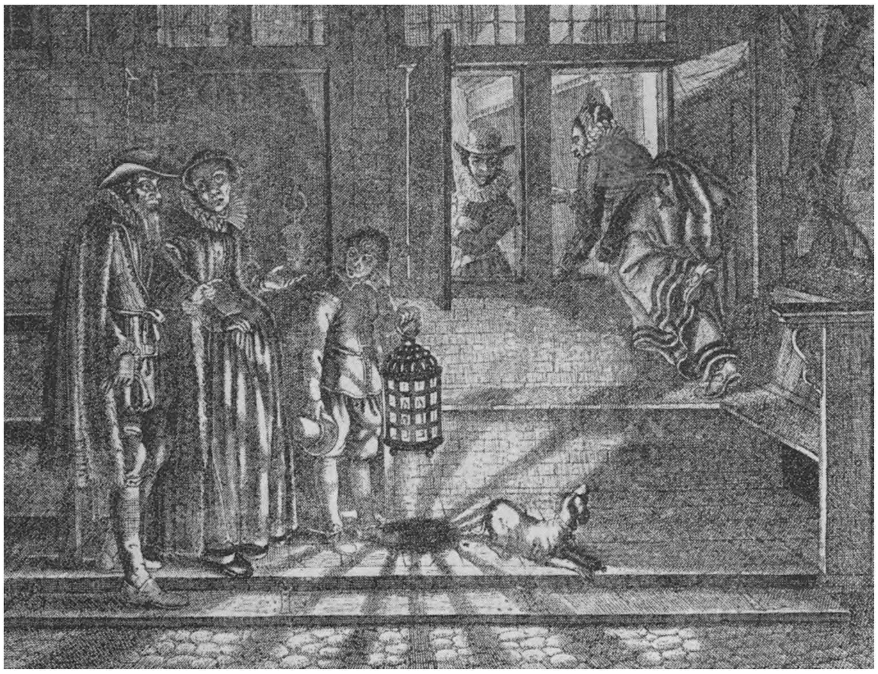

Deze illustratie uit Cats' Houwelyck laat ons zien, hoe toen het verkeer in de stad bij avond alleen mogelijk was als men een lantaarn mee nam. Men ziet hier hoe een vrouw, die na een twist met manlief het raam is uitgevlucht, door haar ouders weer naar haar man wordt teruggebracht. Ze moet nu voor straf ook door het raam de weg terug afleggen.

309. *Galileï voor zijn rechters.*

Galileï leefde van 1564—1642. Hij is één van die mannen, die in de zeventiende eeuw door hun wetenschappelijk werk en door hun studie de grondslagen hebben gelegd voor de geweldige opbloei der natuurwetenschap in de achttiende en de negentiende eeuw. — Als aanhanger van de leer van Copernicus, die verkondigde, dat de aarde zich om de zon bewoog, werd hij door de inquisitie ter verantwoording geroepen in het jaar 1633. Hij werd gedwongen deze uitspraak te herroepen, maar kon het toch niet laten stilletjes te zeggen: e pur se muove, en toch beweegt ze. Op bl. 122 werd op dit feit reeds even gezinspeeld.

vergelijken met een dergelijke wisseling in onze dagen in de Vereenigde Staten. En in menige Europeesche staat is het niet anders. Alles blijft vrijwel bij het oude, alleen zijn de voornaamste baantjes door andere personen bezet. Het verschil zit in hoofdzaak in de rechtsgrond van de nieuwe situatie. In de Vereenigde Staten wordt door verkiezingen uitgemaakt, of er een verandering zal plaats vinden, terwijl toentertijd in onze Republiek slechts een revolutie de komst van een nieuwe regeering kon bewerkstelligen. Het volk had nu eenmaal geen wettig middel, om invloed uit te oefenen. Vandaar dat elke verandering van eenig gewicht tijdens de Republiek steeds met meer of minder heftige schokken is tot stand gekomen.

Toen acht dagen na de dood van Willem II zijn zoontje werd geboren (de latere Willem III) zong het volk: *Al isser ons Prinsje nog zoo cleyn, alevel zal hij stadhouder zijn.* Daar kwam evenwel voorloopig niets van, zooals we reeds zagen. Natuurlijk kwam alles direct niet weer tot rust. Er was weer een stroom van blauwboekjes over het land gegaan en nog geruime tijd was er zoodoende eenige deining te bespeuren. De veiligheidsklep werd dan ook opengezet. Er zou een Groote Vergadering samenkomen. Holland had het initiatief genomen en misschien wel bedoeld, dat de complete Staten van elk gewest naar Den Haag zouden komen. Dat zou dus een soort van Nationale Vergadering zijn geweest, die zelfstandig had kunnen beslissen. De gewesten stuurden echter slechts iets grootere deputaties. Hoezeer de andere ook soms tegen Holland met Oranje meegingen, van hun zelfstandigheid wenschten ze evenmin afstand te doen. Principieel verschilde nu de z.g. Groote Vergadering niet van een andere vergadering der Staten-Generaal. Beslissingen van beteekenis werden er dan ook niet genomen. Na langdurige beraadslagingen over de Unie, de Religie en de Militie liet men de zaak zooals ze was.

In 1653 werd tot raadspensionaris van Holland benoemd Johan de Witt, de zoon van een der in 1650 gevangen genomen heeren. Nauw verbonden met de Amsterdamsche regenten (zijn vrouw was een Amsterdamsche, hijzelf kwam uit Dordrecht) heeft hij gedurende de tijd tot 1672 in Holland, en daardoor in de Republiek, de teugels van het bewind in handen gehad.

Hij begon onder zeer moeilijke omstandigheden tijdens de *Eerste Engelsche oorlog,* die door de onzen zeer ongelukkig werd gevoerd, zoodat in ons land met zijn voor die tijd uitgebreide buitenlandsche handel en zijn belangrijke vrachtvaart, het economisch leven danig ontwricht werd. De Witt was er dan ook al

heel gauw van overtuigd, dat wij tot elke prijs vrede moesten zien te krijgen.

Nu was Cromwell, de „protector" van de Engelsche republiek (Koning Karel I was immers in 1649 onthoofd), niet ongenegen om die vrede op schappelijke voorwaarden te verleenen. Hij stelde echter één — eigenlijk overbodige — eisch, die de Staten-Generaal onmiddellijk afwezen. Hij wilde n.l., de belofte, dat nimmer meer een Oranje-vorst tot de waardigheden van zijn voorouders zou worden verheven.[1] Toen de Staten-Generaal

EEN KORT TRACTAET
VAN DE
NATVERE DER ELEMENTEN, ENDE HOE SY VEROORSAECKEN, DEN VVINT, REGHEN, BLIXEM, DONDER, ende waeromme dienstich zijn.
Gedaen door CORNELIS DREBBEL.

TOT HAERLEM, Ghedruckt By Vincent Castelcyn, aen't Marckt-velt, in de Boeck-druckery. ANNO 1621.

310. *Cornelis Drebbel.*

Deze Alkmaarder geleerde was een tijdgenoot van Galileï. Hij leefde van 1572 tot 1633. Naast de beroemde buitenlander uit die periode mag deze landgenoot met eere genoemd worden. Aan beide mannen is wel toegeschreven de uitvinding van de verrekijker. Daarnaast was Drebbel in staat de verbazing van zijn tijdgenooten op menig ander terrein op te wekken. Zoo construeerde hij blijkbaar een bruikbare duikboot. Drebbel was echter geen welgesteld man. Dit werd de oorzaak, dat hij met zijn vondsten geld moest probeeren te verdienen. Daarvoor moest hij ze echter geheim houden. Vandaar dan ook, dat Dr. H. A. Naber in onze dagen een vinnige strijd voor deze 17e-eeuwsche meester heeft moeten voeren. Hij meent zelfs te mogen concludeeren, dat Drebbel reeds in staat was de zuurstof uit de lucht af te zonderen, een uitvinding, in de regel toegeschreven aan Lavoisier, de grondlegger der moderne chemie. (1743—1794).

[1]) De eisch was overbodig, omdat de mannen, die aan het bewind waren er toch, indien eenigszins mogelijk, nooit toe zouden overgaan een Oranjevorst te benoemen. Als ze het *nu* nalieten zou het lijken, alsof dit geschiedde om het buitenland, de vijand, ter wille te zijn.

weigerden, gaf Cromwell te kennen, dat een belofte van Holland ook voldoende zou worden geacht. Op listige wijze heeft Johan de Witt toen doorgezet, dat een *Acte van Seclusie* namens Holland aan Cromwell werd overhandigd. Natuurlijk stak er een storm van verontwaardiging op. De Oranjegezinden en de landprovinciën (die van de oorlog niet half zooveel leden als Holland) bliezen hoog van de toren.

Hoogverraad, schending van de bepalingen der Unie verweet men de raadspensionaris en diens meesters: de Staten van Holland. Deze hebben zich verweerd in een meesterlijk geschrift, de beroemde *Deductie,* waarvan Johan de Witt natuurlijk de opsteller was en dat evenals de *Verantwoordingh* van Hugo de Groot een der voornaamste bronnen is voor de kennis van onze staatsinstellingen van die tijd.

Deze uitsluiting van het Oranjehuis was uiteraard een prikkel voor de onderliggende partij, om het te krachtiger voor de jonge prins op te nmen. Op de duur heeft de Acte van Seclusie aan de Staatsgezinden dan ook veel kwaad berokkend.

Inmiddels was de familie van Willem III er zelf oorzaak van — vooral in de jaren onmiddellijk na 1650 — dat de positie van Holland werd versterkt. Tusschen de moeder en de grootmoeder van Willem III kwam het n.l. tot een vinnige strijd over de voogdij.

Het jaar 1660 bracht echter een groote verandering in Engeland. De zoon van de onthoofde koning werd als Karel II op de troon geplaatst. Direct rezen ook in de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden de papieren van het Oranjehuis eenigszins. De Acte van Seclusie werd ingetrokken en de Staten van Zeeland, die in 1650 het ambt van „eerste edele" hadden afgeschaft, verleenden de nu tienjarige prins deze titel weer. Men moet echter niet denken, dat dit een capitulatie was van de staatsgezinde partij. Veeleer was het de bedoeling de vreemde souverein gunstig te stemmen. Zoowel Holland als Zeeland hadden dikwijls iets met het eilandenrijk aan de overzijde van de Noordzee te doen.

Wel werd een „commissie tot de educatie" benoemd, die de prins mede „bequaem" zou moeten maken voor de vervulling van de waardigheden zijner voorouders, maar eenige jaren later (1663) bij de kwestie van het publieke gebed, bleek het standpunt der Hollandsche staten nog eens duidelijk. Blijkbaar werd in de kerken nog steeds *eerst* voor de prins gebeden. De Staten eischten nu voor zich, „als zijnde den ontwijfelbaren Souverein", de voorrang. Het verwekte weer heel wat beroering, maar tot feitelijkheden kwam men nog niet.

Drie jaar later kreeg de prins van de Staten van Holland de titel van „Kind van Staat". Er moest blijkbaar iets gedaan wor⸗den om de Oranjegezinden, die vooral onder het „volk" een belangrijke aanhang hadden, niet tot het uiterste te brengen, te meer nu het prinsje onder de hand een prins was geworden. Men naderde het jaar, waarin hij de achttienjarige leeftijd zou be⸗reiken. En tegen die tijd wilden verschillende kopstukken van de regeerende partij klaar zijn, opdat men niet voor verrassingen zou komen te staan.

Daarom werd door de Staten van Holland het *Eeuwig Edict* aangenomen (1667). Daarbij werd o.a. besloten, dat „die gene die

311. *Christiaan Huygens.*

Huygens leefde van 1629 tot 1695. Men leze over hem vooral hetgeen staat op bladz. 402. Huygens bouwde voort op hetgeen door mannen als Galileï, Drebbel en vele anderen was gevonden. Het feit, dat tallooze vond⸗sten aan meer dan één ontdekker worden toegeschreven, moge ons een vingerwijzing zijn bij de beoordeeling van de beteekenis, die aan het werk van deze geleerden en onderzoekers moet worden gehecht. De tijden waren blijkbaar vervuld. De grond⸗slagen waren blijkbaar gereed voor het zetten van nieuwe stappen. — Huygens vond o.m. het slingeruur⸗werk uit (ook toegeschreven aan Galileï). Daarvóór was elke nauwkeurige tijds⸗bepaling onmogelijk en elk wetenschappelijk natuuronderzoek dus feitelijk even⸗eens. Hij verbeterde de verrekijker en ontdekte toen een maan en de ring van Saturnus. Wie zich eenigermate een idee wil vormen van de beteekenis van een man als Huygens, die leze eens de in de tekst genoemde rede van prof. Bosscha.

oyt of oyt sal of successivelyck sullen werden gebruyckt tot Capitain of Admirael Generael.... niet sal of sullen mogen wesen of blyven Stadthouder van eenige Provincie of Provin⸗cien", terwijl voor Holland zelf werd uitgemaakt dat „oock niemandt anders tot Stadthouder van deselve Provincie gemaeckt sal mogen worden; doch dat de voorsz. Charge in alle manieren sal zyn ende blyven gemortificeert". Getracht zou worden ook de andere „Bontgenoten" te bewegen, ter Staten⸗Generaal het aan⸗nemen van een dergelijke resolutie te helpen bevorderen.

Voorloopig had Holland echter alleen succes bij Utrecht, dat het stadhouderschap eveneens afschafte.

De bedoeling was duidelijk. Men wilde de militaire en burgerlijke waardigheden van elkaar scheiden, wat ook tegenwoordig vrijwel algemeen het geval is. Dat de regenten de noodzakelijkheid er toen van beseften is heel begrijpelijk. Zij hadden het tweemaal meegemaakt, dat de stadhouder van zijn militaire positie gebruik maakte om in 't burgerlijke zijn zin door te

312. *De boekerij der Academie te Leiden in 1610.*

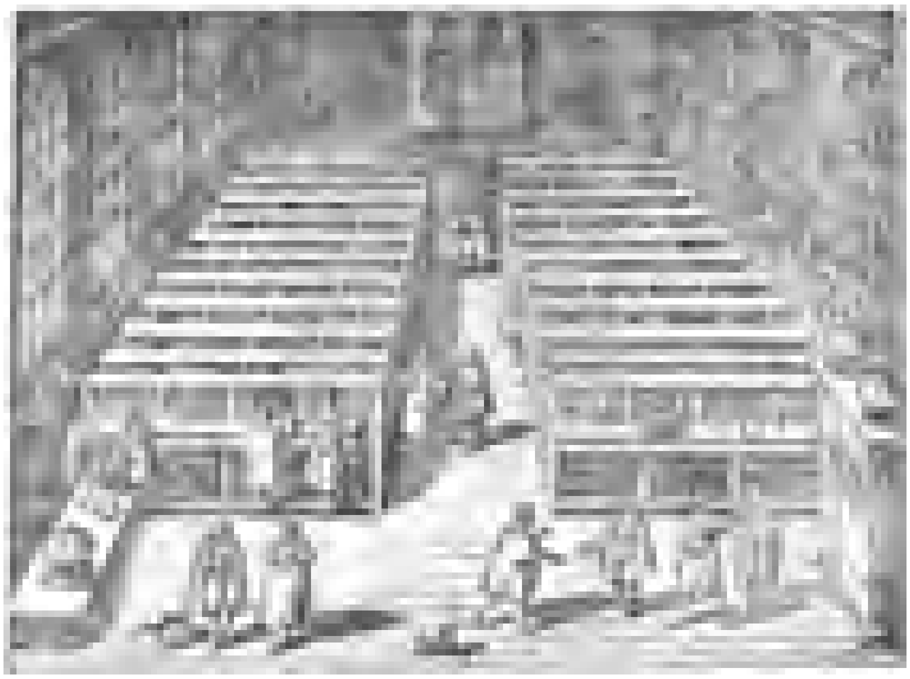

Naar een gravure door J. C. Woudanus. Deze afbeelding sluit nauw aan bij de drie voorafgaande. De boeken immers waren de hulpmiddelen, waarvan zich de mannen der wetenschap bedienden, om hun werk aan anderen mee te deelen. In de zeventiende eeuw was het nog een betrekkelijk kleine kring, die hiervoor in aanmerking kwam. De achttiende eeuw betrekt reeds veel grooter groepen hierin (vooral door het werk van de encyclopedisten). En de negentiende eeuw doet door onderwijs, krant en tijdschrift nogmaals een stap in dezelfde richting. In dit verband gezien is een boekerij als de hierboven afgebeelde heel wat belangrijker, dan menige „groote" gebeurtenis uit die tijd.

zetten. In 't vervolg zou nu Oranje het een of het ander moeten kiezen. Als.... het Eeuwig Edict tenminste ook eeuwig gehandhaafd zou worden. Maar het verhaal wil, dat de pensionaris van Dordrecht, tijdens de behandeling van deze zaak in de Statenvergadering de aandacht trekkende door met zijn pennemes in

een stuk perkament te prikken, op de vraag, wat hij toch deed, antwoordde: „Ik onderzoek, wat het perkament vermag tegen het staal."

In 1670 gelukte het eindelijk de Staten-Generaal te bewegen zich door de *Acte van Harmonie* bij het Hollandsche standpunt aan te sluiten. Daarmee was het beletsel om de prins toegang tot de Raad van State te verleenen vervallen.

Prins Willem III is ten slotte door de gebeurtenissen van het jaar 1672 (oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen) tot de waardigheden van zijn voorouders verheven. Maar ieder voelt wel, dat het ook zonder deze oorlog moeilijk zou zijn geweest, hem buiten de regeering te houden. Dat waren zijn tegenstanders trouwens al niet eens meer van plan. Ze wilden hem immers slechts laten kiezen tusschen de civiele en de militaire functies.

De nood van het jaar 1672 heeft nu geleid tot een revolutie. Door geweld, of bedreiging daarmee, wist men, voor zoover noodig, de regenten te dwingen. De prins zelf heeft bij dit alles een niet geheel passieve rol gespeeld en zag zich ten slotte belast met al de waardigheden van zijn voorouders.

Het is bekend hoe een opgestookte, verblinde volksmassa in dezelfde tijd Johan de Witt en zijn broer Cornelis uit de Gevangenpoort heeft gesleept en beide daarna op een afschuwelijke wijze heeft vermoord. Weer vergreep het Nederlandsche volk zich aan een zijner bekwaamste zonen. Te betreuren is het, dat Prins Willem III, die men geen directe schuld aan het misdrijf kan nawijzen, zich niet ontzien heeft de voornaamste aanstokers en de belhamels op een in 't oog vallende wijze te begunstigen. (Zie afbeelding 317.)

Ons twintigste eeuwers valt wel sterk het verschil op tusschen toen en nu. Toen was regelmatige invloed van de geregeerden op de samenstelling van de overheidscolleges niet mogelijk. Vandaar dat veelal de ontevredenheid zich ophoopte, zoodat heftige botsingen vaak onvermijdelijk waren. In onze tijd is het in ons land althans gelukkig regel geworden, dat een verandering van regeering op regelmatige, vreedzame wijze kan geschieden, tengevolge waarvan misdaden, als die ten opzichte van Van Oldenbarnevelt en Johan de Witt, in de laatste paar eeuwen niet meer zijn voorgekomen in een land als het onze.

De Republiek had nu dus weer een kapitein-generaal en admiraal en de gewesten alle weer een stadhouder: Willem III. Al spoedig werden de beide functies in de mannelijke lijn zelfs erfelijk verklaard. Toch moet men zich dit alles niet verkeerd

voorstellen. In wezen was er aan de regeeringsvorm der Republiek weer weinig of niets veranderd. Dat bleek duidelijk in 1675. De Oostelijke gewesten waren tijdens de oorlog bezet geweest en dus feitelijk heroverd door het leger van Willem III. Sommigen wilden nu deze gewesten als veroverd gebied, als Generaliteitslanden, beschouwen. De stadhouder heeft bewerkt, dat ze weer als gelijkberechtigde leden der Unie werden erkend. Maar die zorgde er tevens voor, door de zoogenaamde *regeeringsreglementen,* zich in al deze gewesten een veel grootere invloed te verschaffen, dan van ouds aan de stadhouder toekwam. Het gevolg van een en ander was, dat de Staten van

313. *Balthasar Bekker.*

Balthasar Bekker, een Amsterdamsch predikant, is vooral bekend geworden door zijn in 1693 verschenen werk: „Betooverde Wereld", waarin hij de strijd aanbindt tegen alle mogelijke soorten van bijgeloof buiten, maar vooral ook in de kerk. Het werk van hem en zijn medestanders mag vermeld worden in direct verband met hetgeen de onderschriften bij de voorafgaande afbeeldingen gaven. Hij heeft er echter niet uitsluitend pleizier van beleefd. Moest, nadat zijn kerkbestuur hem in het ongelijk had gesteld, zelfs de Gereformeerde Kerk verlaten. Maar wij zijn nu toch zoo ver gevorderd, dat het stedelijk bestuur van Amsterdam hem zijn jaarwedde liet behouden.

Gelderland in 1675 aan de prins de *hertogelijke waardigheid* „aanboden". Natuurlijk had Willem III niets aan deze waardigheid in Gelderland alleen. Dus wendde hij zich tot alle gewesten afzonderlijk met de vraag, wat zij er van dachten, waarschijnlijk in de veronderstelling, dat ze geen bezwaar zouden maken en dan ook voor zich zelf de consequenties zouden trekken. Het liep evenwel geheel anders af.

Er werd zwaar over gedelibereerd. Merkwaardig was het, dat een stad als Enkhuizen, die anders steeds de zijde van Oranje

koos, nu vinnig opmerkte „dat Gelderland zijn eigen voordeel zogt, en een vergulden pil ingaf, waarvan de bitterheid verborgen was", zoodat weigeren het „voorzigtigst" was. 't Advies van de meeste Hollandsche steden luidde meer of minder omzichtig: niet doen. En met de Zeeuwsche was het niet anders. 't Mooist zeiden het hier die van Veere.

Om te beginnen betuigden ze, dat ze voor de prins „hun leeven

314. *Het Hof te 's Gravenhage.*

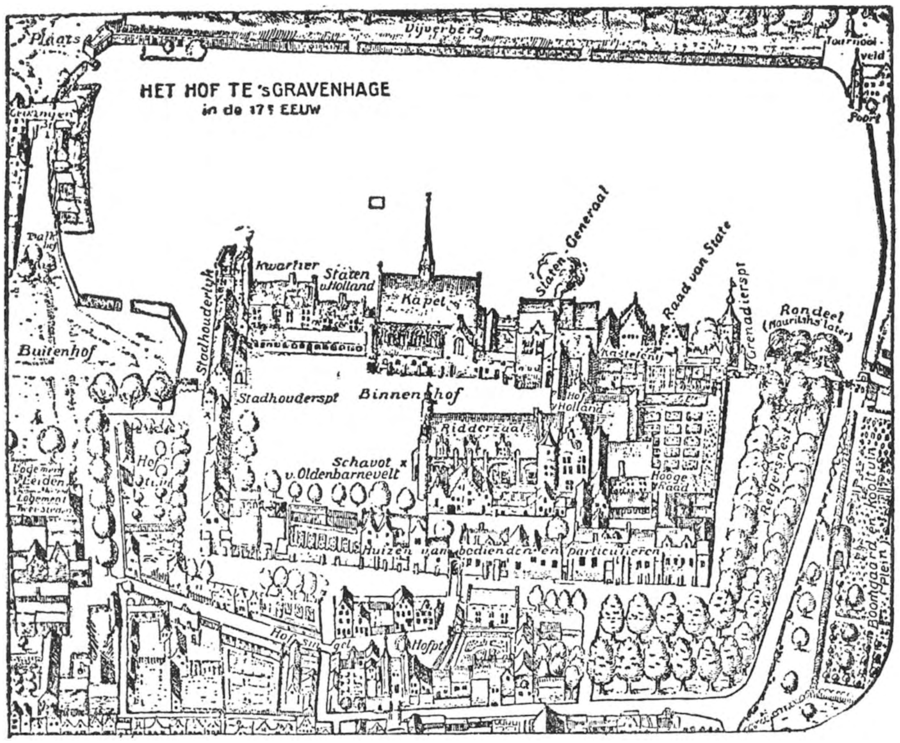

Deze teekening uit Hettema's Historische schoolatlas geeft een goed beeld van het voornaamste regeeringscentrum in de zeventiende eeuw. Bij de meeste gebouwen staat waarvan ze de zetel waren. Op het pleintje in het midden (het Binnenhof) stonden dus de karossen van afbeelding 280. Links boven de Gevangenpoort, waar in het jaar 1672 Johan de Witt zijn broeder Cornelis bezocht.

zelf ten beste" hadden. Maar het aanvaarden der „hooge Regeeringe" van Gelderland moesten ze afraden, omdat ongetwijfeld „de liefde der ingezetenen, onder de tegenwoordige Regeeringe, den Prinse meerder waardig was, dan een bloote titel". Boven-

dien merkten ze bescheidenlijk op, „dat de rust en de welvaart des Vaderlands afhingen van den tegenwoordigen Regeerings-vorm". Daarom moest de prins naar hun meening het voorbeeld van de bijbelsche held Gideon volgen.

Natuurlijk wees de prins in deze omstandigheden de hertogelijke waardigheid ook van Gelderland af. Hoe diep hij zich echter gekrenkt voelde blijkt uit zijn brief aan de Staten van Zeeland, waarin hij o.a. opmerkt, dat „de zogenaamde Voorstanders der Voorregten en Vrijheden slegts Voorstanders van hunne eigen grootschheid en aanzien waren". En het beroep op de bijbel

315. *De Blokhuizen aan de Amstel.*

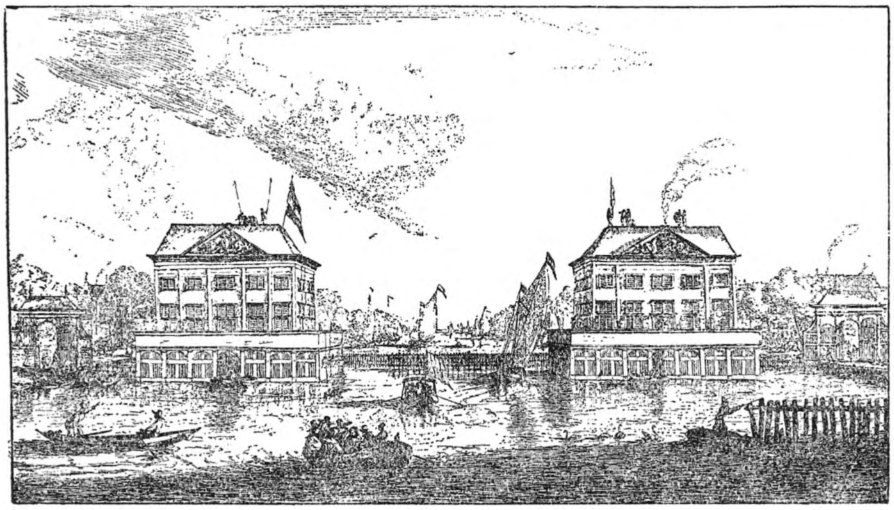

Deze blokhuizen (forten zouden wij nu waarschijnlijk zeggen) werden in 1650 na de aanslag van stadhouder Willem II (zie bladzijde 376 e.v.) gebouwd en toonen beter dan iets anders, dat de stad Amsterdam, dat is haar regeering, zich allerminst verslagen gevoelde, al moest men dan oogenschijnlijk ook toegeven in de kwestie over de afdanking van een deel der troepen en al leek het dus ook, alsof Willem II de strijd had gewonnen.

kaatste hij ook terug: „'t ware, zeker, te wenschen, dat al het volk zig zo gedroege, dat het den naam van *Gods Volk*, met regt, draagen mogt".

Als er ondanks de betuiging van Willem III, dat hij tot zulke „haatelijke en boosaardige vermoedens" nimmer aanleiding had gegeven, toch velen in den land waren, die in de meening verkeerden en het ook uitspraken, dat de prins naar de opperste macht streefde, dan verwondert dit ons niets. Maar hoe men het

naar aanleiding daarvan genomen besluit der Staten van Holland moet beschouwen? Op straffe des doods werd verboden te zeg⸗gen of te schrijven „dat Zijne Hoogheid stond naar de Souve⸗rainiteit: also zij zulke gerugten hielden te strekken tot oproer, en om de Gemeente onlustig te maaken in het draagen der kosten, welken zij genoodzaakt waren haar op te leggen". Men heeft zoo het gevoel, dat de heeren hier wel een klein duiveltje onder de tong hadden.

Het is duidelijk, dat de regenten⸗aristocratie nog vast in de zadel zat. En de Oranjegezinde heeren van 1672 dachten over de zaken principiëel niet anders dan hun Staatsgezinde voorgangers. Nog steeds was de tijd niet rijp voor belangrijke wijzigingen.

Willem III heeft dan ook in de regel de plaatselijke bestuurders hun gang maar laten gaan. Voor hem draaide alles om de buiten⸗landsche politiek. Was men hem daarbij ter wille, dan vond hij het verder wel goed. Maar zelfs wanneer een stad als Amsterdam hem op dit terrein dwars zit, dan valt het hem zeer moeilijk daar⸗tegen iets te doen.

In zulke omstandigheden staat hij er vrijwel gelijk voor als zijn voorganger Johan de Witt. Beide hebben ze gewoonlijk hun zin wel kunnen doorzetten, al ging het niet steeds met de fraaiste middelen. Johan de Witt was om te beginnen een meester in de kunst van het „persuaderen". Met een beetje vrijmoedigheid deed men verder als raadspensionaris veel (zie bl. 335). Als de Witt op een gegeven moment iets wil bereiken, gaat hij na, welke relaties daarbij van dienst kunnen zijn. Zijn broer „zal Rotterdam bewerken; onse neve Druyvesteyn te Haarlem, Oom van Cool⸗wyck te Delft, onse neve Paets te Leiden, in Gouda onse neve Vermey, te Gorcum onse neve Kemp Boelesz, onse neve De Witt te Schiedam, neve Fannius te Brielle". En nog eenige familieleden meer moeten allen worden gemobiliseerd. Slechts op deze en dergelijke manieren was het mogelijk de veelhoofdige regeering dier dagen te hanteeren.

Willem III heeft het niet anders gedaan. In Holland moest ook hij roeien met de riemen die hij had. Wel was de magistraats⸗bestelling weer an de stadhouder gekomen, maar dit beteekende alleen, dat de nieuwe bestuurders uit dubbeltallen, uit een voor⸗dracht, door hem mochten worden aangewezen. En de Amster⸗damsche heeren bijv. hadden daarbij zelfs de gewoonte, achter de namen van degenen, die zij het liefst aangewezen zagen, stipjes te zetten. De prins heeft slechts bij uitzondering deze wenk in de wind durven slaan. Dat Willem III zich, als hij er de kans toe gezien had, wel meer invloed zou hebben verschaft

316. *De gevangenen van 1650.*

Gedeelte van een kopergravure van Romeyn de Hooghe, waarvan het onder-schrift luidt: „De Vader der Heeren de Wit geraden hebbende 't afdancken der Melitie, werdt neevens andere Heeren gebracht op 't Loevestein". Men leze hierbij de bladzijden 382 en 383 en zoo noodig wat er aan voorafging. Sinds deze gebeurtenis heette de partij der regenten ook wel de Loevesteinsche factie. Afgebeeld is de aankomst bij het kasteel.

317. *De moord op de gebroeders De Witt.*

Nadat de Staatsgezinde partij (de Loevesteinsche factie) gedurende twee en twintig jaar het heft in handen had gehad, kwam Oranje weer aan het bewind. Stadhouder Willem III kreeg nog grooter macht dan zijn voorouders. Jammer dat een en ander gepaard moest gaan met een wel zeer onrechtvaardige behandeling o.a. van de gebroeders De Witt. Eerst werd Cornelis beschuldigd van landverraad en wat erger was, de overheid zette hem gevangen en bezigde zelfs de pijnbank. En toen Jan de Witt op 20 Augustus 1672 zijn broeder in de Gevangenpoort bezocht, heeft men van de gelegenheid gebruik gemaakt, om deze beide mannen op een meer dan gruwelijke wijze om het leven te brengen (bl. 390). De plaat is gemaakt naar een kopergravure van W. Sherwin.

moge blijken uit het volgende oordeel van een bekend historicus[1]):

„Ergerlijk waren de praktijken, die de Prins in Rotterdam aan= wendde om steeds op een meerderheid voor zijne plannen te kunnen rekenen. Twee heeren, die door Zijne Hoogheid in de vroedschap wenschten te worden verkozen gingen onder solem= nelen eede de verplichting aan, te zullen stemmen, zooals hun door twee van 's Prinsen creaturen in de stad zou worden bevolen; tegelijk verbonden zij zich om altoos de beginselen der stadhouderlijke regeering en de Voetiaansche (orthodoxe) maxi= mes in de kerk voor te staan.

Opdat zij zich ook door iets anders dan door den plechtigen eed gebonden zouden gevoelen, moesten zij, als waarborg voor de nakoming hunner belofte, in 't algemeen hunne goederen ver= panden; een van de twee deponeerde bovendien een som van 4000 gulden, die verbeurd zou zijn als hij niet *goed* stemde. Van Rotterdam is dit toevallig bekend geworden; maar men mag ver= moeden, dat ook in andere steden deze politieke zielverkooperij heeft plaats gehad."

Maar zelfs met behulp van deze zielverkooperij kreeg de prins de macht niet in handen. De centrifugale krachten waren nog steeds sterk genoeg, om het centrale bewind voor het binnenland een groote beteekenis te onthouden.

Beide figuren, Johan de Witt en Willem III, zijn dan ook, als vertegenwoordigers eener centrale regeering, vooral van beteeke= nis voor de buitenlandsche politiek. En in wezen is die bij beide dezelfde geweest, zooals die van Johan de Witt in veel opzichten de voortzetting was van het bewind tijdens Frederik Hendrik. Wij moeten er iets uitvoeriger bij stilstaan, omdat deze buiten= landsche politiek voor die tijd zeer typisch is. Wij zijn in de periode van het mercantilisme. De nationale staten van Europa bevinden zich nog in hun opkomst, moeten bijna alle hun grond= gebied nog vormen of afronden. Men zou voor die tijd wel kunnen spreken van de vlegeljaren van nationalisme. Op de meest reso= lute wijze komen de staten op voor datgene wat de deelen het meest bindt. Engeland voor zijn scheepvaart en zijn visscherij, Frankrijk voor zijn industrie. De republiek voor zijn handel en zijn hier en daar niet onbelangrijke nijverheid. Evenals in onze tijd leidt bescherming, protectie, in het eene land, tot overeen= komstige maatregelen in het andere. Van kwaad komt men tot erger. En hier blijkt wel heel goed de waarheid van het gezegde, dat oorlog is een voortzetting van de diplomatieke strijd met andere middelen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw

[1]) Prof. Dr. G. W. Kernkamp: De Regeering (in de serie *Uit onze bloeitijd).*

zijn de oorlogen niet van de lucht. Ook na de Vrede van Munster was ons land gedurende de zeventiende eeuw bijna steeds in de een of andere oorlog gewikkeld. Het heeft geen zin al deze conflicten tot in bijzonderheden te beschrijven, te meer waar ze bijna steeds met een compromis eindigen.

Tijdens Johan de Witt komt het gevaar aanvankelijk in hoofdzaak van Engelsche zijde.

Het groote Engeland, dat voor zijn scheepvaart vooral met de Nederlandsche concurrenten rekening heeft te houden, koestert de illusie zijn mededingers ter zee de wet te kunnen stellen. Reeds sedert het begin der zeventiende eeuw hadden de onzen last met deze buren, die het „dominium maris" voor zich opeischten. Zij wilden zelfs dat onze visschers slechts na bekomen verlof op de Engelsche kunsten en in de „Engelsche zeeën" hun bedrijf zouden mogen uitoefenen.

Daartegenover had de Republiek de stelling verkondigd, dat de zee vrij was. Bekend is het werk van Hugo de Groot aan dit onderwerp gewijd, dat de propagandistische titel *Mare Librum* had, en waarin op tal van gronden betoogd wordt, dat de zee voor allen was. Natuurlijk huldigden onze voorouders dit beginsel niet op elk gebied. In het verre Indië bijv. duldden ze geen mededingers. Maar voor deze streken was het standpunt van de vrije zee goed gekozen. Men begreep hier immers heel goed, dat de Republiek niet machtig genoeg was, om in West-Europa een overeenkomstige positie op te kunnen eischen.

In 't begin van de zeventiende eeuw is door verschillende omstandigheden de gewapende botsing met Engeland uitgebleven. Er dreigde voor beide concurrenten nog te veel gevaar van Spanje en even later maakt de burgeroorlog in Engeland een optreden van dat land naar buiten onmogelijk. Maar kort na het midden dier eeuw begint de eerste van een reeks oorlogen. Het groote werk van Johan de Witt is hier, dat hij de versterking van onze vloot met kracht ter hand heeft genomen en van een overwinning van het Engelsche standpunt is dan ook geen sprake geweest.

Krachtig beschermde de raadspensionaris ook onze handel op de Oostzee. Er dreigde daar gevaar als de Sont in handen mocht komen van een machtige staat. Zoolang Denemarken in die streken het sterkst is, steunen wij Zweden. Maar als Zweden een greep naar de macht doet, wordt onzerzijds admiraal De Ruyter met een flinke vloot het bedreigde Denemarken te hulp gezonden. De „sleutels van de Sont" dreven te Amsterdam op het IJ. Het waren de oorlogsschepen van Johan de Witt.

Iets later dreigt er vooral groot gevaar van Fransche zijde. De

koning van dat land, Lodewijk XIV, leidt aan een soortgelijke waan als Karel V ongeveer een eeuw vroeger bij de opkomst van Spanje als nationale staat: hij streeft naar de „generale monarchie", zoo-als men het toen noemde. Reeds Johan de Witt zette zich daar-tegen schrap en het is juist het levenswerk van Willem III ge-weest, dat hij in Europa door een reeks van oorlogen en coalities het „evenwicht" heeft weten te bewaren. Ten opzichte van dit

318. *Het Aansprekers-oproer te Amsterdam.*

In de tekst is reeds opgemerkt, dat door het ontbreken van de mogelijkheid, om op regel-matige wijze zijn meening ken-baar te maken, het volk tijdens de Republiek herhaaldelijk tot oproer en plundering overging (zie bladz. 347). Hier is weer-gegeven een tafereel uit het zoogenaamde Aansprekersop-roer te Amsterdam in 1696. Een nieuwe belasting op het begra-ven en eenige bijkomstigheden vormden de aanleidingen.

gevaar konden zelfs Engeland en de Republiek één lijn trekken. Om het samengaan der beide zeemogendheden te bewerkstel-ligen, verdreef Willem III zelfs zijn eigen schoonvader, Jacobus II, van de troon en steunden de Staten hem bij deze onderneming, die volgens P. L. Muller „een schreeuwende overtreding van het volkenrecht" was. *(De Roemrijke Omwenteling in 1688.)*

Bij al die oorlogen gaat het oogenschijnlijk soms om heel andere

dingen, maar steeds weer kijken de nationale economische belangen om de hoek. Groote veranderingen brengen deze gewapende conflicten, zooals wij al opmerkten, niet. Slechts Frankrijk weet zijn nationaal gebied af te ronden en niet onbelangrijk uit te breiden, vooral ten koste van de Duitsch sprekende streken en de Zuidelijke Nederlanden.

Men heeft wel eens spottend gezegd: vroeger leerden we van De Ruyter en Piet Heyn en nu hebben we te doen met De Gruyter

319. *Een postiljon.*

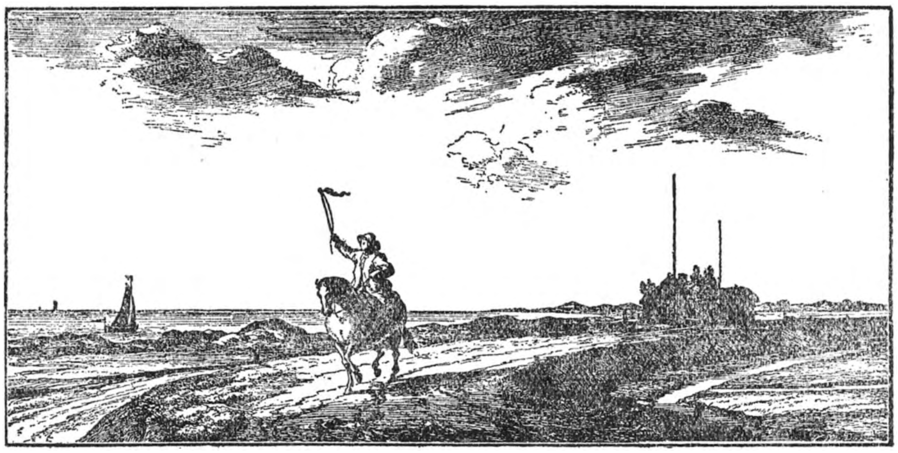

Deze afbeelding is ontleend aan de postkaart van J. Quacq uit het jaar 1665. Dit plaatje is opgenomen, om enkele opmerkingen te kunnen maken over de ontwikkeling van de post. In vroege tijden was er op dat gebied natuurlijk heelemaal niets. Maar reeds in de Oudheid gingen sommige vorsten er toe over op de een of andere wijze een dienst te vormen, die het overbrengen van berichten kon verzorgen. In de Middeleeuwen ontstaat daarnaast een tamelijk geregeld contact, eenerzijds tusschen de kloosters van een en dezelfde monnikenorde en anderzijds tusschen Rome en de verschillende afzonderlijke kerken. Als de steden opkomen en de handel toeneemt, ziet men ook al gauw particulieren zich op dit terrein begeven en nog in de Middeleeuwen krijgt men hier en daar een stedelijk georganiseerde post, die (natuurlijk tegen vergoeding) brieven e.d. naar en van elders overbrengt. Met het toenemen van de beteekenis van de handel groeit dit postwezen uit de aard der zaak. Hierboven is afgebeeld hoe een postiljon in de zeventiende eeuw seinen wisselt met een postjacht, dat zich op zee bevindt. Men zie verder de volgende afbeelding.

en Albert Hein. Er zit echter in deze vergelijking meer, dan men oppervlakkig zou vermoeden. De zeventiende eeuw was de eeuw, waarin de Noord-Nederlanders zich eigenlijk alleen één voelden tegenover het buitenland, doch waarin de werkelijk nationale

organisaties vrijwel ontbreken. [1]) De negentiende en de twintigste eeuw echter brengen ons wat dit betreft de vervolmaking van het nationale systeem, waarvan dergelijke „nationale" winkels een zeer merkwaardig verschijnsel zijn. Het zou zeer interessant zijn te vernemen, welk deel van de totale omzet tegenwoordig door de nationale winkels wordt verzorgd (waartoe bijv. ook de coöperaties voor een belangrijk deel moeten worden gerekend), en welk deel nu nog in handen is van de zuiver plaatselijke zaakjes, waar-

320. *De Postiljon ontfangt de Memorie uyt de Jol.*

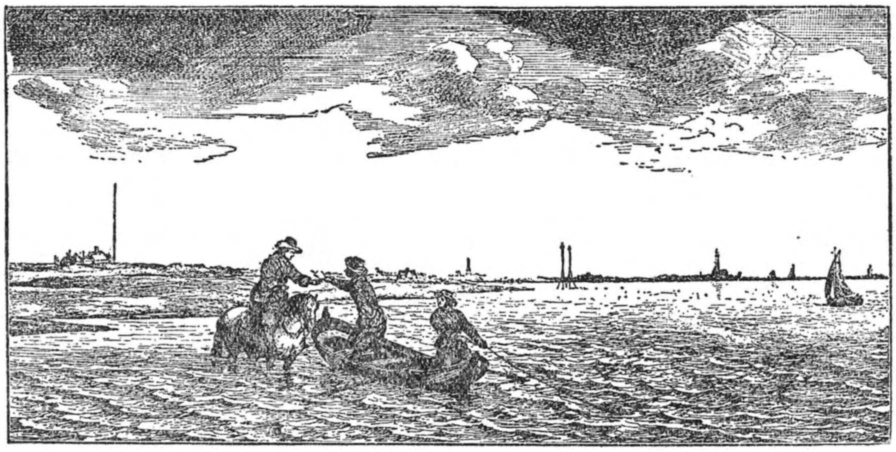

Deze plaat behoort bij de vorige. Men ziet, dat er in de zeventiende eeuw al een organisatie was, die men kan beschouwen als een voorlooper van ons modern, sinds de vorige eeuw internationaal georganiseerd postwezen. — Toch haperde er in die tijd nog tamelijk veel aan. In de achttiende eeuw wordt het hoe langer hoe duidelijker, dat de stedelijke regeerders meer voelen voor de inkomsten, verbonden aan het postmeesterschap, dan voor een verbetering van de aan hun zorgen toevertrouwde post. Er is een revolutie voor noodig, om de post uit hun handen te halen (die van 1748, zie bl. 413). Men gaat dan, in Holland ten minste, over tot een gewestelijke organisatie van de post. Eerst in de beginjaren van de Nationale Staat gaat men nogmaals een stap verder.

voor de strijd om het bestaan hoe langer hoe moeilijker wordt.

Maar vóór we ons met de negentiende eeuw gaan bemoeien, zullen we kennis moeten maken met de achttiende, die in zoo menig opzicht de grondslagen heeft gelegd voor de merkwaardige ontwikkeling, waardoor gedurende de laatst honderd jaar vrijwel

[1]) Behalve de Vereenigde Oost-Indische Compagnie is er haast niets op dit gebied.

alles onderste boven is gekeerd, zoodat de wereld thans op elk gebied een crisis doormaakt, waarbij al het overeenkomstige uit vroegere overgangstijdperken in het niet verzinkt.

D. De achttiende eeuw. Groote vorderingen der techniek.

> Het was tot voor kort de traditie de achttiende eeuw met smaad en hoon te overstelpen als de periode, waarin ons volk in zoo goed als ieder opzicht ziender oogen achteruitging, verslapte, degenereerde. Een land van kwijnenden handel, van zoo goed als vernietigde industrie, van onbeteekenende vrachtvaart, van militaire en daardoor politieke machteloosheid, van steeds verslappende beschaving, een land, in het algemeen hopeloos wegzinkende in den poel van stoffelijke en geestelijke onbeduidendheid — dat was en is nog in veler oogen de Republiek in de achttiende eeuw. De invloed van Potgieter ter eene, van Groen van Prinsterer ter andere zijde werkt nog steeds na.
>
> Intusschen blijken de feiten meer en meer in strijd te zijn met deze voorstelling....
>
> Prof. Dr. H. Brugmans.

Indien iemand vroeg de voornaamste factor van de merkwaardige ontwikkeling van het productieapparaat in de negentiende eeuw te noemen, dan zouden de meesten waarschijnlijk zonder aarzelen het eerst noemen: de stoom. En inderdaad, men kan de beteekenis van deze factor in dit opzicht niet licht overschatten. Welnu, de grondslagen van de negentiende eeuw, als de eeuw van de stoom liggen — hoe zou het trouwens anders kunnen — in de achttiende eeuw.

Het is natuurlijk onmogelijk te zeggen, wanneer voor het eerst een mensch tot de ontdekking kwam, dat heete waterdamp in bepaalde omstandigheden in staat is een deksel of iets dergelijks op te heffen. En het is evenmin bekend, wanneer voor het eerst iemand op de gedachte kwam hiervan op eenigerlei wijze gebruik te maken.

Wel weet men, welke de oudste poging is in deze richting, waaromtrent iets is opgeteekend. Het is die van Heron van Alexandrië. Hij leefde ruim honderd jaar voor Christus en hij wist allerlei merkwaardige, in de oogen van zijn tijdgenooten zelfs wonderbaarlijke dingen te maken, welke voor een deel „werden benut door een machtige priesterkaste, die daarmede voor de geloovige menigte de noodige wonderen kon vertoonen." Zoo construeerde hij b.v. reeds een vóór-Christelijke wijwater-automaat.

Deze Heron nu heeft een draaiende bol geconstrueerd, door hem als volgt beschreven: „Uit een verwarmde ketel wordt de waterdamp in een kogel geleid, die om twee toppen gemakkelijk draaien kan. De damp stroomt uit twee gebogen pijpjes, zoodat de weeromstuit de kogel draaien doet." Men heeft naar deze beschrijving het toestel wel kunnen namaken. Het is een primitieve stoommachine, een „reactie-turbine".

In de „oudheid" ook wist men nog een ander toestel, de Aeölusbal te vervaardigen. Het was een holle metalen kogel met een kleine opening, die in het vuur werd verhit. Koelde men daarna de bol in koud water af, dan zoog die zich door de nauwe opening ten deele vol met water. Bracht men in deze bol het

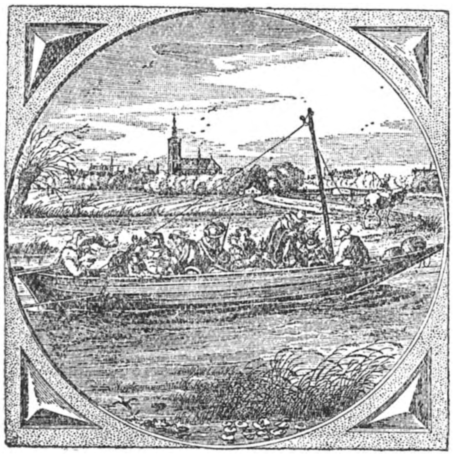

321. *Open trekschuit in de zeventiende eeuw.*

De afbeeldingen van 277 tot 282 gaven met hun bijschriften iets over het verkeer te land in de zeventiende eeuw. Voor het interlocale verkeer had het voertuig toen echter nog maar een geringe beteekenis. Wie naar een andere plaats moest, reisde veelal beter te water in ons aan waterwegen zoo rijke land. Vooral toen men geregelde diensten kreeg sinds het begin van de zeventiende eeuw. Eerst met open trekschuiten en later (zie de volgende afb.) ook met beter ingerichte schuiten. Dit plaatje is overgenomen uit een der werken van vader Cats, verschenen in het jaar 1625. Dat men naar verbetering streefde komt ons niet vreemd voor, immers: „In dese schuyt men sat te bloot, Als wint en regen daer op goot".

water aan de kook, dan spoot een vrij krachtige straal stoom naar buiten.

Men heeft deze vondsten in de Oudheid evenwel niet kunnen benutten. De ontwikkeling der techniek beteekende nog weinig of niets en vooral, de maatschappij had geen dringende behoefte aan zoo iets als een stoommachine. Zelfs toen Branca veel later — in 1627 — zijn damprad maakte, was men slechts weinig verder gekomen. Alleen wist hij door een samenstel van raderen de stamper van een vijzel op en neer te doen gaan. Zoo verrichtte zijn toestel ten minste nuttige arbeid.

Uit de zeventiende eeuw kent men een tamelijk groot aantal onderzoekers en uitvinders. De toenemende materieele welvaart,

de geweldige uitbreiding van het verkeer, gevolg en tevens oorzaak van de vorderingen der techniek, de geweldige uitbreiding van de kennis der aarde, de mogelijkheid om dit alles in veel grooter kring bekend te doen worden door de boekdrukkunst, zie hier slechts enkele der factoren, die hun invloed deden gevoelen. Groot zijn de vorderingen, die de menschheid in de zeventiende eeuw gemaakt heeft, ongetwijfeld. Het spreekt van zelf, dat steeds het bekende en het bestaande uitgangspunt was bij het zoeken naar nieuwe mogelijkheden. De techniek, in dienst van de grooten der aarde, heeft in die tijd vooral het vuurwapen belangrijk verbeterd. Dat het ontploffende kruit arbeid verricht

322. *Haerlems Jaegschuyten.*

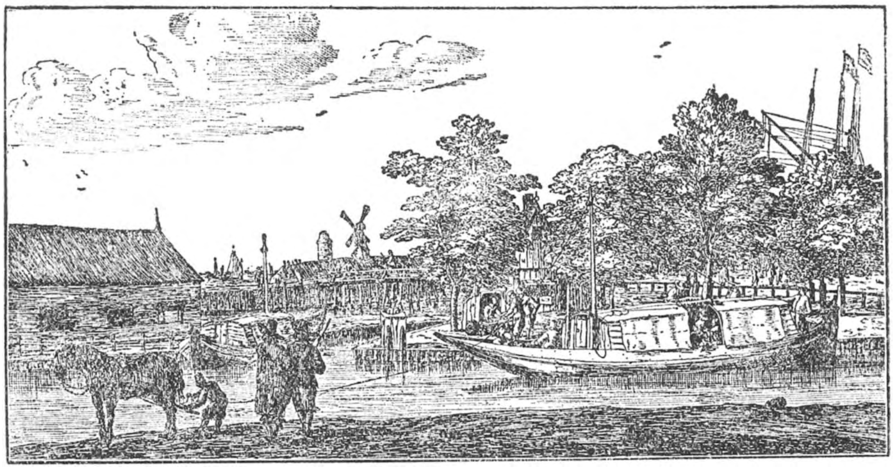

Had men in het begin van de zeventiende eeuw slechts open trekschuiten gehad, al heel gauw kwamen de verbeteringen. En toen duurde het niet lang, of onze voorouders hadden in de trekschuit een verkeersmiddel, zooals men dat haast nergens op aarde aantrof en waarom menig buitenlander hen benijdde. Deze plaat, naar een ets van R. Zeeman, laat ons een van de Haarlemsche schuiten zien. Amsterdam had zelfs een nachtverbinding met Den Haag.

waren de natuurkundigen zich ter dege bewust. Menigeen zocht dan ook naar de mogelijkheid, om een en ander voor meer vredelievende doeleinden toe te passen.

Omstreeks 1670 construeerde onze landgenoot Christiaan Huygens (afb. 311) zijn buskruitmachine, in veel opzichten de voorlooper van onze motor. Deze machine bestond uit een „cylinder, aan weerskanten van de wand, juist onder de hoogste stand van de zuiger, voorzien van zijbuizen, met aanzetstukken van vochtig leder. Werd nu eenig buskruit op de bodem des cylinders aan-

gestoken, dan wierp de ontploffing de zuiger naar boven tot voorbij de zijbuizen, uit welke de gassen konden ontsnappen. Zoodra de dampkringslucht, als bij een afgeschoten vuurwapen, terugviel, sloot zij zelve de lederen buizen en perste nu de zuiger neer, met een kracht, in staat groote lasten op te heffen". Prof. J. Bosscha aan wiens rede uitgesproken bij de 200ste gedenkdag van Huygens levenseinde bovenstaande beschrijving van de bus=kruitmachine ontleend is, merkt verder op: „Vervang in Huygens' werktuig het kruit door steenkolengas en gij hebt de grondvorm

323. *De Overtoom bij Amsterdam.*

Dat men bij het verkeer te water (zie de beide vorige afbeeldingen) overigens ook nog met allerlei moeilijkheden had te kampen, blijkt wel uit dit plaatje. Van sluizen tusschen gedeelten met een verschillende waterstand was nog kwalijk sprake. Dus nam men zijn toevlucht tot een „overtoom". Het woord spreekt voor zich zelf. Men ziet er hierboven twee.

der gasmachine, zooals zij in 1867 op de Parijsche tentoonstelling hare intrede deed in de nijverheid". Maar Huygens wist ook reeds, dat waterdamp in staat was de cylinder luchtledig te maken. Zijn leerling Papin heeft getracht op die manier een bruikbare stoommachine te vervaardigen. „Zijn leven lang heeft hij geworsteld met het noodlot van hen, die onbewust in strijd

komen met onverbiddelijke wetten van vooruitgang. Om de beweegkracht van stoom ingang te doen vinden was meer noodig dan een menschenleven. De toepassing vereischte een ontwikkeling van de metaalbewerkingskunst en van werktuigbouwkunde, die eerst door 't gebruik van de stoom zelve recht mogelijk werd. Stap voor stap moesten zij elkander vooruitbrengen. Niet in het laboratorium van de hoogleeraar maar in de fabriek moest het gebruik van de beweegkracht van het vuur tot rijpheid komen".

Dit laatste nu is geschied in de achttiende eeuw en wel hoofdzakelijk in Engeland, met welk land wij ons in de volgende alinea's daarom iets uitvoeriger zullen moeten bezighouden. Hier had de „roemrijke omwenteling" van 1688 de zegepraal gebracht van de opkomende bourgeoisie over het feodale koningschap. Deze revolutie, evenals de Fransche een eeuw later, was tevens „de zegepraal van een nieuwe maatschappelijke orde: de overwinning van het burgerlijke eigendom op het feodale, die der nationaliteit op het provincialisme, de concurrentie op het gildewezen.. zij was de overwinning van de rede op het bijgeloof, van de familie op de familienaam, van de bedrijfswerkzaamheid op de heroïsche luiheid, van het burgerlijke recht op de middeneeuwsche voorrechten."

Een geweldige ontwikkeling van bedrijf en handel kan men in het Engeland van die tijd waarnemen, zoodat al spoedig de behoefte aan het nieuwe zich sterker dan ooit doet gevoelen en niet in de studeerkamer, maar juist in de werkplaats. Het is een eenvoudige smid geweest, Newcomen, aan wie het reeds in het begin van de achttiende eeuw gelukte een bruikbaar stoomwerktuig te construeeren. Het was eigenlijk nog een atmosferische machine. De stoom duwde alleen de zuiger omhoog. Door de luchtdruk werd, nadat de stoom gecondenseerd was, de zuiger naar beneden geperst en daarbij werd dan arbeid verricht. Voor de practijk echter had men ook aan deze machines van één atmosfeer druk niet zoo heel veel.

En die practijk had het nieuwe juist zoo hard noodig. Daarom ook werd er allerwege met groote inspanning gezocht. Het meer ontwikkelde bedrijfsleven maakte het noodig ijzer en steenkool steeds dieper op te sporen, want de hooger gelegen voorraden raakten uitgeput. Maar, daarbij kreeg men veel last van het grondwater. En hoe dieper men kwam, des te erger werd het. Men moest in die tijd bij een mijn soms wel 500 paarden hebben, om de talrijke pompen in beweging te kunnen brengen. Is het wonder, dat men de kracht van een machine, die deze dieren zou vervangen, ging meten met „paardekrachten"? Is het wonder

ook, dat de mijndirecteuren zaten te springen om een toestel, dat hen in staat zou stellen, heel die paardenrommel met al de daaraan verbonden kosten en andere moeilijkheden op te ruimen? In Cornwallis begon het er zelfs al op te lijken, dat men op de gebruikelijke manier het water niet langer meester zou kunnen blijven in de mijnen.

De man wiens naam aan de definitieve zegepraal van de

324. *Zeventiende-eeuwsche munten.*

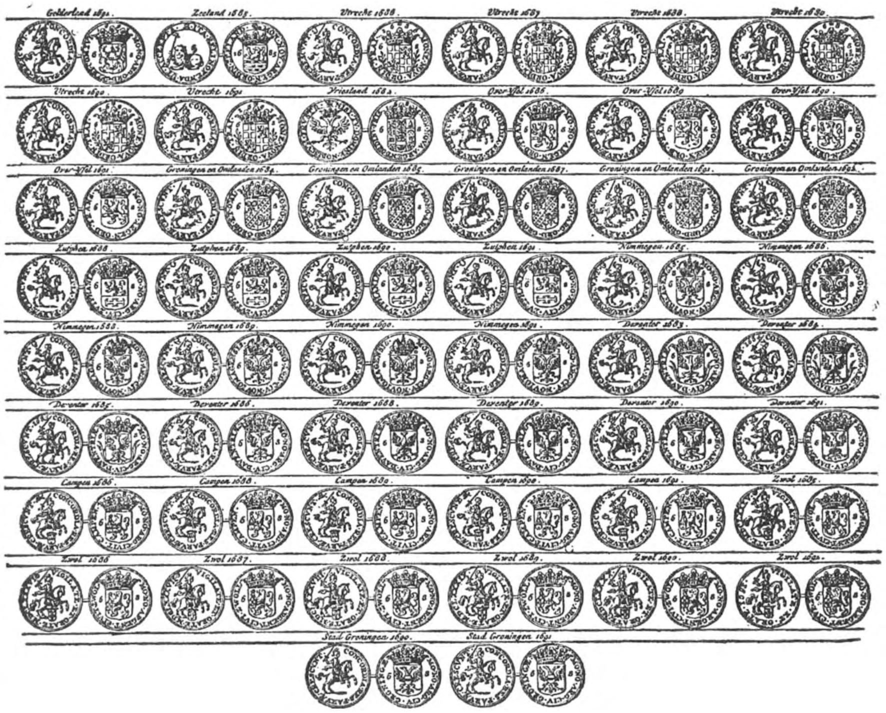

Men heeft hier een aantal schellingen (waarvan telkens voor- en achterkant zijn afgebeeld), die bij besluit van de Staten-Generaal van 14 Januari 1693 werden verminderd op een waarde van 5 stuivers en 8 penningen. — Iedere stad had toen het recht munten te slaan, evenals de gewesten. Het gevolg was, dat het aantal munten verbijsterend groot was. Voeg daarbij, dat ieder van die munten weer een eenigszins ander gehalte had, en dat de brave burgers van die dagen ook nog de liefelijke gewoonte hadden deze munten te „besnoeien", zooals dat werd genoemd, dan begrijpt men, met welke moeiten men toen te kampen had. — Voor het groote verkeer had dan ook de Amsterdamsche Wisselbank, opgericht in 1609, een denkbeeldige munt geschapen, de zoogenaamde bankgulden, waarin de gedeponeerde munten, zoowel als de muntspecie, werden omgerekend. — Aan deze muntmisère is eigenlijk pas in de vorige eeuw onder minister Van Hall een einde gekomen.

echte stoommachine is verbonden, is James Watt (1736—1819). Steunende op al hetgeen door zijn voorgangers was tot stand gebracht, gelukte het hem, nadat hij zich verbonden had met de leider van een groote ijzerfabriek, en nadat hij een twintigtal jaren energiek gewerkt had en geprobeerd, in 1777 een tweetal machines (nu echte stoommachines) te plaatsen, die voldeden. De „eeuw" van de stoom was begonnen. Wel zagen de eerste machines er heel anders uit, dan die, welke wij kennen, maar dat was voor een belangrijk deel maar een kwestie van tijd. Duizenden kleine verbeteringen, resultaat van het denken en zoeken van tienduizenden werkers, hebben eindelijk de moderne machine voortgebracht.

Eenige tientallen jaren later zitten we midden in de strijd tusschen Engeland en het Napoleontische Frankrijk. Napoleon weet zelfs haast geheel Europa tegen dit land te mobiliseeren (het continentale stelsel). Toch delft hij het onderspit. De bekende econoom Damaschke schrijft in dit verband: „In 1810 werkten in Groot Brittannië reeds 5000 stoommachines, terwijl in Frankrijk het aantal daarvan slechts 200 bedroeg, een getal, dat beter dan veel andere zaken de uiteindelijke nederlaag van Napoleon verklaart."

Met de achttiende eeuw begint voorgoed het *machine-tijdperk* en dat niet alleen om de vorderingen die de stoommachine als leverancier van arbeidskracht maakte. Behalve de krachtmachine kwam in die tijd ook de werktuigmachine tot een groote ontwikkeling. [1]) Ja, men mag wel zeggen, dat de achttiende eeuw ons heeft gebracht de evolutie van werktuig tot machine. Deze evolutie is vooral begonnen met die werktuigen, welke bij het weefproces te pas komen. Daarna hebben ook de andere beroepen kunnen profiteeren van de op dit terrein gemaakte vorderingen.

De grootste behoefte aan verbetering bestond er wel ten opzichte van het spinnen. Wilde men één wever aan het werk houden, dan moesten ten minste vijf spinners voor hem bezig zijn. Als men bedenkt dat toen nog vrijwel uitsluitend de „huisvlijt" werd beoefend, dan is het duidelijk, dat vooral in de

[1]) Volgens Marx mag men als een machine beschouwen elk toestel, dat, als het in beweging gebracht wordt, met de er mee verbonden werktuigen dezelfde verrichtingen uitvoert, die voorheen door een mensch met soortgelijke werktuigen werden tot stand gebracht. Deze definitie is nog altijd een van de meest bruikbare. Bij een naaimachine wordt de naald niet door een menschelijke hand op en neer bewogen, maar door de machine. Bij een weefgetouw is het eveneens de machine, die de weefspoeltjes „hanteert", enz. Strikt genomen kende men dus reeds vóór de achttiende eeuw enkele werktuigmachines.

325. *Het Stadhuis te Amsterdam.*

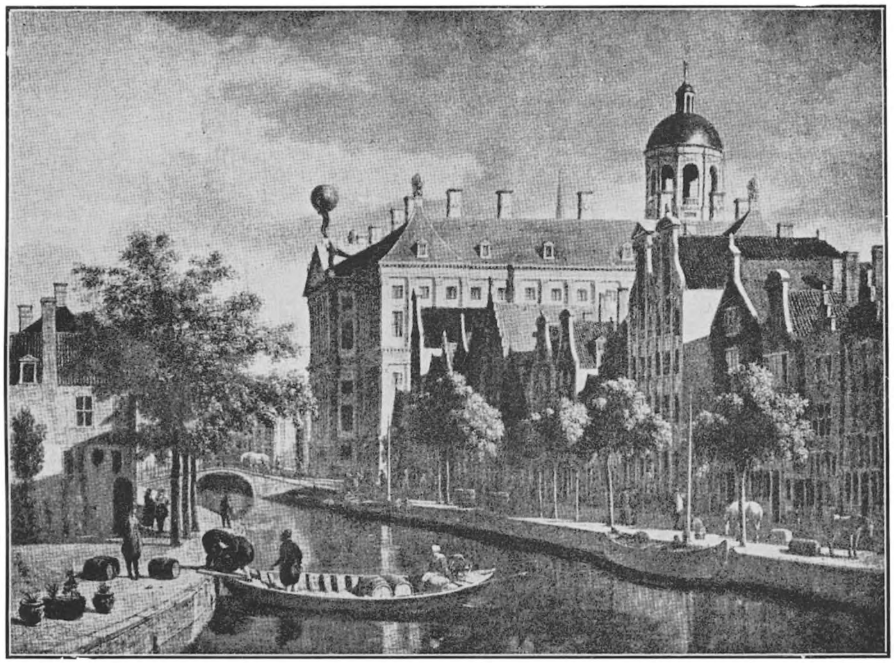

Afbeelding van de Bloemmarkt te Amsterdam met de achterkant en de zijgevel van het Stadhuis (thans paleis), naar een schilderij van G. A. Berckheyde in het Rijksmuseum.

326. *Het Stadhuis te Amsterdam.*

Hier is afgebeeld de Dam (of liever de Plaatse) te Amsterdam, met op de achtergrond het Stadhuis (zie ook afbeelding 300). Rechts is een gedeelte van het mooie oude Waaggebouwtje te zien en tusschen Waag en Stadhuis rijst de Nieuwe Kerk op. Genomen naar een schilderij van G. A. Berckheyde uit het jaar 1673, nu in het Rijksmuseum te Amsterdam.

kleinere gezinnen de wensch heel groot moest worden, om de benoodigde draden met een kleiner aantal personen te kunnen vervaardigen. In het begin van de achttiende eeuw werd door Hargreaves, een eenvoudig wever, dan ook de „Spinning-jenny" uitgevonden, waarmee men een achttal draden tegelijk kon spinnen. Al spoedig werden nieuwe verbeteringen aangebracht door Wyatt en Northampton, terwijl de tweede helft van de achttiende eeuw de verbeteringen brengt, waaraan de naam van Arkwright is verbonden. Er ligt iets onbillijks in, te volstaan met het noemen van deze namen. Marx heeft er in *Das Kapital* reeds op gewezen hoe eigenlijk van geen enkele uitvinding de eer aan één enkel persoon toekomt. Zeker de een pikt het een beetje handiger in dan de ander. Arkwright nam patent op zijn verschillende vindingen en werd er rijk en dus gezien door. De wever Crompton was evenwel zoo slim niet. Eigenlijk is het zóó, dat een ontzettend groot aantal verbeteringen in de loop der tijden aangebracht, op een gegeven moment enkele bevoorrechten in staat stelde een nieuw stapje te doen, dat nu door de omstandigheden een veel grootere beteekenis kreeg, dan de andere vaak even geniale vondsten.

Inmiddels was nog een ander proces bezig, het productie-apparaat te vervormen. Wij denken aan de *manufactuur*, een typische achttiende-eeuwsche organisatievorm van het bedrijf. Voorheen kende men slechts het kleinbedrijf. De gildebepalingen waren er zelfs in de regel op ingericht om het ook klein te houden. Maar tegen de krachten, die in de maatschappij werkzaam zijn, bleken deze bepalingen niet opgewassen. Van drie kanten wordt de aanval op het kleinbedrijf geopend.

In de eerste plaats krijgt men reeds tamelijk vroeg het geval, dat een kapitaalkrachtig persoon door middel van de huisindustrie verschillende gezinnen in dienst neemt. Men heeft in dit verband wel gesproken van *gedecentraliseerd grootbedrijf*, al is het dan ook nog niet een grootbedrijf in de zin, waarin wij dat woord gebruiken. Het spreekt vanzelf, dat in de steden de vaak oppermachtige gilden deze bedrijfsvorm zooveel mogelijk tegenhouden en op enkele uitzonderingen na met succes.

Zij komt krachtiger op ten plattelande en in de Zuidelijke Nederlanden had men een begin hiervan reeds in de tweede helft van de zestiende eeuw. Het landelijke „proletariaat" heeft volgens velen juist een belangrijk aandeel aan de woelingen in de beginperiode van de tachtigjarige oorlog. In het tijdperk, waarmee wij ons thans bezighouden wordt dit gecentraliseerde grootbedrijf meer een algemeen verschijnsel.

Nauw hiermee samen hangt de komst van die bedrijfsvorm,

waarbij een aantal gelijke werktuigen in één groote ruimte worden opgesteld; de eigenlijke *manufactuur*. Wat deze werkplaats van de negentiende-eeuwsche *fabriek* onderscheidt, dat is hoofdzakelijk de stoommachine, de gemeenschappelijke drijfkracht voor de werktuigen of werktuigmachines, die er in zijn ondergebracht.

De derde nieuwigheid is de *manufactuur met arbeidsverdeeling*. Niet alle werklieden verrichten soortgelijke arbeid, doch ieder heeft een deel van het geheel voor zijn rekening te nemen. Het klassieke voorbeeld is de speldenfabriek. De een trekt de

327. *Scheepskameelen.*

Toen de schepen grooter werden en de Pampus een ernstige belemmering werd voor de scheepvaart naar en van Amsterdam, zocht men naar allerlei middelen, om in dit euvel te voorzien. De lichters of scheepskameelen, die men toen ging gebruiken, zijn in veel opzichten de voorouders van onze moderne droogdokken. Soms bezwaarde men ze met steenen, soms met looden kogels, soms ook liet men ze volloopen met water, waarna men de twee helften aan beide zijden half onder het schip bevestigde. Verwijderde men de kogels of steenen, of pompte men het water er weer uit, dan werd het schip mede opgelicht. Naar een kopergravure van C. Meyer.

draad, de ander snijdt ze in stukken, een derde maakt een begin met de kop, enz. (Zie hierbij de afb. 335, 336 en 338.)

Het één werkt daarbij weer het ander in de hand. „Zoo maakt de machinale spinnerij ook de machinale weverij noodzakelijk, en beiden samen de mechanisch-chemische revolutie in de bleekerij, drukkerij en ververij. Zoo ook, aan den anderen kant, leidde de revolutie in de katoenspinnerij tot de uitvinding van den *gin* tot zuivering van de vezels van het katoenzaad, waarmee eerst de katoenproduktie op den nu vereischten grooten voet

mogelijk werd. De revolutie in de productiewijze van industrie en landbouw bracht verder en vooral een revolutie in de algemeene voorwaarden van het maatschappelijk productieproces teweeg, n.l. in de middelen van verkeer en van vervoer" [1]).

Uit de samenvoeging van dit alles met de nieuwe vondst, waaraan de naam van James Watt is verbonden, komt nu inderdaad een geheel nieuwe productiewijze te voorschijn.

Het is de bekende Cartwright, die het stoomweefgetouw „uitvindt" en die deswege tot ridder wordt gemaakt.

Hoe zeer deze uitvindingen maatschappelijk gesproken noodig

328. *De geschiedenis van het oorijzer.*

328. *De geschiedenis van het oorijzer.*

Gelijk bekend was dit oor„ijzer" (tot voor kort vooral in Friesland, maar eveneens in sommige andere deelen van ons land door vrouwen gedragen) gemaakt van zilver of goud. Nummer 1 is een zilveren uit de vijftiende of de zestiende eeuw. Nummer 2, eveneens van zilver, werd nog in de zeventiende eeuw gebruikt. De daarop volgende (3 en 4) zijn verguld koperen uit de achttiende eeuw en nummer 5 is een zoogenaamd „smal" zilveren oorijzer uit de negentiende eeuw. Hetzelfde model had men ook van goud en daarnaast werd dan een nog breeder model gedragen. De origineelen bevinden zich in het Friesch museum te Leeuwarden. Men zou het bovenstaand kunnen noemen een geschiedenis zonder woorden.

waren, moge blijken uit het volgende. In 1782 lag in Engeland vrijwel de geheele wolopbrengst van drie jaar onverwerkt. Door de invoer van machines, die deze grondstof konden verwerken, veranderde dit snel. Een spinmachine produceerde toen in tien minuten evenveel als een handspinner in een dag. Een handwever

[1]) Karl Marx: *Het Kapitaal* (vert. Van der Goes). Men leze dit dertiende hoofdstuk over *Machinewezen en grootindustrie* eens. Het is 't ten volle waard.

maakte in 350 uur nog niet zooveel als een machine in vier uur.
En ook op andere terreinen vond het nieuwe toepassing. Met behulp van arbeidsverdeeling had men het reeds zoo ver gebracht, dat tien man in één dag 48.000 spelden konden maken. Nu bereikte men dat één vrouw in staat was vier machines te bedienen, die elk in dezelfde tijd 145.000 spelden afleverden.

Pogingen werden zelfs reeds aangewend, om met behulp van de stoom een wagen zich te doen voortbewegen. Maar de oplossing van dit probleem was, het is algemeen bekend, weggelegd voor het begin van de negentiende eeuw. (Afb. 339).

Een geweldige invloed moest dit alles wel uitoefenen op de tijdgenooten, die door het groote aantal veranderingen alles op

329. Huiskamer omstreeks 1700.

Het is een huiskamer van lieden zeker niet uit de onderste lagen der maatschappij, en dit plaatje is vooral opgenomen om o.a. op de primitieve verlichting in die tijd de aandacht te kunnen vestigen. De heer des huizes is juist bezig de vetkaars te „snuiten", met een speciaal daarvoor bestemde schaar. Naar een ets van Jan Luyken. — Er waren in die tijd ook wel primitieve olielampjes in gebruik.

losse schroeven zagen. De wetenschappen namen een vlucht als nooit te voren. En al moet men zich niet voorstellen, dat de groote massa van het weten dier dagen een voorstelling had, toch ziet men in de achttiende eeuw voor het eerst een deelname van veel breedere lagen aan het wetenschappelijk onderzoek. Boek en tijdschrift beginnen een plaats in te nemen, ook in het leven van de gewone burger. Zoo vertoont de achttiende eeuw op geestelijk gebied een geheel eigen aspect. Het is de eeuw van de *verlichting*, van het *rationalisme*. Meer dan ooit te voren wordt alles becritiseerd en een grondige opruiming wordt dan ook op elk terrein gehouden. Eeuwenoude opvattingen beginnen te wankelen. In elk opzicht wordt de toestand dus rijp voor groote veranderingen. Voor dat wij echter beginnen met enkele

van de belangrijkste dezer veranderingen iets uitvoeriger te beschrijven zullen we ons nog even met de politieke geschiedenis van ons land in dit tijdperk moeten ophouden.

De *politieke geschiedenis van de achttiende eeuw* vertoont aanvankelijk dezelfde trekken als die van de zeventiende.

Nog steeds zijn de beide voornaamste stroomingen vrijwel tegen elkaar opgewassen. Eerst in het midden der eeuw be- gint er wat meer teekening te komen. Men had weer een stadhouderloos tijdperk doorgemaakt (1702—1747). Natuurlijk richtte alle ontevredenheid zich — toen moeilijke tijden aan- braken — tegen de heeren van de staatsgezinde partij, die het

330. *De koffietafel omstreeks 1700.*

Eerst in het laatst van de zeventien- de eeuw deed de koffie zijn intrede in deze streken. En zooals men thans bridge-clubs heeft, zoo kende men toen koffiegezelschappen. Er waren dan ook schrijvers, die spreken van „kakelwater". Sommigen kenden er verder allerlei geneeskrachtige eigen- schappen aan toe. Ook deze afbeel- ding naar Jan Luyken brengt ons in tamelijk gegoede burgerkringen.

heft in handen hadden. Uiteraard was de strooming die een grootere eenheid voorstond gegroeid. Het verkeer had zich lang- zaam maar zeker uitgebreid. En al was de trekschuit nog steeds het voornaamste en snelste vervoermiddel, er waren nu ten minste banden gelegd, die voorheen vrijwel geheel ontbraken. Zoodra de loop der gebeurtenissen voor een geschikte aanleiding zorgt, komt de zaak in beweging. Dit is het geval in 1747. De gebeurtenissen vertoonen nu een merkwaardige overeenkomst met die aan het einde van het Eerste stadhouderlooze tijdperk. In een conflict met Frankrijk naderen de Fransche troepen onze grenzen. En al is het wezenlijke gevaar niet zoo groot, overal komen bewegingen ten gunste van de verheffing van een prins van Oranje. Willem IV, tot dien reeds stadhouder in het Noor-

den, krijgt de waardigheden van zijn voorouders ook in de andere gewesten, en tevens die in de Unie. Zij worden ten deele zelfs erfelijk in de vrouwelijke lijn gemaakt.[1])

Tot zoover is het verschil met wat de zeventiende eeuw ons liet zien niet groot. Maar er is toch een belangrijk onderscheid. Voor het eerst tijdens de Republiek bespeurt men een algemeen streven bij de niet in de regeering vertegenwoordigde burgerij, om eenige invloed te krijgen op de samenstelling van de bestuurs-organen. 't Gaat alles nog een beetje onhandig, maar alle begin is nu eenmaal moeilijk. Een belangrijk verschijnsel is het in ieder geval, dat men zich niet langer uitsluitend wil *laten* regeeren. Dat men verder geen nauwkeurige voorstellingen heeft van de manier, waarop deze volksinvloed zou moeten worden uitge-oefend, is allerminst vreemd. Slechts hier en daar komt men er toe zijn wenschen te formuleeren. In Amsterdam richten een aantal ontevredenen (onder leiding van de porseleinkooper Daniël Raap) een verzoekschrift tot de regeering, waarin gevraagd wordt:

„1e. Dat het Stadhouder- en Kapitein- en Admiraalschap-Generaal erfelijk verklaard wordt, in de mannelijke en vrouwe-lijke nakomelingschap van Zijne Hoogheid. 2e. Dat de open-vallende Ampten voortaan, openlijk, aan de meestbiedenden, ten voordeele van den Lande, verkogt werden. 3e. Dat de Burger-Kapiteinen werden gekoozen, niet uit de Regeering, maar uit de Burgerye. 4e. Dat de Gilden hersteld werden, in derzelver oude Voorregten".

De eerste eisch werd, zooals we zagen, ingewilligd, zij het ook pas na heftige tooneelen in alle deelen van de Republiek. Wat men met het laatste precies voor oogen had is niet duidelijk, maar de bedoeling zal wel geweest zijn, dat het volk eenige invloed op de samenstelling der regeering zou krijgen. De beide andere zijn wel merkwaardig. De tweede bedoelde natuurlijk een einde te maken aan de ontzaglijke bevoorrechting van familieleden en vriendjes. Maar had men niet tevens de bedoeling de functies waar het op aan kwam te reserveeren voor de gegoe-den? De bourgeoisie heeft met hetzelfde doel later andere methoden toegepast (censuskiesrecht, enz.). De derde eisch geeft eveneens blijk van zeer reëele opvattingen. Ook toen berustte maatschappelijk „orde" in laatste instantie op geweld. Wie over de macht beschikte, die regeerde. Als de regenten de schutterij

[1]) Met Willem III was de (wettige) nakomelingschap van Prins Willem I wat de „mannelijke lijn" betreft uitgestorven. Willem IV stamde af van Jan de Oude, een broer van Prins Willem I (zie bl. 300). Een van zijn voorouders was echter getrouwd met een dochter van Frederik Hendrik.

(de toenmalige politie) niet naar welgevallen konden gebruiken, dan was het met hun invloed gedaan. Bedenkt men verder dat in die schutterij vooral de gegoede burgerij, de aanstaande bourgeoisie, vertegenwoordigd was, dan zal men wel inzien, dat ook deze eisch goed overwogen was.

Had de prins van Oranje (Willem IV) eenig begrip gehad van wat zijn tijdgenooten bewoog, misschien was er dan nog wel wat meer ten goede veranderd. Nu dit niet gebeurde, kwam het in 1748 nogmaals tot heftige volksbewegingen (in Amsterdam bijv. het Doelistenoproer). Toch werden slechts de ergste misbruiken afgeschaft, zooals het verpachten der belastingen, maar principiëel veranderde er niets. (Zie ook afb. 320.) Willem IV was met de revolutie, zooals zij nu eenmaal verloopen was, volkomen tevreden. Hij genoot van zijn macht zonder die evenwel te gebruiken. Dat men dat laatste van hem zou eischen, kwam nauwelijks in hem op; hij vond het zelfs lastig telkens met het volk te doen te krijgen. Dat men na zijn verheffing het recht had iets van hem te eischen, doorzag hij slecht. Een verplichting om iets te doen voor het bedorven staatswezen der Republiek erkende hij niet." (Brugmans.)

De tijd was blijkbaar nog niet rijp voor een radicale wijziging, want toen Willem eenige jaren later stierf (1751) gelukte het aan de staatsgezinde regenten zelfs, hun oude positie vrijwel geheel te hernemen, al volgde natuurlijk zijn driejarig zoontje hem in zijn verschillende functies als Willem V op, voorloopig onder regentschap van zijn moeder, de Engelsche prinses Anna.

De Republiek heeft nu echter naast de beide oude „partijen" een groep mannen, die hervormingen in democratische richting wenschen, de voorloopers van de liberalen der negentiende eeuw. Wel zijn ze door Willem IV teleurgesteld, maar niettemin verwachten zij nog bevrediging van hun wenschen van Oranje. In de eerste jaren hebben ze, ook door de jeugd van de aanstaande stadhouder natuurlijk weinig kans.

Iets meer leven komt er in de brouwerij tijdens de bekende zevenjarige oorlog. Het is eigenlijk een dubbele strijd; te land tusschen Pruisen en Oostenrijk en op zee (eventueel in de koloniën) tusschen Engeland en Frankrijk. Het zal de lezers van het eerste deel van dit hoofdstuk niet bevreemden te vernemen, dat uit dit laatste conflict Engeland zegevierend te voorschijn komt als *de* koloniale mogendheid van Europa. Geen enkele industrie had ook een zoodanige behoefte aan koloniën als de Engelsche. Met Engeland verbonden was Pruisen. Hier wint het

nieuwe nationale element het van de oude Habsburgsche monarchie [1]).

De Republiek zat er letterlijk en figuurlijk tusschen. Een beheerschende positie tusschen de groote opkomende nationale machten konden wij onmogelijk innemen. Dus besloot men tot een neutrale houding (hoewel verdragen ons eigenlijk verplichtten Engeland te steunen). Maar daarbij waren de moeilijkheden talrijk.

Engeland was meester ter zee en kon onze handel veel moeilijkheden in de weg leggen. Holland, dat daarvan het meeste last had, wilde dus versterking van de vloot. Doch de landprovinciën vreesden voor last in het Oosten. Frankrijk kon Engeland immers nog het best treffen in Hannover, dat toen met Engeland een en dezelfde vorst had. Door deze tegenstelling gebeurde er ten slotte

331. *Vorkje uit het laatst van de zeventiende eeuw.*

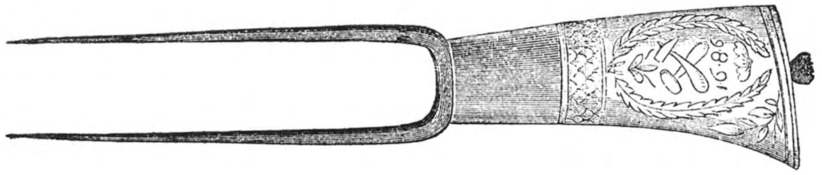

In figuur 215 gaven we een afbeelding van vork en messen van Karel V. In die tijd (kort na 1500) dacht nog geen burgermensch aan het gebruik van dergelijke instrumenten. In de zeventiende eeuw begint dit te veranderen. Bij bijzondere gelegenheden wil men liever niet zijn handen gebruiken. Sommige „schuttersmaaltijden" leveren er het bewijs van. Hoe zeer vorken en lepels echter nog tot de uitzonderingen behoorden kan men in het onderschrift bij afbeelding 351 lezen.

niets. De Engelsche afkomst van de „gouvernante" deed aan dit alles geen goed. Weer stonden Oranje-gezinden (vooral Holland en Zeeland nu) en de Staatsgezinden tegenover elkaar. De beide zeevarende gewesten zouden schatten hebben kunnen verdienen met het leveren van allerlei goederen aan Frankrijk. Engeland dacht er echter niet aan dit te gedoogen. Dus waren Holland en Zeeland sterk anti-Engelsch.

Hoe sterk de Staatsgezinde partij door dit alles weer werd blijkt bij de dood van de gouvernante in 1759. De Staten kregen zelfs de politieke voogdij over de jonge prins. Slechts het

[1]) Eenige tientallen jaren later in de Napoleontische tijd krijgt het oude „keizerrijk" zulke felle slagen, dat het wordt opgeheven. Een deel ervan leeft echter nog ruim een eeuw als het keizerrijk Oostenrijk voort. De wereldoorlog heeft eindelijk het laatste overblijfsel van deze middeleeuwsche schepping opgeruimd.

kapitein-generaalschap werd tijdelijk opgedragen aan de hertog van Brunswijk—Wolfenbuttel, tevens particulier voogd van Willem V.

Toen de vrede kwam in 1763, leidde dit in ons land tot een crisis op de beurs, zoo sterk waren wij toch nog als geldschieters en leveranciers, in weerwil van onze neutraliteit, bij de strijd betrokken geweest. Een en ander mede een gevolg van credietoverspanning tijdens de oorlog.

Gedurende de zevenjarige oorlog hadden andere kwesties onze

332. *Maaltijd in de zeventiende eeuw.*

Dit plaatje is ontleend aan „Het Oud-Hollandsch huisgezin der Zeventiende Eeuw", beschreven door Dr. G. D. J. Schotel. Aan hetzelfde werk is het volgende ontleend: Eenige reizigers aten in 1733 te Rotterdam in een logement. Onder de gasten bevond zich een Noordhollandsch koopman met zijn vrouw, die beide met de vingers aten. Toen de laatste merkte, dat het oog van het aanwezige gezelschap op hen was geslagen, zei ze: „Gij moet het niet kwalijk nemen, dat ik mijn gewoonte aan tafel opvolge. Ik kan mij met geen vork aan tafel behelpen, maar ben gewend met de vingers uit de schotel te eten, anders smaakt het mij niet". Hierop tastte zij met bijna al de vingeren te gelijk in de schotel, doopte hetgeen zij nam in de doop of de saus, stak het in de mond en lekte de vingers tot boven de knokkels af en bracht ze weder in de schotel.

voorouders dermate bezig gehouden, dat een actie der democraten weinig belangstelling zou hebben gewekt. De belangengemeenschap tusschen bijvoorbeeld vrij wel alle Hollanders was bovendien tijdelijk te groot.

Al spoedig zien wij daarna echter de democratische beweging, ook onder de invloed van buitenlandsche schrijvers als Rousseau, in beteekenis toenemen. Maar contact met de massa van het volk hebben onze democraten slechts in geringe mate. Slechts de groepen, die zich maatschappelijk en intellectueel minstens als de gelijken beschouwen van de bevoorrechte regentenfamilie, voelen zich verongelijkt.

Eerst de *Amerikaansche vrijheidsoorlog* geeft aan dit alles (trouwens niet alleen in ons land) een ander aspect.

Om te beginnen wordt door de opstandelingen daar in practijk gebracht, wat de democraten en hun geestverwanten elders vragen: regelmatige invloed van de burgerij op de regeering.

Aller oogen richten zich naar de nieuwe wereld, waar de

333. *Een buitenplaats in de achttiende eeuw.*

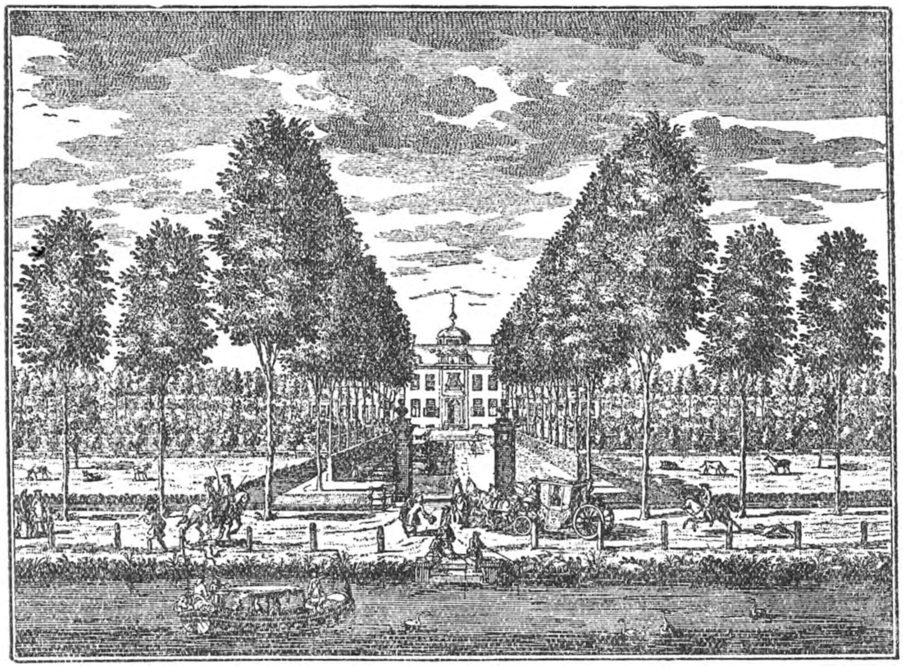

Reeds in de zeventiende eeuw was het gebruik opgekomen bij de rijke Amsterdammers, er een buitenverblijf op na te houden. In de achttiende eeuw was het regel. Hierboven die van de heer Christiaan van Persijn, „Heere van Loenen" te Loenen. Zoolang behoorlijke landwegen ontbraken, was men wel genoodzaakt het aan een waterweg als de Vecht te zoeken, omdat het buitenverblijf anders voor een gezin practisch vaak onbereikbaar was.

Vereenigde Staten zich op de 4de Juli van het jaar 1776 plechtig onafhankelijk verklaren.

Maar ook op andere wijze wekt dit alles de belangstelling van onze voorouders. Om de oorlog behoorlijk te kunnen voeren hebben de Ver. St. van alles noodig. Dus gaan onze kooplieden groote hoeveelheden contrabande leveren. Hier vandaan wordt alles naar St. Eustatius gevoerd, vanwaar het regelrecht naar de

plaats van zijn bestemming gaat. Schatten zijn er toen weer ver=diend in ons land, te meer daar de kapitaalarme Amerikanen wel eens op crediet moesten koopen en dan werd hun het vel natuur=lijk voorgoed over de ooren gehaald. Het spreekt van zelf, dat zij, die in financieel opzicht belanghebbenden worden bij de opstand, fel anti=Engelsch zijn.

334. *De „windhandel" in 1720.*

Groote kapitalen waren vergaderd in de zeventiende eeuw. Dit kapitaal zocht natuurlijk belegging. Van ouds was het nu gebruikelijk lijfrenten te „koopen" van bijv. stedelijke regeeringen, waarvoor dan een som ineens werd gestort. In de 16e en de 17e eeuw konden de gewesten op overeenkomstige manier een deel van dit kapitaal, dat in het bedrijf (de handel) niet geplaatst kon worden, opnemen. Een ander deel zocht belegging in de talrijke droogmakerijen. In 1718 richtte John Law in Parijs de Koninklijke Bank op, benevens een Compagnie voor de handel op overzeesche bezittingen. De actiën (aandeelen) aanvankelijk zeer gezocht, stegen eerst tot een geweldige hoogte. Maar al heel spoedig kwam de val. Ook in ons land werden tallooze maatschappijen opgericht, waarmee het precies zoo ging. — De toespelingen hierboven zijn met deze toelichting nogal duidelijk (Lau is natuurlijk Law). Omstreeks een eeuw vroeger had men al eens iets dergelijks gehad met de handel in tulpen.

Langzaam maar zeker wordt de verhouding tusschen de Republiek en Engeland slechter. Prins Willem V, het hoofd van onze regeering, stond voor een moeilijke taak. De regenten (die

uit Amsterdam vooraan) vingen nu met hun Anti-Engelsche actie twee vliegen in één klap. In de eerste plaats werkten ze zoo het best voor hun materieele belangen en ten tweede ondermijnden ze de positie van hun groote concurrent: de Prins.

Engeland zag er ten slotte meer voordeel in, met een openlijke vijand te doen te hebben, dan met een verkapte. Een voorwendsel voor de oorlog was — als altijd — heel gemakkelijk te vinden. In 1780 begon de z.g. Vierde Engelsche oorlog (1780—1784). Ruim een maand na het uitbreken van de strijd zaten de Engelschen

335. *De industrievorm tot de 18e eeuw.*

Tot in de achttiende eeuw was de industrie steeds huisindustrie. Er is uitvoerig over gesproken in de tekst op bladzijde 406 e.v. Ook over de veranderingen, die de achttiende eeuw in dit opzicht brengt.

al op St. Eustatius, waar hun 130 rijkbeladen koopvaarders en magazijnen propvol met tabak en suiker ter waarde van 40 millioen in handen vielen. Ze haalden het niet in hun hoofd, de Engelsche vlag op het eiland te „planten". Integendeel, met de onze lokten ze nog een aantal volgeladen schepen naar zich toe. Dat was het begin van de ellende. Een groot deel van onze vloot viel de vijand in handen. Al gauw lag de handel vrijwel geheel

stil. Terwijl in het jaar voorafgaande aan de oorlog nog een twee=duizend van onze schepen de Sont passeerden, daalde dit aantal in het eerste jaar er van tot elf.

Wel was de economische toestand van de Republiek vóór 1780 niet schitterend te noemen. Maar slecht was ze toch allerminst. Friesland bijv. had in 1780 nog een tweeduizend schepen in de vrachtvaart, die het contact mee onderhielden tusschen streken vanaf het hooge Noorden tot aan de Middellandsche zee. De talrijke tot steden aangroeiende dorpen en de krachtige ontwik=

336. *Papiermakerij in de achttiende eeuw.*

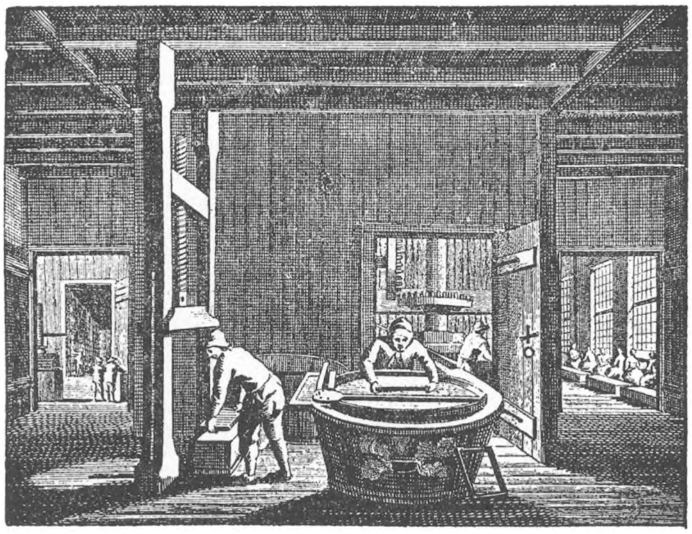

Vergeleken met het bedrijf van de vorige afbeelding is hier zeker vooruitgang te bespeuren. Men krijgt al eenigermate de indruk van een fabriek. Maar toch mag dit woord eigenlijk nog niet worden gebruikt. 't Is immers heel duidelijk een manufactuur (zie bladzijde 408), waarmee we hier te doen hebben. — Het plaatje is ontleend aan het bekende „Vaderlandsch A=B=boek voor de Neder=landsche jeugd" en hoort bij de letter P. Onder elk plaatje stond een rijmpje. Bij het bovenstaande las men: „Prijkt de vindingrijke Kunst ergens meer dan hier? Van de onnutste vodden zelfs maakt men 't nut Papier."

keling van de landbouw zijn als het ware de voorboden van de a.s. emancipatie van het platteland. Slechts de visscherij heeft veel te leiden van beschermende maatregelen elders en ook sommige takken van nijverheid hadden het zwaar te verant=woorden. „De goedkoopere stoffen uit het buitenland hier inge=voerd, hadden vele hier te lande gemaakte artikelen van de markt verdrongen". Een en ander wordt in de hand gewerkt, doordat

ons land, dat lange tijd aan de spits stond, een hoogere levens-standaard had, dan het buitenland, tengevolge waarvan hier de loonen over het algemeen ook hooger waren.

Bepaald slecht stond het er echter voor met de Oost-Indische Compagnie. Haar aandeelen (actiën zei men toen) die in het midden der eeuw nog een koers hadden van ongeveer 600 pCt., haalden in 1780 nog nauwelijks 300 pCt. En dat bereikte men slechts, door voor het dividend de noodige bedragen te leenen. In haar val zou de V.O.C. zoodoende de Amsterdamsche wisselbank meesleepen. De compagnie was te veel ingesteld op vroegere tijden, toen zij de markt vrijwel geheel beheerschte.

In deze omstandigheden werd nu de Vierde Engelsche oorlog ruïneus voor onze welvaart. Wel verbeeldde men zich hier nog een oogenblik, de strijd tegen Engeland te kunnen opnemen en de heerschappij ter zee weer te kunnen verwerven, maar de practijk leerde wel anders. De „Trompen en de Ruyters" deden een oogenblik danig opgeld [1], doch het duurde niet lang of overal liet de stilstand van handel en scheepvaart zich gevoelen.

En de economische malaise leidde tevens tot een *politieke crisis.*

Wij zagen, hoe de democraten hun hoop hadden gesteld op Oranje. In 1766 was Willem V zelf aan het bewind gekomen. Hij miste echter de bekwaamheid om te zien, wat de omstandigheden van hem eischten. In elk opzicht schoot hij te kort. „Houding en gelaat misten geheel den vorstelijken stempel. 's Prinsen oogopslag was niet onaangenaam, maar de glimlach, die schier altijd om zijn uitpuilende lippen zweefde en de bolle wangen nog meer opblies, gaven aan de geheele uitdrukking van zijn gelaat een onnoozele tint. In bewegingen en gebaren was hij onhandig

---

[1]) Vooral toen in 1781 de slag bij de Doggersbank eindigde, zonder dat wij de nederlaag leden, sloegen de „nationale" golven hoog. Als voorbeeld een der vele liederen uit die tijd:

> Zoo treft den trotschen Brit de lang getergde moed
> Des dapperen Bataviers! — terwijl een stroom van bloed,
> Van bak- en stuurboord af, in zee stort onder 't enteren.
> Den Brit ontzinkt de moed in deze hooge nood!
> De Batavier staat pal in 't aanzien van den dood,
> En beukt en scheurt de magt van Albion aan flenteren!
> Het donderend geluid, gemaakt uit d'oopen mond
> Van 't bulderend kanon, dreunt schier den aardbol rond:
> En wekt de helden op, die lang zijn overleden.
> De Ruyter, Tromp, Piet Heijn verrijzen uit hun graf;
> Uit vrees, dat Bato's moed den laatste doodsnik gaf;
> Zij komen — zien — en gaan gerust weer naar beneden.

en onbeholpen, in het uitdrukken zijner gedachten omslachtig en verward....”[2])

Een der voornaamste figuren onder de democraten wordt al gauw de Overijselsche edelman Joan Derck van der Capellen tot den Pol. De geschiedschrijvers uit de negentiende eeuw beoordeelen hem over het algemeen niet gunstig. Oppervlakkig en ijdel wordt hij genoemd. Volkomen terecht merkt echter een hunner (W. W. van der Meulen) op: „Hij en de zijnen zetten de eerste schrede op den weg, die naar de constitutie van 1848 leidde, door de overheid te dwingen, rekening te houden

337. *Naderende democratie (1748).*

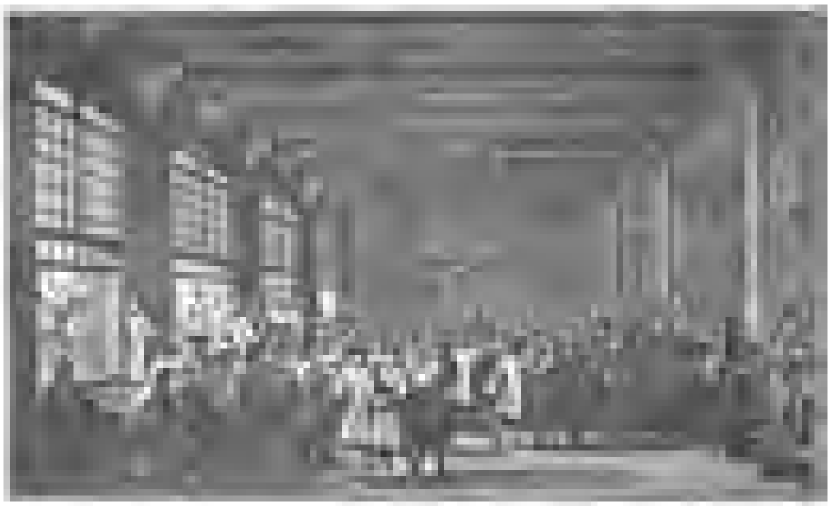

Vergadering der Patriotten op de Burgerzaal in de Cloveniers Doelen te Amsterdam in Augustus 1748. Aldus luidt het onderschrift bij dit plaatje. De naam patriotten kwam overigens eerst later meer algemeen in gebruik. Over de gebeurtenissen van het jaar 1748 wordt uitvoeriger gesproken op bladzijde 413. De namen Doelisten en Doelistenoproer behoeven in verband met het bovenstaande geen toelichting.

met de wenschen der bourgeoisie. Zij doen dat echter krachtens middelen, waarvan zij de stuwkracht niet hebben berekend.” Het felst stonden deze democraten nog wel tegenover de regentenaristocratie. De onbekwaamheid en onhandigheid van Willem V heeft het echter klaar gespeeld deze twee groepen op één hoop te drijven, nog vóór 1780.

[2]) Aldus luidt het wel zeer krasse oordeel van de liberale geschiedschrijver en politicus De Beaufort.

Als Van der Capellen tot den Pol in Overijsel de strijd aan=bindt tegen de drostendiensten [1]), wordt hij door de Staten van dat gewest geschorst. Een beroep op de prins werkt niets uit en leidt zelfs ten slotte tot een breuk tusschen deze democra=

338. *Achttiende=eeuwsche reclame.*

Deze afbeelding geeft ons nog eens een bedrijf uit die tijd, en wel een manufac=tuur, maar daarnaast is het feit, dat we hier met een reclameplaat hebben te doen een bewijs, dat men bezig was over te gaan van de klantenproductie naar de warenproductie. Zie voor dit laatste de bl. 133 en 134.

tische leider en Oranje. Spoedig is er contact tusschen de regenten en enkele vooraanstaande democraten. De moeilijkheden met Engeland en 's prinsen houding daartegenover, werken dit

---

[2]) Een overblijfsel van de middeleeuwsche hoorigheid.

alles in de hand en zoo zien we de partij der *Patriotten* ontstaan.

Na 1780 trekt deze groep ook in allerlei periodieken (als de *Politieke Kruier)* tegen de prins van leer. Groote indruk maakt een anoniem pamflet: *Aan het volk van Nederland,* dat in 1781 verschijnt en waarvan eerst veel later is gebleken, dat het is geschreven door Van der Capellen tot den Poll. Alle ontevredenen sluiten zich bij de patriottische beweging aan: Roomschen, Doopsgezinden, in 't algemeen de onder het oude regiem van de verschillende ambten uitgeslotenen.

Eerst richt men zijn aanvallen hoofdzakelijk tegen Brunswijk, nog altijd een der voornaamste raadgevers van de prins. Hij

339. *Stoomwagen van J. Cugnot (1764).*

Deze wagen laat ons zien, dat het tijdperk van de stoom in de tweede helft van de achttiende eeuw is begonnen. Wij hadden daarvoor ook andere afbeeldingen kunnen kiezen, bijv. een fabriek door stoom gedreven, of een eenvoudige stoommachine als die van James Watt, maar wij kozen opzettelijk deze afbeelding, omdat er uit blijkt, hoe men toen direct ook reeds zocht naar de toepassing van de nieuwe kracht op dit gebied. Hier zou de oplossing nog eenige tijd op zich laten wachten.

moet wijken. Steeds meer gaat het daarna regelrecht tegen Willem V. Het volgende lied kan wel zoo ongeveer als de geloofsbelijdenis der patriotten beschouwd worden:

De vorsten zijn door 't volk verkooren
Om 't algemeen belang te schooren.
En de eigen hand, die hun de kroon gaf, neemt haar weer,
Dan, en zoo dikwijls zij 't begeer'.
Bij 't Volk berust de hoogste magt,
De Vorst of wettige Overheden
Zijn dienaars van zijn wil: hun stem geeft klem en kracht
Zolang met dit gezag het Volk hen wil bekleeden.
't Heeft uit, zoodra 't het Volk gebiedt.

Wel zal dit alles ook de regenten niet steeds even aangenaam in de ooren hebben geklonken, maar nog steeds beschouwden die Oranje als het grootste gevaar.

Toen het eindelijk weer vrede werd (1784), begon de strijd tusschen Prinsgezinden en Patriotten eerst voor goed. Nog was

340. *Jean Jacques Rousseau.*

De voornaamste theoreticus van de naderende democratie is wel Rousseau, de verkondiger van de leer der volkssouvereiniteit, wiens voornaamste werk in dit opzicht wel zijn in 1762 verschenen „Contrat social" is. Hij leefde van 1712 tot 1778.

het voor de prins wel mogelijk geweest een wig te drijven tusschen de twee voornaamste stroomingen onder de Patriotten, maar zelfs daartoe ontbraken hem de bekwaamheid en het inzicht.

341. *Een gewichtig „pamflet".*

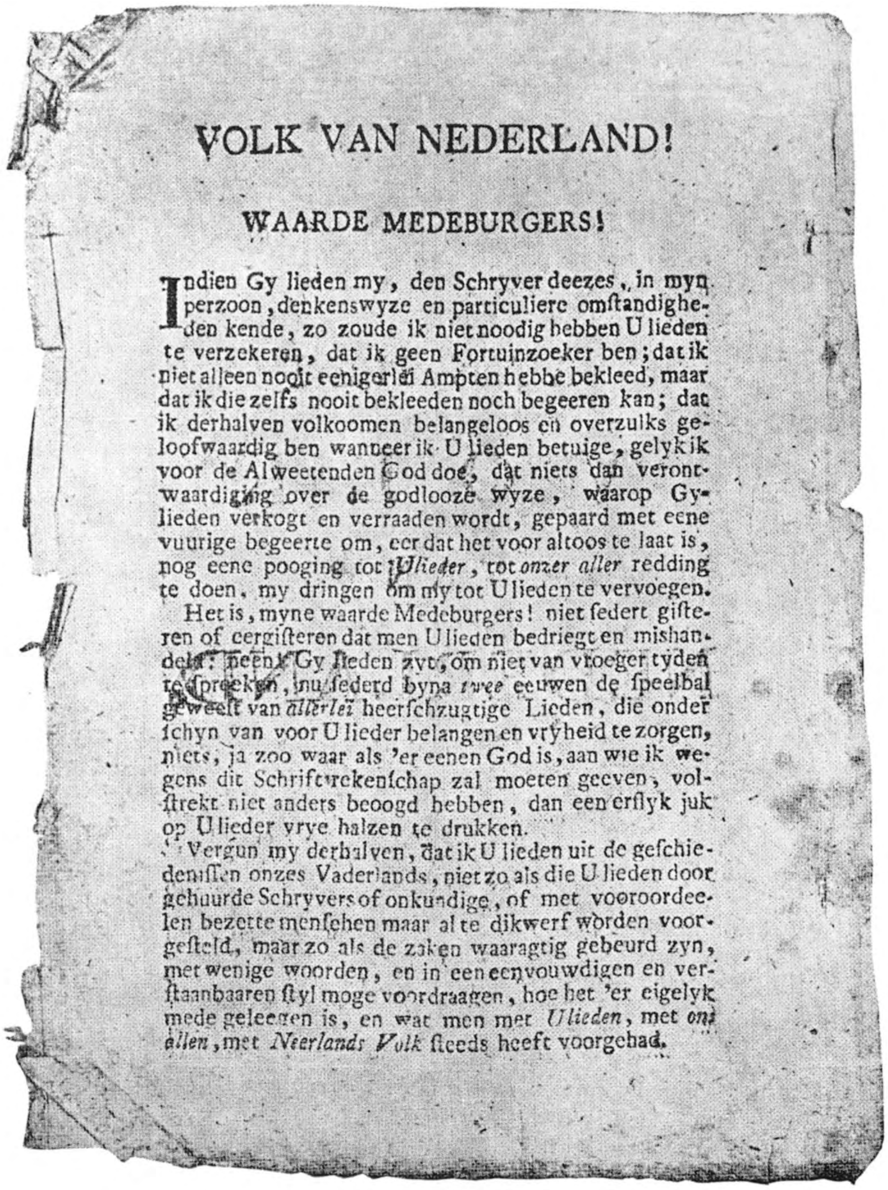

VOLK VAN NEDERLAND!

WAARDE MEDEBURGERS!

Indien Gy lieden my, den Schryver deezes, in myn perzoon, denkenswyze en particuliere omſtandigheden kende, zo zoude ik niet noodig hebben U lieden te verzekeren, dat ik geen Fortuinzoeker ben; dat ik niet alleen nooit eenigerlei Ampten hebbe bekleed, maar dat ik die zelfs nooit bekleeden noch begeeren kan; dat ik derhalven volkoomen belangeloos en overzulks geloofwaardig ben wanneer ik U lieden betuige, gelyk ik voor de Alweetenden God doe, dat niets dan verontwaardiging over de godlooze wyze, waarop Gy lieden verkogt en verraaden wordt, gepaard met eene vuurige begeerte om, eer dat het voor altoos te laat is, nog eene pooging tot *Ulieder*, tot *onzer aller* redding te doen, my dringen om my tot U lieden te vervoegen.

Het is, myne waarde Medeburgers! niet ſedert giſteren of eergiſteren dat men U lieden bedriegt en mishandelt: neen! Gy lieden zyt, om niet van vroeger tyden te ſpreeken, nu ſederd byna *twee* eeuwen de ſpeelbal geweeſt van *allerlei* heerſchzugtige Lieden, die onder ſchyn van voor U lieder belangen en vryheid te zorgen, niets, ja zoo waar als 'er eenen God is, aan wie ik wegens dit Schrift rekenſchap zal moeten geeven, volſtrekt niet anders beoogd hebben, dan een erflyk juk op U lieder vrye halzen te drukken.

Vergun my derhalven, dat ik U lieden uit de geſchiedeniſſen onzes Vaderlands, niet zo als die U lieden door gehuurde Schryvers of onkundige, of met vooroordeelen bezette menſchen maar al te dikwerf worden voorgeſteld, maar zo als de zaken waaragtig gebeurd zyn, met wenige woorden, en in een eenvouwdigen en verſtaanbaaren ſtyl moge voordraagen, hoe het 'er eigelyk mede geleegen is, en wat men met *U lieden*, met *ons allen*, met *Neerlands Volk* ſteeds heeft voorgehad.

Men kan op bladzijde 423 iets meer over dit pamflet, zoo noemde men dergelijke brochures toen, lezen. Het heette: „Aan het volk van Nederland". Het gaat dus niet langer uit van het bestaan van afzonderlijke gewesten, maar de schrijver, Joan Derck van der Capellen tot den Pol, richtte zich tot het geheele Nederlandsche volk.

Men kan op bladzijde 423 iets meer over dit pamflet

Voor het eerst kunnen de regenten bij hun strijd tegen Oranje rekenen op de steun van belangrijke groepen. Een der eischen van 1748 was geweest: burgerbewapening. Ook de regenten, die vroeger meer dan eens voor de militaire macht van de stad-houder hadden moeten bukken, voelden er voor. Welnu, in de vrijcorpsen krijgen de Patriotten hun militie.

Stuk voor stuk ontneemt Holland nu aan de prins zijn bevoegd-heden. Voorwendsels zijn altijd wel te vinden.

Eindelijk wijkt de prins zelfs uit Holland vandaan en niet zonder moeite weerhouden sommigen uit zijn omgeving hem, om naar Nassau in Duitschland te gaan. Voorloopig vestigt hij zich te Breda, later nu eens hier, dan daar.

De Patriotten hadden dus in Holland gezegevierd. Maar steeds duidelijker kwam de tegenstelling tusschen de twee richtingen aan het licht. Een der bekwaamsten onder de Patriotten, Pieter Paulus, poogde nog eens met het hof in contact te komen. Zonder succes evenwel.

Een viertal omstandigheden heeft ten slotte toch nog de zege gebracht aan de Prinsgezinden en wel:

1e. de toenemende tweedracht tusschen de aristocratische en de democratische Patriotten.

2e. het feit, dat zelfs de democraten slechts invloed wilden geven aan de gegoede burgerij en geenszins aan het „gepeupel".

3e. in verband hiermee ging de strijd destijd voor een goed deel over de hoofden van de groote massa dier dagen heen, de massa, die altijd neiging heeft de zaak eenvoudig te zien en toen zeker voelde voor een grootere eenheid onder Oranje.

4e. toen buitenlandsch geweld ten gunste van de prins optrad, was het door al deze tegenstellingen onmogelijk, daartegen eens-gezind front te maken.

Het was dan ook niet zoo dom van de prinses om door haar bekende tocht, waarop haar bij Goejanverwellensluis de toegang tot Holland werd versperd, de tusschenkomst van haar broer, de koning van Pruisen, te forceeren. Deze was daartoe te eerder bereid, omdat hij zeker was van de instemming van Engeland, welks gezant de zaak trouwens mee had voorbereid. Men heeft in een en ander dan ook tevens een zet te zien van de oude bondgenooten uit de zeven-jarige oorlog tegen Frankrijk.

In September 1787 trok een Pruisisch leger de grens over. Slechts enkele schoten zijn er gewisseld. Een oogenblik is er nog gedacht aan verdediging van Amsterdam. Reeds de 1ste October echter gaf ook deze stad toe. Overal bleken onder het „volk"

de aanhangers van Oranje nog het talrijkst. De voornaamste leiders der Patriotten zochten hun heil in de vlucht.

De maand October bracht zoo het volledig herstel van de stadhouder. Alle besluiten tegen hem werden ingetrokken. Voor zoover noodig werd hier en daar naar oude trant „de wet" nog eens „verzet" en na al deze maatregelen van reactie was toen de rust weer teruggekeerd. Geen oogenblik dacht men er aan, ge-

342. *Kindervrijcorpsen te Amsterdam in 1784.*

Men stelt het wel eens voor, alsof alleen in onze tijd de jeugd in de strijd der ouderen wordt betrokken. Dit plaatje levert het bewijs, dat ook deze opvatting niet geheel juist is. Over de strijd in de jaren 1784—1787 is uitvoeriger gesproken op bl. 422. De kindercorpsen waren er dus reeds heel in het begin.

rechtvaardigde wenschen in te willigen. Met al zijn gebreken werd het oude hersteld.

Inmiddels was deze oplossing van de kwestie weinig in overeenstemming met de feitelijke verhoudingen. En al mochten ook bij de Acte van Garantie de gewesten het erfstadhouderschap tot een integreerend deel van onze staatsregeling verklaren, ja, al mochten Pruisen en Engeland plechtig verklaren deze regeeringsvorm tegen alle aanvallen en ondernemingen, direct of indirect te zullen beschermen, een bij uitstek deskundige als de nieuwe raadpensionaris Van de Spiegel was vast overtuigd van de noodzakelijkheid van veranderingen. Dat hij in de gegeven

omstandigheden weinig succes had met zijn pogingen behoeft geen betoog.

De groote verandering was overigens dichterbij dan men zal hebben vermoed. In 1789 begon de Fransche revolutie. Weldra

343. *Beeld van een Patriot.*

Dat is te zeggen, zooals een Oranjeman hem in die tijd zag. Men schold aan die zijde de Patriotten meestal voor „Keezen" uit en onder dit plaatje kon men dan ook lezen: „Afbeelding van een Kees, Weegluis, Avyoenvreeter, Amokspoeger, of Heedendaagsch Patriot". Dan volgt een gedicht, waarvan het slot hier nog wordt overgenomen: De Leeuw (d.i. de Nederlandsche leeuw) vergramd, verstoord, Kijkt brullende, in het rond; het vuur springt uit zijne oogen, Dat 't Vrij Nederland zulk onkruid kan gedoogen.

zou men in vrijwel alle landen van Europa bespeuren, dat er nieuwe tijden waren aangebroken. Ook ons land zou er niet aan ontkomen. Reeds in 1793 werden de Zuidelijke Neder-

landen bezet en bedreigden Fransche legers, waarbij een deel der in '87 uitgeweken Patriotten, onze grenzen. Nog eenmaal moesten ze terug. Maar in de winter van 1794 op '95 stonden ze opnieuw voor de groote rivieren. De strenge vorst maakte het hun mogelijk in Januari 1795 ons land binnen te trekken. Ook nu was er van verzet geen sprake. De 17de Januari vernam Van de Spiegel, dat de prins van plan was te vertrekken. Hij bezwoer hem te bedenken, „wat hij aan zigzelve, aan zyn Huis en aan het Vaderland" verplicht was. Nog dezelfde dag liet Willem V een deel van zijn familie naar Engeland vervoeren. De prins zou

344. *Kaart van Nederland in 1781.*

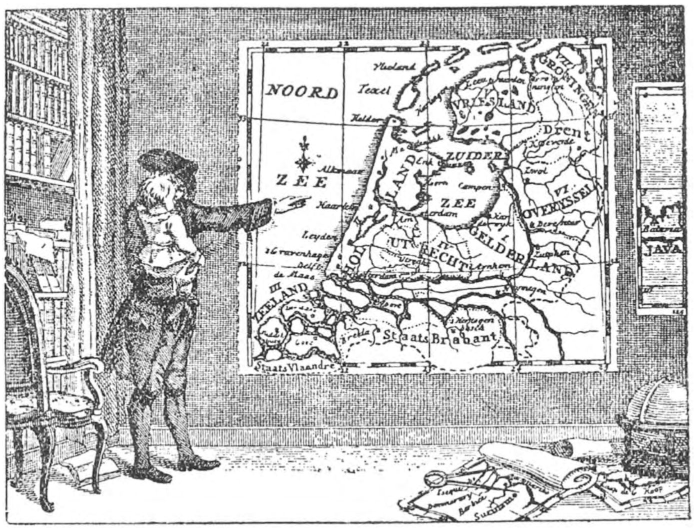

Uit het A=B=C=boek van J. H. Swildens. Ook hieruit blijkt welke vorderingen de nationale gedachte had gemaakt. Dit plaatje behoorde natuurlijk bij de letter N. Er stond onder: Neêrland is uw Vaderland. Veilig woont ge'er in. Als gij groot zijt, hebt gij däär ook uw huisgezin.

„voorloopig" blijven. Doch dit voorloopig duurde maar één dag. In de middag van de 18de verleende hij voor het laatst audiëntie in de danszaal van zijn paleis (nu de vergaderzaal van de Tweede Kamer) en daarop vertrok hij eveneens met zijn beide zoons

Ook voor onze voorouders was een nieuw tijdperk in de geschiedenis angebroken. De veranderingen, die nu volgden, waren heel wat ingrijpender dan de hervormingen, waarvoor de democraten hadden geijverd. Misschien gingen ze zelfs voor ons land wel iets te ver. Maar dat is nu eenmaal het lot der kleinen. Meer

nog dan de groote gemeenschappen worden ze opgenomen door de stroom van de tijd. De eerstvolgende decennia zouden Europa, laat staan ons kleine land, geen rust brengen. In een titanenstrijd tusschen het oude en het nieuwe, zou het nieuwe zich handhaven en zoo bleef de baan geëffend voor verdere ontwikkeling. „Het was met de oude Republiek gedaan", zegt prof. Blok in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk.* „Vermolmd en verschrompeld, onmachtig om te blijven staan, was zij hulpeloos ineengezonken". Men kan de zaak ook anders zien. De oude staatsregeling, eenmaal wel in overeenstemming met de behoeften

345. *Het dorp Grootebroek in 1732.*

Dit plaatje, ontleend aan Noordhollandsche arcadia van 1732, is hier opgenomen om nog eens goed de aandacht te kunnen vestigen op de emancipatie van het dorp in de achttiende eeuw. Men vergelijke dit plaatje maar eens met de afb. 223 tot 226 en eveneens met afb. 304. Dit proces van de emancipatie van het platteland, begonnen in de achttiende eeuw, wordt in de negentiende eeuw krachtig voortgezet. Een paar voorname feiten zijn voorloopig nog: het verkrijgen van politieke invloed en de komst van een nationaal wegennet. Later voltooien fiets, auto, electrisch licht en radio in de negentiende en de twintigste eeuw dit proces.

van de maatschappij, had zijn taak volbracht. En dat was geen geringe verdienste. Via de Republiek met zijn sterk particularisme, was de toestand hier rijp geworden voor het doen van weer een stap vooruit. Geen sterfbed maakten wij mee, maar de geboorte van iets nieuws: *de nationale staat Nederland.* Wij komen daarop in de volgende bladzijden uitvoerig terug.

HOOFDSTUK VIII.

A. De Fransche Revolutie en de omwenteling van 1795.

Was men zich zoowel in het revolutionnaire Frankrijk als ook in vooruitstrevende kringen in ons land vrij goed bewust van de richting waarin de wereld zich nu zou moeten bewegen, het spreekt vanzelf, dat men voorloopig een tijdperk van zoeken en probeeren tegemoet ging. Door vallen en opstaan zou men moeten leeren. En uiteraard vergde het totstandbrengen van het nieuwe veel tijd. Vandaar dan ook, dat de afbraak van het oude soms meer opvalt, dan de moeilijke positieve arbeid, die in ieder geval voorloopig niet op overeenkomstige resultaten zou kunnen wijzen.

Gedurende het geheele bestaan van de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden had de autocratische regeeringsvorm zich kunnen handhaven. Wel had het voor en na even gespannen, maar de aristocratie had het heft in handen gehouden en van eenige volksinvloed, uitgeoefend op regelmatige wijze, was nimmer sprake geweest. Wel was de kritiek hoe langer hoe scherper en meedoogenloozer geworden, wel miste ook het afgeleefde bewind de zedelijke kracht en het zelfbewustzijn, noodig om zich te handhaven, maar geweld van buiten had hulp verleend, waar eigen vermogens te kort schoten. (1887). Toen daarentegen de Franschen in 1795 de zaak der democratie kwamen steunen, was het met ons ancien régime gedaan. Voortaan zou het volk steeds een woordje meespreken, zij het dan ook voorloopig in hoofdzaak de „gegoede en onderwezen burgerklasse".

Reeds in 1792 waren te Parijs opgericht een *Bataafsch legioen*, gevormd uit gevluchte patriotten en een *Comité Revolutionnair*, dat de omwenteling in de Republiek zou moeten voorbereiden. Pogingen werden daarna aangewend om de aanhangers in het moederland tot organisatie te brengen. Daartoe werd in verschillende plaatsen uit „vertrouwde" personen eveneens een comité revolutionnair gevormd, dat vooral ook tot taak had de aanhangers uit de volksklassen bij elkaar te brengen. Tot dit doel werden „leesgezelschappen" opgericht, waarvan de leden in de regel tweemaal 's weeks samenkwamen. In Amsterdam had men in de zomer van 1794 in een aantal clubs op die wijze reeds eenige duizenden revolutionnairen georganiseerd. Begin Augustus hielden de comité's uit de verschillende plaatsen zelfs een „nationale" bijeenkomst in de Haarlemmerhout.

Met de komst der Fransche legers in deze streken (Jan. 1795) was de revolutie tevens voltrokken. Van contra-revolutionnaire

pogingen bespeurt men niets. Nog dezelfde dag, waarop de Franschen in Amsterdam kwamen, 19 Januari, werd de „revolutie" voltrokken. Een „comité van opstand" met Schimmelpenninck aan het hoofd verscheen op het stadhuis. De heeren regenten werden vriendelijk bedankt voor de goede zorgen aan

346. *5 Juni 1783.*

Nadat het in November 1782 aan Joseph de Montgolfier was gelukt binnenskamers een ballonnetje met behulp van warme lucht te doen opstijgen, probeerden de gebroeders De Montgolfier het met een veel grootere buiten. De eerste ging wel een klein eindje omhoog, maar vatte meteen vlam. Met een tweede waren ze gelukkiger. Hij bereikte een hoogte van 300 meter en kwam een minuut of tien later in de naburige heuvels weer naar beneden. Daarop had op 5 Juni 1783 in de geboorteplaats der Montgolfiers, Annonay (een eindje ten Zuiden van Lyon), in tegenwoordigheid van een aantal officieele personen een herhaling van de merkwaardige proef plaats, die eveneens slaagde. De „verovering" van de lucht was niet langer een hersenschim.

de stad gewijd en gingen daarop gewillig met groot verlof. Onmiddellijk daarna werden een en twintig Provisioneele Vertegenwoordigers van het Volk van Amsterdam geïnstalleerd en door de op de Dam verzamelde menigte toegejuicht. — Naar hetzelfde recept werd ook elders gehandeld. Is het wonder, dat men sprak van een „fluweelen revolutie"?

Na een paar weken hadden de meeste steden nu een nieuwe,

zij het ook voorloopige regeering. Nieuw, alleen in zooverre, dat nu andere mannen op het kussen zaten. Naar de vorm was alles immers bij het oude gebleven. Automatisch kreeg men nu ook personen van andere gezindheid in vergaderzalen der gewestelijke „Staten". Die van het voornaamste gewest noemden zich Provisioneele Vertegenwoordigers van het Volk van Holland.

Al gauw volgden nu in de verschillende gewesten gewichtige beslissingen, waarvan de voornaamste wel de volgende waren: de standenvertegenwoordiging werd afgeschaft, het platteland kreeg het recht zich ook te doen vertegenwoordigen, in de ver-

347. *Het vernielen van de eerste ballon, gevuld met waterstof.*

Reeds in Augustus 1783 vulden Charles en Robert een ballon met waterstof. De 27e Augustus liet men hem opstijgen op het Champ de Mars te Parijs. Groote consternatie! De dorpelingen dachten, dat de duivel zelf in hun midden was neergestreken. Ook de te hulp geroepen geestelijke durfde het monster niet te naderen. Toen heeft men het van uit de verte met een geweer bewerkt. Al heel gauw verloor de ballon nu zijn gas. De stervende duivel werd aan de staart van een paard gebonden en zoo rondgesleurd.

schillende colleges zou voortaan gestemd worden. Natuurlijk werd het stadhouderschap afgeschaft.

Nadat op deze wijze de zaak gewestelijk op nieuwe leest was geschoeid, kwam de Unie aan de beurt. Hier deden zich direct reeds moeilijkheden voor. De Hollanders met hun groote gewestelijke schuld hadden de leuze „een- en ondeelbaarheid"

in hun vaandel geschreven. Doch nu het puntje bij het paaltje kwam, voelden de Friesche afgevaardigden er toch niet zooveel voor, om die schuld met de Hollanders te deelen. Toch zegevierde ten langen leste het eenheidsprincipe. Bij het Voorloopig Reglement werd bepaald, dat er moest verkozen worden een *Nationale Vergadering,* die als hoofdtaak zou hebben het maken van een constitutie, waarin de rechten en plichten van het volk en de regeering precies omschreven zouden zijn. Tevens werd

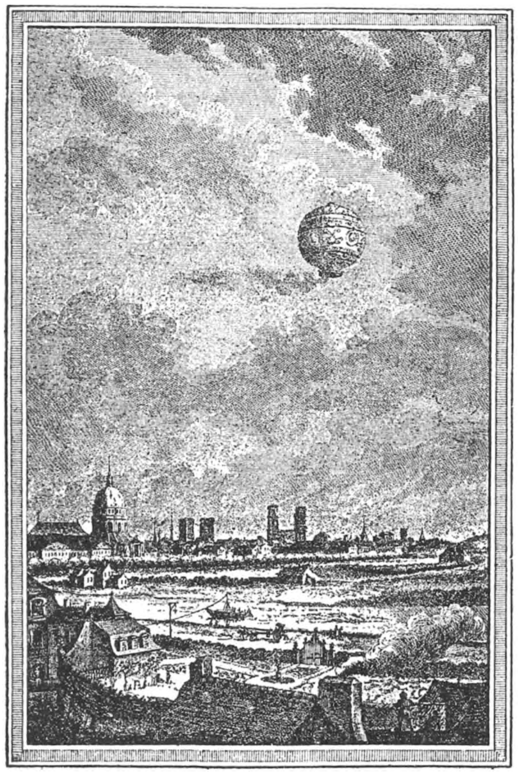

348. *De eerste luchtreizigers, 21 Nov. 1783.*

Nadat men eerst al eens een paar dieren mee omhoog had laten gaan, werd 21 November 1783 de groote dag, waarop ook de mensch zich in het luchtruim zou begeven. Twee mannen: Pilatre de Rozier en de markies d'Arlandes zwierven die dag met hun ballon over Parijs. Het na de landing opgemaakte proces-verbaal droeg naast de handteekeningen van graven en hertogen, die van Benjamin Franklin, de vertegenwoordiger van de tegen het moederland (Engeland) opgestane Amerikaansche koloniën.

besloten om aan Brabant en Limburg met ingang van 1 Januari 1796 het recht te geven, vertegenwoordigers te zenden naar de vergadering der Staten-Generaal.

Zoo zouden dus voor het eerst *verkiezingen* moeten worden gehouden voor de samenstelling van een *Nederlandsche* volksvertegenwoordiging. Menigeen onder onze vroede voorouders zal er over gesproken hebben met hetzelfde meewarig glimlachje om de lippen, dat men in onze dagen zoo dikwijls ontmoet, als het gaat over de groeiende volkengemeenschap. Van de techniek van

het stemmen had men natuurlijk nog niet veel verstand. Men paste dan ook andere methoden toe, dan die welke de ervaring ons ten slotte gebracht heeft. Voor het verkiezen van de 126 afgevaardigden werd het land verdeeld in evenzooveel districten. En de kiezers zouden per district in 30 afzonderlijke vergaderingen (grondvergaderingen werden ze genoemd) samenkomen. Toegang tot die grondvergaderingen hadden alle mannelijke Nederlanders boven 20 jaar, zonder onderscheid van kerkelijke gezindheid. Voor het eerst konden dus ook de Roomsch-Katholieken, de Doopsgezinden, de Remonstranten en andere dissenters een woordje meespreken. Slechts de Joden bleven nog korte tijd uitgesloten. De leden van zoo'n grondvergadering kozen nu een *kiezer* en de dertig kiezers uit het district kwamen daarna samen om de *afgevaardigde* aan te wijzen.

Op de eerste Maart van het jaar 1796 — een gedenkwaardige dag in de geschiedenis van het Nederlandsche volk — kwam deze eerste *Volksvertegenwoordiging* in Den Haag samen in dezelfde zaal, waarin nog heden onze Tweede Kamer vergadert. De rede, waarmee de eerste voorzitter, Pieter Paulus, haar opende is o.a. merkwaardig, door het zeer duidelijk besef dat er uit blijkt van de beteekenis der stap, die men toen zette. Het eerste gedeelte er van, in de spelling dier dagen, volgt hier woordelijk:

„Burgers Representanten! Hij is dan eindelijk gedaagd, die lang gewenschte dag, waarop eene Nationale Vergadering, door het geheele volk van Nederland verkoozen en te zamen geroepen, bijeen mag komen! hij is dan eindelijk gedaagd die groote en doorluchte dag, waarop de belangens, de algemeene en allergewichtigste belangens des geheelen Nederlandschen volks met opene deuren, en als in deszelfs tegenwoordigheid behandeld zullen worden, en aan geene eindelooze raadplegingen meer onderworpen zijn! Hij is eindelijk gedaagd, die dag, naar welke de grootste Mannen onder onze Voorvaderen wel gewenscht hebben, maar wiens daadelijk aanweesen zij zich nimmer dorsten voorstellen, omdat zij denzelven teffens beschouwden als de ontwyfelbare dageraad van waare vryheid en onafhangelykheid, zoo van binnen, als naar buiten, en derhalven van zulk een Nationaal geluk en voorspoed, dat hun te grootsch en te schitterend voorkwam, dan dat het aan dit volk immer kon te beurt vallen: en zij lieten het daarom slechts bij wenschen. — Wij hebben dan in den tijd van nauwelijks iets meer dan een rond jaar het in deezen verder mogen brengen, dan te vooren in meer dan tweehonderd jaren is kunnen worden daargesteld. — Gelukkig tydstip, waarop, na zoo veele stormen en onweeren, het Nationaal

geluk en welvaart boven het byzonder belang van steden, leden of provinciën zal moeten voorgetrokken en de dageraad voor één- en onverdeelbaarheid in 's Lands bestuur eindelijk is aangelicht. Gelukkig, ja driewerf gelukkig, dat wij hiertoe hebben mogen geraken, zonder dat de verbazende omwending van zaken, die hier te Lande zowel als in alle deelen van het Gouvernement

349. *Stembriefje voor de kiezers in 1796.*

Een merkwaardig document, dit biljet, waarop de stemgerechtigde de naam kon zetten van degeen, die hij als zijn vertegenwoordiger wenschte aan te wijzen. Men leze hierbij verder bladzijde 433 e.v. Het biljet was ontworpen door de schilder D. Langedijk.

voorgevallen is, door die moordtooneelen bezoedeld is, waarmede die van andere landen, helaas bezwalkt is geworden. — Ieder lid dezer Vergadering is een waar Representant van het geheele Volk van Nederland, en moet door elk en een iegelyk worden aange-

merkt, als alle byzondere Provinciale betrekkingen te hebben verlooren...."

Wij zullen niet uitvoerig ingaan op al de moeilijkheden, die moesten worden overwonnen, voordat aan het land een constitutie was gegeven. In de Nationale Vergadering stonden al gauw drie partijen tegenover elkaar: de *unitarissen*, voorstanders van een zoo groot mogelijke eenheid, de *federalisten*, die juist veel van het oude particularisme wilden handhaven en de tusschen deze beide groepen in staande gematigden, gewoonlijk de *moderaten* genoemd. Het woord partijen is hier eigenlijk ten onrechte gebruikt, want van eenige partijformatie was natuurlijk nog geen sprake. Nog in Mei 1797 kwam een ontwerp grondwet gereed, dat echter daar het geen der groepen bevredigde door een volksstemming werd verworpen, waarna verkiezingen plaats vonden voor de *tweede Nationale Vergadering*. Het ging er mee als met de eerste. Felle strijd tusschen de richtingen hierboven genoemd. Toen men het niet met elkaar eens kon worden bracht een staatsgreep in Januari 1798, in overleg en met hulp van de Franschen, uitkomst.

Twee en twintig leden van de Nat. Verg. werden gevangen genomen. De overgeblevenen waren het toen spoedig eens over een ontwerp, geheel naar Fransch model in elkaar gezet, dat door de („gezuiverde") grondvergaderingen werd aangenomen.

Men had nu een grondwet op papier, maar veel verder was men inmiddels nog niet. Ook deze grondwet zullen we niet uitvoerig bespreken. Reeds in 1801 werd hij (op onwettige wijze) veranderd, nog voordat van invoering sprake had kunnen zijn. Nieuwe en belangrijke wijzingen volgden in 1805, 1806 en 1810. Ons land was te zeer afhankelijk van Frankrijk en het ondervond in elk opzicht te zeer de weerslag van het geweldige conflict, dat geheel Europa trouwens teisterde, tusschen Engeland en Frankrijk.

In dit conflict, waarbij Napoleon ten slotte als zijn voornaamste wapen het Continentaal-stelsel hanteerde, stonden onze voorouders noodgedwongen aan de zijde der Franschen. Zij hadden nog in 1795 een vrede met dat land moeten sluiten, waarbij tevens een bondgenootschap tot stand kwam. Dit beteekende natuurlijk strijd met Engeland, stilstand van onze handel (met alle gevolgen daarvan) en op den duur verlies van onze koloniën. Ten gevolge daarvan werkten de mannen, die het nieuwe tot stand moesten brengen, in veel opzichten onder de ongunstigste omstandigheden, die men zich maar kan denken.

De geschiedschrijvers hebben op de schaduwkanten van dat tijdperk gewoonlijk zoozeer de nadruk gelegd, dat vergeten werd, voldoende aandacht te besteden aan al hetgeen niettemin gedurende de Fransche tijd is tot stand gebracht. Een manier van

doen, die velen een geheel verkeerde kijk heeft bezorgd op de ontwikkelingsgeschiedenis van ons land.

Daar is in de eerste plaats de komst van de *nationale eenheid*. Er is wellicht in de heele geschiedenis van het Nederlandsche volk geen gebeurtenis, die wat belangrijkheid betreft hiermede op één lijn kan worden gesteld. Meermalen is dan ook een poging gewaagd, om het voor te stellen alsof het jaar 1813 in dit opzicht *het* jaar is. Het feit, dat deze streken gedurende de jaren van 1810 tot 1813 deel uitmaakten van het keizerrijk van Napoleon is voor vele Nederlanders aanleiding geweest om in 1913 met groote uitbundigheid het „herstel" onzer onafhankelijkheid te herdenken, benevens het ontstaan van het Koninkrijk der Neder-

350. *Spotprent op de stemming over de constitutie.*

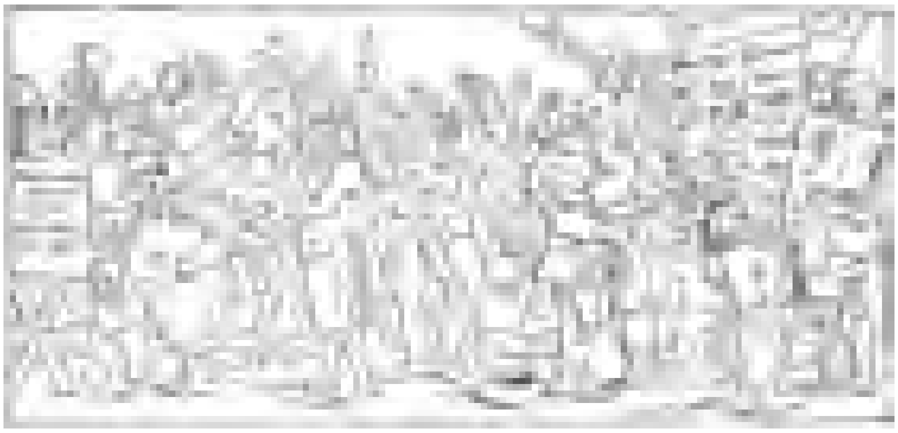

Dat niet iedereen zich met de gang van zaken na 1795 kon vereenigen, blijkt uit deze spotprent. Er stond onder gedrukt: „Waar zal 't toch heen, Burgers Representanten! indien men tot het aanneemen of verwerpen van eene Constitutie, zonder onderscheid, elk en een iegelijk toelaat?"

landen, terwijl het jaar 1895 vrijwel ongemerkt is voorbijgegaan. Men doet echter verkeerd, aan die drie jaren een al te groote beteekenis te hechten. Ook daarvóór evenals er ná, was van onafhankelijkheid zoo weinig sprake, dat de heeren Gosses en Japikse in hun bekend *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland* de geheele periode van 1748—1840 samenvatten in één hoofdstuk, getiteld: *Nederland onder overwegend buitenlandschen invloed*. Inderdaad, bij de samenvoeging zoowel als bij de scheiding van Noord en Zuid (zie bl. 450) speelt telkens het buitenland de hoofdrol. En hoe sterk vóór 1795 reeds de

buitenlandsche invloed was heeft het jaar 1787 wel heel duidelijk laten zien.

Van het vele, dat verder in verband met de organisatie der nationale eenheid geregeld werd, noemen wij alleen maar het volgende:

1. Er kwam een algemeene regeling voor de plaatselijke en gewestelijke besturen. Met de chaos van voor 1795 was het nu ten minste gedaan, al bleef er voor latere geslachten nog veel te doen over. Eerst de beroemde scheppingen van Thorbecke (Provinciale wet en Gemeentewet) zouden deze zaak in het midden der negentiende eeuw behoorlijk op pooten zetten.

2. Evenzoo werd het belastingstelsel ingrijpend gewijzigd. Er kwam een algemeen stelsel van directe en indirecte belastingen, waardoor niet alleen de druk over verschillende deelen van het land billijker verdeeld werd, maar bovendien veel minder aan de strijkstok bleef hangen.

3. Belangrijk was ook de opheffing der nijverheidsgilden, ten gevolge waarvan in de steden nu ook de vrije beroepskeuze zijn intrede deed en een beletsel voor het ontstaan van het grootbedrijf werd weggenomen. Ja, men ging zelfs zoo ver, elke vereeniging van menschen van hetzelfde beroep of dezelfde stand te verbieden. Het is duidelijk, dat dit coalitie-verbod o.a. het oprichten van vakvereenigingen onmogelijk maakte.

4. Natuurlijk werden leger en vloot thans definitief tot nationale instellingen gemaakt. Zoo verdwenen onder meer de admiraliteitscolleges om plaats te maken voor een Comité tot de zaken van de Marine.

5. De drie staatsmachten (uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht) werden gescheiden, zoodat er eindelijk een aan behoorlijke eischen voldoende rechtspraak kon groeien. Waar deze machten niet gescheiden zijn, handelt de staat (overheerschingsinstrument van een vaak kleine groep dan) vrijwel geheel naar willekeur.

6. Op één lijn hiermee staat de invoering in een later stadium van de Code Napoleon, het beroemde wetboek door Napoleon aan Frankrijk gegeven. Na het Burgerlijk Wetboek werden eveneens overgenomen het Wetboek voor Strafrecht en het Wetboek van Koophandel, voor die tijd een voortreffelijk stel wetten.

7. Van het grootste belang was verder de regeling van het onderwijs. Er kwam een agentschap (ministerschap) voor Nationale Opvoeding. En in 1806 werd zelfs de Wet op het Lager Onderwijs aangenomen. Het onderwijs, voorheen vrijwel geheel overgelaten aan het particulier initiatief, was van dat moment af een zaak van de gemeenschap geworden, een stap van zoodanige

beteekenis, dat de Fransche tijd reeds met eere zou moeten worden genoemd, als verder niets belangrijks tot stand was gekomen.

Voor het gemak van de lezer volgt hier nu nog een heel kort overzicht van de politieke geschiedenis gedurende de Fransche tijd.

Zooals we zagen, kwam in 1798 de grondwet klaar. De Bataafsche Republiek begon zijn korte loopbaan (1798—1806). Al heel gauw bleek, dat men te ver was gegaan met de centralisatie. De departementen kregen weer de grenzen der oude gewesten.

In 1802 leek het alsof voor handel en nijverheid betere tijden zouden aanbreken. De Vrede van Amiens kwam tot stand tusschen Napoleon en Engeland. Het was evenwel een korte vreugde. Nog in 1803 begonnen de vijandelijkheden opnieuw. Het zou een strijd worden op leven en dood, waarbij van neutraliteit voor de republiek, even als voor eenige andere West-Europeesche staat, geen sprake kon zijn. In en door deze strijd verwierf Napoleon zelfs het keizerschap en toen hij tot de opvatting kwam, dat voor de organisatie van de strijd een éénhoofdig gezag in ons land betere resultaten zou opleveren, werd in 1805 een der bekwaamste patriotten, Rutger Jan Schimmelpenninck, in deze streken met monarchaal gezag bekleed. Hij kreeg de titel van Raadpensionaris, maar het is duidelijk dat deze functie een heel andere was, dan de gelijknamige uit de tijd van de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden.

Doch ook deze instelling duurde slechts kort, was eigenlijk alleen maar de overgangsvorm van de republiek naar de monarchie. Reeds het volgende jaar „vroegen" de Nederlanders Napoleon om een koning en zoo werd ons land van 1806—1810 het Koninkrijk Holland, met als koning Lodewijk Napoleon, een broer van de groote Napoleon.

De keizer, wiens vloot inmiddels in 1805 bij Trafalgar door de Engelsche admiraal Nelson was verslagen, greep nu naar een ander middel om het eilandenrijk er onder te krijgen. Zijn schepen hadden het verloren. Maar de economische oorlog kon de Engelsche handel vernietigen. Het Continentaal stelsel verbood alle verkeer met Engeland. Goederen van of via Engeland ingevoerd waren voortaan contrabande in het gebied, dat aan Napoleon ondergeschikt was. Voor de doorvoering van dit Continentaal Stelsel was een scherpe contrôle aan de kusten noodig. Lodewijk Napoleon, die hierbij te veel de talrijke smokkelaars ontzag en ook overigens te zeer neiging vertoonde om als nationaal koning het Nederlandsche belang te dienen, moest wijken. In 1810 werd ons land bij Frankrijk ingelijfd. Voortaan zou het douanetoezicht

langs onze kusten geheel in handen van Fransche ambtenaren be- rusten. Wèl was het een donkere tijd. Door schaarschte op menig gebied is er overeenkomst met het tijdperk van de wereldoorlog, toen het verkeer met groote deelen der aarde ook niet kon worden voortgezet. Menige jonge man, niet in staat een rempla- çant te stellen, vond een ellendige dood op de slagvelden van Europa.

De tocht van het groote Fransche leger naar Moskou in 1812

352. *Proclamatie van 20 November 1813.*

Alzoo de Regeringloosheid veel is voorgekomen in de meeste ſteden, door wyze voorzieningen van de notabelſte Ingezetenen, maar het ALGEMEEN BESTUUR geheel verwaarloosd en in niemands handen is, terwyl het geroep van alle zyde om zulk een BESTUUR tot redding van het Vaderland, onze harten diep getroffen heeft; Zoo IS HET dat wy beſloten hebben hetzelve op te vatten tot de komst van ZYNE HOOGHEID toe. – *Bezwerende alle de brave Nederlanders om zich te vereenigen tot onderſteuning van dit ons cordaat beſluit.* GOD *helpt die genen, die zich zelve helpen.*

's Gravenhage, den 20ſte *November* 1813.

(*Geteekend*) F. VAN DER DUYN VAN MAASDAM.

G. K. VAN HOGENDORP.

Sterk verkleinde reproductie van de proclamatie, waarmee van Hogendorp c.s. zich in November 1813 tot het Nederlandsche volk wendden. Het was een moedige daad van deze mannen, want nog steeds waren de Franschen dichtbij. Heeft Nederland zijn onafhankelijkheid aan dit optreden te danken? Naar onze meeening niet. Geen der groote mogendheden zou ons land aan een ander gegund hebben.

was voor Napoleon echter „het begin van het einde". Wel her- stelde hij zich na de terugtocht snel, maar in het najaar van 1813 dolf hij bij Leipzig nogmaals het onderspit. Overal kwam de be- volking in verzet. Ook in ons land onder leiding vooral van Gysbert Karel van Hogendorp. Afgezanten werden gezonden

351. *Haagsche proclamatie van 17 November 1813.*

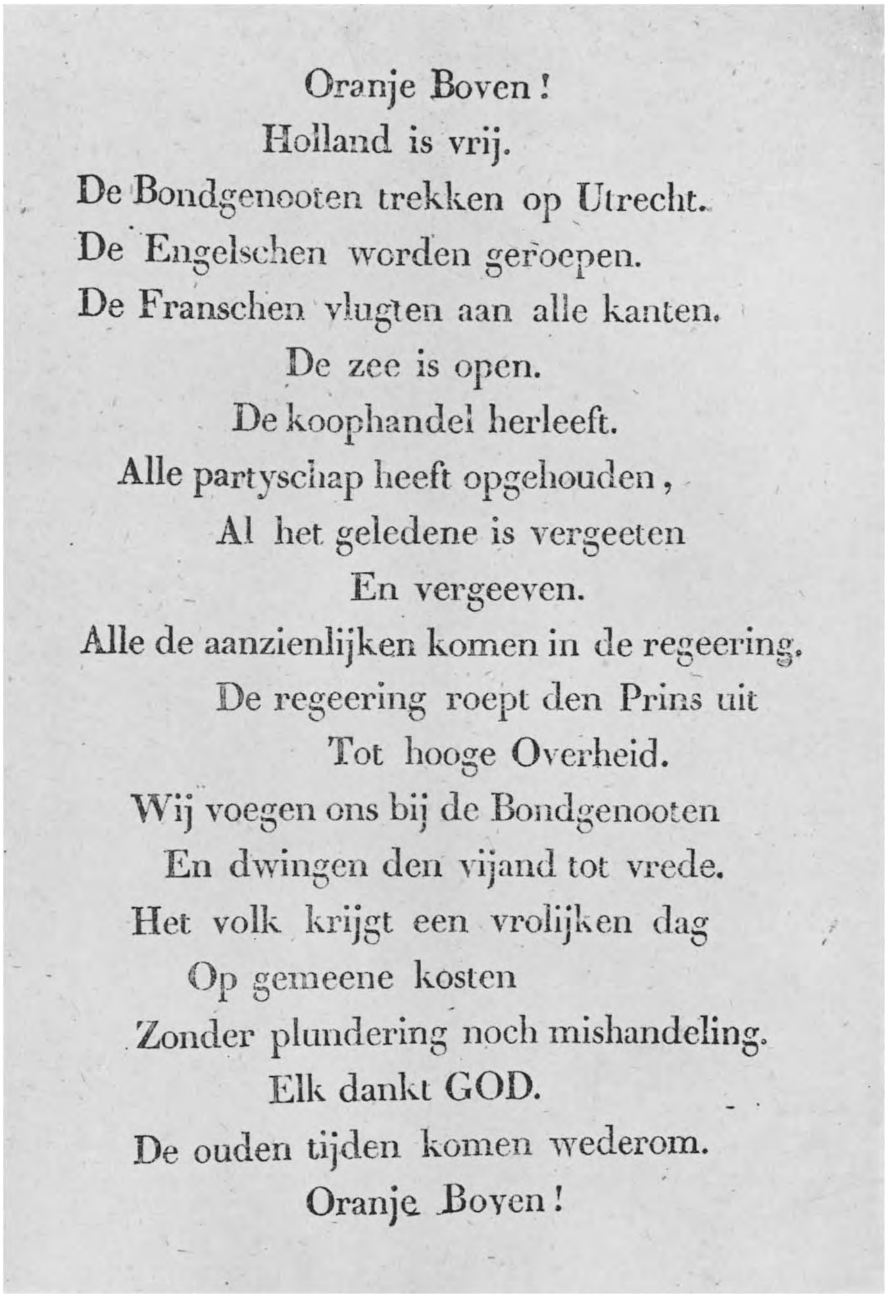

Oranje Boven!
Holland is vrij.
De Bondgenooten trekken op Utrecht.
De Engelschen worden geroepen.
De Franschen vlugten aan alle kanten.
De zee is open.
De koophandel herleeft.
Alle partyschap heeft opgehouden,
Al het geledene is vergeeten
En vergeeven.
Alle de aanzienlijken komen in de regeering.
De regeering roept den Prins uit
Tot hooge Overheid.
Wij voegen ons bij de Bondgenooten
En dwingen den vijand tot vrede.
Het volk krijgt een vrolijken dag
Op gemeene kosten
Zonder plundering noch mishandeling.
Elk dankt GOD.
De ouden tijden komen wederom.
Oranje Boven!

Op de morgen van de 17de November 1813 werd deze proclamatie in Den Haag verspreid, ongeteekend zooals men ziet. Dit stuk moest helpen om een zoo groot mogelijke aanhang te verwerven in zoo groot mogelijke kring. Het was er uitnemend geschikt voor. — De opgeroepen regenten van vóór 1795 („de ouden tijden komen wederom") hadden echter nog een zwaar hoofd in de zaak. Een bijeenkomst op 18 November draaide op niets uit. Evenzoo ging het met een tweede vergadering van oud-regenten (nu van vóór en na 1795). Toen hebben Van Hogendorp c.s. doorgetast (zie afbeelding 352).

naar de Prins van Oranje (oudste zoon van de in 1795 gevluchte Willem V), die zich in Engeland bevond en die 30 November 1813 onder groot vreugdebetoon van de bevolking in Scheveningen aankwam. Twee dagen later werd hij te Amsterdam als Willem I tot Souverein Vorst uitgeroepen. Zeer opzettelijk herstelde men dus niet de functie van stadhouder. Ook in andere opzichten keerde men niet tot de toestanden van voor 1795 terug. Het voornaamste van wat de Fransche tijd gebracht had bleef en dat was maar goed ook. Voorloopig werden zelfs het Fransche belastingstelsel en de geheele Fransche administratie bestendigd.

B. De Nationale Staat van 1813—1848. — Geringe Volksinvloed.

De Souvereine Vorst belastte nog in December 1813 een Commissie van veertien leden (waaronder Gysbert Karel van Hogendorp) met het ontwerpen van een Constitutie. Toen de Commissie in het voorjaar van 1814 klaar was, moest worden uitgemaakt, hoe de nieuwe grondwet zou worden aangenomen. Van een vrije volksstemming moest Willem I immers niets hebben. Dus vond men er het volgende op. De Souvereine Vorst benoemde 600 „notabelen", die geacht konden worden het geheele volk te vertegenwoordigen. Het volk had dan ook het recht gehad eventueele bezwaren tegen hen kenbaar te maken. Deze 600 notabelen kwamen op 29 Maart 1814 in de Nieuwe Kerk samen, waar ze het ontwerp, zooals het er lag, hadden te aanvaarden of te verwerpen. Natuurlijk werd het met groote meerderheid aangenomen, waarna Willem I een dag later op dezelfde plaats de eed er op aflegde. Koning en „volk" hadden hiermee de nieuwe grondwet goedgekeurd.

De volksvertegenwoordiging zou bestaan uit één Kamer met 55 leden, gekozen door de staten der negen provinciën, met dien verstande, dat slechts ingezetenen der provincie in aanmerking kwamen, terwijl tenminste het vierde deel van adel moest zijn. Er zou beslist worden bij meerderheid van stemmen. Zoowel de vorst als de leden der volksvertegenwoordiging hadden het recht van initiatief.

De staten der provinciën werden gekozen door twee standen, n.l. de edelen of ridderschappen en de steden. De leden der stedelijke raad zaten voor hun leven. Ze werden benoemd door een kiescollege, dat eenmaal per jaar samenkwam en waarvan de leden op hun beurt werden gekozen door de „gezeten" burgers, d.w.z. zij die een zeker bedrag in de belastingen betaalden.

De ministers waren alleen aan de vorst verantwoording schuldig. De gewone uitgaven werden eens voor altijd vastgesteld en de buitengewone telkens voor tien jaren. De macht van de volks-

vertegenwoordiging was dus wel zeer gering. De opvolging zou geschieden volgens erfrecht, zoowel in de mannelijke als in de vrouwelijke lijn. De vorst besliste over oorlog en vrede en had het opperbestuur over de geldmiddelen en de koloniën. De rechterlijke macht bleef onafhankelijk (de rechters werden voor het leven benoemd en waren onafzetbaar en dus onafhankelijk van de regeering). De vergaderingen van kamer, staten, stedelijke raad, enz. geschiedden met gesloten deuren.

Niet ten onrechte zetten wij boven dit hoofdstuk: geringe volksinvloed. Van democratisch standpunt beoordeeld, beteekende dit, vergeleken bij het jaar 1795 en de grondwet van 1798, een belangrijke achteruitgang. Maar de mannen van 1795 waren in elk opzicht wel een beetje heel hard van stapel geloopen. En gelijk ze al spoedig op de te sterke centralisatie moesten terugkomen, zoo waren ze ook op ander terrein nog gedurende de Fransche tijd van al te radicale opvattingen genezen. Reeds in de grondwet van 1801 werd vastgesteld: De wet bepaalt de wijze, waarop het stemrecht wordt uitgeoefend, alsmede de *gegoedheid* der kiezers. De sprong van 1795 was blijkbaar te groot geweest.

Al heel gauw bleek, dat de groote heeren, die na de val van keizer Napoleon in Europa de lakens uitdeelden en die op het Weener Congres bezig waren het grondgebied van Europa onder elkaar te verdeelen, ten einde zoo een nieuwe „orde" te scheppen, het beter oordeelden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tot één staat samen te voegen. De souvereine vorst kon er uit de aard der zaak niet veel op tegen hebben en met de wenschen der volken zelf hield men geen rekening. Van onafhankelijkheid van het Nederlandsche of het Belgische volk, wij zagen het reeds, kan dan ook kwalijk gesproken worden. Vooral Engeland was erg op de samenvoeging gesteld. Het had in de Napoleontische tijd zoowat al onze koloniën kunnen vermeesteren. En hoewel men nog niet het rechte besef had van de beteekenis, die deze gebieden zouden verkrijgen, de Engelsche regeering voelde er niet veel voor, een en ander terug te geven aan een te kleine staat, die al te gemakkelijk weer een speelbal kon worden van machtige buren.

In het jaar 1795 was de Nederlandsche natie geboren. En nog in de „Fransche tijd" kwamen reeds allerlei nationale regelingen tot stand. Men denke maar aan onderwijs, belastingen, enz. Toch was de nationale organisatie allerminst volmaakt. Daarvoor waren er in die tijd juist te veel storende factoren, terwijl vreemde belangen soms al te krachtig meetelden. Zoo komt het, dat het nieuwe bewind nog tallooze nationale regelingen moest scheppen

of voltooien. Trouwens de heele negentiende eeuw door houdt men zich in ons land bezig met de afwerking en vervolmaking van wat wij kunnen noemen: het nationale systeem.

Enkele van de voornaamste punten, die in de eerste decenniën na 1813 aan de orde kwamen, moeten wij hier kort bespreken.

Heel belangrijk was de oprichting van de Nederlandsche Bank, een naamlooze vennootschap, die van de Nederlandsche staat het alleenrecht kreeg om „bankbiljetten" uit te geven. Reeds in de

353. *Vergadering van „'t Nut" vóór honderd jaar.*

In een maatschappij, waarin krant en tijdschrift nog haast geen beteekenis hadden voor breede lagen van de bevolking, waren bijeenkomsten als die van het in de achttiende eeuw opgerichte „Nut" (Maatschappij tot Nut van het Algemeen) van wezenlijk belang. Te meer, daar ook het boek nog niet die beteekenis had voor de geestelijke voorlichting, die het later zou krijgen. — Naar een houtgravure van J. Hilverdink.

achttiende eeuw ziet men in Europa in verschillende landen de eerste pogingen om te komen tot het gebruik van papiergeld. Het leidt tot allerlei moeilijkheden en catastrophen. Nog tijdens de Fransche Revolutie beleeft men de débâcle van het Fransche papiergeld: de assignaten. Maar de nieuwe maatschappij heeft dit papiergeld noodig en sinds de oprichting van de Nederlandsche Bank zijn er in ons land dan ook geen moeilijkheden als de bovengenoemde van eenige beteekenis geweest. Een van de voor-

naamste functies van de Nederlandsche Bank is nu te zorgen, dat in ons land steeds een voldoende hoeveelheid ruilmiddel aanwezig is. Op elastische wijze voorziet de Ned. Bank met haar banknoten in deze behoefte. Wat er te veel is vloeit regelmatig uit de circulatie terug naar de Bank. Is er te weinig, de Bank is in staat, onder door de wet gestelde voorwaarden, de hoeveelheid te doen toenemen. Door haar invloed op de andere banken, kan de Ned. Bank op het economisch leven van het heele volk krachtig inwerken. Zonder instellingen als de Nederlandsche Bank zou een ontwikkeling als die welke de negentiende eeuw ons te zien gaf, ondenkbaar zijn. [1])

Van haast even groote beteekenis is de oprichting van de Rijksmunt in 1814. Tot die tijd had op zijn minst ieder gewest een eigen munt. Maar naast deze gewestelijke munten waren er nog talrijke stedelijke zelfs in omloop, voor een deel zoo versleten of besnoeid, dat ze haast onherkenbaar waren geworden. Voor een vlot verkeer was dit natuurlijk een geweldige belemmering. En men heeft dan ook niet gerust, voordat ook in dit opzicht de eenheid tot stand was gekomen. Toch heeft het nog tot in de veertiger jaren geduurd, dat men met ten deele onbruikbare munt zat opgescheept. Er waren met het opruimen van de oude immers altijd belangrijke bedragen gemoeid, want degenen die ze inleverden, moesten er goede munt voor terug hebben.

De nationale staat heeft verder een stelsel van nationale verkeerswegen noodig. Tot 1795 heeft men in deze streken practisch nog geen behoorlijk verharde wegen. Met het strand en de zee- of rivierdijken moest men zich behelpen. In de Fransche tijd begon men met de aanleg. Mochten voor iemand als Napoleon ook in de eerste plaats militaire overwegingen gelden, ieder verstandig mensch besefte wel, dat tegelijk in een behoefte van de „nieuwe tijd" werd voorzien. Ook in dit opzicht zijn de eerste jaren na 1813 een zuivere voortzetting van de Fransche tijd. En in de loop van de negentiende eeuw zal nu langzamerhand een toestand ontstaan, die het mogelijk maakt, zelfs alle uithoeken van de natie met paard en wagen te bereiken.

Toch blijft het verkeer te water, vooral voor het goederenvervoer nog verreweg het voornaamste. Maar ook hier is een belangrijke verandering aan te wijzen. Voorheen had men overal barrières, belemmeringen, soms zelfs kunstmatige, die veroorzaakten, dat het verkeer noodgedwongen tot bepaalde streken

---

[1]) Haast alle nationale staten kregen een of meer overeenkomstige instellingen. Voor hun *nationale* taak bleken deze nationale banken in het algemeen wel berekend. Internationale betalingen of verplichtingen veroorzaken soms echter groote moeilijkheden. Dat leeren de laatste jaren ons wel!

werd beperkt. Tijdens de regeering van Willem I is men al deze gebieden met elkaar gaan verbinden. Daarnaast kregen Amsterdam, door het Noordhollandsch kanaal en Rotterdam door het Voornsche kanaal weer een behoorlijke verbinding met het wereldverkeer.

Over het algemeen waren de verkeerswegen te water in ons land voor die tijd voortreffelijk te noemen. Men neemt dan ook dikwijls aan, dat tengevolge daarvan eerst laat met de aanleg van een spoorwegnet in deze streken is begonnen. Ten slotte kwam in 1839 het eerste lijntje tot stand, waarmee dan ook op dit punt een begin is gemaakt met de voltooiïng van het nationale systeem. Zie voor dit alles ook de afbeeldingen 359 en volgende.

Een merkwaardig nationaal verschijnsel is verder de Nederlandsche Handelmaatschappij, opgericht in 1824 onder directe leiding van Koning Willem I. Tijdens de Republiek was de handel op Indië een monopolie geweest van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) en daarmee van een groep bevoorrechten in deze Republiek. Dit had ten gevolge, dat particulieren zich geen ervaring hadden kunnen verwerven met betrekking tot deze handel. Toen nu na de Fransche tijd de vaart op Indië hervat kon worden, ontbraken alle verbindingen. De Engelschen hadden daarentegen gedurende de Fransche tijd allerlei waardevolle betrekkingen aangeknoopt. Bovendien behoefden die het niet alleen te hebben van de retourvloten. Ze *leverden* ook aan de inlanders en konden dus naast de terugreis tevens de heenreis rendabel maken. Tengevolge van dit alles wilde het met de herleving van onze handel op de Oost niet vlotten. Dat men dus omzag naar middelen om hierin verbetering te brengen, behoeft niemand te verwonderen.

Willem I heeft toen de stoot gegeven tot stichting van de Nederlandsche Handelmaatschappij, opgericht met de bedoeling in de meest algemeene zin de bloei van de handel te helpen bevorderen. In de practijk is de N.H.M. echter alleen van beteekenis geworden voor onze betrekkingen met Indië. De oprichting is genoemd „een poging tot nationaliseering van den handel, zonder kwetsing van de nu eenmaal aangenomen liberale beginselen van koloniaal beheer en zonder in strijd te komen met het contract met Engeland, dat terzelfder tijd gesloten werd.”

De N.H.M. heeft inmiddels aanvankelijk een zeer kwijnend bestaan geleid. Pas toen men geheel in strijd met die „liberale” beginselen in 1830 overging tot de invoering in Oost-Indië van het zoogenaamde Cultuurstelsel, brak er voor de N.H.M. een betere tijd aan. De inlanders werden verplicht, op een bepaald deel van hun grond, door het gouvernement voorgeschreven pro-

ducten te verbouwen en deze tegen een van gouvernementswege vastgestelde prijs aan de Indische regeering te leveren. Deze liet nu de op die wijze verkregen artikelen door de N.H.M. naar het moederland vervoeren. De N.H.M. verdiende daar natuurlijk alvast behoorlijk aan. Concurrentie bestond immers niet. Maar nu werd de verkoop dezer producten in ons land eveneens opgedragen aan de N.H.M. Wie heeft er nooit gehoord van de

354. *Ontwerp voor een bestuurbare ballon (1825).*

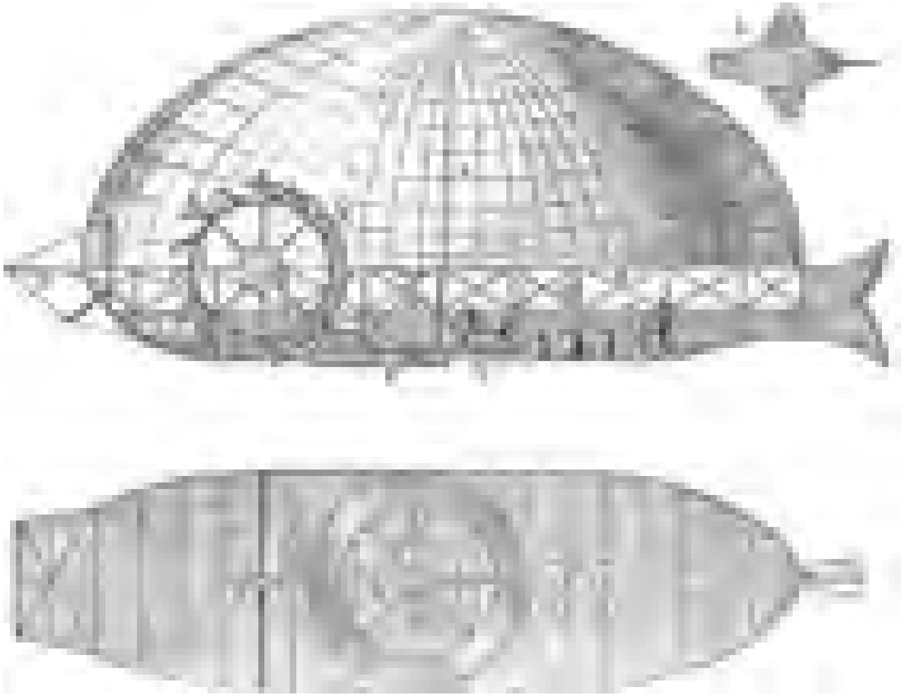

In 1825 publiceerde Charles Génet dit ontwerp voor een bestuurbare ballon. Het is er een merkwaardig voorbeeld van, hoe een bepaald probleem in theorie op te lossen is, terwijl aan de practische uitvoering eigenlijk nog niet eens kan worden gedacht. Génet dacht zich dit toestel 152 voet lang. Men vergelijke dit plaatje met de afbeeldingen 346—348 en met 355.

koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij? Dit alles was eenigermate bedenkelijk, omdat de koning als voornaamste aandeelhouder der N.H.M. (hij was tevens garant voor een rente van 4½ pCt.) er belang bij had, dat het gouvernement (waarin zijn invloed weer overwegend was) aldus handelde. Voegt men daarbij, dat de batige saldi van de Indische dienst

eenvoudig werden overgeheveld naar het „moederland", dan wordt het duidelijk, dat hier volkomen terecht kan worden gesproken van een belasting van een deel van het Rijk ten bate van een ander deel, van een vorm van bestuur, drukkender dan dat der Compagnie. Het is bekend, hoe na het midden der vorige eeuw Multatuli zich in zijn „Max Havelaar of de Koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij" met machtige stem

355. *Bestuurbare ballon van Giffard (1852).*

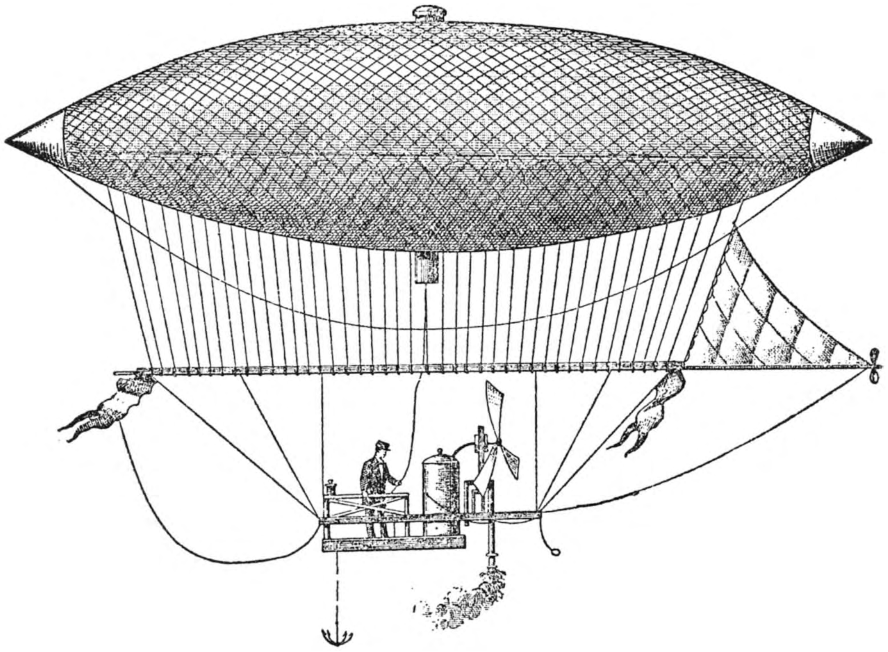

Ook deze afbeelding laat duidelijk zien (evenals de vorige), dat het probleem van het besturen van de luchtballon toen in theorie reeds was opgelost. Er was zelfs reeds een begin van uitvoering. Henri Giffard had de paarden van afb. 354 vervangen door een stoommachine. Op 24 September 1852 steeg hij met zoo'n toestel te Parijs op. De snelheid was echter in de practijk te gering. Bij krachtige wind zou dit toestel een speelbal der elementen zijn. Men ziet aan dit voorbeeld, dat eerst zekere materieele voorwaarden vervuld moeten zijn, voor dat een uitvinder — hij zij nog zoo geniaal — in staat is, met bruikbare vondsten te komen. Hier was het wachten in hoofdzaak op de technische verbetering van de motor, het instrument, waarvoor Christiaan Huygens (zie afbeelding 311) indertijd reeds de grondslagen had gelegd.

tegen dit alles heeft gekeerd. (Zie ook afbeelding 374.)

Op één lijn met de N.H.M. moet gesteld worden, ten minste wat de bedoeling betreft, de in 1822 opgerichte Algemeene

Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging der Volksvlijt. De omstandigheden hebben echter deze te Brussel gevestigde instelling niet zoo naar voren geschoven als de N.H.M. Na de afscheiding van België is deze maatschappij opgevolgd door de Belgische Bank.

Een apart woord moet in dit gedeelte nog gewijd worden aan onze „nationale" schuld. Deze was al ontstaan door de omwenteling van 1795. De verschillende gewestelijke schulden, vermeerderd met die van de V.O.C., zijn toen samengesmolten tot de Nederlandsche nationale schuld. De slechte economische toestanden gedurende de Fransche tijd veroorzaakten een belangrijke toename ervan, zoodat het eindelijk, tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon, niet meer mogelijk was rente en aflossing te betalen. Napoleon, doortastend als altijd, heeft daarom besloten tot de zoogenaamde tiërceering. Slechts een derde deel der rente werd uitbetaald, waarmee de schuldbekentenissen uiteraard het twee derde deel van hun waarde verloren. En hoezeer hij zich hiermee ook de toorn der renteniers op de hals haalde, koning Willem I heeft deze maatregel slechts in naam ongedaan kunnen maken. Nog in 1814 bewerkte die, dat de Nationale Schuld werd gesplitst in twee gedeelten. Het derde gedeelte, voortaan genoemd Nederlandsche Werkelijke Schuld zou in 't vervolg een rente opleveren van 2½ pCt. Voor de overschietende „Uitgestelde Schuld" zou geen rente worden betaald. Jaarlijks zou echter voor een bedrag van vier millioen van de Werkelijke Schuld worden afgelost. En tegelijkertijd zou dan door loting een gelijk bedrag van de Uitgestelde Schuld naar de Werkelijke overgaan, dus rentegevend worden. Het spreekt vanzelf, dat deze Uitgestelde Schuld bijna geen koerswaarde had. Daardoor kwam men op de gedachte, het Amortisatie-syndicaat op te richten. In 1823 werd deze zaak bij de wet geregeld. Door opkooping van de stukken N.U.S. tegen lage koers zou de Nederlandsche Staat zich op zeer gemakkelijke manier van een groot gedeelte der schuld kunnen ontdoen. Maar dit moest dan eenigszins in het geheim kunnen geschieden, anders zouden die koersen immers direct omhoog gaan. Het Amortisatie-syndicaat kreeg daarom zeer uitgebreide bevoegdheden. Het kreeg niet alleen de beschikking over de opbrengst der tollen en van een gedeelte der domeinen: maar mocht bijv. ook leeningen sluiten. Bovendien werd in verband met het boven aangegeven doel de contrôle door de Staten-Generaal vervangen door een andere, die in de practijk niets beteekende.

Tot aan 1840 toe is dit Amortisatie-syndicaat voor de autocratische koning een middel geworden om al die dingen door te

zetten, waarvoor hij niet op de steun der Staten-Generaal kon rekenen. Dat op die manier de schuld niet gedelgd werd, maar soms zelfs toenam, was voor hem slechts een bijkomstigheid.

In 1818 werd bovendien bij de wet bepaald, dat de rechterlijke macht verplicht was te straffen al wie een Algemeene maatregel van Bestuur (Koninklijk Besluit), reeds uitgevaardigd of nog uit te vaardigen, overtrad.

Ten gevolge van deze beide wetten (die van 1818 en die van

356. *Redding van twee luchtreizigers.*

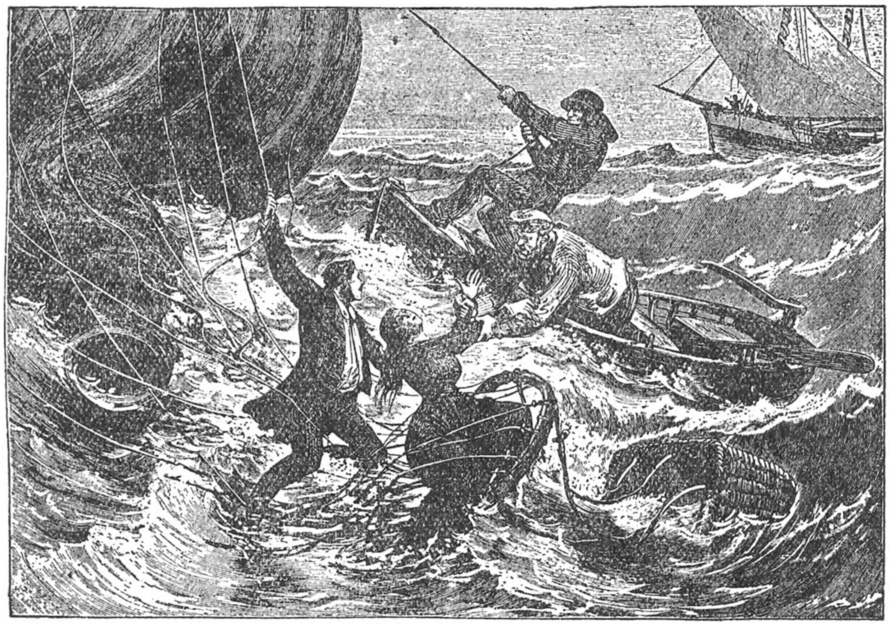

Na de afbeeldingen 354 en 355 is opzettelijk dit plaatje opgenomen, om behalve de technische zijde van dit probleem, ook nog eens een andere kant er van te kunnen belichten. Als niet steeds weer onverschrokken mannen en vrouwen zich vol geloof aan de oplossing van dit en andere problemen hadden gewaagd, dan zouden ze nimmer een stap nader bij de oplossing zijn gekomen. Hier is afgebeeld de redding van het echtpaar Duruof in 1847 op de Noordzee.

1823) was de koning steeds in staat zijn zin door te zetten, zelfs tegen de uitdrukkelijke wil van de volksvertegenwoordiging. Van democratie en van volkswil kan dan eigenlijk ook maar kwalijk gesproken worden voor de tijd, waarover het hier gaat.

Van de politieke gebeurtenissen in deze periode zullen we er slechts een drietal bespreken en dan nog zeer globaal.

In de eerste plaats de zoogenaamde afscheiding van België. De wil der groote mogendheden vooral had in 1815 de samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bewerkstelligd. Dat er nergens iets blijkt van eenige neiging dezer beide volken om in één staat te worden vereenigd, wijst er reeds op, hoe er van directe gemeenschappelijke belangen geen sprake is. Men heeft het nu veelal voorgesteld, alsof het verschil tusschen de beide naties, tot uiting komende o.a. hierin, dat het Noorden een handeldrijvende en de landbouwbeoefenende gemeenschap vormde, terwijl het Zuiden zich vooral ook op de industrie toe-legde, gevoegd bij de tegenstelling op godsdienstig gebied (het Zuiden was bijna geheel Roomsch-Katholiek), ten slotte de breuk heeft veroorzaakt. Een en ander zou dan in de hand zijn gewerkt door de halsstarrigheid van Koning Willem I, waardoor hij ten slotte zoowel de liberale als de katholieke burgerij voor goed tegen zich kreeg.

Nu heeft evenwel Maurice Bologne in zijn werkje: De proleta-rische opstand van 1830 in België, het zeer waarschijnlijk gemaakt, dat althans een deel van de Zuid-Nederlandsche bourgeoisie zich tot op het uiterste heeft ingespannen om de band met het Noor-den te behouden. Zij had wel enkele politieke wenschen, maar was overigens met de gang van zaken zeer tevreden. — Heel anders was het gesteld met het proletariaat in dat vroeg-kapita-listische gebied. Als de massa van het volk van alle wettige in-vloed op de regeering is verstoken, dan kan men er zeker van zijn, dat een naar evenredigheid zeer groot deel der gemeen-schappelijke lasten wordt afgewenteld op deze weerlooze groepen. De accijns op het gemaal en geslacht, de belasting aldus van de eerste levensbehoeften van de arbeidersklasse, hebben ongetwij-feld in die dagen een rol van beteekenis gespeeld. De burgerij in het Zuiden heeft hoog spel gespeeld. Zij heeft gehoopt de on-tevredenheid in de onderste lagen der maatschappij te kunnen gebruiken voor het bevredigen van eigen wenschen, zooals het zoo dikwijls gegaan is in de geschiedenis. Maar na korte tijd was zij niet in staat de geesten, die zij zelf mee had opgeroepen, te beheerschen. Een tweetal opstanden, vooral van het Brusselsche volk hebben de afscheiding tot een feit gemaakt. Het spreekt vanzelf, dat het nog jonge proletariaat, ongeorganiseerd als het was, daarna niet in staat bleek een rol te spelen, waartoe het zich pas in veel later tijden de noodige bekwaamheden zou verwerven.

Het is bekend hoe de koning nog tot 1838 gehoopt heeft, dat een verandering in de gezindheid der mogendheden (die na 1830 in de vernietiging van hun eigen schepping meenden te moeten berusten), hem in staat zou stellen de Belgen weer onder zijn

scepter te brengen. In dat jaar kwam eindelijk het eindverdrag tot stand, waarbij het Koninkrijk der Nederlanden de nieuwe toestand erkende. Onze handel en al wat er mee samenhing had gedurende een negen=tal jaren enorme schade geleden terwijl de mobilisatie van leger en vloot geweldige sommen had verslonden. Met de financiën van de staat zag het er dan ook treurig uit.

Wij komen hiermee tot het tweede politieke feit, waarover moet worden gesproken. De ontevredenheid over deze zaken ook bij de Nederlandsche burgerij was groot. Nu richtte die zich ook tegen het Amortisatie=syndicaat en de zoogenaamde „Besluitenregeering" (zie blz. 449). Het is ongetwijfeld in ver=

357. *Postkantoor, eerste helft negentiende eeuw.*

Aan de ontwikkelingsgeschiedenis van de post werden reeds een paar afbeel=dingen met hun onderschriften gewijd (319 en 320). In de negentiende eeuw gaat deze ontwikkeling natuurlijk door. Men ziet hier een distributiekantoor uit de eerste helft er van. Sommigen haalden goed nieuws, voor anderen was het minder aangenaam. Een groote verandering brachten de invoering van de postzegels en de geregelde besteldiensten, om uit het vele maar een greep te doen. — Van het allergrootste belang was verder de oprichting van de „Wereld=postvereeniging", die op 1 Juli 1875 in werking trad en de internationale samenwerking van meer dan 1600 millioen menschen op een voortreffelijke wijze regelt.

band hiermee, dat eindelijk de volksvertegenwoordiging moed kreeg. In 1839 werd niet alleen een leeningswet verworpen, maar ook de begrooting voor 1840 moest het ontgelden. Slechts de minister van Financiën, tevens kamerlid, stemde er voor. Alle

anderen lieten tegen hooren. Dit was een duidelijke vingerwijzing voor de koning, die nog in hetzelfde jaar afstand deed, na eerst te hebben meegeholpen aan het tot stand brengen van de grondwetsherziening van 1840, noodig geworden door de afscheiding van België. Behalve de wijzigingen, die op grond hiervan werden aangebracht, werd bepaald, dat het kiesrecht voor de steden en het platteland in het vervolg bij de wet moest worden geregeld (tot die tijd bij Koninklijk Besluit), dat de

358. *Interieur omstreeks 1840.*

Deze houtgravure van 1840 laat ons zien hoe het er ongeveer honderd jaar geleden des avonds uitzag in de huiskamer van een winkelier, en dus ongetwijfeld eveneens in de huiskamers van andere burgermenschen. Wat ons wel het meest opvalt is de hoogst gebrekkige verlichting. In dit opzicht is er dan ook in een eeuw heel wat veranderd. Over petroleumlicht en gasgloeilicht zijn we nu het tijdperk van de electrische verlichting van onze huiskamers binnengetreden. En nu probeere men zich eens voor te stellen wat dit alles beteekent voor de geestelijke vorming van de mensch.

begrooting telkens voor twee jaar zou worden vastgesteld (i.p.v. voor tien), terwijl bovendien de strafrechterlijke verantwoordelijkheid der ministers in de grondwet werd opgenomen. Door de splitsing van het gewest Holland werd het aantal provinciën op elf gebracht.

Koning Willem II (1840—1849) stond direct voor groote moei-

lijkheden, want feitelijk was hem, vooral ook door de practijken van het Amortisatie syndicaat, een failliete boedel overgedaan. En hiermee komen wij tot de derde politieke episode, die in dit tijdperk een nadere beschouwing vereischt.

Na eenig zoeken en tasten werd Floris Adriaansz. van Hall de man, die deze moderne Augiasstal kreeg te reinigen. Reeds was in 1842 het Amortisatie syndicaat opgeheven, zonder dat daarmee de uiterst precaire toestand op financieel gebied kon worden verbeterd, toen in 1843 de overgang van Van Hall van het departement van Justitie naar dat van Financiën het uitzicht op drastische maatregelen opende. De nieuwe minister heeft er niet lang op laten wachten. De lage rentestand stelde hem in staat nog hetzelfde jaar zijn plannen aan de Volksvertegenwoordiging voor te leggen. Hij stelde voor: een „vrijwillige" leening tot het voor die tijd hooge bedrag van 127 millioen tegen een rente van 3%. Vrijwillig werd deze leening eenigszins ironisch genoemd, omdat de stok achter de deur stond. Wie niet naar vermogen teekende, zou n.l. door een speciale belasting worden getroffen. Vreeselijk is er toen door een deel der bezittende klasse getoornd tegen dit „monstergewrocht" zooals het voorstel door een deftig kamerlid werd betiteld. Zelfs Alva en de tiende penning werden er bijgehaald. Er waren er die de mogelijkheid van revolutie niet uitgesloten achtten. In teekeningen werd de regeering bij een struikroover vergeleken. Deftige renteniers ontzagen zich zelfs niet, „de vuilste taal te voeren".

De toestand was nu wel voorloopig gered, maar toch kwam er geen rust. Een ernstige Europeesche crisis kondigde zich aan En de roep om politieke veranderingen was ook in ons land niet van de lucht. Wel gelukte het nog, een voorstel tot grondwetsherziening in democratische geest van Thorbecke en anderen (de zoogenaamde „negenmannen") onder de tafel te werken, maar de ernst der tijden dwong de regeering toch, in 1847 een aantal voorstellen tot herziening van de Grondwet aanhangig te maken. Ze zijn door de loop der zaken in 1848, waarover in het volgende hoofdstuk uitvoeriger zal worden gesproken, niets eens in behandeling gekomen.

Wij mogen de bespreking van deze voor de verdere groei van de nationale staat zoo belangrijke periode niet eindigen, zonder een enkel woord te wijden aan de toestand, waarin de arbeidersklasse toen verkeerde. Terloops kwam die reeds even ter sprake bij de Belgische afscheiding. Maar daar ging het uitsluitend over het Belgische proletariaat. Met het volste recht kan men voor die tijd en voor België dit woord gebruiken. Want in de Zuide-

lijke Nederlanden deden het grootbedrijf en daarmee het kapi-talisme vroeger hun intrede, dan bij ons in het Noorden, waar men vóór 1848 zeker kwalijk van een proletariaat kan spreken.

Heel veel is er echter van de toestand der arbeidersklasse niet te zeggen. In zijn bekend werk: De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw begint de schrijver, dr. I. J. Brugmans, het eerste hoofdstuk met de opmerking: „Er zijn zeker weinig onderdeelen van onze economische geschiedenis, van welke onze kennis zoo onbevredigend is, als het tijdperk volgende op het herstel van onze onafhankelijkheid". Het is dan ook heel moeilijk zich een voorstelling te vormen van de wijze waarop de arbeidende klasse toen heeft moeten leven. Henriëtte Roland Holst heeft er indertijd in haar werk: *Kapitaal en Arbeid in Nederland* een hoofdstuk aan gewijd. Ik meen nu het best te doen door hieruit een paar alinea's over te nemen. [1])

„Het aantal bedeelden van de huiszittenden en diakonie-armen bedroeg in die jaren in doorsnee 10% van de bevolking. Het laagste cijfer werd bereikt in 1822, met 86.7 per duizend; het hoogste in het krisis- en hongerjaar '47 met 155 per duizend. In de veertiger jaren was er een geregelde toename. Hierbij kwamen dan nog de duizenden in de werkinrichtingen, gods- en gasthuizen, enz. opgenomen, zoodat het totaal in de veertiger jaren op 5 à 600.000, dat is tusschen één zesde en één vijfde der bevolking werd geraamd. Natuurlijk was de armoe het grootst in de eertijds rijkste provincies, de oude zetels van handel en nijverheid met de dichtste bevolking. In Leiden werden in '46 van de 38.000 inwoners, 16.000 geheel of gedeeltelijk onderhouden. Een ras van paupers had zich daar gevormd, dat de middelmatige gestalte niet meer bereikte. Een groot deel van deze 16.000 bedeelden behoorden tot de chronisch werkloozen. Zij brachten den tijd door met „peueren" en konden daar tien cent daags mee verdienen. Hun energie en lichamelijke krachten waren te gering dan dat zij poogden in de omtrek met landwerk, b.v. slooten steken, een daghuur van zestig cent te halen.

Even groote ellende vond men o.a. te Middelburg, Zierikzee, Brouwershaven, Hoorn en Enkhuizen. In Noord-Holland gaat het aantal bedeelden der huiszittende armen tusschen 1825 en 1848 twaalf maal de 200 per duizend te boven; dan volgen Zuid-Holland, Utrecht en Friesland. Het betrekkelijk geringst percentage hebben de dun bevolkte, van de oude handels- en manufactuurbloei buitengesloten provincies Drente en Overijsel.

---

[1]) Wie belang stelt in een uitvoeriger bespreking van dit onderwerp, neme daar naast het bovenaangehaalde werk van Dr. I. J. Brugmans ter hand.

Op het platteland tot in de kleinste plaatsen, was de ellende, vooral in de jaren der aardappelziekte even afschuwelijk als in de steden. De predikant Heldring verhaalt hoe in het dorpje Hemmen in de winter van 1845—1846 niet minder dan vierhonderd bedelaars in drie dagen voor zijn deur kwamen. In andere „verwaarloosde gemeenten" was de ellende even erg, in de hutten huisden de arme schepsels zonder bed, zonder huisraad, zonder linnen; met wat vuil stroo als ligplaats en in zulk een toestand verkeerend, dat „de dieren in ons land het wel nergens slechter hebben." In arme gemeenten gelijk Herwijnen en Hollouw bedroeg de bedeeling wekelijks een kop paardeboonen en twee stuiver per hoofd. Het moes van het wilde koolzaad diende tot toespijs. Er is geen land in Europa, heet het in een brochure van 1843, waar het aantal armen en de behoefte door hen geleden, de aandacht van de meer gegoeden meer waardig zijn dan Nederland....

Slechts weinig gelukkiger dan deze groote massa paupers „van geslacht op geslacht ten prooi aan werkloosheid en hongersnood" was volgens deze schrijver de handwerkstand, zoowel bazen als knechts, die hij niet tot de „armen" d.w.z. tot de lompenproletariërs of paupers erkent, en die wel niet van absoluut gemis aan werk, maar toch „van gebrek aan dagelijksch en regelmatig werk te lijden hebben...."

Met totale of gedeeltelijke werkloosheid waren de hooge accijnzen de hoofdoorzaak van de ellende van het Nederlandsche proletariaat. Zij werden van alle eerste levensbehoeften, behalve aardappels, geheven en geraamd een zevende deel van de vertering van een arbeidersgezin uit te maken. Wie *f* 140.— per jaar verdiende, moest daarvan *f* 20.— besteden voor de belasting op het gemaal. De Bosch Kemper noemt deze voorstelling „voorzeker overdreven, daar er onderscheiden huisgezinnen in den arbeidenden stand zijn, die zich bijna geheel spenen van de aan accijns onderhevige voorwerpen. Zoo zal menig ambachtsman noch suiker, noch wijn, noch gedistilleerd, noch bier, noch steenkolen gebruiken, en slechts een uiterst geringe som betalen aan accijns voor turf, geslagt of gemaal, daar zijn brand gesprokkeld hout, heideplaggen of lange turf is, en zijn voedsel uit visch of spek, aardappels of roggebrood bestaat."

Hoe geestig! De professor wist zeker niet dat de „ambachtsman" (van de eigenlijke armen wordt hier niet gerept) in de steden geen hout te sprokkelen, noch heide te steken vond, spek en visch voor hem een haast onbereikbare lekkernij waren, en hij, wilde hij aan de accijns ontkomen, leven moest van aardappels met bierazijn."

Hoe kon het ook anders in een samenleving, waarin naast de aristocratie, slechts een klein deel van de meergegoeden op regelmatige wijze invloed op de gang van zaken kon uitoefenen. Eerst toen breedere lagen van de burgerij, levende in verschillende opzichten in nauwer contact met de volksmassa's, door middel van het kiesrecht gelegenheid kregen, andere mannen naar de volksvertegenwoordiging te zenden, is hierin langzamerhand eenige verandering gekomen.

C. De strijd tusschen liberaal en conservatief. Toenemende invloed van de burgerij. (1848—1887).

Na de Napoleontische tijd zijn in vrijwel alle Europeesche landen conservatisme en zelfs reactie troef geweest. Wel keerde men in Midden- en West-Europa niet geheel tot het ancien régime terug, maar toch had men in menig land weer een despotische, wij zouden tegenwoordig zeggen een dictatoriale regeering gekregen. Het meest kras is dat het geval in Oostenrijk-Hongarije, waar de oppermachtige kanselier Metternich kans heeft gezien dit bewind tot aan het revolutiejaar 1848 te blijven uitoefenen. De Oostenrijksch-Hongaarsche staat, gedwongen samenleving van een aantal „naties" van zeer uiteenloopende aard, zou van volksinvloed op de regeering dan ook waarschijnlijk niet veel pleizier beleefd hebben. Metternich begreep heel goed, dat elke invloed verleend aan deze groepen onmiddellijk dienstbaar zou zijn gemaakt aan het streven naar nationale zelfstandigheid; en dus uitloopen kon op het uiteenvallen van de dubbel-monarchie. Hij deed zelfs zijn uiterste best om te voorkomen, dat de beide stroomingen die op politiek terrein zich in Europa begonnen te manifesteeren reeds lang vóór 1848 — het liberalisme en het nationalisme — in de landen rondom Oostenrijk-Hongarije hun invloed konden doen gelden. En in menig geval is hij daarin geslaagd. Vooral de Italianen en de Duitschers hebben het ondervonden.

In de meeste andere Europeesche staten was de reactie niet zoo kras. Maar toch neemt men ook daar overeenkomstige trekken waar. Voegt men daarbij, dat in deze eerste helft van de negentiende eeuw het kapitalistische systeem in een groot deel van de West- en Midden-Europeesche landen zijn intrede doet, dan wordt het duidelijk dat een groot deel van het Europeesche volk het niet best heeft gehad. Uitgebuit door het nog ongebreidelde kapitalisme — immers er is nog geen sprake van een behoorlijke politieke of andere arbeidersorganisatie en ook de sociale wetgeving moet nog geboren worden — politiek machte-

loos. zoodat de heerschende klasse in staat was een groot deel de lasten af te wentelen op de onderste lagen der bevolking, verkeerden groote massa's in de meest droevige omstandigheden, zelfs wanneer alles min of meer „normaal" verliep. Hoe moest het dan gaan in tijden van malaise en crisis?

Het is bekend, dat in de veertiger jaren van de vorige eeuw Europa door een der heftigste crises is geteisterd, welke het kapitalisme heeft gekend. Slechte oogsten en het voor het eerst optreden van de aardappelziekte (de aardappel was sinds de Fransche tijd hèt voedsel geworden voor de meerderheid der bevolking van West-Europa) veroorzaakten daarbij soms nog stijging van de prijs der allereerste levensbehoeften, zoodat in het jaar, waarin Marx en Engels het Communistisch Manifest de

359. *Diligence van voor honderd jaar.*

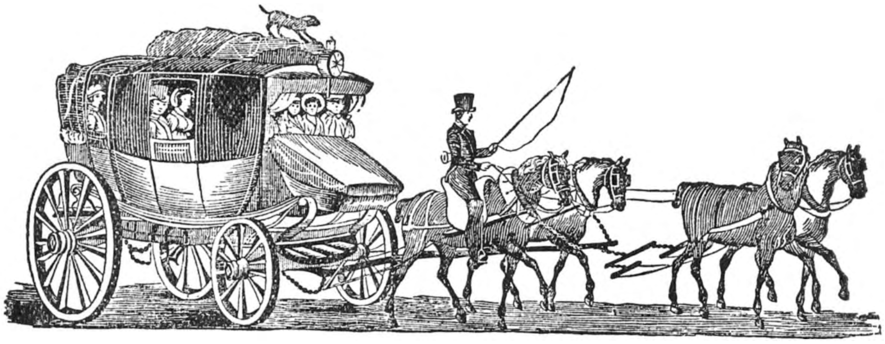

Naar een houtsneeprent uit het begin der negentiende eeuw. Eerst toen een eenigermate behoorlijk wegennet was verkregen (zie bladzijde 444) kon de diligence of de omnibus, in de regel tevens postwagen, een belangrijk vervoermiddel worden naast de trekschuit (zie afbeelding 321 e. v.).

wereld instuurden, menigeen met hen met de mogelijkheid van revolutie rekening hield.

Het jaar 1848 bracht ten slotte — na talrijke kleinere botsingen — de groote uitbarsting. Het begon in Italië, maar daarna volgde de Februari-omwenteling in Frankrijk, die dit land voorloopig tot een republiek maakte en het sein werd tot overeenkomstige bewegingen in andere landen. De Maartdagen brachten barricaden in de straten van Berlijn en Weenen en Metternich was genoodzaakt de wijk te nemen naar Engeland. Overal moest men wel min of meer aan de wenschen van het volk, of althans aan die van de radicalen, tegemoet komen.

Ook in Nederland waren voor 1848 de „aardappeloproeren" aan de orde van de dag en uit wat men heeft kunnen lezen op

blz. 454 e.v. blijkt wel, dat hier stof genoeg opgehoopt lag voor gewelddadige botsingen.

Toch is alles hier vreedzaam verloopen. De koning vooral, onder de indruk der gebeurtenissen der Maartdagen in Berlijn, heeft er het zijne toe bijgedragen, dat tijdig een veiligheidsklep werd geopend. Met voorbijgaan van zijn eigen ministers wendde hij zich tot de voorzitter der Tweede Kamer en reeds op 17 Maart kon hij een commissie installeeren, die opdracht had met een ontwerp van grondwetsherziening te komen, en waarvan de leider der liberale oppositie, Johan Rudolph Thorbecke, de meest op de voorgrond tredende figuur was. Welke invloed hierbij moet worden toegekend aan enkele demonstraties van eenigszins duistere oorsprong, is niet geheel duidelijk.

De commissie die met groote voortvarendheid werkte, kon reeds in April haar ontwerp bij de koning indienen en nog in November van hetzelfde jaar had het alle instanties op de voorgeschreven manier gepasseerd, zoodat de herziening kon worden afgekondigd (3 November 1848). Menig braaf burger maakte dit alles hoofdschuddend mee en zag de toekomst zeer donker in. Want gewichtig waren de veranderingen die werden aangebracht.

Op de tijdgenooten maakte het misschien wel de grootste indruk, dat men nu in 't vervolg *directe* verkiezingen zou krijgen. De man van de straat, als hij maar een zeker bedrag in de belastingen betaalde, zou onmiddellijk invloed krijgen op de samenstelling van het machtigste college des lands, de Tweede Kamer, waarvan de leden door hem en zijns gelijken zouden worden aangewezen. Dat moest haast wel mis loopen, zoo dacht men.

En daarnaast stond dan nog een groot aantal gewichtige veranderingen. Daar was in de eerste plaats de parlementaire ministerieele verantwoordelijkheid. De ministers zouden voortaan in de eerste plaats dienaren zijn van de Volksvertegenwoordiging, waaraan zij voor alle regeeringshandelingen verantwoordelijk werden. Geen koninklijke ministeries zouden wij dus meer hebben, maar parlementaire. De koning, uitdrukkelijk onschendbaar verklaard, kreeg een geheel andere rol dan hij tot toen had vervuld. Sprak de bekende liberale minister Van Houten in dit verband later niet van een ornament?

De macht van de Kamer werd nog vergroot, doordat men overging tot het stelsel der jaarlijksche begrootingen. Elk jaar zou de Tweede Kamer het in de hand hebben, een onwelgevallig minister zijn congé te geven.

Heel belangrijk was het ook, dat de beide Kamers het interpellatie-recht kregen, terwijl de Tweede Kamer het recht van enquête en dat van amendement verwierf.

De Eerste Kamer, waarvan de leden tot 1848 voor hun leven door de koning werden benoemd (en die door de Belgen spottend wel „la Ménagerie du Roi" was genoemd), zou in het vervolg door de Provinciale Staten worden verkozen.

De Provinciale Staten en de Gemeenteraden (er werden ruim 1200 gemeenten gevormd) moesten voortaan op dezelfde wijze worden verkozen als de Tweede Kamer. Een en ander moest bij de wet worden geregeld.

Merken wij ten slotte op, dat de grondrechten der burgers werden uitgebreid door de erkenning van het recht van vereeni- ging en vergadering, door de godsdienstvrijheid voor alle ge-

360. *Opening van de spoorweg van Amsterdam naar Haarlem.*

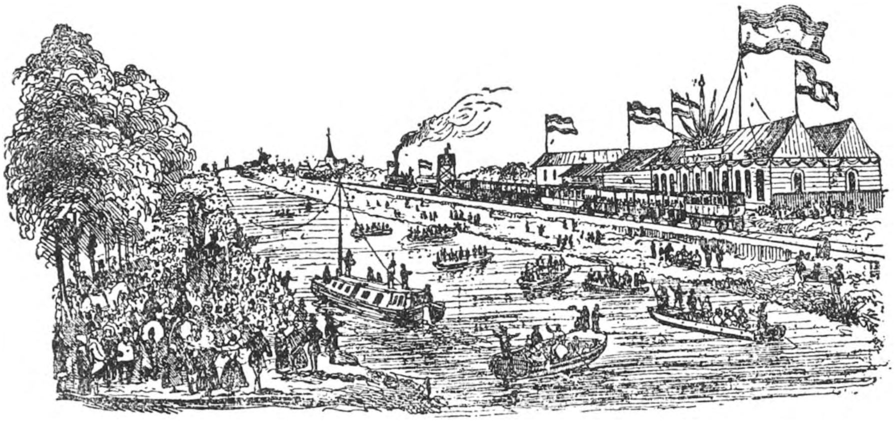

Na verschillende proefritten volgde op Vrijdag 20 September 1839 de eerste officieele rit van Amsterdam naar Haarlem. Een redacteur van „De Amsterdamsche Courant" vermeldt, hoe talrijke officieele personen „in de in het midden van de trein geplaatste, bijzonder fraaie diligence" hadden plaats genomen. De heenreis duurde 35 minuten „hieronder begrepen eenig oponthoud, veroorzaakt door het voor een oogenblik loslaten van den eersten stoomsleper". Er werden n.l. twee van die stoomslepers (locomotieven zeggen wij nu) voor gebruikt: de „Snelheid" en de „Arend". Men leze verder de bladzijden 445 en 461. Deze afbeelding is genomen naar een houtsnede uit die tijd.

zindten (vroeger alleen voor de bestaande), door de onschendbaarheid van het brievengeheim en de uitdrukkelijke erkenning van de vrijheid van onderwijs, dan wordt het duidelijk, hoe belangrijk deze grondwetsherziening is. Menigeen meent dan ook, dat eigenlijk beter van een nieuwe grondwet kan worden gesproken.

Was ons land tot 1848 geregeerd door aristocraten en conservatieven, de wijzigingen van dit jaar legden de macht in handen

van de liberale, dat is in die tijd tevens vooruitstrevende bourgeoisie. Nog in 1849 volgt het optreden van het eerste ministerie-Thorbecke. De vroegere Leidsche hoogleeraar krijgt gelegenheid nog sterker dan dit reeds door de grondwetsherziening zelf het geval is, zijn stempel op dit tijdvak te drukken. Monumenten van wetgeving zijn het, die Thorbecke ons heeft gegeven. De Kieswet, de Enquête-wet, de Provinciale wet, de Gemeentewet, de Postwet, de Onteigeningswet mogen wel in de eerste plaats genoemd. Maar dit wil niet zeggen, dat de Scheepvaartwetten van 1851, waarbij o.a. de Rijn- en IJseltollen en de doorvoerrechten werden afgeschaft en de wet tot de afschaffing van de accijns op

361. *De eerste dienstregeling der H.IJ.S.M.*

*** Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij.

Aanvankelijk met Dingsdag, den 24sten September 1839, tot nadere Kennisgeving, zijn de Uren van vertrek der Wagentreinen voor de Dienst, tusschen *Amsterdam* en *Haarlem*, door de Read van Administratie, bepaald als volgt, wordende de Reizigers verzocht, om zich 15 minuten te voren op de Stationsplaatsen te bevinden.

Bagagie van Reizigers, of eenige andere Goederen, die men verlangt vervoerd te hebben, is men verpligt, om ten minste ¼ Uur voor het vertrek, in de daartoe ingerigte Kantoren aan te brengen.

Vertrek van *Amsterdam*:	Vertrek van *Haarlem*:
's Morgens, te 8 Ure.	's Morgens, te 9 Ure.
„ „ 10 „	's Namiddags, „ 2 „
's Namiddags, „ 3 „	„ „ 4 „
„ „ 5 „	„ . „ 6 „

Amsterdam, 21 September 1839.

De Controleur,
W. E. METHORST.

Per advertentie werd de eerste dienstregeling aan het publiek bekend gemaakt. Hier is een reproductie weergegeven van die uit de „De Amsterdamsche Courant" van Maandag 23 September 1839.

varkens- en schapenvleesch, en vele andere van geringe beteekenis zijn.

Het is natuurlijk niet mogelijk in het raam van dit boek, hier een min of meer volledige parlementaire geschiedenis te geven, van dit voor de verdere ontwikkeling van de dingen in ons land toch zoo belangrijke tijdperk. Toch moeten enkele van de voornaamste wetten en besluiten ook van andere liberale en eveneens een paar van de meer conservatief georiënteerde ministeries genoemd worden.

362. *Het laantje van Van der Gaag.*

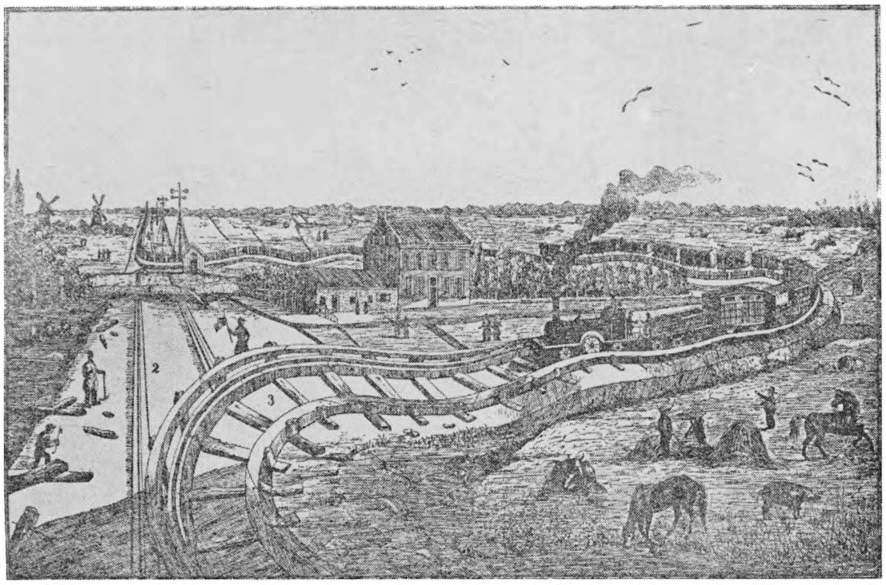

Toen men het lijntje Amsterdam—Haarlem wilde verlengen in zuidelijke richting begon al heel gauw de narigheid met allerlei grondeigenaars. Wel was er in 1841 een „onteigeningswet" gekomen, maar die maakte de aankoop van gronden soms zelfs nog moeilijker. Bijzonder lastig was de eigenaar van een stukje van een laan nabij Delft, dat een waarde had van nog geen honderd gulden, maar waarvoor hij liefst f 20.000 vroeg. Het bleek, dat de man optrad voor een paar schatrijke heeren, die de maatschappij wilden dwingen in de buurt van Aerdenhout alle treinen te laten stoppen. De bekende ingenieur Conrad vond toen bovenstaande oplossing. De heeren hebben later maar toegegeven en het stukje voor een redelijke prijs overgedaan. Eerst de onteigeningswet van het ministerie Thorbecke (zie bladzijde 460) gaf aan de spoorwegen de zoo hoog noodige vrijheid van beweging.

Nadat Thorbecke nog de wet op de droogmaking van de Haarlemmermeer had zien aannemen, struikelde hij over de uitvoering van het nieuwe grondwetsartikel voor de godsdienst. De Katholieken, die op grond daarvan hier weer een bisschoppelijk bestuur wilden inrichten (sinds de tachtigjarige oorlog was hun dit niet geoorloofd), kwamen in December 1852 met het plan in ons land te herstellen (eventueel nieuw in te stellen) het aartsbisdom Utrecht, met de suffragaan-bisdommen Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond. Onmiddellijk ontstond er een geweldige beweging in het land, vooral gevoed door de orthodoxe protestanten en de conservatieve tegenstanders van Thorbecke. Petities werden geteekend. In 14 dagen tijds haalde men een paar honderdduizend handteekeningen bij elkaar. Toen de koning zich bij de overhandiging van een dergelijke petitie niet geheel gedroeg, zooals dit naar de opvattingen van Thorbecke een koning in een parlementair geregeerd land betaamde, vroeg en kreeg Th. zijn ontslag, tot groote vreugde der conservatieven. Al heel gauw bedaarde daarop deze Aprilbeweging. Maar de nieuwe kerkelijke indeeling bleef. En dat het in die tijd tusschen katholieken en liberalen goed boterde, kan blijken uit het feit, dat Thorbecke na de kamerontbinding door het district Maastricht opnieuw naar de Tweede Kamer werd gezonden.

Het nieuwe ministerie heeft met het Regeeringsreglement aan Oost-Indië feitelijk een grondwet gegeven. De wet op het recht van vereeniging en vergadering kwam tot stand evenals die op de ministerieele verantwoordelijkheid. Afgeschaft werden de accijns op het gemaal.

Een daarop volgend kabinet bracht in 1857 een nieuwe wet op het Lager Onderwijs. Hoewel de school moest opleiden tot maatschappelijke en christelijke deugden, de meerderheid van de Kamer wilde geen van staatswege opgerichte gezindte-scholen, maar een tot op zekere hoogte neutrale openbare school. Ook wenschte men geen subsidie te verstrekken aan „bijzondere" scholen, die de grondwet van 1848 zoo uitdrukkelijk mogelijk had gemaakt. Het was alles een groote teleurstelling voor de leider der Anti-Revolutionnairen, Groen van Prinsterer, die uit verontwaardiging over het feit, dat het nog wel een geestverwant van hem was, die dit alles met zijn naam dekte (minister Van der Brugghen), als lid van de Kamer bedankte. Men kan zeggen, dat ons land sinds die tijd de schoolstrijd kent.

In 1859 werd de slavernij in Oost-Indië bij de wet afgeschaft. Maar inmiddels was een andere zaak sterk naar voren gekomen. Het bleek hoe langer hoe meer noodzakelijk, dat maatregelen werden genomen om de nationale staat een behoorlijke spoor-

wegnet te bezorgen. Uit de aard der zaak laat de liberale staat zoo iets het liefst aan het particuliere initiatief over. Maar dat schoot in dit opzicht te kort. De zaak is toen ten slotte door minister Van Hall zóó geregeld: aanleg zou plaats vinden van staatswege, maar de exploitatie kwam in handen van particuliere maatschappijen. Op hetzelfde terrein liggen de maatregelen, die aan Amsterdam en Rotterdam een betere verbinding met de Noordzee hebben verschaft. (Noordzeekanaal en Nieuwe Waterweg).

Apart mag hier ook wel genoemd worden de wet op het Middelbaar Onderwijs, in 1863 door het tweede ministerie Thorbecke gebracht. Voor het eerst bemoeide de gemeenschap zich hier met het onderwijs aan de kinderen van die deelen van de bevolking, die, na lager onderwijs te hebben genoten, niet voorbestemd waren om naar de Universiteit te gaan.

Gedurende dit tweede ministerie Thorbecke kwam er echter een meeningsverschil over Indië tusschen de liberalen aan het licht, waarvan in verband met allerlei andere omstandigheden ernstige verwikkelingen het gevolg zouden zijn. Men was het er langzaam aan over eens geworden, dat de houding ten opzichte van Indië gewijzigd moest worden. De letters N.H.M. waren wel beschouwd als de beginletters van de woorden: niemand handelt meer. Immers alles werd overgelaten aan de staat en de daarmee in nauw contact staande Nederlandsche Handelmaatschappij. Het behoeft geen betoog, dat de liberale staat ook op dit terrein het particulier initiatief een kans wilde geven. Over het tempo, waarin dit diende te geschieden, ontstond er nu onder de liberalen echter oneenigheid. Thorbecke nam in 1865 zelfs ontslag. Een der jongere liberalen, Fransen van de Putte, werd belast met de vorming van een ministerie. Maar bij de verkiezingen in 1866 kon geen dezer groepen een meerderheid verwerven. Zoodat de conservatieven, die steeds op het vinketouw zaten, weer eens een kans kregen. Van 1 Juni 1866 tot 4 Juni 1868 hebben wij toen het ministerie gehad, dat wel naar drie personen genoemd is, het ministerie Mijer—Van Zuijlen van Nijevelt—Heemskerk Azn. Dit kabinet „niet volkomen antirevolutionnair en naar eigen schatting evenmin bepaald conservatief" kwam in een zeer bewogen tijd aan het bewind.

In het jaar 1862 was in Pruisen tot minister-president benoemd Otto van Bismarck en met die benoeming begint in dat land de periode van het zoogenaamde „conflict". De koning van Pruisen, Wilhelm I, grootvader van de man van Doorn, meende dat zijn leger moest worden versterkt en dat o.a. de driejarige diensttijd moest worden ingevoerd. De volksvertegenwoordiging verwierp

echter de desbetreffende voorstellen. Wilhelm dacht reeds aan aftreden. Maar hij heeft het toch eerst nog eens geprobeerd met Bismarck, die zich bereid verklaarde, in weerwil van deze verwerping, de legerhervorming door te zetten. En hij heeft met de hem ten dienste staande onwettige middelen de zaak doorgezet. Natuurlijk niet zonder heftig verzet van de volksvertegenwoordiging. Juist in 1866 is dit conflict beëindigd. In een zegevierende oorlog heeft Pruisen in dat jaar, mee door de legerhervorming,

365. *De opening van het Noordzeekanaal.*

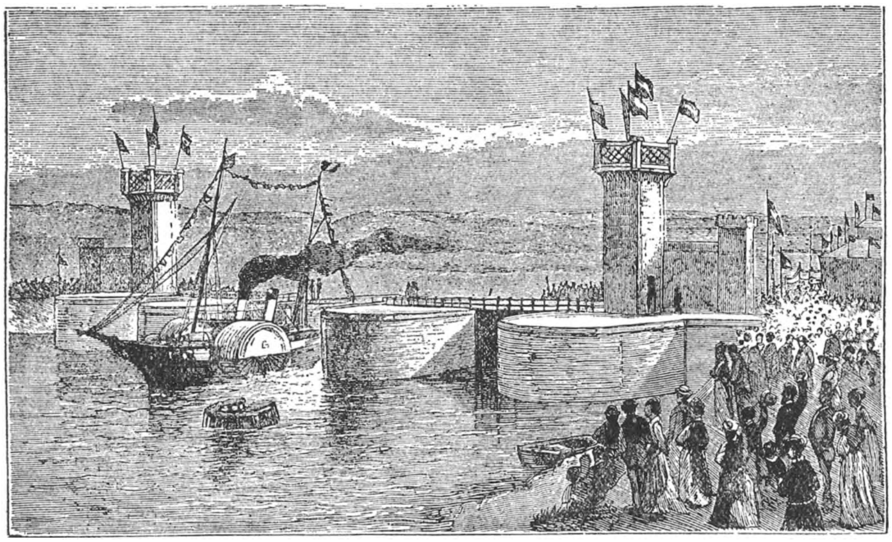

De komst van het moderne industrieele systeem (zie ook afbeelding 371) maakte het noodig en mogelijk, ook met betrekking tot het verkeer te water nieuwe stappen te doen. Op 1 November 1876 werd het Noordzeekanaal in gebruik genomen. Deze teekening uit de „Graphic", het bekende Engelsche tijdschrift laat ons het moment zien, waarop de raderstoomboot „De Stad Breda" met Koning Willem III en een aantal genoodigden de sluizen te IJmuiden uitstoomt, om een tocht op de Noordzee te maken.

Oostenrijk kunnen verslaan en de eenheid van Duitschland onder leiding van Pruisen tot stand kunnen brengen. Bismarck was uiteraard de gevierde man. En het parlement gaf in Sept. 1866 de strijd op, door achteraf aan de wetsverkrachting zijn goedkeuring te hechten. Sindsdien had Pruisen tot aan het einde van de Wereldoorlog geen parlementaire ministeries meer, maar koninklijke.

Deze gang van zaken bracht dit in Juni opgetreden ministerie er vermoedelijk toe, het ook eens over die boeg te wenden, toen

het in conflict kwam met onze Tweede Kamer. Op 15 September vernam men n.l., dat de minister van Koloniën, W. P. Mijer, vermoedelijk de kabinetsformateur, als minister was afgetreden en vervangen door een politiek onbekend persoon. Niemand begreep, waarom deze verwisseling plaats had gevonden. Twee

366. *Teekeningen van Leonardo da Vinci.*

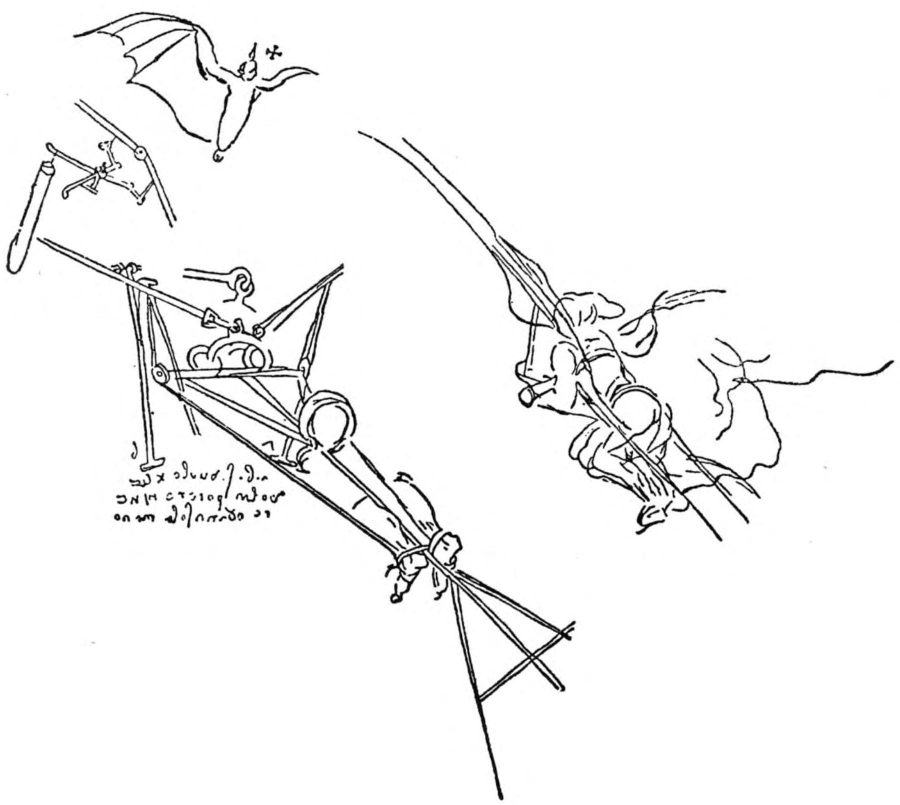

Al heel vroeg moet de wensch zijn opgekomen bij de mensch, om zich als de vogels in de lucht te verheffen. Allerlei oude verhalen wijzen er op. De Italiaan Leonardo da Vinci (zie over hem afbeelding 2) moet worden beschouwd als een der grondleggers van het moderne vliegwezen. Zooals wij inmiddels zagen, vonden de eerste geslaagde proeven plaats met toestellen lichter dan lucht (zie de afbeeldingen 346 tot 348), en niet met de eigenlijke vliegmachines. Daarvoor was een veel verder gaande technische ontwikkeling noodig.

dagen later vernam men echter, dat de heer Mijer benoemd was tot.... Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië. Geen wonder, dat velen een dergelijke handelwijze onbehoorlijk von-

363. *Maasgezicht in 1751.*

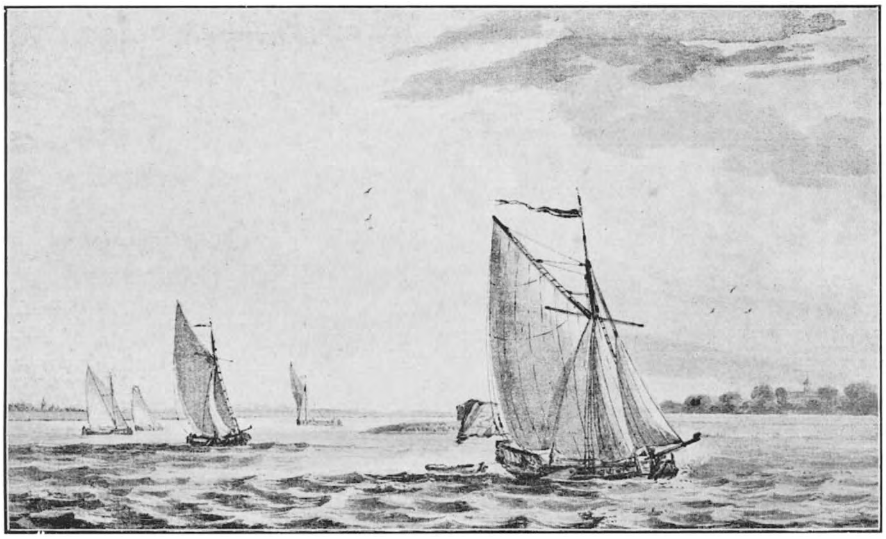

Op de achtergrond het Pesthuis van Feyenoord. Naar een teekening van A. S. Schouman (Uit de levensbeschrijving van G. M. Röntgen, een der grondvesters van de maatschappij „Feijenoord", door dr. M. G. de Boer).

364. *Maasgezicht in 1825.*

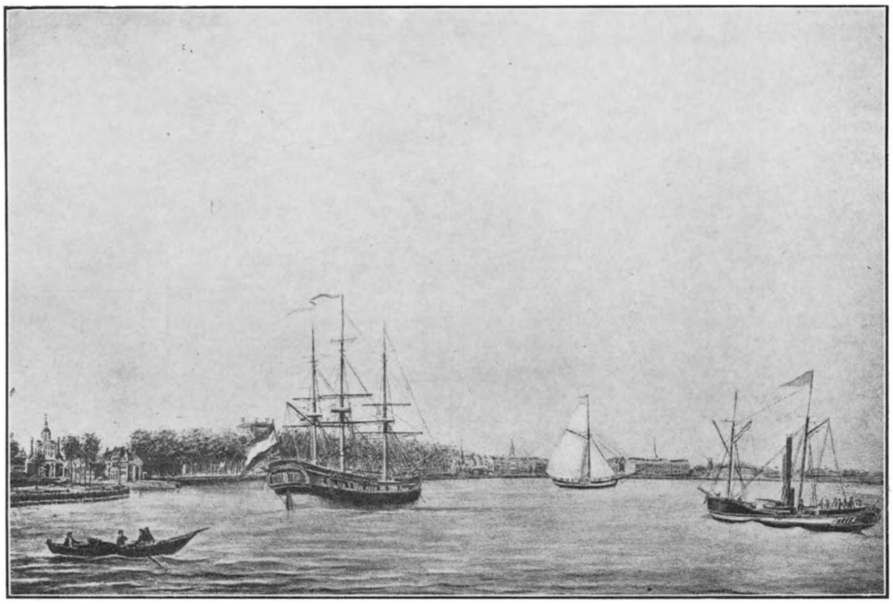

Vergelijkt men deze afbeelding met de vorige, dan valt het groote verschil onmiddellijk op. Ook bij het verkeer te water is men begonnen met het toe-passen van nieuwe vondsten. Rechts zien we een stoomboot. Reeds in de acht-tiende eeuw probeerde men de stoom voor dit doel aan te wenden. Kort na 1800 kwam men pas tot een bruikbare oplossing. In 1816 voer de eerste in ons land de Maas op tot voor Rotterdam en in 1819 volgde de eerste tocht over de Oceaan. Deze afbeelding is genomen naar een teekening van D. Moens.

den. Zoo dacht althans de Volksvertegenwoordiging er over, want een motie van het Anti-Revolutionnaire Kamerlid Keuchenius, waarin deze handelwijze werd afgekeurd, vond in de Tweede Kamer een meerderheid. Het kabinet had nu naar parlementair gebruik moeten aftreden, maar kreeg verlof van Willem III om de Kamers te ontbinden, hoewel er pas in de zomer verkiezingen hadden plaats gevonden. Men meende aan de conservatieve kant n.l., dat de benoeming van den Gouverneur-Generaal een koninklijk prerogatief was, waarmee de Kamer zich niet had te bemoeien. Daartegenover betoogden de liberalen, dat zulke benoemingen, evengoed als al het andere, vielen onder de ministerieele verantwoordelijkheid.

De strijd tusschen liberaal en conservatief sinds 1848 eigenlijk

367. *Toestel van C. F. Meerwein, 1784.*

Terwijl de gebr. De Montgolfier en anderen werkten met het systeem „lichter dan lucht", waren anderen even ingespannen bezig met het systeem „zwaarder dan lucht". Meerwein maakte daarvoor het bovenstaande plan. Men lette eens op, hoe sterk deze eene groote vleugel reeds aan onze moderne Hollandsche vliegtuigen doet denken.

steeds, zij het ook eenigszins bedekt, gevoerd, brak nu in lichterlaaie uit. Een hartstochtelijke verkiezingsstrijd volgde. Koning Willem III wendde zich met een proclamatie tot de kiezers en koos dus in strijd met de constitutioneel-parlementaire gebruiken, partij. Edoch, het mocht niet baten. De liberale meerderheid kwam in de Kamer terug. Maar het ministerie bleef zelfs, toen het ook over een heel andere zaak in conflict kwam met de Kamer.

Europa werd in 1867 beroerd door de Luxemburgsche kwestie. En aangezien onze koning tevens Groothertog van Luxemburg was, waren wij er nauw bij betrokken. In deze kwestie nu handelde onze minister van Buitenlandsche Zaken niet naar de zin der Tweede Kamer en de begrooting van Buitenlandsche Zaken werd verworpen. Het kabinet vroeg aan de koning voor de vorm om ontslag. „'s Konings wijsheid behield zich (echter) de beslissing voor, tot dat door de noodige wetten in de behoefte van

den dienst zou zijn voorzien. Daarna behaagde het Hem, dat ontslag niet aan te nemen en aan de raadslieden der Kroon de verzekering van Zijn ongekreukt vertrouwen te geven." Zoo luidde het in de rede, waarmee op 17 December 1867 de zitting der Kamer werd gesloten. Weer was de Tweede Kamer dus ontbonden. Maar ook ditmaal kwam de liberale meerderheid, en nu zelfs versterkt, terug. Nog achtte het ministerie de tijd niet gekomen om heen te gaan. Is het wonder, dat iemand als professor Buys sprak van „avontuurlijke politiek"? Toen de nieuwe Kamer bijeenkwam, werd al heel gauw een motie, het beleid van de regeering (met betrekking tot de kamerontbinding) afkeurende, aangenomen. Maar zelfs daarna bleef het ministerie, steunende op de gezindheid van de koning, in functie. Pas in April 1868, toen voor de tweede maal de begrooting van buitenlandsche zaken was verworpen en nadat de Eerste Kamer zich zelfs begon te roeren, nam het ministerie ontslag, welk ontslag ditmaal trouwens nog slechts na lang aarzelen door de koning werd aanvaard. Hiermee was dit kabinet, dat zich graag noemde „het nationale bij uitnemendheid" (een schoonklinkend, maar weinigzeggend uithangbord, gelijk van Welderen Rengers in zijn schets onzer Parlementaire Geschiedenis terecht opmerkt) dan eindelijk van de baan. Het had getracht, volgens een protest van niet minder dan twaalf hoogleeraren in de rechten in ons land, „de grondwet omver te halen".

Verscholen achter de koning hadden de Nederlandsche conservatieven een laatste poging gewaagd, om de veranderingen van het jaar 1848 ongedaan te maken, maar de liberalen van die dagen stonden op hun stuk. In een strijd, die ieder respect moet afdwingen, hadden zij het verworvene verdedigd en met succes. Sinds 1868 heeft men niet meer geprobeerd op de gebeurtenissen van 1848 terug te komen. Wel bleef natuurlijk de strijd tusschen liberaal en conservatief. En door de blijvende verdeeldheid der liberalen kregen de conservatieven, ondanks hun betrekkelijk geringe aanhang, toch nog meer dan eens gelegenheid belangrijke posten te bezetten. Zij hebben dan ook een vrij handige tactiek toegepast. Heeft men elders veelal een uitgesproken conservatieve partij, in ons land hebben de conservatieven zich in verschillende anders genoemde partijen genesteld en oefenen daar veelal een tamelijk groote invloed uit.

Al heel gauw na de groote strijd van de jaren '66—'68 zijn de liberalen er in geslaagd ten opzichte van Indië hun zin door te zetten. Met het cultuurstelsel werd definitief gebroken. De Agrarische wet van 1870 maakte in Indië het groot-landbouwbedrijf van de particuliere ondernemer mogelijk.

Uit het feit, dat de Nederlandsche bourgeoisie deze veranderingen doorzet mag men aannemen, dat onder de hand de nieuwe bedrijfsvorm, de kapitalistische, ook voor ons land van beteekenis is geworden. Een halve eeuw vroeger was de particuliere ondernemer tot zooiets blijkbaar nog niet in staat. Trouwens ook na 1870 waren het veelal maatschappijen, naamlooze vennootschappen, die zich, gesteund door de banken, op Indië wierpen.

De jaren om en de bij 1870 zijn nog in meer opzichten belangrijk voor de verdere ontwikkeling. Het is in die tijd, dat het zegel op de dagbladen wordt afgeschaft (1869), waardoor de pers gelegenheid krijgt zijn vleugels uit te slaan en zijn rol in het moderne leven te spelen. (zie afb. 373.) Eenige jaren later wordt het coalitieverbod (bl. 438) opgeheven. Wel had men er zich al geruimen tijd weinig meer van aangetrokken, maar het is toch een verschijnsel niet zonder beteekenis, dat men er nu ook formeel mee breekt. Ook de afschaffing van de doodstraf mag in dit verband genoemd worden.

De periode der groote liberale hervormingen is met dit alles feitelijk reeds afgeloopen. De ondernemer kan in elk opzicht zijn gang gaan. Handel en verkeer genieten alle bescherming, die zij maar kunnen begeeren. Is het vreemd, dat in het vervolg van een eensgezind optreden van de liberale burgerij geen sprake meer zal zijn. Men vindt er onder hen, die meer de wenschen van het zich langzaam oprichtende proletariaat tegemoet willen komen en anderen, die zich daartegenover juist schrap wenschen te zetten. Er zijn onderlinge verschillen met betrekking tot het onderwijs en andere meer of minder belangrijke zaken. Velen meenen aan de wensch tot kiesrechtuitbreiding tegemoet te moeten komen. Anderen zijn daarvoor minder enthousiast. Maar van een krachtige liberale regeering is geen sprake meer. Wanneer in dit hoofdstuk dan ook de tijd tot 1887 wordt besproken, dan is dat alleen, omdat in dat jaar eindelijk een grondwetsherziening tot stand kwam, die de baan opende voor een verdergaande democratische ontwikkeling. In het volgende hoofdstuk zal nu worden nagegaan, welke omstandigheden tot het tot stand komen van deze gewichtige verandering krachtig hebben bijgedragen. Wij zullen ons dus in dat gedeelte eerst nog moeten bezighouden met de laatste jaren vóór 1887.

D. *Naar de politieke democratie. — De opkomst van de moderne arbeidersbeweging.*

„Het heeft tot tegen 1870 moeten duren, eer de arbeidende klasse in Nederland zich ervan bewust is geworden, dat zij door

eigen werkzaamheid iets ter verbetering van haar toestand kon verrichten. Eerst omstreeks 1870 gaan de arbeiders zich in vak=vereenigingen organiseeren, die pressie op de werkgevers pogen uit te oefenen, desnoods door werkstaking; eerst omstreeks 1870 is bij hen een coöperatieve beweging waarneembaar, die hen èn van de werkgevers èn van de leveranciers der eerste levens=behoeften minder afhankelijk beoogt te maken. Ter zelfder tijd ontstaan ook de eerste arbeiders=week= en jaarboeken".

Aldus begint dr. I. J. Brugmans het laatste hoofdstuk van zijn reeds eerder genoemd boek: *De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw*. „Men is geneigd", voegt hij er aan toe, „hier verband te zien met de economische veranderingen, die

368. *Ontwerp van een vliegmachine uit het jaar 1857.*

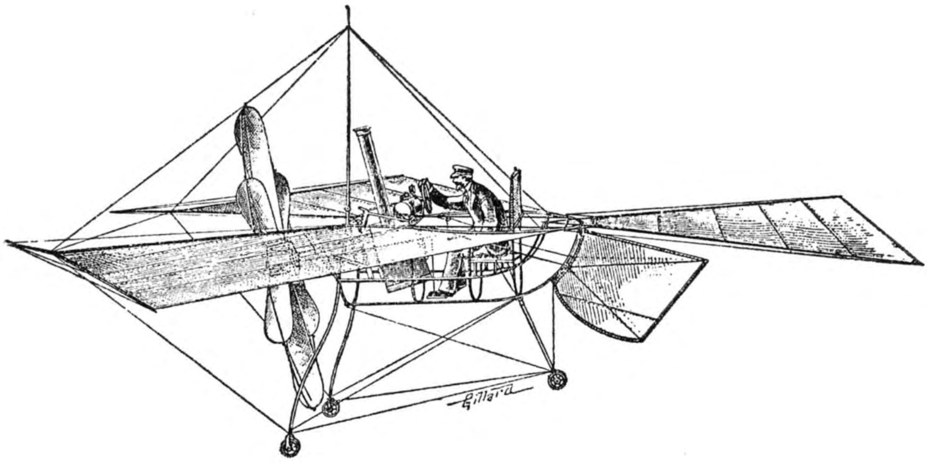

Dit ontwerp is van een Fransch luitenant: Felix du Temple. Hij had begrepen, dat men eerst zou kunnen vliegen, als men een flinke snelheid zou kunnen bereiken. Daarom meende hij gebruik te moeten maken van de stoom. Hij en zijn broer hebben het echter niet verder gebracht, dan tot een ontwerp. Men leze hierbij nog eens de onderschriften bij de afbeeldingen 354 en 355.

Nederland omstreeks denzelfden tijd op ander gebied onder=ging." En al waarschuwt hij voor al te „simplistische" verkla=ringen, dit behoeft ons er niet van te weerhouden te consta=teeren, dat het in ruimere mate optreden van het grootbedrijf op de voet wordt gevolgd door dit eerste „ontwaken der arbei=dende klasse".

Reeds in de zestiger jaren organiseeren zich de typografen. Maar dan volgen al gauw enkele andere beroepen, eerst in de groote steden en later ook elders. Hier en daar komt het een

enkele maal al tot een staking, zoo in 1869 bij de typografen en de scheepstimmerlieden te Amsterdam. Maar de nog zeer gebrekkige organisatie en het ontbreken van ervaring veroorzaken, dat het vertrouwen van de arbeiders in dit strijdmiddel niet direct groot wordt. Het spreekt vanzelf, dat de leiders, „raddraaiers" werden ze toen nog veelal genoemd, na afloop geen werk meer konden krijgen. Was er dan ook gedurende korte tijd neiging geweest om aansluiting te zoeken bij de Internationale, met de oprichting van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond sloeg men voorloopig inmiddels een andere richting in. Een en ander werd in de hand gewerkt door het aanwezig zijn van een radicale vleugel in de liberale „partij", waarop hiervoor reeds werd gewezen.

Wel trachtten de aanhangers der Internationale in dit Werkliedenverbond invloed te krijgen, vooral na het Internationale Congres van 1872 te 's Gravenhage, maar zij slaagden hierin niet naar wensch. Het Werkliedenverbond, onder leiding van het latere Kamerlid Heldt, was voor socialistische propaganda niet toegankelijk. Toen moesten de aanhangers der Internationale hun eigen weg wel zoeken. De 7de Juli 1878 werd te Amsterdam de eerste Sociaal-democratische Vereeniging gesticht waarbij o.a. de „oude" Gerhard, een kleermaker, van wie Domela Nieuwenhuis eens getuigde dat hij zoo niet *de* knapste, dan toch een der knapste loonslaven was, die ooit op de wereld geleefd hebben.

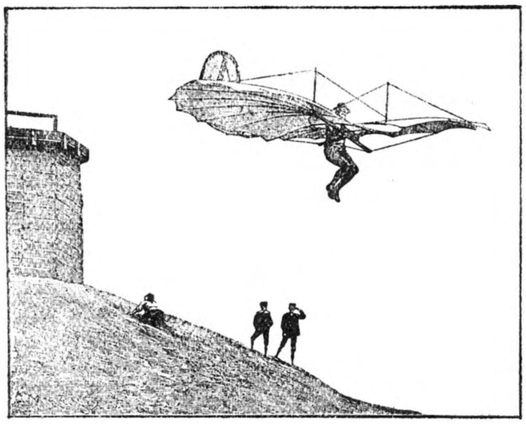

369. *Glijvlucht van Otto Lilienthal.*

De eerste, die het met een toestel, zwaarder dan lucht, dus met een vliegmachine, tot groote resultaten bracht, was de duitscher Otto Lilienthal. De 9de September 1896 kwam hij echter bij een van zijn proefnemingen om het leven.

Toevallig verscheen de volgende dag in de Werkmansbode, het orgaan van het Werkliedenverbond, de eerste van een reeks Sociale Brieven van de hand van de Haagsche predikant Domela Nieuwenhuis, die in de daaropvolgende zomer de kerk zou

verlaten, nadat hij in het voorjaar van 1879 was overgegaan tot de uitgave van een eigen orgaan, *Recht voor Allen* geheeten.

„Niet dus het volk onmondig gelaten en met vaderlijke goed⸗heid geregeerd *voor het volk*, neen, alles zij en worde *door het volk* gedaan", zoo schreef de redacteur in een der eerste nummers.

Nadat in 1881 ook sociaal⸗democratische vereenigingen in Rot⸗terdam, Den Haag en Haarlem tot stand waren gekomen, ging men nog in hetzelfde jaar over tot de stichting van de Sociaal⸗Democratische Bond, die in Februari 1882 zijn eerste congres in Amsterdam kon houden. De leiding van deze Bond was in handen van een Centrale Raad, die in het jaar van zijn oprichting als volgt was samengesteld: W. van Duyn te Haarlem, voorzitter; F. Domela Nieuwenhuis te 's⸗Gravenhage, secretaris; F. Bremer, te Haarlem, penningmeester; W. P. G. Helsdingen te Rotterdam en K. Ris te Amsterdam.

Inmiddels was er tegelijk hiermee een vrij krachtige beweging voor Algemeen Kiesrecht ontstaan. In 1879 was zelfs opgericht een Comité voor Algemeen Stemrecht, waarin verschillende bekende figuren uit alle deelen van het land zitting hadden. Te Utrecht kwam in Juli 1882 een congres samen, dat zich ten doel stelde de samenwerking te bevorderen tusschen de verschillende corporatiën, kiesrecht⸗ en werkliedenvereenigingen, die vóór grondwetsherziening (zonder welke zelfs geen uitbreiding van het kiesrecht mogelijk was) ijverden. Een en ander leidde het volgend jaar tot de oprichting van de Bond voor Algemeen Stemrecht, later — sinds 1885 — de Bond voor Algemeen Kies⸗ en Stemrecht.

De beweging voor Algemeen Kiesrecht was begonnen, want behalve de hier genoemde groepen, waren er nog talrijke andere die er voor ijverden. Nog in hetzelfde jaar werden in verschil⸗lende plaatsen meetings georganiseerd, waarvan sommige wel door een paar duizend personen bezocht werden.

Groote indruk maakte de betooging voor Algemeen Kiesrecht, gehouden op 20 September 1885. Afgevaardigden en delegaties uit alle deelen des lands trokken met vaandels en banieren naar Den Haag. „De roode vlag was rijk vertegenwoordigd", kon *Recht voor Allen* vol trots constateeren.

De snelle groei der „beweging" veroorzaakte naast groote ver⸗wachtingen, allerlei spanningen, die de volgende jaren tot uiting kwamen in een dwaas optreden van de justitie, in het proces tegen Domela Nieuwenhuis, in de daarop volgende zoogenaamde „oranjefuries", het gewelddadig optreden van de opgehitste bewoners der achterbuurten tegen bekende socialisten.

370. *De vliegmachine van Ader.*

Met dit vleermuisachtige vliegtuig heeft de franschman Ader op 14 October 1897 voor het eerst echt gevlogen. Twee schroeven, door motoren in beweging gebracht, zorgden voor de voorwaartsche beweging. Hij slaagde er in met de wielen van de grond te komen. Op dat moment noodzaakte een rukwind hem, de snelheid te verminderen. Bij het neerkomen werd het landingsgestel ver-bogen, terwijl één der vleugels en de schroeven braken. De militaire heeren vonden dat de proef mislukt was en de rest van het toestel werd in een museum geplaatst. — Het is bekend hoe de gebroeders Wright in 1903 er in slaagden een grootere hoogte te bereiken. Over de verdere ontwikkeling van de vlieg-machine geven we echter geen afbeeldingen, evenmin als van de moderne lucht-schepen, voor het vervolmaken waarvan de duitscher Zeppelin zich wel zeer verdienstelijk heeft gemaakt.

Ook in de Volksvertegenwoordiging was het inzicht doorgedrongen, dat de wensch naar medezeggenschap bij het volk achter de kiezers, althans ten deele bevredigd moest worden, al was het alleen maar om erger te voorkomen. Maar nu was er inmiddels een leelijke kink in de kabel gekomen. De liberalen waren op het punt van het kiesrecht wel bereid toe te geven. Maar zij hadden niet langer de meerderheid in de Tweede Kamer. Hun vasthouden aan de neutrale openbare school en het weigeren van elke subsidie aan de bijzondere scholen, waarvan er na 1857 vele waren opgericht, had de partij van Groen van Prinsterer, later die van Dr. Abraham Kuyper, de Anti-Revolutionnaire of Christelijk-Historische partij, tot groote machtsontplooiing gebracht. Daarnaast was er een einde gekomen aan het liberaal-katholieke bondgenootschap. De gebeurtenissen in het buitenland vooral hadden de Roomsch-Katholieke kerk heel duidelijk de gevaren laten zien, die er dreigden bij een zegepraal der liberalen. Vooral na 1870 komt dit in ons land scherper tot uiting en in de tachtiger jaren ziet men deze groepen (de Anti-Revolutionnaire en de Roomsch-Katholieke) hoe langer hoe meer naar elkaar toe buigen. Later organiseerden de Christ.-Hist. zich afzonderlijk.

Beide hadden als eerste punt van actie op hun program staan: subsidie voor het bijzonder onderwijs. De liberalen hadden hierop in 1878 reeds geantwoord met de dooddooner, dat de grondwet dit verbood. Wel waren er nu onder de Roomsch-Katholieken voorstanders van kiesrechtuitbreiding (o.a. de bekende Dr. Schaepman) en had men ook onder de volgelingen van Dr. Kuyper veel „kleine luyden", die nog steeds van het kiesrecht verstoken waren, maar daartegenover stond, dat men bij beide ook krachtige conservatieve stroomingen kon aanwijzen.

Men is toen in de Kamer ten slotte in 1887 tot het volgende compromis gekomen. Aangenomen zou worden, dat de Grondwet geen belemmeringen bevatte tegen het verleenen van subsidie aan de bijzondere scholen. De voorstanders van bijzonder onderwijs lieten daartegenover hun verzet tegen wijziging van het kiesrechtartikel varen. Daarnaast kwam een aantal andere wijzigingen, eventueel verduidelijkingen, van de Grondwet tot stand.

De additioneele artikelen brachten alvast een belangrijke uitbreiding van het aantal kiezers en zoo kon in 1888 het ministerie-Mackay, het eerste coalitie-ministerie, de subsidiëering van het bijzonder onderwijs mogelijk maken, want de eerste verkiezingen brachten naast de intrede van de Sociaal-Demokraat Domela Nieuwenhuis in de Kamer, een meerderheid van de confessioneelen of van rechts, zooals gebruikelijk werd te zeggen.

De zaak van het kiesrecht bleef voorloopig dus rusten. Maar

de verkiezingen van 1891 brachten nog eens een liberale meerderheid. Het ministerie-Tienhoven-Tak van Poortvliet trad op. Volgens art. 80 van de in 1887 gewijzigde grondwet moesten de leden der Tweede Kamer rechtstreeks gekozen worden door de mannelijke ingezetenen, „die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand" bezaten. Men heeft dit artikel wel het caoutchoucartikel genoemd, want er was van alles van te maken.

De minister van Binnenlandsche Zaken, Tak van Poortvliet, wilde de kieswet nu zoodanig inrichten, dat er feitelijk algemeen kiesrecht zou zijn gekomen, maar kwam daardoor in strijd met

371. *Fabriek te Nijverdal.*

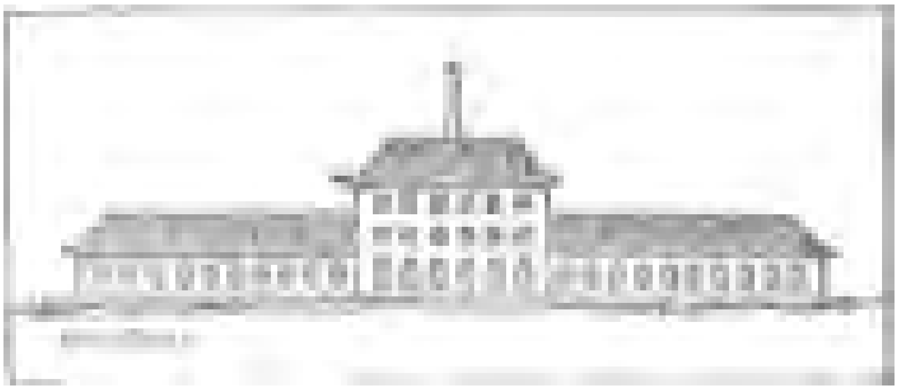

Tot de achttiende eeuw kende men slechts het kleinbedrijf, in ons land zelfs tot in de negentiende eeuw. Dan krijgt men echter in ons land daarnaast ook de fabriek. (Als op bladzijde 304 in een aan Fruin ontleend citaat van fabrieken in de zestiende eeuw wordt gesproken, dan is dat dus strikt genomen niet juist.) Daarmee doet een nieuw productie-systeem zijn intrede, met het gevolg, dat in enkele tientallen jaren de menschelijke samenleving veranderingen ondergaat, zoo gewichtig, dat geen enkele periode van de wereldgeschiedenis er mee op één lijn kan worden gesteld.

een deel van zijn eigen partijgenooten, die zoo ver niet wilden gaan.

Had toen een eensgezinde Sociaal-Demokratische Partij door een krachtige buiten-parlementaire actie de minister gesteund, misschien was het dan gelukt het algemeen kiesrecht reeds in de negentiger jaren tot stand te brengen.

Helaas was er van eensgezindheid onder de Sociaal-Demokraten geen sprake. Na een periode van buitengewoon snelle groei, was men op een onverwacht groote weerstand gestooten. Zelfs met betrekking tot het kiesrecht waren de vorderingen

eigenlijk maar zeer gering, niettegenstaande er uit de bourgeoisie krachtige steun was verleend. Daar kwam bij dat de crisis, die kort na 1890 ook ons land teisterde, de tegenstellingen en de

372. *De onafscheidelijken.*

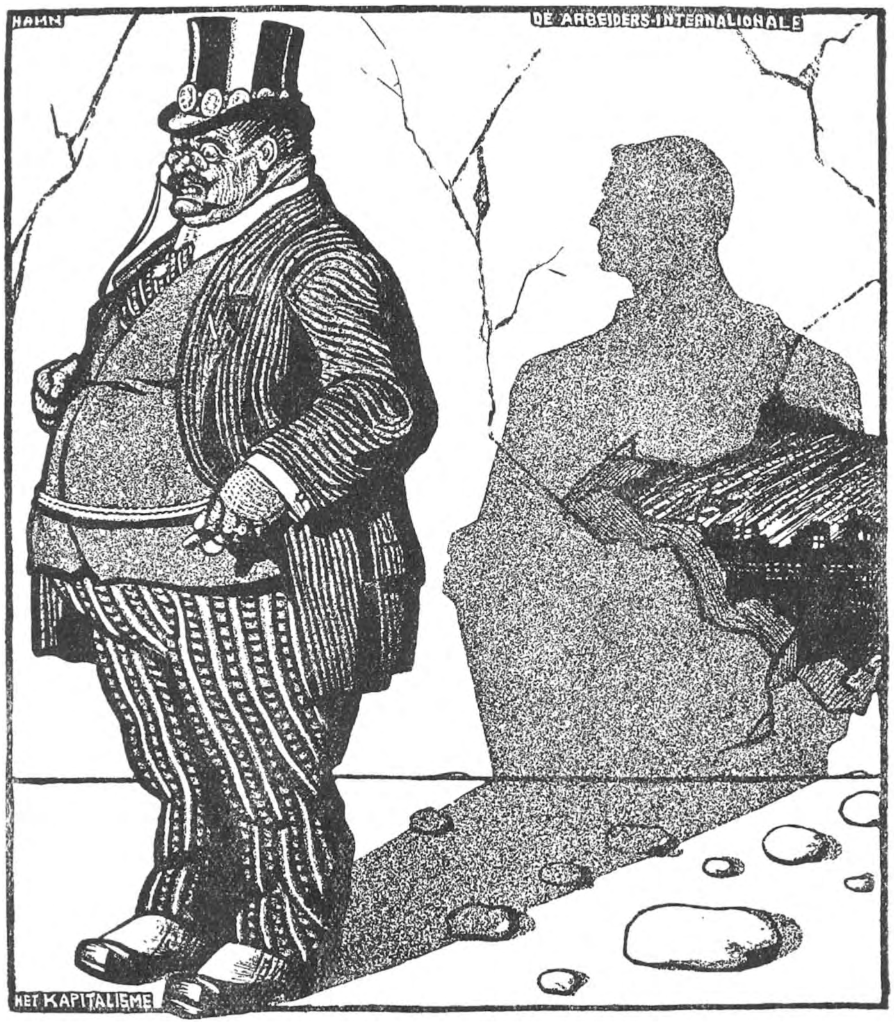

Het kapitalisme en zijn schaduw. Naar een teekening van Albert Hahn.

ellende enorm verscherpt had. Ontmoediging en teleurstelling brachten zeer velen er toe, zich af te vragen, of niet naar andere middelen moest worden omgezien. Zelfs de leider van de in

1881 opgerichte Sociaal-Demokratische Bond begon te weifelen. Debatten over tactiekvragen waren aan de orde van de dag. Tegenover degenen die in een forsche strijd voor het algemeen kiesrecht de voor de hand liggende taak der Sociaal-Demokraten zagen, stonden anderen, die niet meer in de „geleidelijke" weg geloofden, die nog slechts heil verwachten van de revolutie, die verkondigden, dat men „met een hand vol geweld verder kwam, dan met een zak vol rechten".

In een strijd van eenige jaren is toen de Sociaal-Demokratische Bond geheel in het anarchistische vaarwater verzeild geraakt, zoodat het noodig was een nieuwe sociaal-demokratische groep te vormen. Troelstra en zijn vrienden richtten daarom in 1894 de Sociaal-Demokratische Arbeiders Partij op.[1]) Het ligt voor de hand, dat de S.D.A.P. de strijd voor het algemeen kiesrecht direct in het middelpunt der belangstelling plaatste.

Maar inmiddels was in het parlement de beslissing al gevallen ten nadeele van minister Tak van Poortvliet. Wij kregen de kieswet-Van Houten, die naast een groot aantal nadeelen toch dit eene voordeel had, dat een voortdurende uitbreiding van het aantal kiezers mogelijk was. De eerste verkiezingen onder dit systeem brachten de intrede in de Tweede Kamer van de Sociaal-Demokraten Troelstra en Van Kol. Troelstra was bij de herstemming zelfs in drie districten tegelijk gekozen.

Het ministerie, dat na de verkiezingen van 1897 optrad, en waarin de liberalen Pierson en Goeman Borgesius de meest op de voorgrond tredende figuren waren, nam in deze omstandigheden met kracht de sociale wetgeving ter hand. Daarmee was trouwens al een begin gemaakt door het ministerie-Mackay, dat ons de eerste Arbeidswet bracht. De enquête van het jaar 1887 naar de toestand van de arbeiders in fabrieken en werkplaatsen, waartoe de Tweede Kamer op voorstel van het lid Goeman Borgesius was overgegaan, had dan ook hemeltergende toestanden aan het licht gebracht. Tusschen 1897 en 1901 kwamen nu o.a. de Woningwet, de Ongevallenwet, de Gezondheidswet, de Leerplichtwet en de Kinderwetten tot stand.

In 1901 kwam de coalitie weer aan het bewind, nu onder leiding van Dr. Kuyper. Het spreekt wel van zelf, dat besloten werd tot een ruimere subsidieering van het bijzonder onderwijs, terwijl een wijziging van de Wet op het Hooger Onderwijs o.a. het jus promovendi verleende aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

---

[1]) Het eerste manifest der nieuwe partij, dat der twaalf „apostelen", was onderteekend door L. Cohen, J. A. Fortuyn, A. H. Gerhard, F. van der Goes, W. P. G. van Helsdingen, H. van Kol, H. Polak, J. H. Schaper, H. Spiekman, P. J. Troelstra, H. J. van der Vegt en W. H. Vliegen.

Hiervoor was echter eerst nog een ontbinding van de Eerste Kamer noodig.

Moeilijke oogenblikken beleefde dit ministerie verder door de spoorwegstaking van 1903. Bij een staking van dokarbeiders te Amsterdam, waren onderkruipers in dienst genomen. Het spoorwegpersoneel — zelf nog onder zeer slechte arbeidsvoorwaarden werkende — besloot nu op 27 Januari het rangeeren, laden en lossen tezamen met deze onderkruipers te weigeren. Per mani-

373. *De afschaffing van het dagbladzegel.*

Tot 1869 werd er van de kranten een belasting gevraagd in de vorm van een zegel (stempel) in een der bovenhoeken aangebracht. Tot die tijd bleven ze duur en dus bleef de lezerskring klein. Toen op 9 April 1869 het zegel werd afgeschaft, verscheen in „Uilenspiegel" bovenstaande plaat, met als bijschrift: „Groot vokaal feestconcert en rondedans der Nederlandsche dagbladen bij de afschaffing van het zegel." Wie eenig benul heeft van de geweldige beteekenis der pers voor onze tijd, die beseft welk een gewichtige stap hiermee werd gedaan.

fest, onderteekend door J. Oudegeest en P. H. Petter werd dit besluit bekend gemaakt. Op 29 Januari weigerden een machinist en een stoker op grond hiervan met hun locomotief eenige wagens

„door te zetten". Ze werden onmiddellijk ontslagen. Dit was het sein voor het heele personeel in dienst bij het goederenvervoer, om de arbeid neer te leggen. Onderhandelingen leverden geen resultaat op, zoodat een algemeene staking van het spoorwegpersoneel volgde. Reeds in de avond van de 31ste Januari beloofde de directie van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, dat zij van het personeel niet meer het verrichten van besmet werk zou vorderen, terwijl tevens werd toegezegd, dat geen rancunemaatregelen zouden worden genomen.

Het maakte een diepe indruk in het land. De regeering en de directie waren volkomen overrompeld en daardoor wel gedwongen toe te geven. Maar al heel gauw bleek, dat dit maar voorloopig was. Maatregelen werden genomen, om in de toekomst

374. *„De minnemoer van het moederland."*

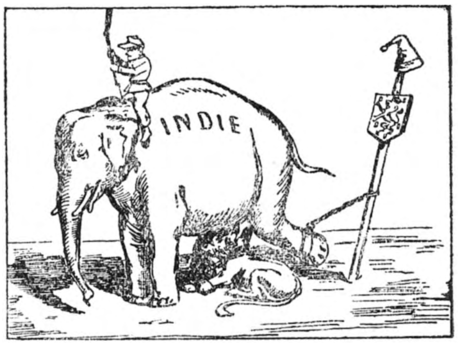

Deze plaat uit de Nederlandsche Spectator van 2 October 1875 oefent scherpe critiek uit op de houding van Nederland tegenover Indië. De Indische olifant zoogt de Nederlandsche leeuw. Vandaar het bijschrift, dat er door de teekenaar bij werd geplaatst: „De minnemoer van het moederland". De plaat heeft betrekking op het feit dat de Nederlandsche regeering van 1831 tot 1877 ieder jaar het batig slot van de Indische begrooting overhevelde in de Nederlandsche schatkist, in totaal een bedrag van ongeveer 850 millioen gulden. Een „eereschuld" heeft Mr. C. Th. van Deventer in een bekend geworden „Gids"-artikel dat bedrag genoemd. Tot heden is deze schuld echter nog niet ingelost.

op zoo iets voorbereid te zijn. En aangekondigd werd een wetswijziging, waardoor een dergelijke staking in het vervolg niet meer mogelijk zou zijn.

Wat zouden de arbeiders doen? Er werd een Comité van Verweer benoemd. Maar van onderhandelen met de regeering kwam niets. Zoo slap als het ministerie opgetreden was in het laatst van Januari, zoo zelfbewust en uitdagend handelde het nu. Tijdens de behandeling der wetsvoorstellen besloot het Comité in weerwil van de waarschuwingen van Oudegeest c.s. tot het proclameeren van de algemeene werkstaking in de transportbedrijven, ingaande in de nacht van 5 op 6 April, later uitgebreid ook tot andere bedrijven. Maar reeds de 9de April, de

dag waarop de Stakingswetten werden aangenomen, moest het Comité van Verweer tot opheffing der staking besluiten. De Januari-gebeurtenissen hadden velen de juiste kijk op de werkelijke machtsverhoudingen ontnomen. De regeering had gezegevierd. Teleurstelling en ontreddering bij de arbeiders, die allerlei geruchten over verraad aanvankelijk maar al te graag aanvaardden.

Volgens velen moest deze gang van zaken zeker mee op rekening worden geschoven van het feit, dat Domela Nieuwenhuis en de zijnen nog steeds een groote invloed uitoefenden in de

375. *De emancipatie der vrouw.*

Spotprent uit „Uilenspiegel" van 29 Maart 1873 op de vrouwenbeweging van die tijd. De twee vrouwen zijn Betsy Perk en Mina Kruseman, de laatste „als een moderne Judith, met haar vreeselijk zwaard, heel het mannendom bedreigende". Men ziet het mannendom vluchten. Het geheel een typische burgerlijke opvatting van de vrouwenbeweging. Vergelijk hiermee de volgende afb.

voornaamste vak-centrale van die tijd, het Nationaal Arbeids-Secretariaat. Na grondige voorbereiding werd in 1905 besloten tot de oprichting van het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen, dat op 1 Januari 1906 zijn werkzaamheden begon en op 1 Januari 1933 meer dan 336.000 leden telde. Het N.A.S. had er toen nog slechts ruim 22.000.

Daarnaast hebben ook de arbeiders van andere richting zich georganiseerd. Op diezelfde datum had het Christelijk Nationaal Vakverbond ruim 115.000 leden, het Roomsch-Katholieke Werk-

liedenverbond 192.000, de Neutrale Vakcentrale 49.000, terwijl het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond ruim 2800 leden organiseerde.

In het middelpunt der politieke belangstelling stonden nog steeds de strijd om het kiesrecht en de schoolstrijd. Bij de verhouding in sterkte der partijen was er evenwel op beide terreinen voorloopig niets te bereiken. Krachtig werd vooral door de S.D.A.P., onder leiding van Troelstra, de strijd voor het Algemeen Kiesrecht ter hand genomen, met het gevolg, dat eindelijk in 1913 de verkiezingen een meerderheid hiervoor in de Tweede Kamer brachten.

Het ministerie-Cort van der Linden, in dat jaar opgetreden, heeft toen kans gezien, ondanks de geweldige moeilijkheden waarvoor het werd geplaatst door de in 1914 uitgebroken wereldoorlog, aan deze beide kwesties een oplossing te geven.

In 1917 kwam de grondwetsherziening tot stand, die bracht: 1e. algemeen kiesrecht voor mannen, verkiesbaarheid van vrouwen en de mogelijkheid van (algemeen) kiesrecht voor vrouwen; 2e. evenredige vertegenwoordiging i. p. v. het vaak zoo onbillijk werkende districtenstelsel en 3e. financieele gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs.

Toen een paar jaar later ook alle vrouwen het kiesrecht kregen, was een toestand geschapen, die ons het recht geeft te zeggen, dat het Nederlandsche volk zijn eigen lot in handen heeft. De politieke democratie [1]) was een feit geworden.

Ook de financieele gelijkstelling tusschen openbaar en bijzonder onderwijs heeft niet nagelaten invloed op de gang van zaken uit te oefenen. In 1923, bij de stemming over de Vlootwet, viel de coalitie uiteen en het is sindsdien niet mogelijk gebleken — ondanks herhaalde pogingen van verschillende zijden — de breuk te heelen.

Het behoeft niemand te verwonderen, dat deze beide feiten, het uiteenvallen van het groote politieke verbond, dat gedurende bijna een halve eeuw de politieke verhoudingen in ons land mee had beheerscht èn het betrekken van vele millioenen nieuwe kiezers in de publieke zaak, de tijd waarin wij leven tot een overgangsperiode hebben gemaakt. Oude banden zijn verbroken. Nieuwe moeten nog gelegd worden. De eerstvolgende jaren kunnen ook in dit opzicht zeer belangrijk worden.

---

[1]) Er is in sommige kringen wel eens smalend gesproken over de waarde van deze politieke democratie. Ze zou „niets" beteekenen, zoo is wel gezegd, zonder „economische democratie". Men vrage thans (December 1933) maar eens aan de Duitsche democraten, hoe het hiermee gesteld is. Die zullen heusch wel een verstandiger oordeel vellen.

Aan het slot van dit hoofdstuk, waarin zoo zeer de nadruk is gelegd op het tot stand komen en volmaken van de organisatie onzer *nationale* gemeenschap, moet nu zeker nog met een enkel

376. *Naast de man de vrouw in de strijd.*

Zoo zag de grootste der Nederlandsche caricaturisten, Albert Hahn, de vrouwenbeweging in zijn omgeving.

woord gewezen worden op het feit, dat in 1920 ons land besloot toe te treden tot de *Volkenbond*. Naar zijn oorsprong eigenlijk meer een bond van de overwinnende volken uit de Wereld=

oorlog, heeft deze Volkenbond — dit zal wel niemand ontkennen — kans gezien in de eerste tien jaren van zijn bestaan zich althans van dit euvel te bevrijden. — Daarnaast wordt krachtig geijverd voor een andere super-nationale organisatie: de Vereenigde Staten van Europa. Beide organisaties zullen slechts kunnen zijn, wat de volkeren en de omstandigheden er van maken. Dat bij het moderne wereldverkeer en het nauwe internationale contact een stap in deze richting zal moeten volgen, wordt algemeen als noodzakelijk of onvermijdelijk beschouwd, zoodat de naaste toekomst ook in dit opzicht zeer belangrijk kan worden.

Het behoeft, in verband met het voorgaande, geen nadere verklaring, dat juist in een tijd als deze, heel licht nog eens hier en daar een nationale reactie tegen dit alles kan opwellen. Men ontmoet zelfs een zeer bewust streven naar autarkie, een woord, dat voor de lezers van dit werk misschien het best kan worden verduidelijkt door de term: gesloten staathuishouding (vgl. blz. 183 e.v. over de gesloten stadhuishouding). De nationale staat is voor de volkeren, zoowel in materieel als in geestelijk opzicht, van een zoo groote beteekenis geweest, dat men zich over het uitblijven van een dergelijke reactie zonder twijfel zou hebben moeten verbazen.

TOT BESLUIT.

Groot en gewichtig zijn de veranderingen, die de negentiende en de twintigste eeuw ons gebracht hebben. In geen enkele periode van de geschiedenis heeft de menschheid met betrekking tot de ontwikkeling der nijverheid, in 't algemeen, wat de goederen= voortbrenging betreft, zulke enorme vorderingen gemaakt. In geen enkele periode ook zijn zulke groote deelen der aarde in het internationale verkeer betrokken. En dit verkeer zelf heeft zich met de verkeersmiddelen vervormd, tot iets dat slechts de naam gemeen heeft met dat, wat er aan voorafging. Spoortrein, stoom= boot, vliegmachine, luchtschip, om van telegraaf, telefoon, post en radio maar niet te spreken, het zijn alle kinderen van deze tijd.

En in verband met dit alles hebben allerlei toestanden zich eveneens grondig gewijzigd. Wie de woningtoestanden, de arbeids= voorwaarden, de werktijden, de voeding en de kleeding van de groote massa van het Nederlandsche volk van vóór een eeuw of een halve eeuw vergelijkt met die van nu, die constateert meteen een hemelsbreed verschil. Geheel terecht heeft Hendrik de Man eens opgemerkt, dat de veranderingen, die de laatste decenniën op dit punt gebracht hebben, in geen enkele periode hun weerga vinden.

Toch raakt dit alles direct slechts de buitenkant der dingen. Van veel grooter beteekenis is de komst van het nieuwe op ander terrein, dat overigens natuurlijk in nauw verband er mee tot stand is gekomen. In deze slotwoorden zal op een paar van de merk= waardigste verschijnselen uit de laatste eeuw, die voor de toekomst de grootste verwachtingen mogen wekken, de aandacht worden gevestigd.

Daar is in de eerste plaats het *volksonderwijs*. Het tijdperk van de Fransche Revolutie heeft voor het eerst de noodzakelijk= heid van de komst er van in de wet vastgelegd. Honderd jaar later volgde de leerplicht voor alle kinderen van het volk. Hoe= veel wij ook op dit volksonderwijs mogen hebben aan te merken en hoezeer ons ideaal met betrekking tot deze zaak ook van de practijk verschilt, niemand zal de beteekenis van dit onderwijs voor de geestelijke vorming, ook van toekomstige geslachten, kunnen ontkennen. Wij hebben hier te doen met een element, dat elke vroegere beschaving gemist heeft en waarschijnlijk zal men eerst in een verre toekomst de beteekenis er van naar zijn volle waarde kunnen schatten, niet nog zoo zeer om hetgeen de school onmiddellijk aan de leerlingen mee geeft, als wel om de mogelijkheden, die worden geschapen.

Van even onberekenbare beteekenis is het verschijnsel, dat wij

samenvatten in de woorden: de *emancipatie der vrouw*. Ook hier iets dat geheel en uitsluitend van de laatste tijden is. Nog in 1887 werd, door de toevoeging van het woordje „mannelijk" in het kiesrechtartikel van de grondwet, uitgemaakt, voor wie nog twijfelen mocht, dat de wetgever van 1848 er geen oogenblik aan gedacht heeft om ook aan de vrouwen invloed op de gang van zaken te geven. Nu, nog geen halve eeuw later, is het algemeen vrouwenkiesrecht het meest sprekende kenteeken van de veranderde positie van de vrouw, die thans op letterlijk elk gebied van onze samenleving zich een plaats heeft verworven. De invloed van dit alles op de vrouw en ten gevolge daarvan natuurlijk ook op het stoffelijk en geestelijk leven van onze tijd, kan met een revolutie van de grootste beteekenis zeker op één lijn worden gesteld.

Onmiddellijk naast deze twee moet *de moderne arbeidersbeweging* gesteld worden, die in de laatste halve eeuw in de meeste landen zoo'n belangrijke invloed kreeg. Ook hier een factor, die in vroegere perioden geheel ontbrak. Wel had men in vroeger tijden voor en na te doen met het op de een of andere wijze ingrijpen in de gang van zaken door de onderste lagen der maatschappij. Maar het gebeurde toen altijd incidenteel. Naar een vast plan en met een goed omlijnd doel werd nimmer gewerkt. Bijna steeds werden dan ook ontevredenheidsuitingen van deze groepen door anderen op handige wijze gebruikt voor het bevredigen van eigen wenschen. Eerst in de allerlaatste tijden heeft de arbeidersklasse zich georganiseerd en een groot en belangrijk deel daarvan, men mag gerust zeggen, de voorhoede, maakt zich op, om in onze maatschappij de winstproductie te doen vervangen door de internationale behoefteproductie. Voor geweldige vraagstukken en voor groote moeilijkheden wordt zij hierbij geplaatst, maar nu vergelijke men eens de in doffe berusting voortlevende zwoegers der vorige eeuw als maatschappelijke factor, met de krachtig willende groepen uit onze tijd!

Wie een open oog heeft voor deze dingen en voor alles wat er mee samenhangt, die moet wel heel sterk het gevoel krijgen, dat de twintigste eeuw in belangrijkheid voor de negentiende niet veel zal behoeven onder te doen.

Wat de menschheid nog voor zich heeft? Slechts hij, die er zich een voorstelling van kan maken, welke afstand de moderne mensch scheidt van de oermensch, waarmee wij in de eerste bladzijden van dit werk kennis maakten, slechts hij, die tot het besef is gekomen, welk een enorme weg de menschheid sindsdien heeft moeten afleggen, zal bij benadering kunnen beseffen, welke mogelijkheden er nog voor de mensch in de

schoot der toekomst verborgen liggen. Want stilstand is er niet! Nu niet en nimmer!

Gelukkig degene, die, bekend met wat het verleden ons bracht, juist daarom deze toekomst vol vertrouwen tegemoet durft te treden!

NASCHRIFT. Sinds het voorgaande werd geschreven (in het voorjaar van 1932) is er heel wat veranderd in West-Europa. En onder invloed van de gebeurtenissen in Duitschland vooral, heeft nu menigeen alle hoop verloren. Iemand, wiens oordeel ik op hooge prijs stel, gebruikte na lezing van bovenstaand „besluit" dan ook de uitdrukking: *naïef optimisme*. En aangezien ik geloof, dat velen tot een dergelijk oordeel overhellen, meen ik van de gelegenheid, die mij open staat, gebruik te moeten maken, om met een enkel woord uiteen te zetten, waarom ik ondanks alles, het hierboven geschrevene nog geheel voor mijn verantwoording durf te nemen.

Daar is om te beginnen het feit, dat men licht tot verkeerde conclusies kan komen, als men zijn waarnemingen uitstrekt over een te korte periode. Laat ik dat eens met een voorbeeld duidelijk maken. In verschillende uitgaven van het Centraal Bureau voor de Statistiek, vindt men een graphiek van het aantal overledenen per jaar en per duizend inwoners in ons land ná 1840. In 1840 bedroeg dit aantal ruim 23, thans is het gedaald tot beneden tien. De lijn, die dit aantal overledenen aangeeft, loopt dus heel duidelijk naar beneden. Niettemin is in dit tijdperk (1840—1932) in meer dan veertig jaren het aantal gestorvenen per duizend inwoners *grooter* geweest, dan in het daaraan voorafgaande jaar. Wie dus te korte perioden (bijvoorbeeld jaarlijksche) beschouwt, die heeft een zeer groote kans (bijna 50 pct.), dat hij tot een geheel verkeerde conclusie komt. — En zoo is het op het terrein van de geschiedenis overal! Wie zijn oordeel bouwt, in hoofdzaak op het heden, hij loopt *precies hetzelfde risico*. — Wie op het gebied van de historie dergelijke conclusies wil trekken, die moet noodwendig steeds het *geheel* in het oog houden. Wij zagen reeds, dat haast al onze historici, voor zoover zij de prae-historie (zie bladzijde 10) verwaarloozen, in dit opzicht eveneens zondigen.

Maar er is meer en de voorbeelden liggen voor het grijpen. Gedurende de eerste periode van de Tachtigjarige oorlog zijn er tientallen jaren aan te wijzen, waarin de zaak van de opstandelingen er zóó wanhopig voor stond, dat een onpartijdig toeschouwer zelfs met de beste wil van de wereld, geen ander einde

kan vermoeden, dan een volledige nederlaag van de revolutionnairen. Toen Alva in 1567 met zijn legerscharen Brussel binnentrok, leek het *vijf jaren lang*, alsof geen verzet van de zijde der Nederlanders zou volgen. En toch kwam aan het einde van dit tijdperk een opstand, die het begin zou worden van de vernietiging van Philips' macht in deze streken.

Wie op historisch gebied gevolgtrekkingen wil maken, die moet altijd weer over vrij groote tijdruimten de blik laten gaan.

Misschien is het goed, dat wij eens telkens met sprongen van bijvoorbeeld een eeuw in de geschiedenis terug gaan en dan vergelijken. Wie anders handelt — zich beperkt tot stukken van een kortere duur — ziet in de regel door de boomen het bosch niet meer.

1933. In Midden-Europa ziet het er inderdaad vrij troosteloos uit. Maar zelfs in landen als Italië en Duitschland durft men het principe der volkssouvereiniteit niet los te laten. En buiten die landstreken moet zelfs de meest zwartgallige toeschouwer toch nog menig lichtpunt bespeuren.

1833. In vrijwel *alle* landen van Europa regeeringen, die men zonder twijfel het best dictatoriale kan noemen en die zich dan ook slechts door het voortdurend gebruiken van geweld, of het dreigen er mee, kunnen handhaven. Daarnaast een van vrijwel alle invloed verstoken volksmassa, welke lichamelijk zoowel als geestelijk, met die van thans niet eens kan worden vergeleken. Men leze nog maar eens het geschrevene op de bladzijden 454 e.v.

1733. Volslagen absolutisme (en dus dictatuur) in geheel Europa. In het „klassieke land van de vrijheid", in de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden, heeft de burger zelfs niet eens het recht van petitie, dat is het recht om zich met een verzoekschrift tot de overheid te wenden. En in de andere landen is het haast zonder uitzondering altijd nog weer een graadje erger.

1633. In haast alle landen van Europa ontbreekt zelfs *geloofsvrijheid*. Onze Republiek is een der weinige oorden, waar men althans mag *gelooven*, wat men wil, als men het ten minste vóór zich houdt. Slechts wie het „ware" gereformeerde geloof omhelsde, mocht hiervan in het openbaar getuigen.

1533. Ook geloofsvrijheid kent men nog nergens. Wie het ongeluk heeft ten aanzien van zijn geloof met zijn overheid te verschillen, die loopt groote kans, op de brandstapel (zie afb. 271) terecht te komen.

En zoo zou ik door kunnen gaan. Maar het is, geloof ik, niet noodig. De voorbeelden, die ik gaf zijn immers duidelijk genoeg. Er is niemand, die in ernst aanneemt, dat wij hier in Europa de brandstapels, waaraan zelfs de zestiende eeuw nog zoo rijk was,

weer terug zullen krijgen. Dacht men, dat op ander terrein het verleden *wel* zou terug keeren?

Wij zijn dit boek begonnen met een aanhaling uit het werk van Thomas Carlyle over de Fransche omwenteling. Laat ons met een ander woord van deze zeldzaam begaafde schrijver eindigen. De groote Fransche Revolutie begint in het jaar 1789. Op de vijfde Mei komen dan de leden van de Staten-Generaal, de door de drie standen gekozenen, bijeen. Maar de dag daaraan voorafgaande, waren zij gezamenlijk in optocht naar de kerk van Onze-Lieve-Vrouw te Versailles gegaan. Een merkwaardige dag, die van deze eerste samenkomst, zegt Carlyle, die als met profetische oogen begiftigd, deze stoet aanschouwt en beschrijft, en er een paar van de meest indrukwekkende bladzijden, ooit door hem geschreven, aan wijdt.

„Het is de doopdag der Democratie, die de zieke tijd heeft ter wereld gebracht, nu het getal der maanden vervuld is. Voor het Feodale stelsel is het de dag van het laatste oliesel! Een afgeleefde maatschappelijke toestand, uitgeput door zware arbeid (want heeft hij niet veel gedaan, dat hij *u* ter wereld gebracht heeft en al wat gij hebt en weet) — door rooverijen en twisten, die men glorierijke overwinningen dorst te noemen, — door al de gebreken van de kindsche ouderdom: die moet thans sterven, en zoo moet onder doods- en geboorteweeën een nieuwe toestand geboren worden. Welk een arbeid! Hemel en aard, welk een arbeid! Wat rijst voor de verbeelding, strijd en bloedbad, Septembermoorden, bruggen van *Lodi*, terugtochten uit *Moscou*, *Waterloos*, *Peterloos*, teertonnen en guillotines — en van de huidige dag, moge men voorspellen, op zijn ruwst genomen, nog een paar eeuwen van strijd en onrust! Een tweetal eeuwen, niet veel minder, alvorens de Democratie al de trappen van de heerschappij van het charlatanisme doorloopen heeft, en een verpeste wereld uitgebrand is en weder jong en groen begin te worden."

REGISTER

Aansprekersoproer 397
Aardappeloproer 457
Aardewerk 51, 52, 59, 60, 69, 72, 76, 127
Abdij 145
Abraham 118
Acheuléën 35, 36, 37, 38, 56, 85, 87
Acropolis 127
Adam 118, 120
Ader 470
Adolf van Bremen 238
Adrianopel 128
Aflaten 265
Afzwering 300
Agrarische wet 466
Albertus v. Oost 302
Alexandrië 235
Algem. Kies- en Stemrecht, Bond voor — 470
Alkmaar 287, 386
Alluvium 16, 25, 26, 27, 28, 56
Alphabet 47, 119 e.v., 128
Altamira, Grot van — 45
Alva 280 e.v., 296
Amerigo Vespucci 247
Amerika 240 e.v., 416
Amiens, Vrede van — 439
Amortisatie syndicaat 448, 461, 453
Amsterdam 185, 208, 209, 267, 274, 284, 288, 290, 303, 309, 342, 353, 374, 376 e.v., 393, 394, 396, 406, 408, 412
Anglicaansche kerk 260
Anabaptisten (zie Wederdoopers)
Anjou 295
Antieke cultuur (zie Oudheid) 140, 141
Anti-Revolutionnairen 461, 471
Antonius, zuil van — 99
Antwerpen 291, 295, 304, 305
Apis 121
Aprilbeweging 1853 461
d'Arlandes 433
Augustinus 118, 120
Aurignaciën 38, 39, 41, 42, 44, 56, 84, 85, 87
Aurignac-ras 84
Australië 51
Aziliën 46, 47, 56, 119
Arabieren 235, 236, 239
Arbeidsverdeeling 141, 143, 408 e.v.
Archaeïcum 17
Arentsburg 115
Arkwright 407
Armada 296, 297
Arminianen 356 e.v.
Assignaten 443
Assyriërs 124
Athene 127
Atheneum illustre 369
Atilla 5
Audhumla 152
Aurignac 39
Azoïcum 15, 16, 17

Babylonië 88
Babyloniërs 124
Babylonische ballingschap 118
Baljuwen 345
Bandceramiek 52
Bankpapier 184
Bataafsche Republiek 439
Barbaren 125 e.v., 141
Barents, Willem 308 e.v.
Barnsteen 67
Bartholomeas Diaz 244
Bataafsche hoeve 108 e.v.
Bataven 96 e.v., 108 e.v., 128
Batua 108
Bayeux 154
Beeldenstorm 181, 282
Beeldschrift 119 e.v.
Bekker, Balthasar 391
Beklemd land 338
Belastingen 189
Belgae 111
België, afscheiding van — 450
Bergelmir 152
Bergen op Zoom 370
Besluiten regeering 451
Bestand, Twaalfjarig — 349, 350 e.v.
Betuwe 108, 112, 117
Beurs 200, 350, 351
Bicker, burgemeester — 383
Bijbelvertaling 369
Bijlen 60, e.v.
Binnenhof 345, 364, 392
Bismarck, Otto van — 462 e.v.
Bisschoppelijk bestuur (herstel van het —) 461
Blaeu, Willem Jansz. — 321
Blokhuizen aan de Amstel 393
Blok, prof. — 108
Bloedraad 285, 286
Boekdrukkunst 141, 251 e.v.
Boeke, prof. — 84
Boer(en) 131 e.v., 143
Boerenoorlog (1524 en 1525) 262
Bolkestein, prof. Dr. H. — 138, 139
Bologne, Maurice — 450
Bombarde 225, 229
Boucher de Perthes 11
Bourgondische huis 219, 231, 267
Brabant 346, 376
Branca 401
Brandaan, eiland van St. — 239
Breda 299, 370, 375, 425

Bretagne 60
Brielle 287
Brittannië 117
Brittenburg 115
Bronstijdperk 31, 32, 57 e.v., 103, 143
Broodzetting 203
Brugge 207, 217, 304
Brugghen, van der — 461
Brugmans, dr. I. J. — 454, 468
Brunonen 215, 216
Brunswijk—Wolfenbüttel, hertog van — 415, 423
Bücher, Karl — 132, 134 e.v.
Büchner, Ludwig — 132
Budel 89
Burcht (te Leiden) 156
Burgemeesters 192, 198
Burgerlijke stand 205
Burggraaf 192
Buskruit 225, 227
Buys, prof. — 466
Byzantium 175

Caesar, Julius — 100, 111
Calvijn 263
Canossa 178, 210
Capellen tot den Poll, J. D. v. d. — 421 e.v., 424
Carboon 16, 17, 19, 20
Carlyle 5, 127, 485
Cartwright 409
Castellum, Rom. — 115 e.v.
Centralisatie 220, 221, 222 e.v., 234 e.v., 270
Chamberlin 20
Champollion 121
Charles, prof. — 432
Chatten 111, 112
Chelléën 34, 35, 36, 37, 38, 42. 56, 82, 87
Chelles 35
Chimpansee 87
China 180, 182, 239, 251
Chlodowech 148
Christ. Nat. Vakverbond 477
Christendom 151 e.v., 199
Christenkerkjes (oudste) 148, 149
Christelijke jaartelling 120, 121
Civilis, Julius of Claudius — 113, 116
Clermont (Concilie van —) 174, 175
Clovis 148, 155
Coalitie 472, 478
Coalitie-verbod 438, 467
Code Napoleon 438
Coen, Jan Pietersz. — 323
Cohen, L. — 474
Columbus 164, 238, 240 e.v., 245 e.v., 268
Colonia Agrippina 117
Comité Revolutionnair 430
Communes (zie steden) 170
Comm. Manifest 457
Compromis (der edelen) 277, 279, 281
Conservatieven 456 e.v.
Constantijn de Groote 126
Constantinopel 123, 126
Continentaalstelsel 406, 436, 439
Cook 324
Coöptatie 341
Corbulo 115
Corbulogracht 115
Cort van der Linden, min. — 478
Coster, Laurens Jansz. — 251 e.v.
Creta 57, 59, 126
Cro-Magnonras 84 e.v.
Crompton 407
Cromwell 386, 387
Cultuurstelsel 445 e.v., 466
Cunow, Heinrich 103, 106, 107
Cyprus 59, 174

Dagbladzegel 475
Darwin 9, 12
David 118
David van Utrecht, bisschop — 226
Dechelette 94
Deductie (van St. v. Holl.) 387
Democratie 232 e.v., 412, 415, 430, 467 e.v.
Denemarken 51, 92, 396
Dertigjarige oorlog 374
Deventer 89, 168, 299
Deventer, Mr. C. Th. van — 476
Devoon 16, 17
Diederik (Dirk) III 211
Diederik (Dirk) V, graaf — 207
Diemen, Ant. van — 323, 332
Differentiatie 40, 41, 42
Diligence 457
Deluviaal 22, 29
Diluvium 16, 17, 22, 28, 29, 44, 56
Dionysius, Abt. — 121
Dobbelsteenen 79
Dochtersteden 192
Doelistenoproer 412, 421
Doggersbank 24, 25
Doggersbank, Slag bij de — 420
Doggersbankplateau 25, 26
Domela Nieuwenhuis, F. 469 e.v.
Dominosteenen 79
Donar 11, 154
Donaucultuur 52
Dondersteenen 11
Dopsch, Alfons — 106, 118, 126
Dordrecht 211, 343, 385
Dorestad 151, 152, 161 e.v., 168, 304
Dorpen 53, 113, 125, 133, 136, 143, 159, 172, 176
Drebbel, Cornelis 386, 388
Drente 89, 214, 266, 295, 301, 346
Drieslagstelsel 145

Droogscheerder 373
Drouwen 90, 91, 92, 93
Druïden 79
Druipsteengrotten 45
Drusus 115
Drususgracht 115
Dubois, prof. — 82
Duinkerken 296, 322
Duins, Slag bij — 376

Edda-boeken 151
Eeuwig Edict 388 e.v.
Eext 92
Egmond 145
Egmont (graaf van —) 286, 376
Egypte 59, 60, 71, 88, 94, 120 e.v., 138, 139, 140, 141, 160, 182
Eigendom 105 e.v., 145
El Idrisi 235
Elisabeth, koningin — 295, 296, 327
Elspeet 89
Emmen 89, 91, 92
Encyclopedisten 223
Engels 10, 457
Engelsche oorlog, Eerste — 385
Engelsche oorlog, Vierde — 418, 420
Enkhuizen 284, 287, 305, 313, 343, 358, 391
Eoceen 16
Eolithen 32, 33
Eolithicum 32
Eozoïcum 15, 16, 17
Erasmus 266
Escher, Dr. B. G. 19
Europeesche cultuur 55
Eustatius, Sint — 418
Eva 120

Familiehuishouding, gesloten — 132, 138, 146
Familieregeering 234, 341
Februari-omwenteling 457
Federalisten 436
Feesten (heidensche en christelijke) 158
Fibulae (zie veiligheidsspelden)
Floris V 185, 212, 216
Fortuyn, J. A. — 474
Fossielen 14, 18
Franche-Comté 223
François Francken 300
Franken 117, 155
Franklin 31
Fransche Revolutie 404, 427, 430
Frederik Hendrik 301, 329, 333, 365, 373, 374, 377, 378, 395, 412
Freya 154
Friesland 215, 216, 340, 419
Friezen 113 e.v., 127, 161
Frigga 154
Fruin, R. — 203, 222, 273, 281, 304

Gaag, Iaantje van Van der — 460
Galeien 177, 334
Gallië 100, 104
Galilëi 122, 385, 388
Gallische oorlog 111
Gallo-Germaansche cultuur 95
Gallo-Romeinen 155
Ganggraf 92
Garantie, Acte van — 426
Geëligeerden 334
Geer, De — 20
Geer, Lodewijk de — 336
Geertruidenberg 212, 299
Geheime Raad 230
Geld 133
Gelre (Gelderland) 215, 216, 269, 270, 337, 391, e.v.
Gemeensch. eigendom 106 e.v.
Gemeenten 165
Generaliteitslanden 301, 302, 346, 374, 376, 391
Gênet, Charles 446
Gent 234
Genua 179, 182, 239, 245, 304
Geologische klok 17
Geologische tabel 16
Geometrische stijl 73
Gerhard, A. H. — 474
Gerhard, H. — 469
Germanen 68, 95, 96 e.v.
Geuzen 277, 289
Gevangenpoort 270, 390, 392
Gezel 134
Giffard, Henri 447
Giffen, Dr. A. E. van — 14, 92
Gildedwang 195
Gilden 170, 193 e.v., 233 e.v., 407, 412, 438
Ginnunga-Gap 151
Glaciaal 23, 25, 28
Glas 108, 160
Glozel 47
Goejanverwellesluis 425
Goeman Borgesius, min. — 474
Goes, F. van der — 474
Gomaristen 356 e.v.
Gooi, Het — 25
Gorilla 87
Gorkumsche martelaren 287
Gosses, prof. — 100
Gothen 130
Gouden Eeuw, De — 324 e.v.
Graaf, functie van — 189, 190, 206 e.v.
Granvelle 276
Grebbe, De Schoone — 90
Gregorius VII 178, 210
Grieken 77, 97, 128
Griekenland 60
Groenland 164, 238
Groen van Prinsterer 400, 461, 471

Grol 371
Grondeigendom (bij Germanen) 106 e.v.
Groningen 164, 214, 216, 221, 295, 299, 302, 328, 337 e.v.
Groot, Hugo de — 364, 365, 387, 396
Groote Pier 269
Groote Vergadering 385
Groot-grondbezit 146, 149, 169
Groot Privilege 228
Grotefend 124, 125
Gutenberg, Johannes 253 e.v.

Haakploeg 103
Haarlem 288, 290, 371, 382
Haarlemmermeer 30
Haf 27
Hagepreeken 279, 280
Hall, F. A. van — 405, 453, 461
Hallstatt-periode 71 e.v., 95
Hamalant 215
Handel 64, 65, 129, 133 e.v., 138, 144, 151, 155, 166, 173, 194, 198 e.v., 218 268
Handvesten 172
Handwerk(slieden) 133, 143, 145
Hanze 217 e.v.
Harderwijk 210, 211
Hargreaves 407
Haringkaken 304
Harmonie, Acte van — 390
Hecatheus 233
Heemskerck 309 e.v.
Heemskerk Azn., J. — 462
Heer 133, 144, 145
Heidelberg 82
Heilborn, Dr. A. — 86
Heilige Land 174
Heldt 469
Helsdingen, W. P. G. — 470, 474
Hendrik IV van Duitschland 178, 210
Hendrik IV van Frankrijk 297, 351
Henegouwen 212
Herdersvolken 103
Herodes 121
Herodotus 233
Heron van Alexandrië 400
's Hertogenbosch 329, 373
Hervorming 122, 182, 258, 265, 267, 270
Hethieten 126
Hielbijlen 63
Hiëratisch schrift 123
Hiëroglyphen 120 e.v.
Historisch-geol. tabel 16
Hoeksche en Kabelj. twisten 226
Hoernes 49
Hoeve 108, 144
Hof van Holland 345
Hogendorp, G. K. v. — 439, 440
Hogerbeets 365
Honderdschap 147
Hoogoven (uit La Tène-tijd) 79
Holland, graafschap 211 e.v.
Holland, Koninkrijk 439
Holland, Staten van — 212, 274, 284, 297, 309, 334 e.v., 356 e.v., 380 e.v., 388, 394
Holoceen 16, 25, 28
Holwerda 75, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 104, 108 e.v., 127, 128, 141
Homerus 71
Homo Heidelbergensis 82 e.v., 87
Hongarije 79
Hoorigen 145
Hoorn 193, 305, 319, 323, 344, 358
Hoorne, graaf van — 286, 376
Horus 121
Houten, Kieswet van — 474
Houtman, Cornelis de — 314
Hrimthursen 152
Hudson 309
Huergelmir 151
Huisurnen 68
Humanisten 118, 182
Hunnebedbouwers 52, 89, 90 e.v., 99
Hunnebedden 77, 89 e.v., 94
Hunnen 117
Huurlegers 298, 379
Huygens, Christiaan — 388, 402 e.v.

Ierland 103
IJsland 164
IJstijd 23, 24, 30, 39
IJzertijdperk 31, 32, 71 e.v.
Indeeling geschiedenis 118 e.v.
Indo-Germanen 88
Industrie (landelijke) 281
Inquisitie 122, 277
Internationale van 1872 Congres 469
Investituurstrijd 178, 209, 210, 214
Iraansche stammen 94
Isabella 302
Itinerario 313

Jacoba van Beieren 220, 225 e.v.
Jacobus II 397
Jan de Bakker 270, 271
Jan de Oude 300, 412
Jan van Beieren 225, 226
Jan van Leiden 267
Jan zonder Vrees 224
Japan 240, 241, 245
Java 82
Jeruzalem 174
Jesaja 47
Jötunheim 152
Jura 16, 17, 21
Jus de non evocando 190
Jutland 104, 125

Kaas- en broodvolk 227
Kalender 104, 131 e.v.
Kambrium 16, 17
Kampen 197
Kanaal, Het — 26
Kapers (zie zeeroovers)
Kapitalisme 138, 281
Karel de Eenvoudige 211
Karel I 376, 386
Karel II 387
Karel de Groote 129, 149, 150, 155, 187 e.v., 206
Karel de Stoute 221, 222 e.v., 267
Karel V 228 e.v., 234 e.v., 268 e.v.
Karel van Egmond 269
Karolingers 149, 150
Kasteel 140, 142, 143, 144
Katholicisme, Wederopluiking v. h. — 356
Katwijk aan Zee 115, 116
Kaukasus 59
Kautsky 10, 106
Kelten 75, 104
Kelvin, lord 19
Kerkelijke indeeling pl.m. 1559 275, 276
Kermis 200
Kerstfeest 158
Keuchenius 465
Keulen 117, 185
Kimbrische vloed 100
Kind van Staat 388
Kjökkenmöddinge 51, 52
Klanten-productie 133
Kleeding 68, 69, 75
Klokbekercultuur 93, 95
Klokbekers 92, 93
Knoop 75
Kol, H. van — 474
Koepelgrafbouwers 93 e.v., 99
Koepelgraven 63, 92, 93
Kompas 240, 241
Koningschap 147, 148, 149, 170, 187, 206 e.v.
Konstantinopel 123, 126
Koper 64
Kopertijdperk 59
Krant(en) 366
Kreta 57, 59, 126
Krijt 16, 17, 21
Kroonenburg 140
Kruisboog 224
Kruistochten 97, 163, 167, 169, 171, 172 e.v., 238
Kunstlicht 136
Kuyper, Dr. A. — 471 e.v.
Kwartaire tijdperk 15, 16, 17, 18, 28, 30

Lager Onderwijs, Wet op het — 438, 461
Langdolmen 91
Landbouw 53, 103, 131 e.v., 144, 145
La Tène-periode 71, 75, 76, 77 e.v., 95, 104, 114
Latifundiën 138, 139
Law, John 417
Leeghwater, Jan Adr. — 357, 374
Leerling 134
Leicester 295, 297
Leiden 156, 200 e.v., 284, 290, 389
Lemaire, Isaäc — 319 e.v., 331
Lemaire, Jacques — 319 e.v.
Liberalen 456 e.v.
Lilienthal, Otto — 469
Limburg 116, 141, 346, 376
Linschoten, Jan Huygen van — 310, 313 e.v.
Lodewijk XIV 396
Lodewijk Napoleon 439
Lodewijk van Nassau 280
Loevesteinsche factie 384, 395
Loki 154
Loonarbeiders 134, 138
Lubeck 219, 220
Lumey van der Marck 287, 289
Luren 69, 70
Luther, Maarten — 259 e.v., 265
Luxemburgsche kwestie 465
Lyell 9, 11, 12

Maartdagen (Berlijn 1848) 457, 458
Maarten van Rossem 269
Maas-hagedis 21
Maastricht 117, 141, 155, 162, 374, 461
Machine-tijdperk 80, 406
Mackay, minister — 472
Magdaleniën 42, 43, 44 ,45, 56, 87
Magelhaens 248, 249
Magische figuren 119
Malta 174, 177
Man, Hendrik de — 481
Manufactuur 407, 408
Marco Polo 180, 181, 182, 183, 239, 245
Marcus Aurelius 102, 112
Mare Librum 396
Margaretha van Parma 283
Maria van Bourgondië 267
Markt 134, 167, 170, 190, 198 e.v.
Marx 31, 406, 457
Mas d'Azil 46, 47
Massilia 77
Maten en gewichten 201
Mauer 82
Maurik 108, 110
Maurits, prins 297 e.v., 353 e.v., 360 e.v., 370, 377, 378
Maximiliaan 267, 268
Mediaanlijnen 86
Meerwein, C. F. — 465
Meijer, Eduard — 137, 138, 139

Mekka 239
Memphis 139
Montgolfier, Gebr. — 431
Mooren 268
Mosasaurus 21, 22, 23
Mose Trajectum 117
Moskow 440
Moucheron, Balth. de — 308
Moustier, Le — 37
Mousteriën 37, 38, 39, 56, 85, 87
Multatuli 447
Munster 267, 303, 354, 376
Munten 151, 189, 215, 405, 444
Muspelheim 151 e.v.

Menschenoffers 79
Menschwording 9, 10, 81
Mercantilisme 395
Merovingers 148
Mesopotamië 88, 140, 141
Mesozoïcum 15, 16, 17, 21, 23
Metaaltijdperk 31, 57 e.v.
Metternich 456, 457
Middeleeuwen 15, 29, 118 e.v.
Midgard 153
Mijer, W. P. — 463, 464
Ministerieele verantwoordelijkheid 458
Mis (markt) 200
Mioceen 16, 21
Mitterberg 64, 68
Moderaten 436
Moderne staat 134
Moeder-commercie 165
Moedersteden 192
Mohammedanen 174
Mommsen 12
Mongolen 183

Naaktlooperij 267
Naarden 286, 288
Naber, Dr. H. A. — 386
Napoleon 406, 436 e.v.
Natie 134
Nat. Arb. Secr. 477
Nationale eenheid 200
Nationale staat 265, 395, 399, 429, 430 e.v., 440 e.v.
Nationale Synode 364 e.v.
Nationale vergadering 433, 436
Nauw van Calais 25, 26, 27
Neanderdalras 83 e.v.
Nederlandsche Bank 443
Nederl. Handelmij. 445 e.v., 462
Nederl. Synd. Vakverb. 478
Nederl. Uitgestelde schuld 448
Ned. Verb. van Vakver. 477
Nederl. Werkelijke Schuld 448
Negenmannen 453
Neolithicum 31, 46, 48 e.v., 56, 87, 90, 140

Neozoïcum 15, 16, 17
Nero 116
Neuss 227
Neutrale Vakcentrale 477
Newcomen 404
Niagara 18, 19, 20
Nieuwe geschiedenis 15
Nieuwe Waterweg 462
Niflheim 151
Nijmegen 90, 97, 113, 157, 164, 216, 299
Nimes, Rom. waterl. te — 107
Noach 118, 120
Noodmunten 290
Noordhollandsch kanaal 445
Noordzee 21, 24, 25, 26, 27
Noordzeekanaal 462, 463
Noormannen 102, 140, 141, 142, 149, 150, 152, 156, 159 e.v., 178, 190, 237, 238 e.v., 308
Noort, Olivier van — 311, 312
Normandië 154, 159
Normandiërs 124
Notabelen, verg. van — 440
Nova-Zembla 308 e.v.
Noviomagus 97, 113
Nut van het Algemeen, Mij. tot — 443

Odin (Wodan) 152 e.v.
Oer-communisme 106
Oermensch 33
Offerplaats (oud-Germaansche) 147
Okergraven 94
Oldenbarnevelt, Johan van — 316, 327 e.v., 335 ,350 e.v., 390
Oldenzaal 371
Oligoceen 16
Ommelanden 216, 337
Ondergang Oudheid 123 e.v.
Ondernemers 134, 138
Onderwijs 188, 383, 384, 438, 461
Onoverwinnelijke vloot 296, 297
Onteigening 105
Ontdekkingen (tijdperk der —) 182, 237 e.v.
Onvrijen 145, 150, 170
Oorijzer, gesch. van het — 409
Oost-Ind. Comp. (zie Vereenigde —)
Oostzee 165
Oppidum Batavorum 113
Oranje (prinsdom) 284
Oranjefuries 470
Orgel 149
Orgelmir 152
Oriënt 178, 182
Osnabrück 376
Oudegeest, J. — 475
Oude Testament 70
Oudheid 15, 100, 103, 122 e.v., 137 e.v., 145

Overbevolking 100, 117
Overijsel 295, 337

Paalwoningen 46, 52, 53, 54, 55
Paaschfeest 158
Pacificatie van Gent 291, 294
Palaeolithicum 29, 31, 32, 33 e.v. 49, 87
Palaeozoïcum 15, 16, 17
Palissaden 139, 161, 170
Paludanus 313, 316
Papin 403
Papyrus 122
Parlement van Mechelen 228
Parma (Alexander Farnese) 295 e.v.
Particularisme 384, 429
Passau (Patavia) 116
Patriotten 421, 424 e.v.
Paulus, Pieter — 434, 425
Paus 209, 210
Perm 16, 17, 21
Perthes, Boucher de — 11
Perzen 124
Peter de Kluizenaar 174
Petrarca 266
Petter, T. H. — 475
Peutinger, Conrad — 97
Philips de Goede 221, 222 e.v.
Philips van Leiden 222
Philips de Schoone 268
Philips de Stoute 223
Philips II 232, 263, 266, 271 e.v., 297, 306
Phoeniciërs 67, 128
Piacenza (Concilie van —) 175
Piet Hein 329, 371 e.v.
Piltdown 82
Pietersberg, St. — 22
Pilatre de Rozier 433
Pippijn 150
Pirenne 280, 281
Pirigani 239
Pithecanthropus Erectus 82, 87
Plancius 307, 308, 309
Plantijn 257
Pleyte, Dr. — 141
Plinius 104
Plioceen 16, 21, 22, 28
Plistoceen 16, 22, 28
Ploeg 103, 104
Polak, H. — 474
Poorters 185, 190
Post 398, 399, 451
Post-glaciaal 23, 25, 28
Pottenbakkerij 57, 92
Prae-glaciaal 23, 25, 28
Precijsen 353
Primaire tijdperk 15
Prinsgezinden 384 e.v., 414
Privaat bezit (zie eigendom)
Privileges 185, 187, 190
Proletariaat 281, 407
Proterozoïcum 17
Protosaksische cultuur 95, 127
Proudhon 106
Ptolemaeus 125, 127, 235
Putte, Fransen van de — 462
Pyramiden 94

Quack, prof. — 123

Raad van Beroerte 285, 286
Raad van Financiën 232
Raad van State 229, 327 e.v.
Raap, Daniël 412
Raderploeg 103, 104
Rämaer, Ir. J. C. — 29, 114
Randbijlen 63 e.v.
Rationalisme 410
Rê 121
Rechtspraak 187, 206, 213, 344
„Recht voor Allen" 470
Rekkelijken 353
Remonstranten 358 e.v.
Renaissance 118, 122, 182
Rendierjager 86, 88
Rendiertijd 44, 45, 84, 140
Rennenberg 295
Reptielen 21
Republiek der zeven Ver. Ned. 298, 325, 375, 376, 429, 430
Requesens 280
Reyckholt 90
Rhodus 174, 177
Ridderwezen 180
Rijksmunt 444
Rijsen 95
Ris, K. — 470
Roemrijke omwenteling 397, 404
Roermond 374, 375
Roland Holst, H. — 454
Romaansche kunst 75
Rome 112, 121, 144
Romeinen 80, 96 e.v.
Romeinsche invloed 110 e.v.
Roomsch-Kath. (Staats)partij 471 e.v.
Roomsch-Kath. Werkl. Verbond 477
Rotterdam 395
Rousseau, J. J. — 415, 424
Runenschrift 108, 109
Ruysbroeck, Willem — 238
Ruyter, Michiel de — 325

Saemund 151
Saint-Acheul 35
Saksen 95, 117, 127, 155
Salisbury 64, 68
Salland 146
San Marco 179
Satisfactie van A'dam 290
Scandinavië 73, 91, 147, 160, 164
Scandinavisch bronstijdperk 64, 69, 100, 160

Schaper, J. H. — 474
Scharen 77
Scheepskamelen 408
Schepenen 192, 193, 198, 344
Scherpe Resolutie 362
Schimmelpenninck, R. J. — 431, 439
Schöner, globe van — 242
Schoorwal 27, 29
Schout 192, 193, 198, 344
Schouten, Willem 319 e.v.
Schrift 119 e.v., 141
Schuylenburch 144
Schwarz, Berthold — 225
Seclusie, Acte van — 387
Secondaire tijdperk 15
Secreet Besogne 377
Seldsjoeken 174, 175
Servaes (Sint) 155
Siciliaansche vesper 5
Sicilië (rotsgraf) 89, 92
Siluur 16, 17, 19
Sinterklaasfeest 158
Skythen 73, 75
Slaven (zie onvrijen)
Slavernij 145
Smeekschrift der edelen 277, 279
Smeerenburg 326
Soc.-Dem. Arbeiderspartij 474 e.v.
Soc.-Dem. Bond 470 e.v.
Soc.-Dem. Vereeniging 469
Solutré 42
Solutréën 40, 41, 42, 44, 56, 87
Sonoy 287, 288
Sont 306, 396, 419
Spaansche Furie 291
Spanje 268, 271, 272
Spencer 20
Spijkerschrift 124, 125
Spiegel, L. P. van de — 426
Spitsbergen 326 e.v.
Spoorwegen 445, 459, 461
Spoorwegstaking 1903 475
Spraak, gearticuleerde — 84
Spranckhuyser, Dr. D. — 371
Staatsgezinden 384 e.v., 414
Stad (zie steden)
Stadhouder 284, 300, 341, 377 e.v.
Stadhouderloos tijdperk 341, 385 e.v., 411
Stadhuishouding 132, 133 e.v., 139, 142, 143, 172, 183
Stadrecht 170 e.v., 186 e.v.
Stapelrecht 216
Staten-Generaal 228 e.v., 275, 282, 328 e.v., 380 e.v.
Stavoren 164, 215, 221
Steden 125, 133, 134, 143, 159, 161, 165 e.v., 177, 183 e.v., 219
Stedenbonden 220
Steentijdperk, Nieuwe — 31, 32, 42, 46, 47 e.v., 73, 87
Steentijdperk, Oude — 31, 32, 33 e.v., 55, 56, 83, 85, 87
Stoommachine 406
Strabo 104

Tabula Peutingeriana 97
Tacitus 109, 110, 111
Tak van Poortvliet, min. — 472 e.v.
Tasman, Abel — 323 e.v., 331, 332, 328, 339
Tasmaniërs 32
Techniek 158, 227, 229, 400 e.v.
Teekeningen (prae-hist.) 44, 45
Teisterbant 215
Temple, Felix du — 468
Tène (zie La Tène)
Terpen 113
Terra Australis Incognito (zie Zuid-land)
Territoriale vorsten 210
Tertiaire tijdperk 15, 16, 17, 18, 21, 28, 82
Tesch, Dr. Ir. — 23
Teutoburgerwoud 21, 115
Texel 26, 27
Thor 11, 146, 154
Thorbecke 438, 453 e.v.
Thrudgelmir 152
Tiel 163, 168
Tiende penning 273, 282, 283
Tongeren 155
Toscanelli 240, 241, 245
Trekschuit 401 e.v.
Trente, concilie van — 278
Trias 16, 17, 21
Trier 126
Trinil 82
Trip, Elias — 336
Troelstra, P. J. — 474 e.v.
Tromp, M. H. — 376
Twente 25
Typografen 468

Ulpia Noviomagas 113
Unie van Utrecht 266, 290 e.v., 295, 363, 376, 432
Unitarissen 436
Universeel werktuig 38
Upstalboom 213
Urbanus II 175, 178
Urnen 68, 69, 93, 95
Urnencultuur 95, 99
Utgard 152
Utrecht 163, 191, 195, 232 e.v., 340
Utrecht, bisdom (of gewest) — 214, 334, 388
Usselinx 352

Valkhof (Nijmegen) 157
Valthe (houterweg) 105
Varus 115

Vasco di Gama 244
Vechten 161, 162
Vecht, Utr. — 115, 140
Vechten 115, 116
Veenkoloniën 369
Veer, Gerrit de — 311
Veeteelt 53, 144
Vegt, H. J. van der — 474
Veiligheidsspelden 60, 67, 74, 75
Veluwe 25, 89, 93, 95
Venetië 179, 182, 239, 304
Venlo 374, 375
Vensterglas 108
Vereenigde Oost-Ind. Comp. 303, 309, 317 e.v., 399, 420, 445
Verkeer 186, 194, 196, 197, 199, 218, 342 e.v., 401, e.v., 409, 445, 459, 461
Verlatinge 300
Vermeulen, F. A. J. — 94, 95
Villae, Rom. — 116, 141
Vinci, Leonardo da — 11, 464
Vlaardingen 211
Vlechtwerk 55
Vleugelbijlen 63, 64
Vliegen, W. H. — 474
Vlieland 26
Vliet 115
Vlootwet, verwerping 478
Volkenbond 479
Volkshuishouding 132, 134, 143
Volksverhuizing 102, 117, 123, 124, 127, 130, 137
Voltaire 266
Voor-Azië 59, 71
Voorburg 115, 116
Voornsche kanaal 445
Vosmeer, Sasbout — 356
Vrede van Munster 303, 354
Vries, J. de — 142
„Vrijwillige" leening 453
Vroedschap 192, 193, 198, 234, 340 e.v.
Vroonhoeve 139, 140, 144, 146
Vrouw, positie der — 55
Vuiststeen 34 e.v.
Vuurboren 49, 51
Vuursteen 34, 90
Vuurwapenen 225, 227

Waardgelders 363
Walhalla 154
Walkuren 152, 154
Walter von Habenichts 5
Walvischvangst 326 e.v.
Warenproductie 134
Watt James 406 e.v., 423
Wederdoopers 267
Weefgetouw 372
Weefwerk 55, 144
Welderen Rengers, van — 466
Wells 84
Weener Congres 442
Wereldhuishouding 137
Wereldpostvereeniging 451
Werkliedenverbond, Alg. Ned. — 468
Werktuig, gesch. v. h. — 32 e.v.
West-Friesland 212, 306
West-Ind. Comp. 329, 352, 370, 371
Wiggeschrift 124, 125
Wijk bij Duurstede (zie Dorestad)
Wikingers (zie Noormannen)
Wikingerschip 153, 154
Wildervanck 369
Willem II, graaf — 216
Willem VI, graaf — 220, 224
Willem I, prins — 276 e.v., 283 e.v., 412
Willem II, prins — 378 e.v., 385, 393
Willem III, prins — 333, 384 e.v., 390 e.v., 412
Willem IV, prins — 411 e.v.
Willem V, prins — 413 e.v., 438
Willem Lodewijk 300, 358
Willem I, koning — 440 e.v.
Willem II, koning — 452 e.v.
Willem III, koning — 462 e.v.
Willem de Veroveraar 154
Willem van Gulik 269
Wisselbank, Amsterdamsche — 405, 420
Witla 161, 162, 163
Witt, Corn. de — 390
Witt, Johan de — 333, 373, 384 e.v., 390, 394 e.v.
Wittelsbach, huis — 225, 226
Wodan 154
Woning 68, 76
Wouter zonder Have 5, 174

IJmir 152

Zeeland 212
Zeeroovers 322, 334, 335
Zeilen, ontw. van het — 305 e.v.
Zeeland, Staten van — 387, 393
Zilvervloot 329, 353, 371 e.v.
Zipangu (zie Japan)
Zondvloed 22
Zuiderzee 29, 30
Zuidland, het onbekende — 242, 320, 331
Zutfen 286, 299
Zweden 20, 396
Zwolle 188, 189

VERBETERINGEN

Blz.	Regel van boven	Er staat	Dit moet zijn
33	13	„gezet"	gezet
44	1	periode	perioden
95	22	Saksers	Saksen
121	24	Horius	Horus
127	34	is	is,
132	4	Büchner	Bücher [1])
136	10	En	Maar
142	8	van de	voor de
142	28	Vikingers	Wikingers
150	31	er	in
154	3	runnenschrift	runenschrift
157	8	Blaen	Blaeu
165	21	en Europa	van Europa
165	28	voor ons	voor
170	30	zetel	zetels
181	12	Maffer	Maffeo
184	afb. 145	Cathag	Cathay
185	afb. 150	Flores	Floris
194	41	soorgelijks	soortgelijks
206	31	stadshoofd	staatshoofd
207	4	Willem V	Dirk V
209	13	Investituurstijd	Investituurstrijd
214	20	verweven	verwerven
214	27	Geldre	Gelre of Gelder
215	20	Teisterband	Teisterband
232	42	voldoen	voldaan
233	6	oudermannen	raden
237	17	van	voor
239	2	Venetiaanschen	Venetiaansche
247	22	van	om
283	17	begreep	begrijpt
283	18	gerijpt	gereet
288	20	Sonoi	Sonoy
319	19	Jaques	Jacques
350	2	bunste	gunste
371	21	uit	uit de
384	42	fractie	factie
393	24	land	lande
394	36	an	aan
395	33	nationalisme	het nationalisme
414	25	Oranje-gezinden	de Oranje-gezinden
419	21	leiden	lijden
432	na regel 13 weggevallen:		Na drie kwartier kwam hij neer in het dorp Gonesse, vier uur gaans van Parijs.

[1]) Deze correctie moet in de bladz 132—142 nog enkele malen worden aangebracht.

INHOUD

Blz.:

Voorwoord 5

Inleiding 9

I. Uit de wordingsgeschiedenis van de Nederlandsche bodem 14

II. Uit de vroegste geschiedenis der menschheid 31
A. Het Oude Steentijdperk of Palaeolithicum 33
Chelléën 35
Archeuléën 35
Mousteriën 37
Aurignaciën 39
Solutréën 41
Magdaleniën 42
Aziliën 46
B. Het Nieuwe Steentijdperk of Neolithicum 48
C. Het Bronstijdperk
Het Scandinavisch Bronstijdperk 64
D. Het IJzertijdperk 71
De Hallstattperiode 72
De La-Tène-periode 77

III. De prae-historische mensch 81

IV De oudste Nederlanders 89
Hunnebedbouwers 90
Koepelgrafbouwers 93
Urnenculturen 95

V. Nederland in de Romeinsche tijd 96

VI. De Middeleeuwen. Van de Romeinen tot de zestiende eeuw 118
A. De economische ontwikkeling in de vroege Middeleeuwen 129
B. De komst van het Christendom 151
C. De Noormannen of Wikingers 159
D. De opkomst der steden 165
E. De periode der „gesloten" stadhuishouding 183
De landsheer en het stadrecht 186
De stedelijke regeering 191
De gilden 193
Het marktwezen en de handel 198
De stedelijke gemeenschap in de Middeleeuwen 204
F. Naar grooter organen. Het verzet der steden 206
Holland 210
Utrecht of het Sticht 213
Gelre 214
Het Noorden (Friesland en Groningen) 216
Vóór-Bourgondische centralisatie 217
De centralisatie der Bourgondiërs 222
Het verzet der steden 232

VII. Het einde der Middeleeuwen 237
A. Op zoek naar onbekende landen 237

Blz.:

B. De boekdrukkunst 251

C. De hervorming 258

VIII. Nederland als wordende natie tusschen de andere. Van de 16e eeuw tot ongeveer 1800 265

A. De opstand tegen Philips II en de Unie van Utrecht 266

B. De Nederlanders op verre zeeën. De Vereenigde Oost-Indische Compagnie 303

C. Onze „Gouden" Eeuw 324

D. Uit de „geschiedenis" der Gouden Eeuw 349
Het Twaalfjarig Bestand 350
De laatste jaren van de oorlog 370
De aanslag op Amsterdam 376
De tijd van Johan de Witt en Willem III 384

E. De achttiende eeuw. Groote vorderingen der techniek 400

IX. De Nieuwste Geschiedenis 430

A. De Fransche Revolutie en de omwenteling van 1795 430

B. De Nationale Staat van 1813—1840. Geringe volksinvloed 441

C. De strijd tusschen liberaal en conservatief. Toenemende invloed van de burgerij (1848—1887) 456

D. Naar de politieke democratie. De opkomst van de moderne arbeidersbeweging 467

Tot besluit 481

Register 487

Verbeteringen 497